

संस्कृत

# निबन्ध-मणि-माला

एम ए. (संस्कृत), आई. ए. एस., पी. सी. एस., वो. ए. आनर्स, शास्त्री  
वं आचार्य आदि उच्च श्रेणियों के उपयुक्त एक मात्र निबन्ध-पुस्तिका ।

लेखक

साहित्याचार्य

शिवप्रसाद भारद्वाज शास्त्री, एम. ए., एम. ओ. एल.

(विश्वविद्यालयीय पदक-विजेता)

साहित्यरत्न

प्राध्यापक

विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान स्नातकोत्तर महाविद्यालय

सायु आश्रम, होशियारपुर

सूर्य-प्रकाशन, नई सड़क, दिल्ली ।

मूल्य : ३.५०

## लेखकस्यावेदनम्

सुर-भारती-रस-माधुरी-मधुप्रतानां विदित-वाग्ब्रह्मस्य-रस्य-वचसां विदुः  
 तच्चरणा-सेवा-हेवाकिनां च विद्यामधिगच्छतामन्तेवसतां पुरत इमां 'निबन्ध-मणि  
 मालाम्' लक्षणावयवतोऽस्यात्पत्रस्यापि महान् परितोषः । गीर्वाण-वाणी-वाङ्मय-  
 रत्नकोशे नवनव-ग्रन्थ-रत्नैः समर्धनीये, सस्वप्ननेत्रेषु सरसेषु प्रौढेषु च निबन्ध-ग्रन्-  
 थेषु पुस्तकेषु विरचितेषु नितिल-विषय-गत-तत्त्व-गंभार-प्रौढिम-वारदृश्वमि विद्वद्भिः  
 किञ्चिद्गोष्ठ्य सस्त्वलिताप्रिष च कृतिरियं नाहुंत्युपेक्षणीयतां निष्प्रयोजनतां वा  
 भाण्डागारे हि लघूनि गुरुणि च प्रभा-भासुराणि किट्टाञ्जितानि च रत्ना  
 संगृह्यन्ते । वैशिष्ट्यं च तत्र वस्तुसौ भवति किमपि येन न प्रथमस्यापि व्यपेक्षं  
 पाद्यते ।

पुराणमित्येव न साधु सर्वे न चापि काव्यं नवमिरव्ययम् ।

सन्तः परोक्ष्यान्प्रतरद् भजन्ते मूढः पर-प्रत्यय-नेप-युद्धिः ॥

अद्यत्वे च सर्व-विध-रचना-विशेष-शालिनां सकल-विषय-स्पर्श-वन्धुराणां ग्रन्थ-  
 रचनीयत्वेन संस्कृतोपासकानां बुधानां स्तब्धे महान् वर्तव्य-भार उपहितः । अनेक-  
 जना देववाण्यां सकल-विषय-निरूपण-प्रौढ-ग्रन्थ-निर्माणम् । पुरस्ताद् विद्यमानं  
 पुस्तकं कृतवृत्तता । भाषायाः प्रौढिमा भावामिव्यञ्जन-क्षमत्वं च साहित्य एव जा-  
 तस्य चोन्नतत्वं निबन्धैरिति प्रायशः सर्वान् समृद्ध-भाषान् निबन्ध-वाङ्मयस्य  
 प्रमाणमिति । संस्कृतैः शब्दैः दार्ष्ट्यमेवास्यात्स्य ।

निबन्धाश्च नास्यां सर्वे मनुष्याः । शैली-भेद-परिचायनाय प्राक्तनेभ्यो नवेभ्यश्च । उद्धृताः सन्दर्भा अत्र सगृहीताः । यथा बाणभट्टस्य कादम्बरीतो लक्ष्मीनिन्दा । ताञ्च ग्रीष्मर्तु-वर्णनं संकलितम् । दण्डिनो दशकुमारचरितात् कन्दुक-क्रीडा ता । अम्बिकादत्तव्यासस्य शिवराज-विजयात् श्रीनिवास-शास्त्रिणाश्च 'चन्द्र- ।' उपन्यासात् केचिदंशा मालायामस्या गुम्फिताः । एतेन रचना-प्रकार-विशेष-विषयशतारतम्यं छात्राणां स्फुटतामायास्यतीति मे मतिः । अभिनवस्य चास्यो-स्य व्यवहारोपयोगिनव-शब्द-निर्माण-पद्धतिं दिग्दर्शिका विदुषामस्मिन् पथि । इलमुल्लिखिता गृन्वाः, अन्येऽपि ममोत्तमर्णा । होश्यारपुरस्थे विद्वत्परिवृढे-न्धुशास्त्रिभिः संचालिते विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थाने सुप्रतिष्ठिते सुर-सेवा-समानेऽनुसंधायक-प्रवरो मनीषिणौ श्रीमानमरनाथशास्त्री विद्यानिधि-च निबन्धत्रय-रचनया गरीयस्यप्यस्मिन् कर्मणि मम दत्तस्कन्धावजायेतामिति ता कंः शब्दः प्रकाशयेयमिति न विभावयामि । श्री सूर्यनारायणः शास्त्री साव-संधोधनेन श्री ब्रह्मदत्तो वेदतीर्थः, शिवप्रसाद शास्त्री, अगूवालोपाह्वः सतीशकुमार ए० च पूर्वमुद्रनिरीक्षणादिना मम निष्कामं महत्साहाय्यमाचरन्ति नितरा-तीहं तेषाम् । पिपीलिका-संचारं सचरन्तो मुद्रणालय-कर्मकराः सूर्य-प्रकाशना-श्रीतनसुखरामगुप्तश्च दीर्घेणाऽप्यनेहसा प्रकाशमनयन्निमां मालामित्यभि-वस्तेषा पराक्रमः । लोकभाषा-शानेऽपि संकोचमन्वद्भिस्त्वरस्यानेऽपि पदानि शकल-शब्द-ब्रह्मणो विग्रहमवगृह्णद्भिः सीताक्षरयोजकं मुहुर्मुहुः संशोधनेऽपि कृते शुद्धयोऽत्र विहिता मत्कृता वा तारां काश्चित् शुद्धि-पत्रे निर्दिष्टाः, अपराश्च -भार्गाटकैः पाठकैः स्वयमेवोह्याः । भाविनि पुनः प्रकाशने तासां निराकरणं स्पते ।

वाल-निर्भोक-मोचन-चञ्चुभिः समालोचक-प्रवरेश्च निर्दाशतानि मत्स्खलि-समानं स्वीकार्याणि स्युरिति तेऽपि स्वनियोगानुष्ठानायाम्यर्थ्यन्ते यथा द्वितीये रणे तेषां प्रायश्चित्तः सुकरा जायेत ।

अन्ते च प्रतिलिप्यादि कार्येषु कृताभिनवेशान् स्वशिष्यानादीराशिभिः सभा-यस्तद्विकेर्त्तनकपालाणां । किं चरित्तं चरणेषु आभाष्यावारेस्याप्यार्तिं शीर्षि-मयं जनः । तथाहि—

“हेमनः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विभुद्धिः श्यामिवाऽपि वा ॥”

विदुषां यशोवदः

शिवप्रसादो भारद्वाजः

## विषय-सूची

क्रम संख्या	विषयः	पृष्ठांक
	लेखकस्याऽऽवेदनम्	
	सरस्वती-स्मरणम्	
	परिचय	१-४
	वर्णनात्मका निबन्धाः	
(१)	प्रातः सुषमा	५-६
(२)	होलिकोत्सव — चन्द्र महीपते सकलित	७-७
(३)	प्रीत्यर्तुः—हर्ष-चरितात् (दिल्ली विश्वविद्यालय एम ए. १९५४)	८
(४)	शरद्वसु-वर्णनम् (प वि वि १९५७)	१०-११
(५)	कयट्टी क्रीडा (प. वि वि १९५७)	१२-१३
(६)	दशशान वर्णनम्	१४-१६
	विवरणात्मका निबन्धा —	
(७)	कन्दुकवत्या. कन्दुकक्रीडा—दशकुमार-चरितात्	१७-१८
(८)	एषटेष्ट-विजय	१९-२१
(९)	कल्पिता विमान-यात्रा	२२-२४
(१०)	त्रिया तिट्ठिः सत्वे भवति महता नोपकरणे—शिवराज विजयात् । (प वि वि १९५८)	२५-२८
	भावात्मका.	
(११)	मम भारतम्	२८-३०
(१२)	मम प्रियतम पुस्तकम् (प वि वि ५७-५८, दि वि वि १९५३)	३१-३३
	विवेचनात्मकाः—	
(१३)	वेद-वेदाङ्ग मोक्षात्ता—समरनाथ शास्त्रिणः (आगरा वि वि. १९५५)	३४-३६

(१४) चंडिकी देवायुर-मीमांसा	४०-४४
(रा. पू. वि. वि. १९५८)	
(१५) वेदोऽखिलो धर्ममूलम्—विद्यानिधि शास्त्रिणः	४५-५३
(पं. वि. वि. १९५८)	
(१६) इन्द्रः	५४-५७
(१७) वरुणः	५८-६१
(पं. वि. वि. १९६०)	
(१८) अश्विनी	६२-६४
(पं. वि. वि. ५७)	
(१९) पुनर्जन्मवाद—धर्मरनाथ शास्त्रिणः	६५-६९
(दि. वि. वि. १९५६)	
(२०) काल-चक्रम् संस्कृत-वर्षाने तत्स्वरूपं च	७०-७३
(रा. पू. वि. वि. १९५८)	
(२१) निद्रुष्टं काव्यतक्षणम्	७४-७८
(रा. पू. वि. वि. १९५८)	
(२२) काव्येऽलंकाराणां स्थानम्	७९-८२
(२३) काव्ये रसाः	८३-८६
(पं. वि. वि. १९५५, दिल्ली १९५७)	
(२४) व्यंजना-ध्यावारः तत्स्वरूपं परम्परा च ।	८७-९२
(२५) लक्षणा-वादः	९३-९७
(वाराणसेय सं. वि. वि. सा. भा. १९५९)	
(२६) काव्येषु नाटकं रम्यम्	९८-१०१
(आगरा वि. वि. १९५९)	
(२७) आदिकविर्यात्मोक्तिः	१०२-१०७
(आगरा वि. वि. १९५२, दिल्ली ५५, ५६, पं. ५७)	
(२८) कालिदासस्य काव्य-सौष्टवम्	१०८-११३
(दि. वि. वि. ५२, ५६, ५७, पं. ५७)	
(२९) नाटककृत्वनालिसदासः	११४-१२३
(प. वि. वि. १९५५)	
(३०) तावद् भा भारवेभति०	१२४-१३०
(३१) भवभूतिः	१३१-१३६
(दि. वि. ५४, पं. ५७)	

- (३२) बाणोच्छिष्ट जगत्सर्वम् १३७-१४१  
(आ. १६५६ दि ५३, ५७)
- (३३) संस्कृत-साहित्ये प्रकृति-चित्रणम् १४२-१४७
- (३४) साहित्ये काम-भावना १४८-१५२
- (३५) एको रस. कदला एव० १५३-१५५  
(प० १६५७)
- (३६) वेदाः सम्प्रति तदध्ययनस्योपयोगिता च १५६-१५८  
(आ. ५६-५८, दि ५३-५५)
- (३७) साहसे शो नियतति १५९-१६०  
(आ ५०, प. ५८)
- (३८) ज्वलितं तु क्षणं श्रेयो न तु धमायितं चिरम् १६१-१६३  
(आ. ५६, ५७, पं. ६१)
- (३९) व्यतिपजति पदार्यानान्तरः कोऽपि हेतुः० १६४-१६६  
(प. १६५६)
- (४०) उपाजितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् १६७-१६९  
(प १६५८)
- (४१) हासस्य स्वरूपमुपयोगिता च १७०-१७२
- (४२) पुराणमित्येव न साधु सर्वम् १७३-१७५  
(आ १६५१, प. ५७)
- (४३) सक्षमी-निन्दा— कादम्बर्याः १७६-१७७
- (४४) जननी जन्म-भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी १७८-१८०
- (४५) पुमान् पुमांस परिपातु विश्वतः १८१-१८३  
(भागरा १६५५)
- (४६) सर्वांमुवयवाह. १८४-१८५  
(चन्द्र महीपते.)
- (४७) बुधंनेवेह बर्माणि जिजीविषेच्छतं समा १८६-१८८  
(आ. १६५६)
- (४८) त्यजन्त्यसूक्ष्मं च मानिनो धरं त्यजन्ति न त्येकमयाचितव्रतम् । १८९-१९०
- (४९) ततां हि सन्धेह-पदेषु यस्तुगु प्रमालमन्त.वरण प्रवृत्तयः । १९१-१९२
- (५०) भारतीय-स्वातन्त्र्यस्य साभा. १९३-१९५  
(पं० वि. १६५६)

(५१) <u>स्यतन्त्रे भारते संस्कृतस्य स्थानम्</u>	१९६-१९९
(मा. ५०, पं. वि. ५८)	
(५२) <u>भारतीया संस्कृतिः तस्या प्रभावश्च ।</u>	२००-२०४
(मा. ५१, ५५, प. ५५, ५८, दि. ५४, ५५)	
(५३) शिक्षा-मद्वतायपेक्षिताः परिष्काराः	२०५-२०७
(मा. ५५)	
(५४) शिक्षा-मद्वतावाङ्मल-भाषायाः स्थानम् ।	२०८-२१०
(मा. १९५८)	
(५५) <u>मानो हि महतां धनम्</u>	२११-२१२
(पं० शास्त्री १९६०)	
(५६) मृत्युः	२१३-२१५
(५७) अहिंसाया जीवनोपपिकृत्यम्	२१६-२१८
(मा. ५०, रा. पू. ५८)	
(५८) वामुदेय जरा कष्टम्	२१९-२२०
(५९) कष्टं निर्धन-जीवनम्	२२१-२२३
(६०) चक्रवपरिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च	२२४-२२५
(६१) भारतीय-संस्कृतौ स्त्रीणां स्थानम्	२२६-२२८
(मा. ५२)	
(६२) आचार-प्रभवो धर्मः	२२९-२३१
(६३) आजवं हि कुटिलेषु न नीतिः	२३२-२३३
(६४) महान्महत्त्वेव करोति विक्रमम्	२३४-२३५
(दि. वि. ५२, ५९)	
(६५) काचः काञ्चन-संसर्गाद्धत्ते मारकतो द्युतिम् ।	२३६-२३८
(६६) भिद्यते हृदयप्रग्नियश्छिद्यन्ते सर्व-संशयाः ।	२३९-२४३
(६७) आशा हि परम ज्योति निराशा परमं तपः ।	२४४-२४६
(मा. ५५)	
(६८) यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवतु	२४७-२४८
(६९) संधे शक्तिः कलौ युगे	२४९-२५१
(७०) किं विश्वरूपो मानवः ?	२५२-२५३
(७१) अणु-शक्तिः	२५४-२५६
(पं. १९५६)	
(७२) आधुनिका उपग्रह-प्रयोगाः	२५७-२५८

७३) विश्वसघस्यावश्यकता	२५६-२६१
७४) भारतस्य परराष्ट्र नीति	२६२-२६४
७५) जनतन्त्र पद्धते गुणा दोषाश्च ।	२६५-२६७
	(आ ५८)
७६) भारत-चीन-सोमा विवाद	(प ६०) २६८-२६९
७७) स्त्री-शिक्षा कीदृशी भवेत् ।	(आ वि ५५) २७०-२७२
७८) वर्णाश्रम व्यवस्थाया उच्योगिता	२७३-२७६
	(आ ५०, वि ५२, ५५, ५६)
(०९) ग्रामोन्नति	२७७-२७९
(८०) विज्ञानस्य लाभो दुष्परिणामाश्च	२८०-२८२
(८१) भारतस्य राष्ट्रव्यवस्थायो योजना	(प ६१) २८३-२८५
(८२) <u>योग कर्मसु कौशलम्</u>	२८६-२९०
	(प ६१)
८३) न श्रुते आत्मस्य सहस्राय देवाः	२९१-२९३
	(प ६१)
(८४) मौनं सर्वार्थसाधनम्	२९४-२९५
	(प ६१)
(८५) धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्य मूलमुत्तमम्	२९६-२९८
	(प ६१)
८६) कामो स्वतां पश्यति	२९९-३०२
	(इण्डियन एडमिनिस्ट्रिय सर्विस १९५९)
(८७) मतिं बर्षणे बचीनी विश्व प्रतिफलति	३०३-३०९
	(प एम ए ६१)
८८) यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता	३१०-३१४
	(प शास्त्री ६१)
(८९) प्रायः सर्वो भवति बहला वृत्तिराद्रा-तरामा	३१५-३१७
	(ए ए स १९१९)
(९०) हेभ्यः समश्यते ह्यग्नीं विनुद्धि श्यामिकाऽपि वा	३१८-३२०
	(प एम ए ६२)



(६३) एक सद्धिप्रा बहुधा वदन्ति

३२१-३२४

(प. एम ए ६१)

(६४) स्वधर्मं निघन श्रेय

३२५-३२६

(प. शास्त्री ६१)

## रूप-रेखा:

- (१) गतानुगतिको लोको न लोक पारमार्थिकः ३३०  
 (२) नीरक्षीर-विवेके हसालस्य स्वमेव कुराणे चेत् ३३१  
 (३) सहसा विदधीत न क्रियाम् ३३२  
 (४) भिन्न-रुचिर्हि लोक ३३३  
 (५) इरमश् कपोत इवोमसूरात् ३३४  
 (६) स्त्रीणा प्रियाऽऽलोक-फलो हि वेप ३३५  
 (७) किमिव हि मधुराणा मण्डन नाऽऽकृतीनाम् ३३६  
 (८) धनुस्तेक खलु विक्रमाऽलंकार ३३७

(प १६५८)

(९) ज्वलित न हिरण्य-रेतस चयमास्कन्वति भस्मना जन ३३८

(श्री ५६)

(१०) गुणगृह्या वचने विपश्चित्तः ३३९

(११) सेवाधर्मं परम गहनो योगिनामप्यगम्य ३४०

(१२) इन्द्रियाणा प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसशयम् ३४१

(श्री ५६)

(१३) विकारहेतो सति विक्रियन्ते श्रेया न चेतासि त एव धीरा । ३४२

(१४) कामार्ता हि प्रकृति कृपणाश्चेतनाचेतनेषु । ३४३

(१५) सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्थ त्यजति पण्डित । ३४४

(१६) न्याय्यात्पय प्रविजलन्ति पद न धीरा । ३४५

(१७) बहुप्रज्ञा निष्कृतिमाविवेश । ३४६

(१८) कर्म क स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते । ३४७

(१९) उपनतमवधोरयन्त्यभध्या । ३४८

(श्री ५१)

(२०) सुखमुपविश्यते परस्य । ३४९

(श्री ५१)

## अशुद्धि-पत्रम् (Errata)

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	-	शुद्धम्
४	२०	सौवर्षाय		सौवर्षयि
६	१३	कोप		बोश
७	३	० तोप्ला		तोप्लो
११	३१	० ऊचनानामिति		० किञ्चनानामिति
१६	११	० त्सेघमद		० त्सेघमद.
२०	१६	वायो०		वायो०
"	१६	यावान्त्ते		यावत्ते
"	२६	शिष्यत्		शिष्यत
"	३२	अस्य		अस्या
२४	१६	विस्फूर्जितसहृत्तो		स्फूर्जितसह०
"	"	ह्लादिनी, निह्लादि		ह्लादिनी-निह्लादि.
२५	१७	युक्त		प्रयुक्त
२६	१५	स्फोटय्या		स्फोट्या०
"	२१	अवस्तात्		अकस्मात्
"	२२	सौदामिनी		सौदामिनी
२७	३	समवालो०		समवालो०
२८	२२	यस्या		यस्या
"	२३	पाणयोऽजुंन०		पाणयोऽजुंन०
२९	६	भासो		भासो०
"	२१	ह्रपणं		ह्रपण
"	२८	० चान्यार्हाणि		० चान्यार्हाणि
३७	३२	द्वयशरमेव		द्वयशरमेव
३८	१२	अप्रतियतो		अप्रतियतो
"	१६	यवाधे		यवोधे

३६	७	सगरथः	समर्थः
४०	८	बह्वश्च	बहवश्च
"	२३	विद्यन्त	विद्यन्ते
४४	२०	वाग्नि	० वाग्नि०
४७	१५	० तमिता	तम्भिता
५७	१२	पश्चाद्वृत्तिवत्	पश्चाद्वृत्तिवृत्त०
५९	११	संभासेतु वत्सरे०	भासतु संवत्सरे०
६३	११	निर्णयतः	निर्णयन्ति
"	२०	सूर्यायाश्च	सूर्यायाश्च
"	२२	Diospouroi	Dioskouroi
६६	९	स्वमुपजायते	स्वमुपजायते
७६	१	शब्दार्थो	शब्दार्थो
८८	२१	सौभाग्यादि	सौभाग्यादि
८९	१५	वाच्ये	वाच्ये
९३	१२	रोधयति	रोधयति
९४	३०	बोधयतीति	बोधयतीति
१११	१०	कालिदास्य	कालिदासस्य
१३	३	व्यामव	० व्यामिव
१२२	८	केनायु०	केनाप्यु०
१२८	१६	निबधतीति	निबधन्तीति
१३३	१	परिणती	परिणतो
१३५	१२	नत्यमानं	नत्यमानं
१३६	४	स्तम्भमभ्येति	स्तम्भमभ्येति
१३८	१६	इति अस्य	इति । अस्य
१३९	२५	गद्यं	गद्यं
१४५	४	कर्कन्धना०	कर्कन्धना०
"	१४	सौवर्णं	सौवर्णं
१५०	२१	कुबेरगुतां	कुबेरगुतां
१५६	६	निविशते	निविशते
१६४	१७	० रूपाधीवृ	० रूपाधीवृ
१६६	४	चक्षुसा	चक्षुसा
१७०	३	विमुदितानतश्च	विमुदितानतश्च

"	४	प्रणीयनी	प्रणयिनी
१७२	१३	अन्तवलय	अन्तःवलयं
"	२७	यावञ्जीवम्	यावञ्जीवम्
१८०	१३	लज्जयन्ति	लज्जयन्ति
"	२६	जनः	जनाः
१८२	७	स्वताश्रय०	स्वातन्त्र्य०
१८३	२०	लुप्यका	लुप्टाका
१८४	१६	साशात्	सकाशात्
"	२७	हन्मूल्यते	हन्मूल्यते
"	३१	० याङ्कस्थापनाय	० यातङ्कस्थापनाय
१८५	२	वर्गो	वर्गो
	८	स्वीकृते	स्वीकृतम्
१८७	१	मॉल०	माड्रल
"	३	परिचालितास्यामपि	परिचालितायामपि
	१७	प्रशासनादि	प्रशासनादि
	११	लतइङ्कुरिता	लताइङ्कुरिता
२००	२०	दर्शनेषु	दर्शनेषु
२०१	१७	अन्त्येष्ट्यां	अन्त्येष्ट्या
२०२	२	०नुययिभि	नुययिभि
	१०	प्रसाई	प्रसारो
	१३	इत्युत्तवा	इत्युत्तवा
२०७	१३	निर्विवादम्	निर्विवादम्
२०८	६	तोरुस्की	तोरुस्की
	२४	स्थन्तु	स्थास्तु
२११	६	महात्मामिः	महात्मभिः
२१३	७	बृहितैः	बृंहितैः
२१४	७	प्रयातुम्	प्रयातुम्
२१५	६	भारतायाः	भारतीयाः
२१६	५	न	न
"	६	घतिशेनुम्	घतिशयितुम्
	१७	घनुरोदया	घनुरोदय्या
	६	० मुगृग्य	मुगृग्य

"	२५	प्रतिविधान	अप्रतिविधान
२१८	४	भजिष्यति	भक्षयति
२१९	६	दरहीर्णदरा	दरहीर्णदरा
"	३४	कपत्यो	कल्पो
२२१	२	दारिद्र्य	दारिद्र्य
२२२	२६	एद	एव
२२३	४	दारि-द्रय	दारिद्र य
२२४	१०	नर	नर
२२५	१६	घटनासु	घनघटासु
	२१	विलोक्य	विलोक्य
२२६	८	भङ्गन्तेरेण	भङ्गन्तेरेण
"	१६	सुमगली	सुमगली
"	१६	मन्त्र द्रष्टृय	मन्त्र-द्रष्टृय
२२६	२३	वचिक्त	वचिक्तु
२२७	१७	पावन	पावन
२२८	१५	अयन्त्र	अयन्त्र
२२९	२२	वह्नित्व	वह्नित्व
२३०	१३	निर्णयत	निर्णयति
"	२८	प्राञ्च	प्राञ्च
२३२	८	० बलम्बेन	० बलम्बेन
२३३	४	निपिता	निपिता
	१८	इष्टिकाना	इष्टिकाना
२३६	१३	तमेव	तदेव
२३७	१२	अपावरीति	अपावरीति
२३८	१	कीटींश्वि	कीटींश्वि
२४०	२७	प्रत्यागतमान	प्रत्यागतमानम्
२४१	६	तवृ	तवृ
"	२४	भुवनानि	भुवनानि
२४६	१६	व्यवहार०	व्यवहार०
२४९	२०	सप सक्तया	सपसक्तया
२५३	१७	प्रमाजयन्	प्रमाजयन्
२५४	५	दनुष्टिम्	० दनुष्टितम्

२५६	२	अनवृष्टि	अनावृष्टिश्च
२५८	२	उच्छ्रायम्	उच्छ्रायम्
२६२	२४	साहाय्यार्थम्	साहाय्यार्थम्
२६३	१६	यथार्थताम्	यथार्थताम्
"	२२	प्रदानेन	प्रदानेन
	२६	भारतस्य	भारतस्य
२७२	२	बुद्धयुत्कर्षेण	बुद्धयुत्कर्षेण
"	८	भातृत्व	मातृत्व
२८४	३१	माध्यमिकी	उच्चमाध्यमिकी
२८५	२७	Incom Tax	Income Tax
२८६	३	० राचार्यः	० राचार्यः
	४	यज्ञदानाभिः	यज्ञदानादिभिः
२८७	७	ग्रन्थिलात्	ग्रन्थिलात्
२८६	१०	स्वेच्छाचारेण	स्वेच्छाचारेण
२९१	६	कुक्षिर्भरिषु	कुक्षिर्भरिषु
२९३	१३	भवति	भवति
२९४	१०	० करोतित्येव	० करोतित्येव
२९५	५	सिपाघयीषुः	सिपाघयीषुः
३०१	१८	गन्धबहेन	गन्धबहेन
३०२	६	मनसिजज्ञः	मनसिजज्ञः
३०७	३	तजिते०	तजिते०
३१२	१६	बुध्यते	बुध्यते
३१५	१	गरुणा वृत्ति	गरुणा-वृत्ति०
३१८	१८	गुणा	गुणा
३२३	२५	विष्णुवरषः	विष्णुवरषः
३२४	२३	रूपं	रूपं
३३१	१	हंसालस्यं	हंसालस्यं
३३२	१५	सत्पत्नेर्नैवा०	सत्पत्नेर्नैवा०
३४२	१४	रेणु	रेणु
३४५	१०	हृदयते	हृदयते
३४८	७	बुद्धिमन्तः	बुद्धिमन्तः

# संकेत-विवरणम् (Abbreviations)

अथ भवे अथ भववेद	यवे — यजुर्वेद
अवा — अस्यनामीयसूक्तम्	यु — युद्धकाण्डम्
ईउ — ईदोपनिषद्	वजी — वक्रोक्तिजीवितम्
उच — उक्त ररामचरितम्	विक्र — विक्रमोर्वशीयम्
उमे — उक्त रमेथ	विच — विक्रमाङ्कदेवचरितम्
ऋ — ऋग्वेद	विस — विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
ऋनाम् — ऋग्वेदे नासदीय सूक्तम्	वेस — वेणीसहार
ऐत्रा — ऐतरेयब्राह्मणम्	वंभ्रसा — वंयाकरणभूपणसार
श्रीविच — श्रीचित्त विचार-चर्चा	वंश — वं राग्यशतकम्
वउ — वठोपनिषद्	वंसिम — वंमानरणसिद्धान्तमञ्जूषा
वाक्त्व — वाव्याकल्पलतावृद्धि	वंसू — वंशेषिक-सूत्रम्
वाम — काव्यलङ्कार	रग — रसगङ्गाधर
वाप्र — वाव्य प्रकाश	र व — रघुवत
वाव्या — वाव्यादर्त	रावि — रामायणे विद्विन्वाकाण्डम्
विरा — विराताजुनीयम्	राया — रामायणे बानवाण्डम्
बुस — बुभारसभवम्	श — शतपथब्राह्मणम्
गी — गीता	शत्रा — शतपथब्राह्मणम्
छांउ — छान्दोग्योपनिषद्	शा — शात्रुन्तले
घ्या — घ्वयालोच	शाभवा — शात्रुन्तले भरतवाक्यम्
नादा — नाट्यशास्त्रम्	शिव — शिशुपालवधम्
नै — नैपथीयचरितम्	शिशु — शिशुपालवधम्
भनाशा — भरतनाट्यशास्त्रम्	श्वे — श्वेतादत्तरोपनिषद्
भग — भर्तृहरिगतवम्	स — सर्ग
भावाप — भामह काव्यालङ्कार	शाद — साहित्यदर्पणम्
भा — भामह	साम् — साम्भ्यसूत्रम्,
भावि — भामिनीविभाग	सु — सुन्दरकाण्डम्
ममा — महाभारतम्	सुस — सुन्दरकाण्डम् अथ्याप
ममाप — महाभारत आदिपर्व	प्र — प्रस्तावना
मान् — मानविवाग्निमित्रम्	भगा — भग्निगत गात्रुत्तम्।
मेह — मेघदूतम्	

भिन्न एव विचारणीयोऽर्थं स्वीक्रियते लोकेऽधुनेति न सोऽपि पर्यायाहः ।

परिभाषा—नितरा वच्यते वस्त्वेकमत्रेति निबन्ध । तत् वस्याप्यनधिकृतस्य विषयस्य स्पर्शोऽनपेक्षित एवात्र । तथा सति रस-भगो विवेच्य वस्तुनश्चासिद्धि सम्पद्यते । ग्रामूलादेक वस्त्वधिकृत्य यावदन्त तस्यैव सर्वांशत प्रतिपादने निबन्धकलारहस्य निहितमिति साधु विभाव्य शिक्षार्थिभि ।

इतिहास —निबन्धकलाया इतिहासोऽपि नातिप्राचीन । पश्चिमे सर्वासु समुन्नतासु भाषास्वस्या प्रचुरो विकास । आग्लभाषाया मरे (Murrey) एव बेकनश्च (Bacon) अस्या प्रतिष्ठातारौ स्मृतौ । तयोर्विचारेण मिथोऽसबद्धाना भावाना सघात एव निबन्ध । परमद्यत्वे नैतन्मत समादरस्य विषय । तादृशी कृतिस्तु प्रमत्तभणितिमात्रत्वेन स्वीक्रियेत । इदानीं स निबन्ध सुदृढभित्तिवत् परस्पर-सश्लिष्ट-वस्तूपन्यासात्मिका नाति विस्तृता, नाति-सक्षिप्ता, तर्कनाति-ककंशा, नापि श्लथ-विचार-बहुला, साधु पद-विन्यासा, सुव्यक्तभावमधुरा, पृथुविवेकाऽपि मुग्धवचना, गभीराऽपि चपलमति विलासिनी, सुश्लिष्टा कृति । साहित्यस्याया विद्या प्रायो मनोवेग-तरंग भगी-विलोडिन्यो भावतत्त्वप्रधाना , पर निबन्धे सदसद्विवेक-चातुरी-तुरीप्रथित-वस्तुपटे पटीयसि बुद्धितत्त्वस्यैव प्राधान्यम् । इतरत्तु गौणमेव । द्वयो समन्वयस्तु साधीयान्, अत एव स विदुषा विचारकाणा समीक्षकाणाञ्च मस्तिष्कवण्डूविघटन-पटु । फ्रास देशस्य मोन्तेञ् सज्ञको निबन्ध लेखकाना मूधंग्यो विचार-बहुलेऽप्यत्र तर्काणा गलहस्तिकामेव ददाति । तस्वायमेवाभिप्रायो यत्तत्तर्वितर्कककंशीकृते सति निबन्धे मनोरञ्जकत्व तस्य व्याहन्येत येन काव्यत्व तत्र न स्वीक्रियेत । निबन्धस्य साफल्य विचारस्य पूर्णतायामपि काव्य-गुणानामक्षतत्व एव । अन्यथा स शास्त्रायते ।

निबन्धस्य प्रकारा :—आधुनिकं समीक्षकं मुंस्यतया चत्वारः प्रकारा निबन्धस्य स्वीकृता । तेषु प्रथमस्तावद् वर्णनात्मक , अपरो विवरणात्मक , तृतीयो भावात्मक , चतुर्थश्च विचारात्मक । तत्र स्थाननु-प्रभृतिवर्णनार्थं वर्णनात्मकं भाष्यं, यथा प्राभातिकी सुपमा, वसन्तनुं वाऽधिकृत्य कृते लये तद्वेदिशिष्ट्य-वर्णनमेव प्रियते । तत्र लेखकस्य प्रवृत्तिनिरीक्षणसति गभीर्यते । द्वितीय च प्रनारे व्यतीत-कालसम्पातिनी घटना स्वयं दृष्टा पठिता वा वर्णयते । पूर्वं वर्तमान द्वितीयोऽथ भूत कालस्पृशतीति तयो-र्वेदिष्ट्यम् । जनाना जीवनकथाऽप्यस्यामेव विधायां समापतति । मस्मरणान्यप्यत्रैवा-न्तर्भवन्ति ।

तृतीये भेदे च किमपि वस्तु स्थान वा गभीर्य मानसी प्रतिश्रिया काव्यगुण-भारदन्धरया गिरा व्यग्यते । अस्मिन् भावावेगस्य प्राधान्यं यदुपयोगिनो ललित-



लेलिता पदावल्यपीप्यते । एवविधे च व्यतिकरे तत्र गद्यमपि पद्यायते पद्यमपि गीतायते  
गीत च काव्यायते काव्य च मृद्रीकायते । गद्यगीतमपि तदा तन्निबन्ध व्यपदिशन्ति  
काव्यमर्मज्ञाः ।

चतुर्थे प्रकारे सामाजिक-समस्यामयाः, शास्त्रीयाः, नृपनयसम्बन्धिनः, दर्शनं  
स्पृशन्तः, साहित्य-गोचराश्च सर्वेऽपि विविध-विषयावगाहिन आलोचनामया गूढा  
अगूढा अपि परिकल्पिता भवन्ति । तेषां शैली प्रसाद-सुमुखी, सारवती, गभीरा, स्फुट-  
लघु-पद-विन्यासकगनीया, विचारचार्तागयी, शास्त्रीयसूक्ति-प्रमाराणाटीकन-पदीयसी,  
बाह्यवृत्रिमसञ्ज्ञाऽऽम्बर-रहिताऽपि निसर्ग-भाव-भर-मन्यराऽमन्द-रस-निर्भरा, राग-  
दिवेक-समन्वयावदाता रमणीव किमपि रामणीयकमातनोति कृतौ । सिद्धवाचा  
विदुषा लेखनी स्वयमेव नृत्यति तेषु ।

निबन्धस्य वैशिष्ट्यम्—पूर्वमेवाकितं यन्न निबन्धे साहित्यस्येतर-प्रकारेष्विव  
रागात्मकं तत्त्व प्रमुखता भजते । इह तु बुद्धि-तत्त्वस्वैव प्राधान्यम् । अत्र हि न नूतनया  
कल्पनया नवं वस्तु सृज्यते, यथा-रुचि बोद्धव्यते । अपि तु सत्य जगत् सूक्ष्मेक्षिकया  
निमात्यते तोलयते च सदसद्विवेक-मुलायाम् । परीक्ष्यते विविध-विचार-निकर्षः ।  
वैकटिका इव मरिचि-गण-जाति-समीक्षणेऽधीतानेकवेद्यविद्याः, करतलाऽऽमलक-चत्  
राकलमपि विचार-निष्पन्न वस्तु जानन्तो विद्वान् एव प्रभवन्ति तेषां लेखने । अतो नाञ्जरा  
कोऽपि डिट्यो टवित्यो वा निबन्धे गाढञ्च लब्धुगोष्ठे । गम्भीरमध्ययनम्, लेखन्यामधिकारः,  
विविधामु शैलीषु समान नैपुण्यम्, अनल्प-शब्द-प्रयोगावसानः कोप-परिचयः, अनुप-  
जात-सद्यो-विरामोऽभ्यासः, कोविदान्तरलिङ्घितलेखानुशीलनम्, नव-नव-विचार-  
प्रसूति-कुसला नैसर्गिकी प्रतिभा, वस्तु-विवेचनशमा दृष्टिः, सूक्ष्मानुवीक्षणं च  
जगतोऽपरिहार्यम् निबन्धलेखने दक्षता लिप्तमानस्य । स्वैयानस्य महिमा साहित्यागत्य ।  
सव्याधिवारोऽत्र प्रसारयति यशो दिशुः, आरोपयति प्रतापम्, उपकरोति जिज्ञासून्,  
अजयति सम्मानम्, समधंयति सरस्वती कोशम्, परिष्करोति भाषाम्, तनोति विवि-  
धविषयविज्ञानम् । इयमनुपजात-क्षया श्रीः कस्यापि वाङ्मयस्य । समीक्षयता विद्व-  
साहित्यम् । सर्वत्रानुदिनमेधते निबन्ध-रत्नराशिः । उपचीयन्ते पटीयासः सर्वेष्वपि  
विषयेषु निबन्ध-वन्दन-वन्दुराः सिद्ध-लेखनीकाः सम्बोधन्तः । कः कालो हिन्दी-  
साहित्य-समुन्नतः ? यिसत्प्रायैर्वर्षे । पुरितोऽस्य कोशः प्रतिभा-प्रभोऽज्ञासिनै-मणि-  
गणैरिव प्रवन्धराशिभिः । नागुलिपरिमिताऽद्य तदीय-लेखकानां सख्या, ग्रन्था अपि  
श्रान्तीया भाषाः समृद्धा एव सम्पदाऽनया । वा कथाऽऽलादीनाम् ।

पर हन्त ! मस्मृतमेव ददिद्रायतेऽदोऽभाव-अस्तम् । 'गद्य' कवीनां निबन्धं  
वदन्ति' इति सूक्तिर्न बहुभिः कर्षणविषयीकृता । निबन्धस्तु तत्र नाम्त्येव । कति-

## सरस्वती-स्मरणम्

— — —

मम वाणि ! विधेहि मन शरणम् ।

करवाणि किमन्यदये नवनम् ?

सरण त्वरण विरसे परुषे

कलुषे, बहु सेषति मोह-पथे ।

ननु हस रथे ! मम हसमिम

सुरधीकुरु, ते चरण शरणम् ॥

मम वाणि ! विधेहि मन शरणम् ॥

सुकलामयि ! धेहि कलाममला—

मयि चिन्मयि ! मे हृदये सदये ।

हर सन्तमस, कुरु सन्तमस—

शयमर्षमिहाविकलस्फुरणम् ॥

मम वाणि ! विधेहि मन शरणम् ॥

मम लेखनिका खनितामपत्ता—

मनुरूप-पदोज्ज्वल भाव-मणे ।

नव-पाशु-विचार-रुचा हरिरा

रचना रचयेदिति ते स्मरणम् ॥

मम वाणि ! विधेहि मन शरणम् ॥

— — —

## परिचयः

स्वरूपम्—मनोभावानामादान-प्रदान सौकर्याय भाष्यं सर्वसाधनाना मोलि-  
भूतेति न कस्यापि विवादास्पदम् । बालोऽपि स्फुटदसमञ्जसपद किलकिभागर्णे 'वा—  
मा—मा—अप्पा' प्रभृतिभिरनभिव्यक्त-पद-विभागैः स्वोद्गारमाविश्चकीर्षन्ति ।  
सा च भाषा भूयो भूयो व्यवहियनाशा सैस्त्रयभाषा च परिष्कृता, परिमार्जिता नव-  
नव-शब्द-रत्न-समृद्धिता प्रौढमनोरमा नामाख्याततद्धित-कृदन्त-कारक-स्त्री-प्रत्यया-  
ध्यया कौमुदी विविधवस्तूपन्यासा नैकन्यामदर्शना विबुधजनलक्षित-श्रुत्युत्पत्तिवादा-  
नुदिनमुल्लासैरुपहितवाच्यप्रकाशा हृदयार्वाजिमयूख-नीयूपवर्षचन्द्रालोका गुण-सहस्रा  
गभीरादपि हृदयाद् भावरसानाहतुं क्षमा क्षती विकसितनवतारुण्या विद्वज्जन-  
मनोरमणी रमणीव रमणीया तनु वहन्ती साहिनी-सन्नामादघाति । साहित्य हि  
वाचा परिनिष्ठितो विलास ।

वाग्विकल्पाना भूयस्त्वेन नेयतया परिच्छेद सभवति साहित्यस्य । 'अनन्ता  
वाङ्मपस्याहो येयस्येव विचित्रता ।' गद्यम्, पद्यम्, चम्पू, नाटकम्,  
प्रास्थानम्, कथा, प्रास्थायिकेत्यादीन् तस्य प्रकारान् पूर्वसमृद्धान् नवनवांश्चोदयमानान्  
को नाम गणयितु प्रभवेत् । पर तत्र मुक्तक प्रबन्धश्चेति द्वौ भेदो तस्यानायासेन  
सभवत इति कृत्वा द्विधं तद् विभज्यतेऽस्माभि । प्रथमे निरपेक्षाणि पद्यानि, गीतानि,  
प्राभाणकानि, वाणीविलासा, समस्यापूर्तय, सूक्तयश्च समाहतुं शक्यन्ते । अपर-  
स्मिन्च महावाच्यम्, खण्डकाव्यम्, एकार्यकाव्यम्, प्रास्थायिकास्थानकानि, नाटकम्,  
कथा प्रमूनीनि चाज्ञानि । प्रबन्धो हि प्रपञ्चामूलादिति यावद् एकस्य वस्तुनो धन्य  
उपन्यास । यत्र कोऽपि विषयः सागोपागतया विशद विविच्यते, तादृशो लेखप्रकारः  
प्रबन्धसन्नामावहति । मुक्तकवाक्येषु न किमपि सागतयाऽभिधीयते । स च प्रबन्ध  
पद्ये गद्ये चोभयथाऽपि भवितुमर्हति ।

प्रवृत्तौ निबन्धोऽपि प्रबन्धान्तर्गत एव कंश्चन तेनैव नाम्ना, प्रस्ताव-मञ्जया  
सेषाभिधानेन च प्रस्तूयते । पर सत्यपि बाह्यसामान्ये निबन्धो नितरा पार्यक्यमा-  
वपन्नाति पर्यायतया स्वोद्वेगस्य । प्रबन्धो हि गद्ये पद्ये च निविशेत् । महावाच्य  
नाटकमपि प्रबन्धो न तु निबन्धस्तदभिन्ने । स तानु प्रबन्धापेक्षया लघीयान् स्वरिमश्च  
पूर्ण । कारमेकमारम्भ समाप्त्यं य विरम्यते । यत एव शेषोऽपि तत्पेक्षया प्रापीयान् ।  
स तानु मासिकपत्रेष्वुक्तः प्रकाश्यमानो विस्तारमार्तशयेन भवति । प्रस्ताव-शन्दैर्नापि

भिन्न एव विचारणीयोऽर्थं स्वीक्रियते लोकेऽधुनेति न सोऽपि पर्यायाहं ।

परिभाषा—नितरा बन्धते वस्त्वेकमत्रेति निबन्धः । तत् कस्याप्यनधिकृतस्य विषयस्य स्वर्शोऽनपेक्षित एवात्र । तथा सति रस भगो विवेच्य वस्तुनश्चासिद्धि सम्पद्यते । आमूलादेक वस्त्वधिकृत्य यावदन्त तस्यैव सर्वांशत प्रतिपादने निबन्धकला-रहस्य निहितमिति साधु विभाव्य शिक्षार्थिभिः ।

इतिहास —निबन्धकलाया इतिहासोऽपि नातिप्राचीनः । पश्चिमे सर्वासु समुन्नतासु भाषास्वस्या प्रचुरो विकासः । आंग्लभाषाया मरे (Murrey) एव बेकनश्च (Bacon) अस्या प्रतिष्ठातारो स्मृताः । तयोर्विचारेण मियोऽसबद्धाना भावाना सघात एव निबन्धः । परमद्यत्वे नैतन्मत समादरस्य विषयः । तादृशी कृतिस्तु प्रमत्तभणितमात्रत्वेन स्वीक्रियेत । इदानीं स निबन्धः सुदृढभित्तिवत् परस्पर-सश्लिष्ट-वस्तूपन्यासात्मिका नाति विस्तृता, नाति-सक्षिप्ता, तर्कनाति कर्कशा, नापि श्लथ-विचार-बहुला, साधु पद विन्यासा, सुव्यक्तभावमधुरा, पृथुविवेकाऽपि भुग्धवचना, गभीराऽपि चपलगति विलासिनी, सुश्लिष्टा कृतिः । साहित्यस्यान्या विधा प्रायो मनोवेग-तरंग भगी-विलोडिन्यो भावतत्त्वप्रधाना, पर निबन्धे सदसद्विवेक चातुरी-तुरीग्रथित-वस्तुपटे पटीयसि बुद्धितत्त्वस्यैव प्राधान्यम् । शतरत्तु गौणमेव । द्वयोः समन्वयस्तु साधीयान्, अत एव स विदुषा विचारकाणा समीक्षकाणाञ्च मस्तिष्कवण्डूविघटन-पटुः । फ्रांस देशस्य मोन्तेज़्-सजको निबन्ध लेखकाना मूर्धन्यो विचार बहुलेऽप्यत्र तर्काणा गलहस्तिकामेव ददाति । तस्यायमेवाभिप्रायो यत्तर्कवितर्ककर्कशीकृते सति निबन्धे मनोरञ्जकत्व तस्य व्याह्रयेत येन कान्यत्व तत्र न स्वीक्रियेत । निबन्धस्य साफल्य विचारस्य पूर्णतायामपि काव्य-गुणानामक्षतत्व एव । अन्यथा स शास्त्रायते ।

निबन्धस्य प्रकाराः—आधुनिकं समीक्षकं मुख्यतया चत्वारः प्रकारा निबन्धस्य स्वीकृताः । तेषु प्रथमस्तावद् वर्णनात्मक, अपरो विवरणात्मक, तृतीयो भाषात्मक, चतुर्थश्च विचारात्मकः । तत्र स्थानतु-प्रभृतिवर्णवर्णनात्मक आद्य, यथा प्रामाति-कीं सुपमा, वसन्ततु वाऽधिकृत्य कृते लेखे तद्वैशिष्ट्य-वर्णनमेव क्रियते । तत्र लेखकस्य प्रवृत्तिनिरीक्षणसति समीक्ष्यते । द्वितीय च प्रकारे व्यतीत-बालमम्पातिनी घटना स्वयं दृष्टा पठिता वा वर्ण्यते । पूर्वं वर्तमान द्वितीयोऽपि भूत बालस्पृशतीति तयो-र्वैशिष्ट्यम् । जनाना जीवनकथाऽप्यस्यामेव विधाया समापतति । नस्मरणान्यप्यत्र वा-न्तर्भवन्ति ।

तृतीये भेदे च किमपि वस्तु स्थान वा समीक्ष्य मानसी प्रतिक्रिया काव्यगुण-भारमन्वरया गिरा व्यज्यते । अस्मिन् भावावेगस्य प्राधान्यं यदुपयोगिनो ललित-

संलिता पदावत्यभीष्यते । एवंविधे च व्यतिकरे तत्र गद्यमपि पद्यायते पद्यमपि गीतायते  
गीतं च काव्यायते काव्यं च मृद्वीकायते । गद्यगीतमपि तदा तन्निबन्धं व्यपदिशन्ति  
काव्यमर्मज्ञाः ।

चतुर्थे प्रकारे सामाजिक-समस्यामयाः, शास्त्रीयाः, नृपनयमन्वन्धिनः, दर्शनं  
सृशन्तः, साहित्य-गोचराश्च सर्वेऽपि विविध-विषयावगाहिन आलोचनामया मूढा  
मगूढा अपि परिकल्पिता भवन्ति । तेषां शैली प्रसाद-सुमुखी, सारवती, गभीरा, स्फुट-  
लेखु-पद-विन्यासवमनीया, विचारचारुतामयी, शास्त्रीयसूक्ति-प्रमाणाटीबन्-पटीपसी,  
बाह्यवृत्तिमसज्जाऽऽडम्बर-रहिताऽपि निसर्ग-भाव-भर-मन्थराऽम्ब-रस-निर्भरा, राग-  
विवेक-समन्वयावदाता रमणीय किमपि रामणीयकमातनोति कृती । सिद्धवाचां  
विदुषा लेखनी स्वयमेव नृत्यति तेषु ।

निबन्धस्य वैशिष्ट्यम्—पूर्वमेवाकितं मन्त्र निबन्धे साहित्यस्यैतत्-प्रकारेद्विव  
रागात्मक सत्त्व प्रमुखतां भजते । इह तु बुद्धि-सत्त्वस्वैव प्राधान्यम् । अत्र हि न व्रतनया  
कल्पनया नवं वस्तु सृज्यते, यथा-रश्मि बोद्धभाव्यते । अपि तु सत्यं जगत् मूढमेदिकया  
निभात्यते तोन्यते च मदसद्विवेक-नुनायाम् । परीक्ष्यते विविध-विचार-निकर्षः ।  
वैचटिका इव मणि-गण-जाति-ममीक्षणेऽधीतानेकवेद्यविद्याः, वरतलाऽऽमलक-वत्  
सकलमपि विचार-निध्न वस्तु जानन्तो विद्वांस एव प्रभवन्ति तेषां लेखने । अतो नाञ्जसा  
कौऽपि टिश्यो ढविर्यो वा निबन्धे पाठ्य लब्धुमोष्टे । गम्भीरमध्ययनम्, लेखन्यामधिकारः,  
विविधामु शैलीषु गमान नैपुण्यम्, अल्प-शब्द-प्रयोगायसानः षोप-परिचयः, अनुप-  
जात-मद्यो-विरामोऽभ्यासः, कौविदान्तरलिखितलेखानुशीलनम्, नव-नव-विचार-  
प्रभूति-नुभत्ता नैगिनी प्रतिभा, वस्तु-विवेचनक्षमा दृष्टिः, मूढमानुवीक्षणं च  
जगतोऽपरिहार्यम् निबन्धलेखने दक्षता विप्लमावस्य । स्वेषां स्य महिमा साहित्यगतस्य ।  
सभ्याधिकारोऽत्र प्रसारयति यतो दिशु, आरोपयति प्रतापम्, उपकरोति जिज्ञासून्,  
अजंयति सम्मानम्, समर्पयति गरम्बती बोधम्, परिष्करोति भाषाम्, तनोति विवि-  
धविषयजिज्ञानम् । इयमनुपजात-शया श्रीः कस्यापि वाङ्मयस्य । समीक्ष्यता विद्व-  
साहित्यम् । सर्वत्रानुदिनमेधने निबन्ध-रत्नराशिः । उपचीयन्ते पटीयानः सर्वेष्वपि  
विषयेषु निबन्ध-बन्धन-बन्धुराः शिष्ट-लेखनीयाः मग्धावन्तः । वः कानो हिन्दी-  
साहित्य-अमुन्तः ? प्रिस्तप्रार्थवैर्वै. पूरितोऽप्य बोधः प्रतिभा प्रभोज्ञागितं-भंगि-  
गणैरिव प्रवण्यराशिभिः । नोमुत्तरिभिनाऽथ तदीय-सेगवानां मग्धा, अग्धा अत्रि  
शान्तीया भाषा मगूढा एव मन्त्रराज्या । वा कथाऽन्वारीनाम् ।

एत एव ! मग्धामेव दरिद्राद्योऽदोऽभाव-प्रत्यम् । 'गद्य' कथीनां निबन्ध-  
यदन्ति' इति मूर्खानां पटुभिः कामंरुविषयीहता । निबन्धस्तु तत्र नाग्येव । अत्रि-

पया दरिद्रा वृत्तीर्विहायाभाव एव हृदयते तदीय-रचनानाम् प्राचीनसाहित्ये , प्रबन्ध-चिन्तामणिसदृश्यो नेमा कोटि वस्तुत स्पृशन्ति । अर्वावतनैरेव कैश्चित् लेखकै-विरचिता पुस्तिका नालमारीकु क्षिभरयो यत्र तत्रोपलभ्यन्त इति शोच्या दशा ।

अतो विदुषा तेषा चरणेषु विद्यामधिजिगासमानानामन्ते-वसता च कर्तव्यमिद-दुरभावस्यास्यास्त-करणम्, कोऽह सिद्धवाचामनुशासने, परमनभ्यस्तचरा अनुपगत-प्रौढयश्छात्रा एव शिक्षयन्ते । नाल्पज्ञोऽनधिगत-सर्वविषयक-सामान्य-परिचयो, वा जन साफल्येन प्रभवति निबन्धाल्लेखितुमिति मनसिकृत्याऽनवरत शास्त्र-परिशीलन-परैर्भवितव्यम्, विविधविषयावगाहनाय समयतै प्रकाशितपुस्तिकामु, मासिक-पत्रिकासु च पररचित-निबन्धाना विषयसामग्री शैली चाधिकतुंमाग्रह ग्रहिलै सतताभ्यासे वर्तितव्यम् । शैल्यो हि गद्यस्य विषयानुसारिण्य । पद्येऽपि निबन्धन-सभवति पर विचार चक्रमण-चातुरी चर्यायै न सा पद्या साधीयसी । 'ओज समास-भूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्, इति नैकान्तिको नियम । विगत-वृत्तिरल्पवृत्तिरपि वा पदावली परिष्कृता चेत् सुतरा वरीयसी विवक्षितवस्तु-प्रस्ताये । विषयानुसारिणी च परिवर्तमाना विराजते शैली । वर्णानात्मकेषु निबन्धेषु प्रवला भवति भावुकतेति काव्य-तत्त्वादा शोभनस्तत्रावसर । स्फुट-पद-विन्यासा लघुतरा वाक्यावली बचन-सवृत्तिका सानुप्रासशब्दकृतनाद-भाकारिणी वृत्तगन्धिगद्यमयी, सालकारा शगतेऽपूर्वा रुचिगा-घातु तेषु । गहन-विषय-गभीरेषु तु सरलाऽवृत्तिका विमर्शबहुलाऽनाडम्बरा पद्धति-प्रसादमासेदुषी प्रभवति विचारान् हृदयान्यारोपयितुम् । आरब्धशब्दक्रीडो हि तादृशेषु लेखेषु नावगाहु शमो विषयस्य तलम् ।

निबन्धागानि—शैलीमभ्यस्यता छात्राणा सौकर्याय निबन्धस्यागान्यत्र प्रस्तूयन्ते । तदनुमारेणैव तैर्विवेचनीयविषयस्य विभागमयी रूपरेखा कार्या । भूमिका, हेतु, उपपत्ति, उपसहारश्चेति चत्वारि तस्यागानि । तत्र प्रथमे वस्तुपरिचय, द्वितीये कारणात्मिका पृष्ठभूमि, किमर्थतिहासिक वृत्त मूले यदि स्यादत्रैव योज्यम् । पर-नोदाहरणतया । ततश्च युक्ति प्रति-युक्तय, दृष्टान्ता, प्रमाणानि । अन्ते च निष्कर्ष इति संविभक्त वस्तुजात सुतरा साध्नोति निबन्धम् ।

सतुलित स्यादगोपन्यास । नाति-ह्रस्व, नाति दीर्घ, नावगाडविषयान्तर, नाविमृष्टप्रकृतवस्तुक, नावाञ्छित सामग्री दूषितो निबन्ध सुतरा रोचते समालो-चकेभ्य । असमविभक्तावयवो हि भजत्युपहास जन समाजस्य । अतस्तथा प्रयतनीय छात्रैर्यथा ऋजुनेव पया स्वल्पेनेव कालेनाभ्यस्तविविध शैलीका नाना विषयज्ञाना-धिगतय प्रौढि भजेयुर्लेखनवलाया । किन्नाम नासाद्यतेऽभ्यास-शील ? तथाहि—

“क्रिया सिद्धि सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ।”

## प्रातः सुपमा

हन्त ! विभाता रजनी ! अपसृत दिग्वधूवदनावगुष्ठेन गहन तम । सहतो  
नामारुण-परिचारकेण मसृण-किरण-सरणिमार्जन्या गगनपथेऽवकीर्णस्तारकाव-  
करसकर । कुलाय-सकुल-खगकुलोत्कूजितैराकुलिता नभस्यली । दूर्वासु मुक्तामया,  
क्सिलयेषु पद्मरागरुचय, शादलेषु मरकत-शकलाकृतय, अर्द्धाच्छ-स्फटिक-  
शिलासु धीर लववपुषो रोचन्ते निशा नूपुर मणिगणाश्च हिमकरा । अवनोदति  
विपादो विरह विधुर-कोकमिश्रुत मनोगुहोपचित । प्रसरति प्रकाश. समीरेण समम् ।  
नृत्यन्ति लता जनहृदयै सह, वेपन्ते पत्राणि तिमिरविशोरकं साकम् । अपसरति  
क्षणदा-वृता चक्षुषोरगतिरुपचितया वपुर्लान्या शार्धम् । रामायति जरदरुणशिक्ष-  
शिखाशुणाशुणरथा कूजद-विहग परिगीयमान विरदगीता कुसुम-रस-पाटञ्चरैश्च-  
नूर्यमार्णैश्चचरीकं कृतजननिनादा विकचिलकुसुममञ्जरी प्रसाधना भगवत्युषा ।  
समीक्ष्य तामागता समुद्घाटित-हृदयनवाटो बंदिक कविर्मुदा गातुमारभते—

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्बंसाना सममा पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वैति साधु प्रजानतीव न दिशो भिगाति ॥

प्रागतयैव तथा स-चटचटा शब्द विमुद्रितानि कमल-कुड्मलानि । विरमति  
च ककणक्षणात्कारमनोरमेण गोधूमपेपणपर-रमाकुल-गृहिणी करेण समाश्लिष्ट चक्र  
श्रमणाद् । मुञ्चन्ति नौडान् खगा, आरतीर्णं तृणबुससकुल शयन तरुंका,  
मन्दीकृतरामन्य क्रिया हम्वारव सुरभय, नालाकृष्ट-जलविहितगुहगुडा शब्द निश्वास-  
सहकृत-वान्त-धूम ह्रुत्का (हुक्का) कृपका । आलक्ष्यन्ते चोच्छ्रलता सलिलेन परिपूर्ण-  
कलसं सनाथ शिरस इतराश्च चाटुगत विबोधित हृदित-वत्सोपसमनव्यग्र-सहज-  
वात्सल्या, अपराश्च दुह्यमान-धेनु-सम्मुखोपघावितस्य वत्सस्य सञ्चुत्कार ग्रहणे  
व्यस्तहस्ता, अन्याश्च गृहीत निशितदात्रकरा पृष्ठावसितोत्तरीयमुद्गता, अनभिध्यज्य-  
मानवनगीतिगानावधीरितखेद सपाटव लुनन्त्य शय्य ग्राम-ललना । नगरेषु च  
तन्द्रिल-नयना अवशिष्ट निद्रासालमारसवपुष पृषु नितम्बिन्यो दीर्घ-जृम्भा विवृत-  
वदनास्तनु रुचि-विहसिताचिरविलासिन्यो विलासिन्य सानुरोध प्रियकर निरुध्यमानो-  
रथानावेगा अपि त्रपावधीरित-प्रणयि प्रणया जहति शयनीयम् । सालसाश्च युवानोऽर्ध-

शयाना पल्पकेषु सनाद्यमधरविचुम्बितोष्णोष्ण पानचपका , करगृहीतधूम्रवर्तिका मञ्चिकोपनत समाचार-पत्र परिशीलयन्ति, विलोभयन्ते च गृहाद्-गृहम्, रथ्यातो-रथ्याम्, विपणोर्विपणि बभ्रम्यमाणा समाचार-वितरका 'गृह्णीत भो ! समाचार-पत्रम्' (अखबार लेना जी) इति तारस्वर वदन्ती द्विचक्रियया धावन्त । प्रबुद्धा अमणप्रिया प्रवयस पृष्ठतोऽनुधावित पृथुका सरिन्मुखानलित-गमना । किं बहुना, निस्पन्दतामिवागत सकल जगत् सहसैव क्लप्रचलितयन्त्रवत् स्वे स्वे कर्मणि प्रवृत्तम् ।

हहो ! किमिदमचिरेण बहुवर्णतामाकलयति भुवनम् ? क्षितिज कुहरे जर-न्मकंटमुखप्रतिमा , असितजलधरकुलेषु धूमाकुल-दहनज्वालानिभा , शिखरि शिखरेषु प्रज्वलच्छिलि-शिखा-ताप्यमान-तापनीय-तरल-चपला , महीरुह शिरसु सादर पिष्ट-किञ्जल्कवारि-कपिशा , सौध-मूर्धेषु, चतुष्पथेषु, सरिस्ताटेषु क्रीडास्थलेषु, अविरल-प्रवाह-कूल-कपास्तल वारिराशिषु सहसा प्रकीर्णोऽनुपम , अमित , असीम , अभेद्य प्रकाशकोपः ।

अये ! अविह्वो नभपथ घन-शिशु विशद सोपान सरणिश्चराचरास्वासन-समाग्रहिसहस्रकरो भगवान् गभस्तिमाली । पादाक्रान्तानि सहसैव तेन भूभृच्छिरासि । प्रचलिता गोचराभि मुख पुर सरीकृत वरणस्किकिणीभ्रणभ्रणायित-ध्वनित दिगन्तर-गोवत्स-पटला वल्लव-मण्डली । उत्पतिता गगनाभिमुख कूजद्विहगथरणी, प्रस्थित क्षेत्राभिमुख स्कन्धस्थवीज-गोणिरग्रत स लागलसनाथगोमिथुन कृपीवल । प्रयाता आपणान् पण्यभारवाहितवामी-दासेरका सार्थवाहा । विसृजति प्रसरकरे करसर-प्रकरण् सर्वतोमुख विद्रुता गृहान् प्रति भ्रमणार्थिन । वयमपि विरमामहे स्मृत-कृत्य-व्यूह अधिक पल्लवनान्निबन्धस्य । पर स्मार स्मारमुपाकलितहिमकणहारिणी प्राभातिकी सुपमा प्रसीदतितमा चेत ।



## होलिकोत्सवः

(चन्द्रमहीपतेः)

ऋगुरय वसन्त होलिकोत्सवश्च, स्वच्छ नीलमम्बरम् । नातिशीतोष्णे  
वातस्तनु मुपयति । उडबो महता प्रयासेन जगत्तमोऽपहन्तु प्रयतन्ते । राजेवाकृत-  
कार्यान् विनाय संनिवान् धृतवाद्मीरवर्गवैशोऽशेषन्तमोऽपहन्तुमुपस्थितश्चन्द्र । राज-  
तंवांशैरिव किरणैर्हलया नाशित तम । विचवाम तेन मनो मोदयता विजयेन  
धन्यवादमिव वितरद्भसदिव सर्वंऽजगत् । विजयपटहध्वानमिव चक्रुर्नवोढा वसपनूपुर-  
मण्डिमञ्जोरशिञ्जितम् । निशान्तेषु प्रमुप्तकान्तावसनध्वजच्छलेन भुवन विस्तारया-  
मासेव विजय वायु ।

अद्यननेषु दिनेषु सर्वत्र भङ्गाभवान्या सप्रेम पूजनम् । सा हि परपक्वेल्लज-  
वातादद्राशाखाखस-वीज-पञ्चक बकुलदल मिथ्या मिथ्येमदुग्धसिताङ्गसङ्गिनी अङ्गिना  
साग-सामोद विनोद नोदयति । सम्प्रत्यहिपेन आद्रियते, आसव आमूयते,  
निकुञ्जेषु गजाया अनिभूत मेवा । गुलालस्य कर्ध्वं वा, या या वीधिरवलोचयते  
गुलालरचितेवाभाति, आरक्तवासस्तया स्त्री-निविशेष पुरपा विदूरतो वीक्ष्यन्ते ।  
बहुविध रागपूर्णाभिर्करैर्जना जगदेव रजयन्ति । बराकाणा गर्दभानामद्यत्वे गरीयसो  
दु खस्य समय उपस्थित । एते यत्र क्वापि अष्ट-रूप निपाने, निपतितगृहकोणे, श्मशान-  
गृहे वाऽऽमान तिरोभावयन्ति तत्रैवैते नागरिका दुर्वाला एतेषा बराकाणा पृष्ठ न  
शून्य कुर्वते । ताड्यमाना धाव्यमाना रकारशब्देनान्यान् सहयोगिन भूषयन्त इव व्यथा  
प्रकटयन्त इवाभित प्रेक्षन्ते । अश्लील शब्दैरनुक्तमुखमानन्दमाश्राज्यमनुभूयते ।

एकतो मनुष्या महता चर्मनद्धेन ढक्केन सहोहोकार कामन्ति, इतरतश्च  
कामिन्य सबलयसणत्कार तार गायन्ति । एकतो युवानो मध्य धृतभुरजा बतुसन्ध्यासेन  
स्थिता दण्डखण्डेन दण्डखण्ड वादयन्तो गा दडदडायन्ते । अन्यतश्च बधूटयो यौवनच्छटा  
वपसा, वाससा, निरीक्षणैर्भूषणैश्चसनेन, गमनेन, हावैर्हारोनीवमन्त्य खेलायन्ति ।  
क्वचन काश्मीरागुरु पूर्णा मुष्टिरामृश्यते, क्वचन भस्मगोमयगोपूत्राणि निविच्यन्ते ।  
प्रतीयते, सवत्सरसचिता पाशवप्रवृत्ति पुमानशेषेण प्रमाप्सु सज्जते ।

विविध-कल्पा सविमाना सासवा सभस्मचूर्णा चरकसंहितेव बभौ होलिका ।  
 सुश्रुता धाम्भटेन केनाप्यनुत्तरेण नावतस्थे । नन्दन-विनन्दकेन पादपातित-चैत्ररथपरि-  
 मलेन सकलसंसारसुगन्धसारसूतेनेव कान्यकुब्जोद्भवेन जितेन्द्रियाणामपि घ्राणमाकर्षयता,  
 सुरभिलोलुप-मिलिन्द-वृन्द-विहित-पिघानेन निहारिणा द्रवेण पूरिता होंलिकोत्सवाय  
 परिकमला-भवनं स्थापिताः शुभ्रमण्डिता नील-दृपन्निमिता तारकितमिव नभोऽनु-  
 कुर्वन्तः स्नानजलकुण्डिका विशेषतो भवनं भासयन्ति । समयेऽस्मिन्निविगण्य कमलिनी-  
 सङ्कोचशीकं रोलम्बकदम्बेनारब्धा भङ्कृतिरनुसुगन्धिद्रवम् । आमोदिता तेन दिशः  
 प्रतोदुः । जन्मभूरिव सौरभस्य प्रभव इव पयिन्या भवनमवर्तत ।

## श्रीष्मत्तुः (हर्षचरितात्)

अत्रान्तरे कुसुम-समय-युगमुपसहरन्नजृम्भत श्रीष्माभिधान, फुल्लमल्लिका-  
 धवलाट्टहासो महाबाल । प्रत्यग्रनिजितस्यास्तमुपगतवतो वसन्तसामन्तस्य बाला-  
 पत्येप्विव पयपायिषु नवोद्यानेषु दर्शितस्नेहो मृदुरभूत् । अभिनवोदितश्च सर्वस्या  
 पृथिव्या सर्वकुसुमबन्धनमोक्षमकरोत् प्रतपन्तुष्णसमय । स्वयमृतुराजस्यागृह्यन्ताभिपे-  
 काद्राश्चामरकलापो इव वामिनी-चिबुरचया कुसुमायुधेन । हिमदग्धसकल-वमलिनी-  
 कोपेनेव हिमालयाभिमुखी यात्रामदादशुमाली । सलाटन्तपे च तपति तपने चन्दन-  
 लिखितललाटिकापुण्ड्रकरक-चीवर-समन्विते स्वेदोदविन्दु मुक्ताक्षवलय-वाहिभिदिन-  
 कराराधननियमा इवागृह्यन्त सलनाललाटेन्दु-द्युतिभिश्चन्दनधूलिधूसराभिरसूर्य-  
 म्यस्याभि कुमुदिनीभिरिव दिवससमुप्यत सुन्दरोभि । निद्रालसा रत्नालोवमपि नासहन्त  
 ह्यस किमुत्त जरठातपम् । अशिशिरसमयेन चक्रवाकमिधुनाभिनन्दिता सरिते इव  
 तनिमानमनीयन्त सोडुपा शर्वयं । अभिनवपटु पाटलामोदसुरभिपरिमल न केवल  
 जल, जनस्य पवनमपि पातुमभिलापोऽभूत् । दिवसकर-सन्तापात् क्रमेण च खरखग-  
 गयूख-खण्डितशंखे, द्युप्यत्सरसि, सीदत्लोतसि, मन्दनिर्भरे, झिल्लीकाभकारिणि,  
 वातरवपोतकूजितानुबन्धबधिरितविश्वे, श्वसत्पतत्रिणि, करीयकपमरुति, विरल-  
 वीरधि, रुधिरकुतूहलि-नेसरिकिशोर लिह्यमान कठोरघातकोस्तवके ताम्यस्तम्बेरम-  
 ययवमद्युतिम्यन्महामहीघरनितम्बे, दिनवरदूयमानद्विरटदीनवदनाश्यानदानश्यामिका-  
 लीनमूकमधुलिहि, लोहितायमानमन्दारसिन्दूरितसीम्नि, सलिलस्यन्दसन्दोह-  
 मुह्यन्महामहिष विपाणकोटिविलिख्यपान स्फुटस्फाटिक-दृपदि, धर्ममर्भरितगमुंति,  
 तप्तपासुकुकूलविकरण-कातर-विकिरे, विवर-भरणदवाधिचे, तटाजुंन कुररकूजाज्वर-  
 विवर्तनोत्तानशफरशारपङ्कशेषपल्वलाम्भसि, दाबजनितजगन्नीराजने रजनी-राज-  
 यक्षमणि कठोरीभवति निदाघकाले, प्रतिदिशमाटीकमाना इवोपरेषु प्रपाकटकुटी पटल-  
 प्रकटलुण्टका पक्वकपिकच्छगुच्छाच्छोटन चापलंरकाण्ड कण्डूला इव कर्पन्त,  
 शर्करिला, वरकरस्थली, स्थलद्विपच्छर्गांमुचो मुञ्जुकन्दकन्दलदलनदन्तुरा, सन्तततपन-  
 ताप-मुखरचीरीगणशीकर-शीब्यमान-तनयस्तादृशतरतररिखापतरले तरन्त इव  
 तरनिणि मृगतृष्णिकातरगिणीनामक्षीक वारिणि शुष्यच्छमीमर्मरमारवमार्गलधन-  
 लाघवजवजघाला, दावदहनपच्यमानचटकाण्डखण्डखचिततहकोटरकीटपटलपुटपाक-  
 गन्धकटव प्रावर्तन्तोन्मत्ता मातरिश्वान ।

## शरद्-ऋतु-वर्णनम्

अहो ! अपगता प्रावृषेण्या दुनिशा, विरता खलु तडिददीपितान्तरा नीलनीला  
कादम्बिनी । विगतौ नाम भेकरटित कटुकर्णज्वर । उपारत उत्तु गतरगभगी-  
विबोधित सिन्धु कुलोत्साह । उपशान्त पिशुनबुलव्रतमिव मगकगणस्य कर्णजपत्वम् ।  
कल्पान्तकालिक इव सक्षय एव जातो विवर्धमानकृमिकुलशतस्य । अपकीर्यं मुत्तहस्त  
सकलशुचि-सचित पयोरशि रित्तकोश स्तनितमात्र पौरपो याति शिथिल धाराधर ।  
क्वचित् क्वचित् रुदत इवास्त्र स्वनत स्थूलाशु विन्दध इव पतन्ति जलविन्दव । समीक्ष्य  
च त विगत व्ययितस्व पलिनपलित जजरतनु वातेनापि क्षिप्यमाणमलभमान पद  
गगनपथेऽपि सहृत लक्ष्मीका विलीना बवाऽपि सौदामिनी । स्फुरति च परितो निशा-  
कलुपघस्मरेऽच्छाच्छ कुमुद-राजि राजित-प्रतापे भुवनतलव्यापिस्फारातपे राजनि  
नक्षत्रकुल-सनाथे पलायित शुतिलबलामडुविदग्धस्तस्करैरिवेतस्ततश्चक्रम्यमाणै-  
र्ज्योतिरिङ्गणैः । वर्षासु मधुतमोऽपि केकिना केकारवोऽधुना विपधराशनसधिय इव  
न रोचते जनेभ्य । निस्तीर्य च वनवास-बालमिव पाण्डवा जलधर-समय पुनरव-  
तसयन्ति धरणीतल कलहसा । वर्णयति च महाकवि र्माघ —

तमय एव करोति बलाबल प्रणयद-त इतोव शरोरिणाम् ।

शरदि हसरवा पहषीकृतस्वरमपूरमपूरमणीयताम् ॥

अधुनाऽऽभाति मही विपङ्का, विरजस्का, अपरुषा, अतिमिरा, अपुष्कलकृमि,  
अवर्षवाधा च । पुनरिय शोभते विमलतारकित नीलाम्बरा, वसाना धीनाशुकमिव  
चन्द्रिकावरण झिल्ली ऋकृतिक्लगीति सुखदा चन्द्रातप प्रतानधवलितगभोऽवकाशा  
श्यामा शरच्छर्वरी । वामिनीकलकठगीतो दूर प्रयाति जनकणशङ्कुली पूरयन् सुधापूर  
इव मधुरो गीतध्वनि । काशमयमिव, कुमुदमयमिव, पुण्डरीकमयमिव शेफालिका-  
मयमिव च विभाति भुवनम् । गायति च भारतीविवास सोल्लास कालिदास —

काशाशुका विकचपद्य-भनोज्ज दवत्रा,

सोन्माद हस-रव-नूपुर-नाद-रम्या ।

आपक्वशातिरुचिरा तनुगात्र-यष्टि,

प्राप्ता शरमनयवपूरिव रूप रम्या ॥

नगरोप्वदानी श्यानपङ्केषु राजमार्गेषु शफ्यं इव सरित्सु प्रतिक्षणं पो-पो-  
ध्वनिभिरपसारितपुरसरा सरीसृपा इव धावन्ति दिशोदिश तैलशकट्य । विहरन्ति  
स्वर्भापणवीथिषु वातोदधूमयमान-चीनाशुका उपनेत्रयामायिताक्ष्य पृथुश्रोणित्रिम्बा-  
मन्नितानुयात्रिक्यो वस्तु क्रय-व्यग्रा प्रमदा । अपाकृते वृष्टिजे मार्गवाधे, अनुप्नुते च  
यातायातकर्मणि द्विगुणितो व्यवसायिना व्यवसाय । आपूरिता विविध-खाद्यपेय-  
व्यजनादि-सभारं पण्यवीथ्य । प्रवर्तते च यथाहचि यथाकार्यं च पर्यटयाना  
यात्राक्रम ।

ग्रामेषु च सुरभिक्षम-मञ्जरीपिञ्जरा, वातानर्तितशालिपरम्परानिस्तरसस्या,  
तारध्वनिपरक्षेत्रपति-चार्यंभाणशुककृला, मुद्गमापशिम्बीचुम्बितप्रान्तपालिका,  
युगधर-सरवहृषीवलकृष्यमाण केदारा, दोन्नपति कुटुम्बिनीजनरोप्यमाणमरिचा-  
ङ्कुरा जलसेकशिशिर-मूल-परिवर्धमानेधुवण्डा दोत्रभागा । अपि च—

सपन्न-शालिनिचयावृत भूतलानि

स्वस्थस्थित-प्रचुर-गोकुल शोभितानि ।

हंसैः ससारस कुलैः प्रतिनादितानि

सौमान्तराणि जनयन्ति नृणा प्रमोदम् ॥

शेफालिका-कुसुमं सुशोभितान्युद्यानानि कूजत्सगकुल-कलरवंभुं सरयन्ति दश  
दिश । मुक्ताफलामलसलिल-शोभि शोभते चारु सरस्तलम् । क्रीडकलहसमिथुनानि,  
क्रौंकारवृत्ति प्रवणमारस-युगसनाथानि च सरिता तटानि । चञ्जत्-खञ्जनमञ्जु-लीला  
विलोलितानि तरुलता गुल्मानि, मरकतकण-श्चिश्चिर नव-दूर्वाप्रवाल लालितानि  
हारीतहरितद्युनिहारीणि साद्वलानि । किन्नास्ति नयन-विलोभि दृश्यम् । सर्वथा  
राजतेतमामिथ शरत् स्व सुपमा-प्रपञ्चन ।

पर हन्त ! किं सर्वेषामिय हृदयहरी ? रोगकपायिताननस्येव मधुरमशनम्,  
शीताकुलस्येव मुरधुनीस्नानम्, पतिव्रताया इव वारागना-सुलभ वैभवशतानि कृपणस्येव  
पात्रोत्सर्गपुण्यम्, निघृंणस्येव करुणोपदेश कोकमिथुनस्येव वासती निशा न मदयति  
मनो दारिद्र्यमायितस्य धुधा जर्जरस्य जनस्य । तस्य कृते तु मलयवात्याऽपि निदाघ-  
ज्वालामते, लतामण्डपमपि दहन-कुण्डायते, कलकण्ठ काकलीध्वरण-चञ्चुरकामिनी-  
स्वरसनाथ वीणा क्वणितमपि कर्णज्वरायते । यत —

‘बुभुक्षित न प्रतिभाति किञ्चित् ।’

अत स्वर्णसारवता पूरितोदरदरीणा विहारैककतव्यानामेवानुभवयोग्या  
रसनीया सुषकरी चैव शारदी सुपमा न तु क्षुद्हनददह्यमान सप्त-धातूनाम्  
अकिञ्चना-नामिति शम् ।

## ‘कबड्डी’

### (क्रीडा)

विविधकरणीयभारवति जगति जीवनमिव मनोरजनमपि परमावश्यवामिति न कस्यापि विप्रतिपत्ति । पुरुषार्थचतुष्टय नामास्य जीवितस्य प्रयोजन तच्च शरीरालम्बनम् । नित्यकार्यव्यापृतस्य जनस्य शरीरमिव मनोऽपि श्रान्ति सवेत्ति तदपनोदार्थं च विनोद एवामोघोपधि । क्रीडाविहारभ्रमणादिषु विनोदसाधनेषु क्रीडा सर्वोत्तमा यया शरीरस्य मनसश्च समकालमेव सिध्यति व्यायाम । बालानामिव यूना जरठाना च परमप्रोत्यास्पदमियम् । स्वदेश्या विदेश्या चेति द्विविधा क्रीडा । तत्र वैदेशिक्य महाघंतया न सर्व-सुलभा इति भारतीया एव सामान्य जनस्योपयोगार्हा । तामु कबड्डी-सज्ञा न स्वल्पमपि व्ययमहंति देहबलस्य च वर्धयित्रीति रोचतेतमा ग्रामीणेभ्य । बलिष्ठा एव ता क्रीडितु क्षमा । भारतस्य चैव स्याततमा क्रीडा ।

एतदर्थं प्रायश्चतुर्दश क्रीडका अपेक्ष्यन्ते ये क्रीडाक्षेत्रस्योभय-पाल्योस्तिष्ठन्ति । क्षेत्र चाक्षवाट-सम मसृणतल विमर्दक्षम च श्रेयस्कर येन क्रीडकाना न जानुनी हस्ती वा भज्येते । मध्ये-क्षेत्र चंका विभागेखा पाल्यो विभनन्ति । एकश्च मध्यस्थस्तेषा क्रीडने क्रियमाणाम् अनियमितता निरीक्षते । क्रीडनकाले सर्वे केवलमन्तर्वसन परि-दधति । प्रतियोगितासु चोभयपक्षगाना विशेष एव निर्देशको गणवेशो धार्यते येन दशंका पृथक् सर्वान् विभागशो ज्ञातु क्षमेरन् ।

क्रीडारम्भे क्रमज्ञानार्थं निरीक्षक काचिन्मुद्रामन्यद् वा वस्तु पक्षशो भागो निर्धार्योपरि क्षिपति । यस्य भाग उपरिष्ठाद् भवति स एव दारनिर्धारकस्य (Toss) विजेता मन्यते । तत सर्वे कुमारा. स्व-स्व पाल्या क्षेत्ररक्षादि-विचारेण तिष्ठन्ति । प्रत्येक पक्षे कश्चिन्नायको (Captain) भवति यः स्वानुगाना नेतृत्वमाचरति । स्थितेषु स्व-स्व-स्थाने निरीक्षक सीत्कृति (Whistle) करोति यस्या ध्वनिना सहैव कुमारा कुमारणमारभन्ते । एक क्रीडक करतलेन जघे स्फालयद् मुखेन च कबड्डीति शब्दमुपायु स्फुट बोच्चारयन् प्रतिपालीं प्रविशति । विनैव श्वासमोक्ष च प्रतिद्वन्द्विनः स्पृष्टु यतते । ते च स्वपाली-गतमेव त दिधीर्षन्ति । धृतोऽपि तै श्वासस्य भगात्पूर्व-

मेव विभाग-रेखां गतश्चेत् तेन स्पृष्टास्तावतोऽङ्कान् लुम्पन्ति परश्च पक्षस्तदधिकारी भवति । क्वचिच्च स्पृष्टा. क्षेत्राद् बहिस्तिष्ठन्ति यावन्न स्वयमपि तावतः प्रतिपक्षिणः स्पृशेयुः ।

निरीक्षकश्च सावधानं निरीक्षते यथा न कोऽपि प्रमादं (Fowling) कुर्यादिति । तादृशं प्रमादं पश्यति चेत् क्रीडा पुनरारम्भयति । क्रीडाकाले क्षेत्रबहिर्गतो बहिष्कृतः (Out) व्यपदिश्यते, क्वचित् पञ्चदश विशति वा जेयाङ्का भवन्ति । पक्षद्वये समानाङ्क-भाजि निरीक्षको वारमेकं पुनस्तौ खेलयति । जिताधिकाङ्कं च पक्षं जेतारं घोषयति ।

प्रतियोगिता-काले मुहूर्तमानं मध्यावकाशोऽपि भवति कुमारानां विद्यामायम् । उभयपक्षप्रियाः क्षेत्रपरिधेर्बहिस्तात् तिष्ठन्ति । तं स्वपक्षानुत्साहयन्ति तेषां ऋदीश्च बोधयन्ति । बहुधा दर्शनानां महीयान् संमर्दां (Crowd) भवति व्यवस्थायै रक्षा-पुरुषाश्च (Police) आहूयन्ते ।

बहुश्रकं वारदायिनमेक एव प्रतिपक्षी धरेदित्येव नियमो दृश्यते । भवति च तत्र कुमारानां बलपरीक्षा । बलवत्तरस्तत्र भूयतोऽङ्कानर्जयति ।

यदा कश्चिदपि पक्षो जयाभिलाषुकः कूटक्रीडामालम्बते, तदा बलिरपि पदं करोति । निरीक्षकोऽपि बहुधा प्रतारयन् कमपि पक्षमनुभवति ताडनम् क्रीडकानाम् ।

प्राणायामशक्तिरस्या क्रीडायामपरिहार्या । परपालीगत एव कश्चिदस्पृष्टरेखो मुक्तश्वासो ध्रियते चेल्लुम्पति सोऽप्यङ्कम् । कोऽपि बलवान् धारक लत्ताप्रहारेण ताडयति पातयति च भूतले चेद् भूयसी ह्व तस्यापद्यते । अतो वज्रित-प्राय एव लत्ता-प्रहारः कर्तव्यः । (कंची) वा तादृशीषु क्रीडामु । वैमनस्य-प्रतिशोधनाय क्रीडिते तु बहुवारं क्रीडागण समरागण एव परिणमति । पक्ष-द्वये च केशाकेशि हस्ताहस्ति युध्यमाने सर्वः क्रीडारमो विनश्यति ।

रुचिरेय क्रीडा क्रीडिता चेत् शुद्धेन हृदा । अवाञ्छनीयोऽत्र कलहो विकास-श्चास्या विधेयः । शरीरबलस्य विकासिकेयं व्ययविरहितेति सुगमा भारतीयानाम् ।

## श्मशान-वर्णनम्

अहो कीदृशं दृश्यम् ? एकतः पुरुषा अनेके विवर्णवदना अस्तव्यस्त-  
वसनाः शोचन्त उपविष्टाः, अपरतश्च सवक्षस्ताडन सतारक्रन्दनं रुदन्ति नायः  
सततरुदितोच्छ्वन्न-नयनाः । काचिन्मत्तेव, प्रमत्तेषोन्मत्तेव चेतोस्ततो विक्रिपन्ती  
करो कदाचिद् धावति सरिति पातयितुमात्मानम्, अपरा च 'हा तात, क्व गतोऽसि,  
देहि मे प्रतिवचनम्, पश्येमा जननी विह्वला प्राणानगणयित्वा जले मुमूर्षन्तीम् ।  
किमिति विस्मृता त्वया चिरमङ्घ्रे लालिता बाल्यतः स्नेह-परायणा भगिनी । क्व वा  
प्रभवसि त्यक्तुं जनकमेव पलितशिरस त्वन्मुख-चन्द्रदर्शनाप्त-संजीवनम् । अथ मुपितं  
मे चक्षुः, केनास्नीता मे करयष्टिः ? केनोद्धृतो मे हृदयखण्डः ? को लुण्ठति मम  
जीवनम् ? किं करोमि ? क्व गच्छामि हताशा ? कस्याधुना नवोदितमिव शशिन  
वदनममलं प्रेक्षिष्ये, को मा सम्नेहमन्वेति भगित्वाऽऽलिगिष्यति,' इति तारतारं  
विलपति । कृच्छ्रेण ता सान्त्वयन्ति पार्श्वस्था द्वित्रा महिलाः ।

अये ! केय वराकी किशोर्येवाष्टादशवर्ष-देशीया नवोद्भिन्न यौवनाऽनवद्य-  
लावण्य-कमनीयाऽचिर-विकच-नौकनदारुणच्छविकरतला विमुक्तवेणी-बन्धविकीर्ण-  
कुसुमप्रकरा गलितनक्षत्र-परिवर्धमानान्धकारेव निशा क्षीवेन, अपस्मार-ग्रस्तेव,  
पिशाच-भुक्तेवापहृतमणिरिव भुजगी चिरताडनभग्नकपाला बाला वृद्धाभिरनेकाभिः  
प्रयत्नेन धार्यन्ते । हा मृष्टाऽपि सिन्दूर-रक्ताऽस्याः सीमन्तरेखाऽभिनव प्रज्वलित-नौभाग्य-  
दहन-ज्वालेव दूरादपि दृश्यते । मन्ये, अचिरोढायाः अस्याः सपद्येव कालेन करालेन  
कवलित-प्रेयात् ।

अमी च पुरतः सकलैरपि करणैरक्षतमपि विचेष्टं मानव शरीरं स्तपयित्वा  
वस्त्रै-रानिरः पादावधि परिवेष्टितं निचिते षाण्ठ-निवहे निदधति । अहह ! दीपितोऽ-  
परेण वृशानु सचट-चटाशब्दं परितो विस्फुरन् तैलिहानया वरालया जिह्वयेव  
वपिलया ज्वालया वुरणपत्स्थिता मज्जा भेदस्वितामिव प्रजन् स्फूर्जता स्कुलिग-निकरेण  
रुचिमिव प्रवटयन् प्रवृत्तः दधमात्मसात्कर्तुंम् । अये, क एव नृशंस इव घातक इव सर्वैर  
इव बहिन्ना प्रस्यमानस्याप्यस्य वराकस्य कपालं वशकाष्टेन भिनत्ति । बलीया-



अहो विलापोऽधुना बन्धूनाम् । नित्य वसन्तोऽपि तत्रैव साधु-परिचिता अपि तथा-  
विधाना दृश्याना बहूणांऽश्रुकलुपा दृष्टि परिमृजन्ति ।

हा दग्ध प्राये परेते तृणमिव विहाय तथास्थितमेव त केचित् सर्वत्र स्नाता  
अस्नाताश्चापरे गृह प्रति निगर्तन्ते । सर्वेषां मुने जगतोऽनित्यता, जीवनस्य क्षणभंगुरता  
च चर्चाया विषय । एते गता, इतरे चाचिरेणवायाता । शिक्षयतीव ससृतेगतागत-  
प्रकृतिमिव भूमि । अहो ! सक्तमगलानामेकायतनमपि विद्यान् रौद्रोऽत्र विभावसु ।  
शान्तिरप्यत्रोद्वेजयत्येव मन । न कोऽपि जीवन् वाञ्छति स्वत इहागमनम् ।

प्राचीन-काव्येषु वर्णनं श्मशानानामपि भीषणम् । मालतीमाधवे तदीय  
प्रसंगोऽतितरामुद्वेजको जुगुप्सितश्च । क्वचित् पिशाचाना कलकल, अन्यत क्रव्य-  
भुजा गृध्रानाम्, काकाना शिवाना वा मर्मदं । एकस्यापि मासखण्डस्य कृते परस्पर  
कलहायन्ते । इतश्च पिशाचाना शृ गारा दशनीया एव । शवमास भुञ्जानस्य प्रेत-  
रवस्य वर्णनं च स्वाभाविकमपि जुगुप्सिततरम् ।

उत्कृतयोत्कृत्य कृत्ति प्रयममय पृथुस्तेष भूयाति माता—  
न्यस्तस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्ययपव-मुलभीन्मुग्र प्रतीनि जग्वा ।  
आर्तं , पर्यस्तनेत्र , प्रकटितदशन , प्रतरक वरका—  
दङ्कस्थादस्थि मस्य स्थपुट-गतमपि श्वयमश्वप्रमत्ति ॥

(मा० मा०)

एवमेव क्षेमेश्वरस्य चण्डकौशिकाभिधाने नाटके । महाभारतेऽपि गृध्रगोमायु-  
सवादे श्मशानस्य वर्णनं तथा विघ्नमेव । यथा—

अस स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायु सकुले ।  
ककालबहुले घोरे सर्वप्राणि-भयकरे ।  
न चेह जोदित कश्चित्काल-धर्ममुपागत ।  
प्रियो वा यदि वा द्वेष्य प्राणिना गतिरोदृशी ॥

पर नादत्वे तादृशी भीषणता जनानामन्तिम विश्राम-स्थलीषु । कातरतया  
काम विभेतु मानव न पर जुगुप्साया कारणं तत्र लभ्यते, नगरेषु रमणीया श्म-  
शान भूमय क्रियन्ते, ग्रामेषु च बहिस्तात् परिवर्ज्यं गृहान् क्षेत्राणि च दूर विधीयन्ते ।  
न तत्रापि तादृशी कुत्सिता स्थिति । काश्या मणिकणिकाघट्टे क्षणमप्यविरहिते शर्वरपि  
न तादृशी भीषणता ग्रन्थेष्वेतेषु वर्णितपूर्वा । अतीते नगराद् ग्रामाद् वा बहिस्तात् कस्या  
अपि सिन्धोस्तटे तासा स्थितेरेतादृशी स्थितिरभवत् । बहूनि वर्णनानि च रुद्रिकृतानि

पिशाचादीना ग्रन्थमात्रप्रसिद्धेः । कापालिकानामघोरमतानुयायिना च श्मशानानि सिद्धिभूमयः । मन्ये, पुराऽर्ज्यलोभात्केऽपि घनपिशाचा दह्यमान एव शवे काष्ठानि जलेन निर्वाप्य विक्रयार्थमगृह्णन् शवस्य चार्घ्यदग्धस्य गृध्रादिभिर्दुर्गन्तिरेवाक्रियत ।

मवंद्या भावनाकृतेय भीषणता श्मशानभूमेः । अन्यथा साहसिकानां न किमपि भय तस्याः, शरीरस्य निसर्ग-प्राप्तिस्थलीति कृत्वा नमस्तस्यै ।

## कन्दुकावत्याः कन्दुक-क्रीड़ा (दण्डिनो दशकुमारचरितात्)

सावतोदैरत रणितानि मणिनूपुराणाम् । अयासौ जात-संभ्रमा 'प्राप्तैवेयं  
मर्तुं दारिका कन्दुकावती बन्दुक-श्रीदितेन देवी विन्ध्यवासिनीभाराधयितुम् । अनिपिद्ध-  
दर्शना चेर्यमस्मिन्कन्दुकोत्सवे । सफलमस्तु युष्मच्चक्षुः । आगच्छ तां द्रष्टुम् । अहमस्याः  
सकाशवतिनी भवेयम्' इत्ययासीत्, तामन्वयाव चावाम् । महति रत्नरंगपीठे स्थितां  
प्रथमं ताम्नोष्ठीमपश्यम् । अतिप्लव्च सा सद्य एव मम हृदये । न मयान्येन वान्तराले  
दृष्टा, चित्रीयाविष्टचित्तश्चाचिन्तयम्—'किंमियं लक्ष्मीः । नहि नहि । तस्याः किल हस्ते  
विन्ध्यस्तं कमलम् । अमुक्तपूर्वा चासौ पुरातनैर्न-पुंसां पूर्व-राजैश्च; अस्याः पुनरवद्य-  
मयात्रयामं च यौवनम् ।' इति चिन्तयत्येव मयि, मानघ-संवंगात्री व्यत्यस्त-हस्त-  
पल्लवाग्रस्पृष्टभूमिरालोलनील-शुटिलालका सविभ्रमं भगवतीमभिवन्द्य बन्दुकमन्द-  
राग-रुषिताक्षमनङ्गमिवालम्बत । लीलाशियिलं च भूमौ मुक्तवती । मन्दोत्थितं च  
किञ्चित्कुञ्चितागुण्डेन प्रसृत-कोमलांगुलिना पाणिपल्लवेन समाहृत्य हस्तपृष्ठेन चोन्नीय,  
चटुल-हृष्टिलाञ्छितं स्तवकमिव भ्रमरमालानुविद्धमवपतन्तमाकाश एवाग्रहीत्,  
अमुञ्चच्च । मध्यविलम्बितलये द्रुतलये मृदु मृदु च प्रहरन्ती तत्क्षणं चूर्णपदम-  
दसायत् । प्रशान्तं च तं निर्दय-प्रहारैरुदणतयत् । विपर्ययेण च प्राशमयत् । पक्ष-  
मृज्वागतं च वामदक्षिणाभ्यां कराभ्यां पययिणाभिघ्नन्ती शकुन्तमिवोदस्यांपयत् ।  
दूरोत्थितं च प्रपतन्तमाहृत्य गीतमार्गमारचयत् । प्रतिदिशं च गमयित्वा प्रत्यागमयत् ।  
एवमनेक-करण-मधुरं विहरन्ती रङ्गगतस्य रक्त-चेतसो जनस्य प्रतिक्षणमुञ्चावचः  
प्रशंसावचः प्रतिगृह्णीती, प्रतिक्षणाहृद-विभ्रम-कोशदासमसेऽवलम्ब्य कण्टकितमण्ड-  
मुत्फुल्लेक्षणं च मध्यमिमुखीभूय तिष्ठति तत्प्रथमावतीर्ण-कंदर्पकारितं-कटाक्ष-हृष्टि-  
स्तदनुमार्गविलसित-लीलाञ्चित-भ्रू लता, श्वासानिलोवेगान्दोलितैर्दन्तच्छदरश्मिजा-  
लैर्लीला-पल्लवैरिव मुख-कमल-परिमल-प्रह्लासिलानलिनस्ताडयन्ती, मण्डल-भ्रमरोपु  
कन्दुकस्यातिशीघ्र-प्रचारतयाविशन्तीव महर्शन-लज्जया पुष्पमयं पञ्जरम्, पञ्चविन्दु-  
प्रसृतेषु पञ्चबाण-बाणान्युगपदिवाभिपततस्नासेनावधट्टयन्ती, गोमूत्रिकाप्रचारेषु  
वनदक्षित-राग-विभ्रमा विद्युल्लतामिव, विडम्बयन्ती, भूपणमणि-रणित-दत्तलय-

संवादि-पादचारम्, अपदेशस्मितप्रभानिपिक्त-बिम्बाधरम्, अस-स्रंसित-प्रतिसमाहित-  
 शिखण्डभारम्, समाघट्टित-क्वणित-रत्न-मेखला-गुणम्, अश्वितोत्थित-पृथुनितम्ब-  
 विलम्बित-विचलदशुकोज्ज्वलम्, आकुञ्चित-प्रसृतवल्लितभुजलताभिहत-ललित-  
 कन्दुकम्, आर्वाजितबाहुपादम्, उपरि परिवर्तित-त्रिकविलम्बलोलकुन्तलम्, अवगलित-  
 कर्णपूर-कनक-पत्र-प्रतिसमाधान-शीघ्रतानतिक्रमित-प्रकृतक्रीडनम्, असकृदुत्क्षिप्यमाण-  
 हस्तपादवाह्याभ्यन्तरभ्रान्त-कन्दुकम्, अवनमनोन्नमन-नैरन्तर्य-नष्टदृष्ट-मध्ययष्टिकम्,  
 अवपतनोत्पतन-निर्व्यवस्थमुक्ताहारम्, अकुरितघर्मसलिल-दूषितकपोलपत्रभङ्ग-  
 शोषणाधिकृत-श्रवण-पल्लवानिलम्, आगलितस्तनतटाशुक-नियमन-व्यापृतक-पाणि-  
 पल्लव च निपद्योत्थाय निमील्य स्थित्वा गत्वा चैवातिचित्र पर्यंक्रीडत राजकन्या ।  
 अभिहत्य भूतलाकाशयोरपि क्रीडान्तराणि दर्शनीयान्येकेनैव वानेकेनैव कन्दुकेनाऽ  
 दर्शयत् । चन्द्रसेनाद्रिभिश्च प्रिय-सखीभि सह विहृत्य विहृतान्ते चाभिवन्द्य देवीं  
 मनसा मे सानुरागेणैव परिजनेनानुगम्यमाना, कुवलयशरमिव कुसुमशरस्य मय्यपाङ्ग  
 समर्पयन्ती सापदेशमसकृदावर्त्यमानवदन-चन्द्रमण्डलतया स्वहृदयमिव मत्समीपे प्रेरित  
 प्रति-निवृत्त न वेत्यालोकयन्ती, सह सखीभि कुमारीपुरमगमत् ।

## एवरेस्ट-विजयः

साध्वदमुक्तमभियुक्तैः “नास्ति किमपीहासाध्यं साहसिकानाम्” इति । प्राग्बेवलं बुद्धिबलाद् विवेकाच्चेतरं प्राणिजातं जपन् मानवोऽधुना वर्धितोत्साहोऽजेयां दुर्घयां च प्रकृतिमपि जेतुकामो नवनवानि साहसकर्माणि समाचरति । मूलं च तत्राजेय-विजिगीषा । तथाहि :-

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् एतन्नतः प्रायंपते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीपसां सहते नान्य-समुन्नाति यथा ॥

सैव प्रवृत्तिरेवरेस्टविजयप्रेरणादायिनी । अस्मिन् युगे दुस्तरान् नदानिव दुरा-रोहाणि पर्वतशिखराण्यपि भूयोभूय भारोढुं यतते मनुजः । प्रकृतेराह्वानमिव प्रत्युत्तरयति सः ।

हिमालयस्योच्चतमं २९००२ चरण(Foot) परिमितोत्सेधमदः शृङ्गं तिब्बत-भाषायां “चोमोलुङ्मा” संज्ञयाऽऽख्यायते । केषांचिन्मते तदेव गौरीशंकर-नाम्नाऽपि व्यवह्रियते । आंग्लशासनकाले राधानायनामा भूनिरीक्षणविभागस्य (Survey-department) कर्मकरः गणितबलेन सर्वोच्चतमं पर्वतशिखरमिदमित्यबुद्ध्यताभा-णीच्च ‘स्वाध्यक्षमेवरेस्ट-नामानं भवत्संज्ञयैवास्य गिरिशृंगस्य व्यवहार उचित’ इति । घन्या चाटुकारिता भारतीयानाम् ! क्वेदानीमांग्लशासनम् ? क्वासौ चैवरेस्टसंज्ञोऽधिकृतः । परमद्यापि तस्यैव नाम्ना व्यपदिश्यते तदग्निशिखरम् ।

सततमनुलहिमानी-कृतावरणमिदं शैलशिखरं पिच्छिलगण्डशैलदुंरारोहं भ्रमं-ररावभ्रुति-सुखानां निर्कराणां फेनराजिभिर्द्वैगुण्येनवलक्षतामापादितं रवि-शशि-करोद्योत-द्विगुणित-भायुतं चिरादाह्वयते पर्वतारोहरसिकान् साहसिकान् । नेपालरा-ज्यस्य त्रिविष्टपस्य ( तिब्बत ) च सीम्नि वर्तमानमिदमुभयतोऽपि गम्यम् । परं पूर्वा-पेक्षया परमति-दुष्करं कठिनारोहवत्त्वाद् । निरन्तरतुपात्पातैः प्रालेपरशि-शिशिरित-ज्ञात्या-चक्रंश्च भीषणां विपदमनुभवन्त्येतदारोढुकामा जनाः । पाश्चात्येभ्य एताहसानि परमसाहसिकानि कार्याण्यतितमा रोचन्ते इति त एव गौरीशंकरविजयसूत्रधाराः ।

भादौ सर फासिस यंग हस्बेन्डसज एतदारोहणायायतत । १८६६, १६०६, १६०८  
तमेपु खीष्ट-वर्षेषु स गिरिशिखरमिदं विजेतुमुदसहत, पर ध्यरमतास्मात्कार्यादिनुपलब्ध-  
माहाय्य । अमकनेऽपि तत्प्रयासे पश्चाद्-वर्तितुं, आरोहणस्तदनुभवानुपायुञ्जत ।

सर्वप्रथम ब्रूस-संज्ञः सेनानीः १६२१ तमे वर्षे शिखरमिदं जेतुं दलमनैपीत् ।  
भारत-देशस्यानुभवित आरोहणस्तत्सदस्या अभूवन् । नेपाल-त्रिविष्टप राज्ययोः  
शिवमय-(सिक्किम) शासनस्य चानुमतिमुपलभ्य दलमिदमभिगौरीशखरशिखरममात् ।  
त्रिविष्टपवासिनो देव-भावेन पूजयन्त शिखरमिदं न जातवक्राम्यन् । पञ्चविंशति-सहस्र-  
सह्य-चरणमित प्रदेशमाहूढा अप्योपजनस्य (आक्सीजन) न्यूनत्वादुत्तरोत्तर लघीया-  
न्वसतनो न प्राणितुमासीदलमिति न प्राभवन् शिखरमधिगन्तुम्; जडिम्न. समीरस्य  
पातिकायेन परावर्तितुं वापिता आसन् । तदीयानुभवस्य सारः पर्वतशिखरस्यास्य  
वैशाखज्येष्ठमासयोर्नगाहपद्व एवारोहणं सम्भवतीति, परमुत्तरकालिकाभियातृणां  
शृते लाभप्रदोऽयमभूत् ।

आगामिन्यपि वर्षे तस्यैव नेतृत्वे त्रयोदशगौरागा आरोहणः पण्डिता भारि-  
काणाम्, विश्वस्तुत्तरेण शतत्रयेण च वेत्तरादि पशूना साथं मई-मासस्य प्रथमदिने  
रागब्रूकनाम स्थानमासेदु, त्रयोविंशति-सहस्र-चरणं यावद् गन्तुं चाक्षमन्त ।  
परमोपजनस्योपता— वायोश्चातिसूक्ष्मता हानिकरीति ते तत्रैव चतुर्थं-शिखरेऽतिष्ठन् ।  
नवभारतः सह चत्वारो गौरागा अग्रे गन्तुं प्रवृत्ताः, पर अमिक-चतुष्टयस्य रणतया  
तन् निवर्त्य स्वयं पञ्चमे शिखरे न्यवात्सुः । अन्येषु च तेपामप्येवो रोगेण अस्त इति  
त्रयस्तमपि तत्रैव परित्यज्य अग्रे गन्तुं प्रवृत्ताः । यावान्ते पञ्चचत्वारिंशदुत्तर-पद्मविंशति-  
सहस्राणि मनवसतानां चरणानामारोहन्ति तावदेव दिनावसानकाल. समाससाद । न  
तत्रावस्थानं सम्भवतीति चतुर्थंशिखरे गमनं गुरक्षाया अपरिहार्यंमानीत् । प्रवृत्ताश्च  
ते शनैरवरोडुं न कश्चिद् यथा हिमे स्तलति । आसन्वितरज्जवः शृङ्खलावहस्य  
शिखरं प्राप्नुवन् निशा च व्यत्याययन् । अन्येषु स्तान्निवर्त्य तस्मान्ने समरवेत्,  
मनेरी, काफडेंच शतुर्दश-सहस्रैः सहारोडुमुपगन्तुः । शिखरादेव मिषोवद्धरज्जवो-  
ऽवहिता अमपन् । तुहिनस्य मृदुतया तत्र गजनाशंका पदे पदेऽवतंत । यदा चरणानां  
सहस्रद्वयमेवावाशिष्यन्, मनेरी विश्रामवाम. गिलामेवामधिष्ठापोपाविशत् । अस्मादेव  
विश्रोत-पूर्वकं गिता सा भुवि न्यमज्जत् । यदो बद्धरज्जुतया मनेरी यथानर्थं चिद्  
तरलामानम् । अन्येषुपि स्वयं निरवाम्यन्, परं हन्त ! तप्त भारिका वराणास्तत्रैव-  
मृताः । हताया आरोहिणः पांषाण्णमयं तेषां स्मारकं निर्माय संस्थाप्य च तत्रैवापूर्णा-  
शंका एव न्यवर्तन्त ।

चतुर्विंशत्युत्तरंकोनविंशतिरात्र।मे वरवरे ब्रूसैर्नवाधिष्ठितान्यामण्डपी मई-  
मासे पुनरिदं शिखरमभ्यसात् । अस्य सर्वे एव सदस्याः परं आरोहणे दशा आसन् ।

ते स्थाने २ निरभिमताश्रयशिविराणि, अक्षमन्त च सप्त-विंशति-सहस्राणि पदानामा-  
क्रान्तुम् । परं सहसा समरवेलः शंभ्यातिशयकृतेन बासेन पीडितः, नाटनश्च तिमिरदोषा-  
देकमपि वस्तुद्वित्वेन सशयितुं प्रवृत्त इति षोडश शतोत्तराष्ट्राविंशतिसहस्राणि पदानां  
पतोऽपि मृत्युभयात् परावर्तनाय बाध्यतामगात् । मलेरीः एकविंशति-वर्ष-देशीय  
इविनश्च सहोपजनीगतावन्येद्युरारोहुं परं सहस्रैव नीहारपाताद् घनागमनाच्च मृतौ  
मार्गं एव । तदा द्वितीयमहासमरावधि श्रुताः सवला अपि प्रयासाः विफलतामेवाभजन् ।

द्विपंचाशदुत्तरैकोनविंशतिसमेऽन्दे स्विट्जरलैण्ड-देशात् पुनरेकमभियातुदलं  
समागच्छन् मार्गदर्शकत्वेन च तेनसिंहं शेरपाजातीयमवृणात् । स रेमेन्ट-नेम्बर्ट-संज्ञके-  
नान्यतमेन सदस्येन सह प्राभवदष्टाविंशति सहस्राणि पंचदशोत्तरं शतवद्वयं च  
चरणानामधिरोहुम्, ऐच्छच्च शिष्टमपि लंपयितुम् । परं हा रे मात्सर्यं ! येन वशीकृतो  
दलाध्यक्षो नानुजानादिमं भारतीयं शिखर-विजयश्रेयोभाजनं भवितुम् ।

दुर्मना धनेन व्यवहारेण तेनसिंहं आगामिनि वर्षे आंग्लदेश्याभियानदलाध्य-  
क्षेण सेनान्या हण्टेन भूय साहाय्यायामन्त्रितः सत्वावश्यकत्वेऽनुमतिमेवाधिनोऽपि  
शिखराधिरोहणाय समयमकरोत् । नेता च सहस्रमिदं स्वीकृत्याधिकृतसदस्यता तस्या-  
न्वमनुत् पर नास्य चर्चा श्रूयनीत्या व्यधात् । अन्ततो हिलेरो-संज्ञकेनान्यतमेन सदस्येन  
सह तेनसिंहः त्रिपंचाशदुत्तरैकोनविंशतिसमे हायने गिरिशिखरमजित-पूर्वमिदं  
विजित्यैव व्यथाम्यत् ।

नेपालाभिजनोऽपि दार्जिलिंग-वासात् तेनसिंहो भारतस्यैव नागरिक इति तस्य  
विजयो भारतस्यैव मानं वर्धयति तमाम् । कस्य नाम सत्कारस्य भाजनता न सोऽन-  
मत्तदवधि ? भारतराजधान्यामितरस्थानेषु चाधिगतातिमान आंग्लदेशाधीश्वर्या  
सपरिजनो लन्दन-नगरे निमन्त्रितः पुरस्कृतश्चाभूत् । अधुना भारतीय-पर्वत-रोहण-  
गोष्ठ्या निर्देशकः सन् भारतोमात् शैलाभियानं शिक्षयति ।

किं न क्तुं शक्ता भारतीया उत्सहेरंश्चेत् ? युवकानां प्रेरणादायकमिदं  
कर्म तेनसिंहस्य । अस्मिन्वर्षेऽपि दलद्वयेनैतदभियानं कृतम् । तत्र चीनाः स्वसाफल्याय  
विकृत्यन्ते परं न ज्ञायते, किमत्र सत्यम् ।

## कल्पिता विमान-यात्रा

आसीत् तापसी निशा दीर्घतरदिवसकृत-सविभागेव तनीयसी, स्थवीयसी चास्-  
रति समीरणे, पटीयसी मुहुस्ताम्यभागरत्तरसातृपोद्बोधने, लघीयसी च निद्राणशिशु-  
हृदित-विहित-कर्णज्वरे । अध्यास्त गगनशयनं सकल-दिशा-प्रसारित-करश्चन्द्रिका-  
धवलितजगतीतलो मज्जयन् भुवन धवलिम-सागरे तारा-सनाथो निशापतिः । स्ति-  
मित-गुरो नभसि, कुलायकवलिते विहगकुले, निर्मक्षिके भयणंपर-कौलेयक-कृत-जागरे  
च जनपथे, भुजगगणपीत-शेष इव दूरागमन-जनित-श्रान्ति-हृतगताविव च मन्दं वाति-  
वाते, विसर्जित-सकलकरणीयः सपरिजनोऽहं हर्म्यपृष्ठमध्यासियम् । पतित एव  
चास्तृतास्त रणीये शयनीये, विगत-तापानुकलिते चिराभिलषिते जडिमनि विलय-काम  
इव सपद्येव प्रतीक्षमाणयेव निद्रयाऽऽलिंगितोऽभवम् । सुखसुप्तश्चाहं नाज्ञासिप क्व  
वतं इति ।

अथातीते निशीथे शयान एवान्वभवम् कस्यापि मसृणतो पृहसित-नलिनीद-  
लस्य रमणीकरस्य जनितरोमहर्षं स्पर्शम् । आलोक्यं च कामपि निशाधिदेवतामिव  
प्रफुल्ल-सारवा, प्रहसितामिव शुचिस्मिता, चन्द्रिकामिव विकचकुमुदकरांपूरां लाव-  
प्यापहसित-सुररमणीरामणीयका शनैः शनैस्तनी स्पृशन्ती प्रमदाम् । हृष्टैव च  
चकित इव, स्तब्ध इव, जडित इव, तन्द्रित इव, विसंज्ञ इव न प्राभवं किमपि  
प्रतिपत्तुं निभालयन्, केवलं विस्फारितेन चक्षुषा मूर्तिमतीमिव सुन्दरताम् । न जाने  
क्व गता तदा नदागतिमपि परिभवन्ती मनसश्चपलता, विलीना वस्मिन्नपि महा-  
मोहाम्बुधाविन्द्रिमाणा स्फुरणा, शृतश्रुत्यतामलमतं हृष्टैकन्दसंनियं नयनयुगलम् ।  
तथा स्थितं च विस्मयसागरे निमज्जन्तम्, पिबन्तं चावण्ठं तदीयरूपसुधा मा स्नपयन्तीव  
स्मितरसवृष्टिभि, उज्ज्वलयन्तीवोन्मुद्रितमुखकमल-संपुटाद् विगलितेन विद्युद्द्युति-  
सखेन दन्तरोचिषा, प्रक्षालयन्तीव च नयनसितिम-सरित्-स्रोतसा, बलकण्ठ-बाबली-  
मधुरयता मधुरतया मम श्रवण-बुद्धरसोर्वचोऽमृतमुदगिरत्—किमिति सखे ! न परि-  
चिनोपि मां श्वेत-द्वीपैव-निलया तव बालसखी मञ्जुलाम् ? चिरात् स्मरन्त्या  
अपि न भवान् नयनगोचर इति मनोज्वरं जुषाणाऽऽ प्रणिधानेनेह स्थितं भवन्तम-  
बोधिपं रणरण-प्रवणिता च सञ्जित-नमोरधोदचलम् धमुं देवं प्रति । अपि कुसालिनी



ते लोक-यात्रा ? किमिति जोषमास्ते ? एहि, यापय दिनानि विगलितचिन्ता-  
ज्वराणि धिक्कृत पुरन्दर-पुर-नामनीयके मम पुरे विहरन् । भक्तमिह मक्षिकानि-  
चयमिचिते होश्यारपुरे मशकवृत्तकण्ठोणारव श्रुत्वा । इति वदन्त्येव किमपि जल्पितुम-  
प्रभवत्येव मयि विचारयत्येव 'केयम्, बुत इयम्, कयमिह समागता, किमिति चिकी-  
पितमस्या, बालमत्र च मा भणति, नाम्युपगच्छामि चिर स्मरन्नपि परिचितामि-  
नाम् । मोहिन्यस्या आकृति । कुत्रेय निनीपति माम् ? न प्रभवाम्यात्मन । गते च  
मयि वा दशा भविष्यति शिशूनाम् । किं प्रतिपत्स्यते वरावी गेहिनी ? किं वा  
विचारयिष्यति तत्र भवान् जनक । चरमे वयसि स वतंते' इति बहुश सा सबल  
हस्तग्राह जप्राहावपणं च धहिस्तात् । मन्त्रमुग्ध इव चाहमुदचल मणिरणित-  
मुग्धमजोर-निववाणप्रतिस्वनिनि पपि तामनु । निष्क्रान्तेन च भवनाददृश्यत प्रसारित-  
दीर्घपक्ष युगल गमना भिमुलतया सघघत्वारद्यब्द विशालकाय नभोयानम् ।  
अपावृते च तद्द्वारे द्विज इव वनतेयोदरे सकौतुक प्राविशम् । मामनु च साऽप्युत्प्लव-  
मानेव सोपान-पथे प्रविश्य द्वारे समजोषटत् । मयैव सहैवस्या मसुरातरतूलिकाऽ-  
पदपाया सुनमासन्ध्या (स्त्रिण गदार चेर) उपाविशत्, प्रतीक्षमाणमिव चावयोरुप-  
वेगनम् अगीवृतव्योमयान यानमुदपतत् । उच्चलति च तस्मिन् सहसाऽऽहतोऽपि तरम-  
सोत्पतनाधानेन पतनोन्मुखोऽपि धूर्णनाऽभिमुखोऽपि तस्या स्वसार्पपथेन प्रबोधित चैतन्य  
इव समाहितोऽभवम् ।

ततस्तस्या वार्ताभाषेपु सदानितमना नभसि विचरत् जालमार्गेण बहिर्व्यलोकयम्  
दृष्ट्वाश्च सकलमपि ज्योतिर्मण्डल विभासयितुमिव प्रवृत्तमिद भुवन-त्तलम् ।  
क्षीरस्निग्धा पीयूषवर्षिणी कौमुदी दिगाभोगेपु शिखरिशिखरराजिपु, कातार-  
प्रान्तेपु, निद्राणकेसरि-धोणास्वरघोरासु गिरिगुहासु, सुप्त पतन्निगण-द्विगुणितश्यामलि-  
मनि तरुलतापण्डे, उद्यानवीथीपु, प्रतोलीपु भवन मूर्धसु, लतामण्डपेपु, निभृतसुप्तक्षेत्र-  
पालामु केदारपालीपु च सुल स्वपन्तीवारोचत । क्रीडनकानीवाभ्र तिहानि हर्म्याणि,  
रजतरंखा इव शान्तरग लेखा सरित, मणिगुम्फितदलानि श्रीडापवंतक्षुपानीव  
हिमकण्ठचितानि तरुनता गुल्मानि, पुत्तलिका इव नरनार्योऽदृश्यन्त पृथिवीस्थिता ।  
वान्तधूमा सविषेव काल-भुजगी न्यभाल्यत कुटिल धावमाना धूम्रकटटी । क्वचिदुद्ग-  
मनाभिलापुका सोत्कण्ठेव गगनस्य धरणी प्रत्यस्मानुच्छ्वसन्तीव, क्वचिच्च पवत-  
शिखराणि परिरभमाणेव, क्वापि च लीपमानेव वसुमत्या शैलराजिरपरत्र च प्रसि-  
दिशि धावमानेव तरुपरम्पराऽन्वच च शाद्वलानीवारण्यानि परतश्चारण्यानीव केदार  
सरणिहपालक्ष्यत ।

सुधामूरस्नात इव निखिलेऽपि दिगाभोगे, चन्द्रिका-चन्द्रिते नभोमञ्जले  
नीलोऽपि सधालिप्तैव मेघराजिरवतंत, जलधरमण्डलपते च व्योमयाने जालमार्गमा-

च्छादयति नीहार-राशौ छन्ने इव क्षुपी न किमपि निभालयितुं प्राभवताम् । रजत-  
कसायित, सुपापिण्डायित, क्षीरफेनायित, दधिपत्रायितो नीलनीले वियति सुतराम-  
भासत निशावल्लभ ।

अतिक्रान्ते च दीर्घतमे पथि संव निर्दिशन्ती किमपि मृणालललिते नागुलि-  
नाऽधरतलच्छुरितया दन्तत्विपा द्विगुणयन्ती कौमुदीप्रवाह मौन-जननी विस्मिति-मुद्रा  
ममालुम्पत् । सखे, न पश्यसि किं परस्तात्क्षितिजचुम्बि धवलधवलगिरिशिखरमुत्तरस्या  
दिशि । अश्रवणीकृत-हिमाचलो युगशताद्भूत-हिमानीचयेन, अधरित-पयशस-  
सुधा शुक्ति-धवलिमा जडिम्नश्चरमा भूमि, प्रसूतिराश्चर्याणाम्, कौतुकालय साहसि-  
कानाम् उत्तरो ध्रुव प्रदेश । इममेव पुञ्जीभूतमिव सकल-ब्रह्माण्ड-शुभ्रताया  
राशिमिव श्वेतित्मो यथागुण श्वेत-द्वीपमिति वदन्ति जना । वर्षशतनिचितेन शैवाल-  
जालेन शाद्वलायितमिद हरित-द्वीपतयाऽपि (Green Land) व्यवहरन्ति ।  
पुराननुमेयमात्रा पात्रित-नुपार-कृत-जडिम-भीतो न मानव समस्पृक्षदिमा भूमिम् ।  
पर चरमामुन्नतिं भ्रजति विज्ञान-तत्त्वे परिवर्धिता सीमोत्साहोऽहमहमिकया चात्रत्य-  
हिमगुहागर्भं खनिजनिधिपारममेयम दृष्टमश्रुतमात्मसात्कृत् लालसावश्य-हृदयो  
नरोऽद्ये ममपि प्रदेश द्रूपयति पदस्पर्शेन । घनकुहाखिली-कृतेऽत्र विषये चाकचिक्य-  
प्रभूविस्मयावहोऽयस्य श्वेतोऽन्धकारो येन मनीषिणामपि मनो निमज्जति महामो-  
हाम्बुधौ । कुरु तावत्समीपेन तत्सर्वं चक्षुषोर्गोचरम् ।

इति वदत्यामेव तस्या सहस्रं स्फोटित-करणकुहर सगडगडाशब्द घनाघन-  
घटाटोप-विस्फूर्जित सहस्रतो ह्लादिनी, निह्लादि सहस्रंवाजृम्भत । सकल-दिगाभोगवधिरी-  
करणपटुभाकारध्वनीना शतधनीना विस्फोट इव समजनि । समकालमेव छिन्नपुंख  
इव खेचर, लूनशुण्ड इव गजपति, हृतमणिरिव विषपर, स्थानच्युतेबोल्काऽस्रमत-  
चलनयन्त्र सफटफटा ध्वनि-स्फुटित तैलकुप्य यान स्वतोदीप्त-वह्नि ज्वाला-जटिल  
भूमिमभिचस्खाल । तदाघातनिहतो यावदह लोचन उन्मीलये, तावद् भूमिपतित  
विस्मितया समकाल प्रबुद्धया गृहिण्यो पहस्यमानमात्मानमलोकयम् ।

## क्रिया-सिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे

(श्रम्बिकादत्तव्यासस्य शिवराज-विजयात्)

मामोऽयमापाठ, अस्ति च साय समय, अस्त जिगमिपुर्भंगवान् भास्कर सिन्दूरद्रवस्नातानामिव वरुणदिग्वलम्बिनामरुणवारिवाहानामभ्यन्तर प्रविष्ट, कल-विच्छ्वात्कंररुतं. परिपूर्णेपु नीडेपू प्रतिनिवर्तन्ते, वनानि प्रतिक्षणमधिनाधिका द्यमाता वचयन्ति । अथाकस्मात् परितो मेघमाला पर्वतश्रेणीव प्रादुरभूत, दारुण सूक्ष्म-विस्तारा, परत प्रवर्तित-शिखरिशिखर-विडम्बना, अथ दक्षिण-दीर्घशुण्डादण्ड-मण्डित-दिगन्त-दन्तावलम्बानकाकारा, तत पारस्परिक-मंस्तेप-विहित-महान्वकारा समस्त गगनतल पर्यच्छदीत् ।

अस्मिन् समय एक षोडशवर्ष-देशीयो गौरो युवा ह्येन पर्वतश्रेणीष्वप्युपरि गच्छतिस्म । एष नुषटित-दृढशरीर, श्याम-श्यामर्गुच्छ-गुच्छै, कुञ्चित-कुञ्चितं कचवक्षार्पं वमनीय-वपोल पाति, दूरागमनायासवशेन सूक्ष्म-मौत्तिकपटलेनेव स्वेद-बिन्दुप्रजेनाच्छादित-ललाट-वपोलनासाग्नोत्तरोष्ठः, प्रसन्न-वदनाम्भोज-प्रदर्शित-दृढ-सिद्धान्तमहोत्साह, राजतसूत्र-शिल्पकृत-वहल-चाक-चक्र-वक्र-हरितोष्णीप-शीमित, हरितेनेव च कञ्चुकेन प्रकटीकृतव्यूढ-गूढ चरता-कार्यं, कोऽपि शिववीरस्य विस्वासपात्र सिंहदुर्गात् तस्यैव पत्रमादाय तोरण-दुर्गं प्रयाति ।

तावदकस्मादुत्पितो महान् ऋक्कावात, एक साय-समय-रयुक्त स्वभाववृत्तोऽन्वकार, स च द्विगुणितो मेघमालाभि । ऋक्भावातोद्भूतं रेणुभि, शीरुंपत्रं, कुन्मुपपराणं शुष्क-मुष्पैश्च पुनरेष द्वैगुण्य प्राप्त । इह पर्वत-श्रेणीत पर्वतश्रेणी, वनाद् वनानि, शिखराच्छिखराणि, प्रपातात् प्रपाता, अधित्यकातोऽधित्यका, उपत्य-कात् उपत्यका, न कोऽपि सरलो मार्गं, नानुद्भेदिनी भूमि, पन्था अपि च नावलोक्यते, जगणे क्षणे ह्यस्य सुरादिचक्रण-भाषाणखण्डेषु प्रस्खलन्ति, पदे पदे दोब्रूयमाना वृक्ष-शाखा सम्मुखमाघ्नन्ति, पर दृढसकलोऽय सादी न स्वकार्याद् विरमति । परित्त सहृद्वहदाशब्द दोधूममानाना पर सहस्र-वृक्षाणा, वाताघात सजातभाषाण पाताना

प्रपातानां, महान्धतमसेन ग्रस्यमानानामिव सत्त्वानां क्रन्दनस्य च भयानकेन स्वनेन कवलीकृतमिव गगनतलम्, परं नैव वीर स्वकार्याद् विरमति । कदाचित् किञ्चित् किञ्चित् भीत इव घोटक पादाभ्यामुत्तिष्ठति, कदाचिच्चलन्कस्मात् परिवर्तते, कदाचिदुत्फुत्य च गच्छति, परमेव वीरो बल्गा संयच्छन्, मध्ये मध्ये संघबस्य स्वन्धौ कन्धर च करतलेनास्फोटयन् चुचुत्कारेण सान्त्वयश्च न स्वकार्याद् विरमति । तावदारब्धश्चञ्चञ्चञ्चल-चामीकररेखाकाराभिदचञ्चलाभिरपि स्वचमत्कार । यावदेवस्या दिशि नयने विक्षिपन्ती, कर्णौ स्फोटयन्ती, भ्रवलोचकान् कम्पयन्ती, वन्यास्त्रासयन्ती, गगनं कर्त्तयन्ती, मेघान् सौवर्णकपयेव ध्रुती, ग्रन्थवारमग्निनेव दहन्ती चपला चमत्करोति, तावदन्यस्यामपि अपरा ज्वालाजालेनेव बलाहकानावृणोति, स्फुरणोत्तर स्फुरण गज्जंनोत्तर च गज्जंनमिति परं शतशतघ्नी-प्रचारजन्येनेव कन्दरि-कन्दरा प्रतिध्वनिभिश्चतुर्गुणितेन महाशब्देन पर्यंपूर्यत सारण्यानी, परमधुनापि देह वा पातयेय कार्यं वा साधयेयम् इति कृतं प्रतिशोऽसौ शिववीरचरो न निजकार्याग्निवर्तते ।

×

×

अथ किञ्चित् स्रोतस्समुल्लसमानोऽस्य तुरगं कस्यापि दोष्यमानतरो शाखाया तथाभिहतो ययोच्छलन् भूमौ पपात सादिनं चैकतं समपीपतत्, किन्तु तत्क्षणादेव सादी समुत्थितो वाजिनो बल्गा गृहीत्वा सञ्चुत्कारं ग्रीवा पृष्ठं चास्फोटय्याज्ञासीद् यद- इव स्वेदं स्नातोऽस्तीति, तत् चक्षुषी विस्फार्यं पाश्वरूपपलाशिनं निपुणं निरीक्ष्य तच्छाखा- यामेव कानिषिन्निजवस्तून्यासज्य दक्षिण-करघृतरश्मिरश्च शनं शनं परिभ्रमयितुं मारेभे । अश्वश्च फेनान् पातयन्, कन्धरामुद्घूतयन्, हेपारवंश्चिरपरिश्रमं प्रकटयन्, प्रस्यन्द-जलसिक्तभूभागं, पमुत्सृष्टपुरीषं, शुष्क-स्वेदीं मुहूर्ताद्वेनैव विस्मृतं परिश्रमं सगतस्त्वम् सुराग्रं भूमिमुत्खनन्, कर्णावुत्तम्भयन्, लाङ्गूलं सोलयन् रादिनीं दक्षिण- देशे पृष्ठं निकटयन् पुनरेव बोद्धुं परतो धावितुं च समीहा समसूचत् । तावदकस्सात् पूर्वंस्यामतिरक्ताति प्रलम्बाति भयानका सकडकडा-शब्दं सोदामनीं समदेदीप्यत, तच्चमत्कार-चकितं चाश्वमेव यावत्स्थिरपति तावत्सतडातड-शब्दं पूगस्यूलैर्विन्दु- भिर्वपितुं मारब्धो मघवा । परं रामकार्यार्थं प्रतिष्ठमानेन मास्तेनेव न सह्यते कार्यं हानिं शिववीरचरेणातरक्षणेमेवासौ पुनः सज्जीभूय, समुत्फुत्य घोटकं पृष्ठमाहरोह । घोटकश्च पुनस्स्वरित-गत्या प्रचलितः । यदा यदा विद्युद् विद्योतते, तदा तदा पन्था भ्रवलोचयते, तदनुसन्धानेनैव बाह्योऽप्यगिलातलानि परिक्राम्यन्, लताप्रतानानि त्यजन् स्रोतासुल्लसमानो गतांश्च परिजहदुच्चचालः । तावद् दूरत एवावालोचयत तोरणदुर्ग- दीपः । इतश्च चरस्यैतस्य दृढप्रतिज्ञता, निर्भीकता, सोत्साहता, स्वामिकार्यं साधन- सत्यं सत्पता च परीक्ष्येव प्रशशाम वृष्टिं, अम्लवलेन च दुग्धमिव खण्डशोऽभून्मेघमाला, दहये च पूर्वंस्या कलानायः ।

अथ क्षणेनैव पर्वत-नदी-वेग इव निजंगाम भ्रू-भ्रवातोत्पातोऽपि । ततो  
 नूतनवारिधारा-क्षालन-प्रकट-परम-हारित्याना परकोटि-वीरपटल-परीतानामिव सम-  
 बलोवपत सोचन-रोचिवा शोभा पलाशिताम् । सादी च चञ्चच्चग्रचमत्कारेण  
 द्विगुणितोत्साहो माभूद् द्वार-रोषो भद्रगमनाद् पूर्वमेवेति सत्त्वर-सत्त्वरो भिल्लीरव-  
 मिश्रित-क्वच-शिञ्जित, वार्यवारि-श्रज-विधूत-स्वेद विन्दु-सन्दोह, साधुवाद-सर्वाधत-  
 ह्येपमाण-ह्योत्साह सपद्यवतोरण-दुर्ग-यामिव-पादचार-परिमदिताया भुवि  
 समाजयाम ।

## मम भारतम् ?

अहो इयं मम मातृभूमिः, मानव-सभ्यताया आद्याऽवतारस्थली, प्रकृते-विहार-वनी, प्राचीनतमाया आर्यसंस्कृतेः क्रीडांगणं भारतम् । त्रिषु दिक्षु प्रसृतावस्य चरणौ स्फार-कल्लोलजालैर्घोतयन्निव स्वं मोदातिरेकं हिण्डीर-पिण्ड-छलेन गृहीत-नैर्मल्य-कल्पो महार्णवः प्रक्षालयति सश्रद्धम् । कुमुम-भर-मन्थरा नव-वल्लरी किसलयच्छलेन गृहीत-घीनांशुका लालयन्तीरिव सततचक्रमणपराः पतंगिका पानगोष्ठीमिवानुभावयन्ती चञ्चरीकान् प्रसाधयन्तो विविधवर्णकैः सुमनोनिवहैः पद्मकृतव आराधयन्ति यत् पुष्पाञ्जलीनिव समर्पयन्तः । उत्तरेण चास्य धवलधवलाः प्रालेय-राशिच्छलेन रजतशिला-जटिता इव, वज्र-घटिता इव मनस्वि-मान-गिरय इव दुर्लभ्याः शृंगपरम्परा वहन् समु-दित-दिनकर-कर-निकर-प्रति-फलन-विहित-चाकचक्यो हिरण्य-संभारमयतामिव दधानो हिमाचनो मुकुट इव राजते । विविध-तरु-लता-खण्ड-मण्डिता निदाघदिवसेष्वपि वर्जित-रवि-किरण-प्रवेशाः सतत-श्रुत-निर्भर-भर्भराराव-मुल्लरित-प्रदेशा गहनोद्देशाः, मलीलं खेलयन्त्य इव ऋजुकुटिल-भ्रमिष्य. सर्पिष्य इव फेन-राजि-पाण्डुराः स्वच्छता-च्छ-टाभिव प्रकाशयन्त्योऽ संख्याः सरितः सरसयन्ति यदन्तरं स्नेह-परम्परा-मिवान्न-राशि च जनयन्ति । 'स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षाः' क्षीततमा उप्यगतमा-इव, सभा विपमाश्च, पावना भपावनाश्च, घनूपा भरुसिबतिलाश्च, शास्यश्यामला ऊपर-वभ्रवश्च, लक्ष्मी-विलास-दुर्लं लिता दौर्गत्य-बलुपिताश्च नाना-संख्याः प्रदेशा अस्य नैकविधं महिमानं प्रतिपादयन्ति ।

अत्रैव सारस्वती सारस्वत-विलास-ललिता 'वाजेभिर्वाजिनीयती' यस्यास्तटेऽविवटे तपोधन-मंक्टे उपुष्यत चिरं वमिष्ठादिभिः ऋषिभिवेद-धोपः । अत्रैव तमसा यस्या-स्तरव-स्तर-सौर-वार्तस्तपित-मनीषोऽजायत रामायणं वाल्मीकिः । अत्रैव भागीरथी रोपति यस्यवमन् द्वैपायनः पुराण-संहितां महाभारतं च निर्गमे । अस्या एव कुशेर-जायन्त माण्डातु, प्रमुता दिग्जयिनः, सप्त-दल-दसनमलीमम-शृपाण-पाणयोरजुंन-सहसा भटा, [शत्रुघ्न-भीष्म-प्रभृतयो शत्रुघ्न-वताः, प्रतापनिवाजी-तिस्र-धुर्याः

स्वातन्त्र्य भक्ता । अत्रैवाजनि रामभद्रो भद्रवर्मा भार्यापहरण-कलय-वालीकृतं दशवदन-  
मुल दालयन् खड्ग धारा-जले । एवं रगत्यलो वैचित्र्य चित्रित-चरित्रस्य योगि-  
राजस्य श्रोत्रुष्णस्य येन गीता ऽद्यापि गीता हरति जनमानस-सचित मोहान्धतमसम् ।  
अत्रैवास्न्नकमला कमला, भलभु विलासा अचपलाश्चपला, प्रहमवाहना हस-  
वाहना, पातिप्रत-प्रत-धुरीणा अंसिहवाहिन्यो दुर्गा, अनबला भवला, मुख-सु-मो-  
पहसित पचिन्य पचिनीप्रभृतयो महला हेलानिजितरिपुमदा । इहेवाचरदास-  
फखान निशितासि विलासं-रश्वदाफ-बलुपानन बहुशोर्बजित-दुर्गा दुर्गा । अस्यामेव  
भुवि समजनि सतनुरिव भारतभाग्यलक्ष्मी पीरपलक्ष्म-भूषणा साकारेव लक्ष्मी  
लक्ष्मीर्कासी-दुर्गाधिदेवतेव महासमराधिष्ठात्रीव या स्वकोप-कुटिल भूभगराहुणा  
गोरण्ड-दुर्मद-दोषाकर मूलश्रास जप्रस । इममेव घरणी प्रबलस्वातन्त्र्यभावनाग्धो-  
कृताग्न दासनस्थाहिंसाप्राणस्य गुणगण-जन-सम्मोहनस्य मोहनस्य पान्धिन ।

हा तदेव सदापि न तदिव भारतमद्य । क्वा धुना तदसाधारण पीरप पुरपेपु ?  
न सा निष्ठा नारीपु, न सा विद्या विद्वत्पु, न तस्ताहस साहसिकेपु न बन्धुता बन्धुपु,  
न मैत्री मित्रेपु, न कृष्णा कारुणिकमन्येपु, नौदार्यं स्वोदार्यं-प्रख्यापकेपु । न जन-  
वात्सल्य जननायकेपु, न कर्मठता कर्मचारिपु, नाचार्यताऽऽचार्येपु, न शिक्षाधिता  
शिक्षार्थिपु, न धर्मो धार्मिकेपु । अफनेदानोमुत्तबीजापि बन्ध्येव भूमि । सम्प्रति  
कोशल परप्रतारणे, पीरप मानिनीमान मञ्जने, निष्ठा भोगे, अवधान वेशविन्यासे,  
पावनता पुस्तकेपु, दाक्षिण्यमुरकोच ग्रहणे गवं परभारीनराभिमर्शं, पाटव धर्म-  
निन्दने, प्रागल्भ्यमात्म विज्ञापने ।

नाथावमानना करोति विभनसो भारतीयात् । न ते लज्जन्ते विक्रीणन्तो  
भगिनी, सुता भार्या च पदाभिलापेण । दूरे कया देशरक्षाया, स्वप्रतिष्ठा-मेव  
स्येयसी चिकीर्षन्त परकृताभ्रमणान्युपेक्षन्ते, गृहीतोत्कोचाश्च रहस्यानि दासनस्य  
अनुसुबोधानि विदधति । नास्त्यद्य किमप्यनार्यं कुत्सित ह्येपण वंतेपा भारतीयाना  
कृते । प्रतापमाभगद्य—

‘गायन्ति देवा किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमि भागे ।’

इत्युक्ति । साम्प्रतमिद्य बापुरुपाणा दम्भनामनाचारारणा दालावृकाणां  
भुजगाना पिशुनाना वधिवानां पाटञ्चराणा च भूमिः । सर्पा इवंते परेषां प्राणै  
खेलन्ति । घृणितान्यखाद्यान्यर्हासि द्रव्याणि भोज्येषु मिश्रयित्वा, कूटतुलाभिस्तोल-  
यित्वा कूटविज्ञापनं कूटमूर्त्यंश्च वस्तु विक्रीय धनमर्जयन्ति । नैपा मनसि सवेदना,  
नात्माभिमान, न लज्जा, न विवेक न जुगुप्सा, न कर्मठता । अर्थशौच तु पलायित-

मस्माद् देशात् । विलीनं परदुःखकातर्येण । अद्य तु दुःखिताद् दुर्गताद्, आपद्ग्रस्तादधिकं, जिहीर्षन्ति वरिणः । परोपजीवतया प्राणायितमद्य समाजस्य ।

वैदेशिकाः सोल्लुप्टं तिरस्कुर्वन्ति तान्, आक्रामन्ति तेषां भूमिम्, परं गिरय इव ते निष्कम्पाः कुक्षिभरण-मात्र-प्रयोजनाः । विदेशेभ्यो गृहीतो महात् ऋणभारो दुःसाध्यरोगकरोऽनु-दिनमेधते । रक्तविन्दुभिः सह प्रजानां संहृतः कर-राशिद्रोपदी-शाटीव प्रतिवर्षं-मुपचीयमानः कल्पते केवलमधिकृतां क्षुधा-हरणाय । दरिद्रा दरिद्र-तरा घनिनश्च द्विगुण-धनाः । राजा प्रजाश्च सर्वेऽपि प्रचारप्रियाः, लुब्धाः, व्यसनिनः, लम्पटाः, नवनीत-हृदयाः, आत्मरताः, दम्भिनः, अशुचयः, अविवेकाः, अनात्मज्ञाः, अकर्मण्याः त्यक्तमानाश्च । तादृशी दुरवस्थामनुभूयापि नन्ते जाग्रति । ग्रामा नगराणि च रोग-ग्रस्तानि, क्षुधाक्षामानि, भोगातिशयरूक्षाणि दिनाद्दिनं क्षीयन्ते । न जाने गेहेनद्दिनामेतेषां भारतीयानां का दशा भवित्री येषां पौरुषं मिथो विग्रहे-ऽवशिष्टम् । सर्वतः प्रान्तगतो जाति-गतः, सम्प्रदाय-गतो वर्गगतश्च विरोधो दृश्यते । खण्ड्याः कृतेऽपि देशे नन्तेषां जागर्ति विवेकइत्यह्नी दुर्देवस्य विलसितम् ।



## मम प्रियं पुस्तकम्

सन्त्यत्र लोके ज्ञान-प्रदानि, मनोरंजकाणि समय-थापन-साधनानि चानेकानि पुस्तकानि । परं न सर्वाणि सर्वेभ्यो रोचन्ते । मुग्धे मुग्धे हि मतिभिन्ना । मम प्रेयात् प्रन्यस्तु भगवद्गीतैव । तस्या नामापि कण्ठशङ्कुली स्पर्शदेव तनुं पुलकयति, हृदयं हर्षयति, वृत्ती रमयति, बुद्धिं स्थिरयति तरलयति च विचार-मरणिम् ।

नेममुपन्यासवत्किमपि कोतुवाकुलितं नव-युव-युवति-प्रणयरसपूरपूरितं विस्मयस्फीतिदं चमत्कृति-मयं वस्तूपन्यस्यति, न वा साहसिक कर्मपटुपाटञ्चर-पाटवाटीवनं तन्निग्रहमतिनिपुणवेप-सन्धायिप्रणिधि-कौशलवर्ण्यं धोपदिशति, अपि तु कृत्यावृत्त्य-विवेक-भूढस्य गाढे तमति विहाय सत्पथं निमज्जतो भ्रान्तस्य जगतः प्रकारा स्तम्भो राजवीथी—समुपदेष्टा । इयं ध्यानं प्रशंसति न बकाचारम्, योगमनुशास्ति नाभियोगम्, कर्मठतामुपदिशति नाकर्मतां विकर्मतां वा । भक्तिं सिक्षयति न भोगासक्तिम् । एनामधीयानस्य न मृत्योर्भयं स्पृशति हृदयम् । लोकाः क्षणिकमुखासंगेन विस्मरन्त्यात्मनः, तं पातयन्ति, दूषयन्ति कलुषयन्ति च । परमु-पनिपद इव साऽपि हिततमं बन्धुतमं प्रियतमं चात्मानमुपदिशति—

“उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥” (६।१)

आत्मनोऽमरता तस्या अपूर्वः सन्देशः ।

‘नेमं छिन्दन्ति शस्त्राणि नेमं दहति पावकः ।

न चैनं श्लेदयन्त्यापो न शोषयति मासतः ॥’ (२।२३)

लोके जिवृत्तिः प्रवृत्तिश्चेति द्वौ मार्गौ त्रिवादास्पदभूतौ । संसारे स्थित्वाऽपि कर्मणां त्यागं कृत्वा केचिन्भुक्तिमभिलषन्ति । अपरे चेह स्थिता नाना-भोग-परायणा भयं-कामावेव भ्रजन्तो धर्मं मोक्षं च विस्मरन्ति । केचन तु पाप-पुण्ययोः कर्तव्या-कर्तव्ययोर्विवेकेऽक्षमाः सन्तः कार्यमपि शास्त्रविहितं च कर्म यथेच्छमेवानुतिष्ठन्ति ।

कर्तव्य-कर्मपरित्यागेन कापायधारण मात्रमेवैतरे सन्यास मन्वाना कालं यापयन्ति । गीता तेषामुत्पथ-निवारणी । तस्या उपदेश —

निवृत्तिं प्रवृत्तिश्च समन्वितैव श्रेयसी । न केवल कर्मणस्त्यागात्सत्सार-त्यागं  
सम्भवति ।

न कर्मणामनारम्भान्नेकैर्कर्म्यं पुरुषोऽनुते ।

यस्तु कर्म-फल-त्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

सन्यास कर्मफल-सन्यासमेव विदुः । न कोऽपि सर्वथा कर्माणि त्यक्तुं  
समर्थः ।

नहि देहं भूता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

कायंते ह्यवशं कर्म सर्वं प्रकृतिजं गुणैः ॥

नात्मा स्वयं किमपि कर्माकर्म वा करोति । परं प्रकृतिरेव सत्व-रज-स्तमो-  
मयी शुभमशुभवाऽनुतिष्ठति । परमहंकार-विमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ।  
लोकस्य सुखं दुःखादि-भोगो निसर्गंकृतः, ये नाम मुक्ततादम्भिनः प्रत्यक्ष विषयाञ्जहतोऽ-  
पि मनसा नित्यमेव तान्स्मरन्ति, ते मिथ्याचारा एव । अतएव कर्माणि कृत्वा तेषां  
फलं भोगान्मुक्त्वाऽपि तेषां रसे चानासक्तिरेव सत्यो योगः । 'योगो हि कर्मसु  
कौशलम् ।'

कर्तव्येन कर्मणा कृतेन न पापं लिप्यति न च पुण्यम् । पद्म-पत्रमिवाग्भसा  
न कर्म-फलेन लिप्यतेऽनासक्तभावेन कर्मणामनुष्ठाता ।

कर्मण्यकर्मं यः पश्येदकर्मणि च कर्मं यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्न-कर्मकृत् ॥

जनकादयोऽपि जीवन्मुक्ता ब्रह्मज्ञानिनः कर्मणोऽवसिद्धिमास्थितयन्तः । मानवस्य  
कर्तव्यं स्वकर्मानुष्ठानं नतु फलानुसन्धानम् ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्म फलहेतुर्भूमा ते सगोऽस्त्वकर्मणि ॥

( २।४७ )

जीवस्य कर्तव्यं जगति पुनः स्वपदं प्राप्तिः । वेदोक्तकर्मानुष्ठानेन स्वर्गस्याधि-  
पत्तिः कामं सम्पद्यते परं सा न स्थेयसी । क्षीणे पुण्ये हि पुनस्ते पतन्-सोकं विदन्ति ।  
अतः पर-ब्रह्मणः प्राप्तय एव प्रयतितव्यम् । 'अतः पदं तत्परिमर्गितव्यं यस्मिन्गता  
न निवर्तन्ति भूय । 'यत्नं ब्रह्मा नापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।' सज्जन्यं च 'सुख-  
मात्मन्तिकं यत्तद्बुद्धिप्राप्त्यमतीन्द्रियम् ।' इयं ब्रह्मणः प्राप्तिश्च ज्ञानेन भक्त्या च  
सम्भवति । परं ज्ञानं सुदुष्करं येन सर्वभूतात्मवादो गृह्यते । भक्तिस्तु सुकरा । तथा  
परिष्कृत-हृदयो जनो योग-क्षेमं चिन्तामपि भगवति विन्यस्य तत्रैव रमेत ।

मानवमात्रे समदर्शितांसदाचारपरायणतां, स्वधर्माचरणे मृत्युमपि स्वी-  
करणीयं च गीतोपदिशति । 'शुनिचं व श्वपाके च पण्डिता. समदर्शिनः ।' न जातिभेदो  
भक्तिमार्गे बाधको भवति । सर्वेषु मनस्या प्रभुं स्मरन्तः परमं पदं यान्ति ।

सा सामाजिकमर्यादारक्षणं सम्यङ्निदिशति । चातुर्वर्ण्यस्य स्वकर्मणि रविः  
समाजस्य क्षेमावहा । श्रेष्ठपुरुषा हि मर्यादास्तम्भा लोकस्य, तदाचरितमेव जन-  
समुदायोऽनुकरोति ।

यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

धृतः कर्माचरणं विहितं सदा विधेयम्, परं शास्त्रोक्तमार्गेण न तु  
स्वेच्छाचारेण । यतः 'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धि-  
मवाप्नोति न सुखं न परा गतिम् ।' यच्च कर्म विधीयते तत्सत्त्वेनावष्टम्भं कार्यम् ।  
यतो रजोगुणेन तमोगुणेन च व्याप्तं कर्म मुक्तिपरिपन्थि स्यात् । मुक्तये निर्दम्भः  
कर्तव्यहितभावो जन एवेष्टः ।

इत्थं गीता सामाजिकाचारं सर्वाधिकमुपदिशन्त्यपि शास्त्रे ब्रह्मणि निक्षय  
कामयते । न च काम-भोगेपूदास्ते सा । 'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ।'

एव जीवनसंदेशदात्री नैराशयहारिणी कर्तव्यपालने दर्शितधृता निरत्यमु-  
पास्यैव क्षीरतरंगिणीव रसदा गीता । महामोहान्धकारस्य घनस्येव वात्योद्-  
धूननी, प्रकृतवेगस्य रागासगस्य प्रभंजनस्येव शमनी जलधारा, पयस इव नवनीत-  
मुपनिषदा सारः सा । 'गीता सुगीता कर्तव्या- किमन्यैः । शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं  
पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनि सृता' । धृतएव जीवनसगिनी सा कृत्याकृत्यविमशंभूदे  
मनसि सत्परामशंदात्री, उदीर्णे शोकावेरे सान्त्वयित्री चेतसः, खेदाकुलाया बुद्धौ  
रमयित्री रसास्वादाने, प्रकाशस्तम्भो भ्रान्तस्य, निदाघरविप्रभा निश्चितनेष्कर्मण्य-  
हिमस्य, कौमुदी विषयातपस्य, पथदर्शिका परम-पद-पथिकस्य, रसधारा भक्ति-  
पीयूषस्य, व्याख्यात्री साह्यस्य, प्रतिष्ठापयित्री विश्वमैत्र्या, स्थापयित्री भूतकहणायाः,  
उपदेष्ट्री निःसंगताया, बोधयित्री वासुदेवरूपस्य, पोषयित्री जन्मभावस्य गीता ।  
गोस्तन्यमिव सर्वविकारहारी कस्य न सचेतसो मनसो मुदे स्यात्तस्या उपदेश । धृत-  
एव कृपणस्य धनमिव, वृद्धायाः सुत इव, सुतस्य जननीव, जनन्या वासस्यमिव,  
वासस्यस्य भावनिर्भरत्वमिव, साधकस्य सिद्धिगुटिकेव प्रिया, प्रेयसी प्रेष्ठा च मे  
सेति शम् ।

पठ्यते । ज्योतिषामयन चक्षुनिरुक्त श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राण तु वेदस्य, मुखं व्याकरण स्मृतम्, तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ।' एव च शिक्षा, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्द, कल्प, ज्योतिषम् इति षड् अङ्गानि वेदविदुषा वेदितव्यानि भवन्ति । तत्र वेदाङ्गानां कथं वेदोपकारकत्वमिति वेदितव्यो विषयः ।

शिक्षा—यथा विद्यारम्भे बालकस्य प्रथमं वर्णमालोपदेशः । एवमेव वेदमपि जिगाम्ना वर्णमालास्थानीय शिक्षाऽभ्यासः । शिक्षामेव तैत्तिरीया शीक्षामामनन्ति । तथा च तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टमुक्तम्—'शीक्षा व्याख्यास्याम । वर्णं, स्वरं, मात्रां, बलम्, सामं, सतान इत्युक्तं, शीक्षाध्यायः ।' अकारादिवर्णस्वरूपं, उदात्तादिस्वरनिराण्यं, ह्रस्वादिमात्रोपदेशं, स्थानप्रयत्नाभ्यां वर्णबलपरीक्षा, द्रुतमध्यविलम्बितवृत्तिभेदे सत्यपि वेदवर्णोच्चारणसामञ्जस्यमेव सामं, सतानं सहितापाठेन वेदमन्त्रपाठ इतीयान् विषय शिक्षायां वेदितव्यो भवति । तस्माद् वर्णमात्राकालादिव्यवहार शिक्षयतेऽनया सा शिक्षेति साध्वी व्युत्पत्तिः सगच्छते । तत्र स्वरवर्णादिदोषेण वेदाधीती वाग्वच्चाहतोमा भूद इति 'एकं शब्दं सुप्रयुक्तं स्वर्गं लोके च कामधुग् भवति' इत्युपदेश शिक्षामूलम् । शिक्षा वेदस्य घ्राणम् अङ्गं प्रचक्षते । वेदस्य घ्राणस्थानीयता शिक्षायां कथं सिद्ध्येदित्यपि विमृश्यम् । यथा घ्राणेनेन्द्रियेण सुदूरस्थमपि सुगन्धिकुसुमोह्लसितम् उद्यानं पुरुषो नेदीय इव पश्यति, तथा शिक्षोपदेशसंस्कृतेन वर्णस्वरमात्रादिसूच्यारणपूर्वकं वेदपाठेन विप्रतिपन्नमतयोऽश्रद्धालवोऽपि पुरुषा वेदे बद्धादरा भवन्ति, वेदशिक्षायां च प्रवर्तन्त इति सूर्यालोक इव घ्राणस्थानीयतया शिक्षायां वेदोपकारकत्वमनवद्यम् ।

व्याकरणम्—वर्णस्वरादिज्ञानरूपायां वर्णमालायामुपदिष्टायां पदवाक्यरचना बालानां सुकुमारमतीनां शिक्षयते । तत्र 'घनवे भाजने लग्नं सस्वारो नान्यथा भवेत्' । इतिन्यायेन वाणीसस्वारद्विष्टिम्णे साधुशब्दानेवोपदिशन्ति नापशब्दानिति शब्दसाधुस्वासाधुस्वावधारणपूर्वकं प्रवृत्तिप्रत्ययसम्बन्धोन्मिषितं वेदार्थानुगन्धानमूलं नामासाधारणं वेदाङ्गं व्याकरणम् । वेदपुरूपस्य मुख्यमङ्गमपि व्याकरणं व्यपदिशन्ति । मनीषिणां तदपि रच्यम् । यथा मुषडारेणाऽसितास्वादितैर्विविधं, पौष्टिकं रन्नादिव्यञ्जनं स्वपोषणं पुष्यमाणं मानवशरीरं कामपि कमनीयां पान्ति मजते । एषमानानि च प्रज्ञामेषाबलानि पुरुषायुषज्जीवने सक्षमं तन्निष्पादयन्ति । तथैव मुषेन व्याकरणेणाङ्गेन स्वभ्यस्तैर्नैव वेदस्वरूपं वेदाङ्गानि चेतारणि मुरक्षाणि । प्रधाने च श्रुतो यत्नं फलवान् भवति । 'सर्वे पदा हस्तिपदे निमग्ना इति' स्वरवर्णाद्युच्चारणसौष्टवस्यपादिवायां शिशायां अधीतायाम् व्याकरणेणाध्ययनं वेदस्वरूपं स्वर्णं शीरममिव सपादयति । अतो वेदारम्भात् प्राक् शब्दापशब्दविवेकज्ञानार्थं स्वराशुशीलनतो वेदार्थ-

सप्रधारणाय च मुख्यं व्याकरणम् अन्यसनीयम् । व्याकरणाभ्यासेनैव च वेदा वेदाङ्गानि च सिध्यन्ति, नाऽवैयाकरणो बालिशो वेदस्वरूपं रक्षितुमर्ह्यवस्येत् । प्रतिपदपाठेन विश्वे शब्दा न शक्याः प्रतिपत्तुम् । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रम् अभ्ययनकालः, तदपि नान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे, यदिवरं जीवति शतं वर्षाणि जीवति, तस्माल्लघुनोवायेन शब्दपारावारपारीणतामधिजगमिषता वेदरक्षाव्रतिना पुरुषेण मुखं वेदाङ्गं व्याकरणमवश्यं पाठ्यम् । अथ खलु सांप्रदायिकाः स्वैरं वेदमन्त्राणामर्थ-संपादने प्रयतन्ते । परं स्वरभ्रृह्लानुस्यूतवेदपाठेन कर्मधारयबहुव्रीहिसमासकृत-स्वरभेदे पश्यन् न साधुदर्शी वैयाकरणस्तथा स्वच्छन्दतामलं समयेयेत् । व्याकरणनिघ्नं त-वाणीकत्वमा एव मनीषिणो जगतां प्रातर्वन्धाः पाणिनिप्रभृतयः, येभ्यो वाग्देवी 'जायेव पत्य उगती मुवासा.' भ्रातृभ्यां तन्नं समयेवति । तस्माद् व्याक्रियन्ते शब्दाप-शब्दविवेचनया प्रकृतिप्रत्ययादिसम्बन्धेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेन तच्छब्दानुशासना-स्यमन्वयं नाम मुखं वेदाङ्गं व्याकरणम् । अत्रेदमवधेयम्-शाकटायनादिप्रणीत-व्याकरणानां लौकिकशब्दमात्रोपकारकतया न यथायंतो वेदाङ्गत्वम् । इदं नाम पाणि-न्युपक्रमेव व्याकरणमूधंन्यं धन्यं व्याकरणं यद् अञ्जसा वेदस्योपकरोति । प्रतिवेद-शास्त्रमभ्यस्यमानानि ऋषिप्रवरप्रणीतानि प्रातिशाख्यादिव्याकरणानि सत्यपि, विषयनि-रूपणसौष्ठवात् प्रतिपादनशैलीवैविध्याच्च न वेदोपकारकारिण । अत एव मूषिक-शास्त्रकृतविकृताक्षरपत्राणां बृहत्पुस्तकालयीयकक्षेषु प्राप्तशाश्वतविश्रमाणां तेषां प्राति-शाख्यग्रन्थानां नामापि न विविदिपन्ति विद्वन्मूधंन्याः । कामं स्वल्पमप्युपकुर्वद् वेदस्य पाणिनीयं व्याकरणं विषयप्रतिपादनशैलीसौष्ठवादिगुरोरख देशविदेशेष्वबाजं संस्कृता-प्येतृणा वेदार्थगहनप्रविविक्षूणां चाजिहा राजपद्धतिः ।

निरुक्तम्—वर्णमालोपदेशानन्तरं पदवाकपरचनापटोयानेव शब्दार्थज्ञानगम्य-वसातुं प्रभविष्यपुरिति आपामरं वेत्ति । शीक्षायां परीक्षितायां व्याकरणे कृतानवरत-श्रम एव निरुक्तं नाम तृतीयं श्रोत्रस्थानीयं वेदाङ्गं द्रष्टुमलं भविष्युः किमुत स्वाध्याये । 'अर्थनित्यः परीक्षेत' इति प्रणेतुर्पास्कस्य प्रतिज्ञा । 'नाऽवैयाकरणाय निग्नं यात्' इति निरुक्तं वैयाकरणेनैवाऽनुशीलनीयं नेतरेण विद्वन्मूधंन्येनाविदुयेति तदीयो विश्वासः । 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरी वर्णविकारनाशी । घातोस्तदर्थतिसायेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्' इति निरुक्तस्वरूपं विदितचरं निर्वचनवेदितृणाम् ।

यद्यपि यास्ककालीनैर्वैयाकरणैरपि भवेद् वर्णागमाद् हंसः, सिंहो वर्णविपर्ययात् गूढोत्मा वर्णविद्वत्तेर्वर्णलोपाद् 'पृषोदरम्' इति निरुक्तप्रतिपादितानि चत्वारि पदनिर्वचनानि विशदमाग्नातानि 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति पाणिनिनाप्यु-पज्ञातानि समेया विदितचराणि । तत्र हव् 'गती' घातोः सकावर्णागमः हंसशब्दमूलम् । हिंस इति विपरीत द्वयक्षरमेव त्रिह्रशब्दो निष्पद्यते । कामं तत्र घातुर्हिसार्थकः ।

## “वेद-वेदाङ्ग-मीमांसा”

(लेखक :—धर्मरनाथशास्त्री घ्याकरणाचार्यः, साधु आश्रम. होश्यारपुरम्)

‘शरदः शतं पश्येम, जीवेम, शृणुयाम, प्रब्रवाम, भदोनाश्च स्याम; याचि-  
होरश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कंचन’ इति भद्रोपनतो मानवमात्रस्य सुखाभिलाषः  
स्वाभाविकः । अयं च अभिलाषप्राप्तादो न केवलमनोमोदककल्पं, सकल्पंरतं  
निर्मातुं मुदाकः । प्रथमम् आत्मांभ्यन्तरे ततो यथायथं परिजनेषु स्वजनेषु ग्रामे नगरे  
जनपदे देशविदेशेषु, किं ब्रूमः सकलेऽपि जगतीतले सद्भावभूमिकः परस्परानुरञ्जनो-  
न्मिपितप्रशान्त-वातावरणमुधालेपादिभिर्मण्डित एव च निर्मातुं शक्यः । प्रशान्तं  
वातावरणं च ‘परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ’ इति विश्वजनीनं मूलमन्त्रम-  
पेक्षते । इयं परस्परभावना च न केवले भूलोक एव सुदूरदेशीयान् मानवान् माला-  
कारेण सद्भावसूत्रं श्रोतप्रोतान् भावयति, प्रत्युत अन्तरिक्षलोकस्थान् स्वर्लोक-  
निवासिनोर्ऽपि देवान् यज्ञसूत्रेण ग्रन्थति । ‘अग्नौ प्रास्ताहुति सम्यग् आदित्यमु-  
पतिष्ठते, आदित्याज्जामते वृष्टिवृष्टेरन्न ततः प्रजा’ इति मानवं वचः, ‘यज्ञाद्  
भवति पर्जन्यः’ इति गीतावचनं चापीदमेव ध्रुवं सत्यं विशकलयत । अयमेव त्रयीधर्मः ।  
त्रयी नाम ऋग्यजु सामानि । तत्र ऋचा स्तुति-मन्त्राणां विनियोगेन देवता आवाह-  
यित्वा, साम्ना गीतिस्वरेण तासामभिनन्दनं यजुषा च मन्त्राणां प्रयोगेण यज्ञविधया  
तासां परितोष इति परस्परभावनाभित्याश्रितस्त्रयीधर्मो मानवमात्रस्य भद्रमातनो-  
तीत्यतिरोहितं शेमुषीजुषा विदुषामिति ।

यज्ञप्रक्रियायां कर्मकलाप व्यवहारेणाचरन्तस्त्रय एवत्विजः । ऋग्वेदस्य होता,  
यजुर्वेदस्याध्वर्युः, सामवेदस्योद्गाता चेति । अथर्ववेदस्य ऋत्विग्ं ब्रह्मा तु न वस्तुतो  
यज्ञकर्मव्यापत् . स्वाहाकारान्तेषु प्रदानेषु न ब्रह्मणो व्यापारः, जाते, जाते, म्वत्तलाः  
दिदोषे स्वीययाऽनवद्यया विद्यया तत्साधूकरणमेव तदीयो धर्म इति । ‘ऋचा त्व-  
पोषमास्ते पुषुष्वान्, गायत्र त्वो गायति शकवरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्या  
यज्ञस्य मात्रा विमिमीत उ त्व’, (ऋ सं. १०) । इति श्रुतेरेवेद रहस्यमनावृतम् । पर न

केवलं यागप्रक्रियाप्रवर्तका वेदा । वेदा हि विविधज्ञानविज्ञानराशि । अतो विविधविज्ञानदर्शनं सामाजिकविवाहादिमानवसत्कारादिस्रोत प्रवाहेश्चाऽयववेद-  
मपि चतुर्यं गणयित्वा चत्वारो वेदा प्रमाणम् । वेदप्रमाणा अस्तिका, तेषा त्रयो वा चत्वारो वा वेदा परमादरास्पद जीवनसर्वस्वम् । निबिडेऽन्धतमसे भ्राम्यतामा-  
सोकवद् वेदा एवास्तिकाना जरामरीयवेदनामनुभवतामनन्यमभयशरणमिति कंमु-  
तिकम् । वेदाना मन्त्रप्रायत्वाद् तद्व्याख्यानतया यज्ञकर्मणा प्राधान्येनोपदेशकतया च  
ब्राह्मणान्यपि वेदा इति मतमभ्यहितम् । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्, कर्मचोदना  
ब्राह्मणानि' इत्यापस्तम्बपिबचन वेदस्वरूपमभिरूप प्रतिपादयितुमलम् । 'अतीन्द्रिय-  
विषयाणा वेदनादेव चतुर्णां वेदाना वेदता सिध्यति । 'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो  
न बुध्यते । एत विदन्ति वेदेन, तस्माद् वेदस्य वेदता' इत्यन्वयं वचन चात्र प्रमाणम् ।  
एतावता वेदा ज्ञानस्वरूप वा ज्ञानसाधन वा सिध्यन्ति । ब्राह्मणो मूर्तं शब्दरूप वेदा  
इति श्रद्धघता विपश्चिता नाजया करण-व्युत्पत्त्या सन्तोष । 'वेदयति विश्वपदार्यान्  
भवगमयति, इति वेद' इति कर्तृव्युत्पत्त्यैव तेषा मनस्तोष । अस्तु ।

भारतीयसंस्कृतेर्जीवातुभूताना वेदाना गुरुशिष्यपरपरानुगतसंप्रदायत प्रवचन-  
प्रचारणाद्यर्थम् आ कश्मीरेभ्य आरामेश्वर ग्रामेषु चरणेषु च चरणानि (विद्यास्या-  
नानि) प्रातिष्ठिपन्नाचार्या । चतुर्भिश्च प्रकारंविद्योपयुक्ता भवति,—आगमकालेन,  
स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन व्यवहारकालेन, इति मूलमन्त्रेण भारतीयमात्रस्यान्तरङ्ग-  
तरङ्गभूतान् वेदानकुर्वन् । साक्षात्कृत-धर्मणा वेदविज्ञानवद्यदर्शनानामृषीणा संप्रदायो  
यावद् गङ्गास्रोत प्रवाह इव प्रावहन् तेऽसाक्षात्कृतधर्मभ्योऽवरेभ्य ऋषिभ्य उपदेशेन  
मन्त्रान् संप्रादु । अत्यल्पप्रज्ञत्वात् संप्रदायानुगत वेदोपदेश ग्रहीतु सर्वयाऽसाक्तान्  
दुर्बोधोच्चावरात् शिष्यान् पश्यन्त उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे ऋषयो बिल्मग्रहणाय  
विविध्य पदपाठस्वरचिह्नादिभिर्वेदतत्त्वग्रहणार्थं ग्रन्थभूतान् वेदान् प्राग्रन्त । इदमेव  
रहस्य यास्काचार्यस्याभीष्टम् 'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवु । तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृत-  
धर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् संप्रादु । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायैव ग्रन्थ  
सामान्नासिषु, वेद च वेदाङ्गानि च' इति ।

वेदाङ्गानि—यथा चक्षु श्रोत्रादिभिरङ्गं पुरुष साङ्गोपाङ्गं प्रतीयते, अङ्गं रेव  
चाङ्गिन पुरुषस्य पूर्णताव्यपदेश, तथैव यद् वेदाङ्गानि वेदपुरुषस्याङ्गानि, सवेदाङ्गस्यैव  
वेदराशेर्महिमा न विकलाङ्गस्येति । यथा शास्त्रापत्रादिक वृक्षस्यैव विस्तार तथा  
वेदाङ्गानि वेदस्यैव प्रपञ्च । यथा वृक्ष प्रचलन् सहायवयं प्रचलति, तथा वेदाङ्गानुस्यूत  
इव वेदविज्ञानोन्मेव । अत एव 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मं पठन्तो वेदोऽध्येयो जयश्च'  
इति व्याकरणमहाभाष्ये पाठञ्जल प्राञ्जलं वच समुन्मिपति । पाणिनीयशिक्षाया  
वेदाङ्गनिरूपण सम्यक् प्रतिपादितम् । यथा—'द्यन्द् पादो तु वेदस्य, हस्ती कल्पोऽय

'गूढ आत्मा इति शब्दो' मध्यस्थितस्य आवर्णस्य भोकारीभावेन वर्णविकृत्या 'गूढोत्मा' सपन्न । पृषदुदरम् एव मध्यमतकारलोपात् पृषोदर वृत्तमिति तदाशय । तथापि घात्वर्थंप्राधान्याद् नैकधात्ववयवीभूतमेक पदमर्थनियामकमिति यास्कस्य महर्षे-  
 र्दशंन स्वोपजमेव ब्रूम । यथा 'सत्यम्' इतिशब्द पाणिनीयैर् अस् 'सत्तायाम्' इति  
 घातोरेव निष्पाद्यते । नात्र व्युत्पत्ती कश्चन चमत्कारः । पर यास्कः शब्द विलक्षणैव  
 प्रतिभया चमत्कृत निरवोचत्—सन्तमर्थम् आययति प्रत्याययति गमयतीति सत्यम् ।  
 अत्र निर्वचने द्वौ घातु । प्रथम, अस् घातु 'सन्तम् अर्थम्' इत्येताव-  
 दशप्रत्यायक । ततो द्वितीयो घातु इ 'गतो' ष्यन्तावस्थापन्न 'आयि' इत्येवस्वरूपः  
 परिशेष वाक्यमभिव्यनक्ति । एव च (अस् >) सत् + यम् (<इ> आयि) इति  
 द्वयो पदयो समासेनाऽभिनिष्पन्न. 'सत्यम्' शब्दो यास्कस्य स्वोपज्ञ । अत एव व्या-  
 करणशास्त्रीयन्यूनतापरिहारपूर्वक कात्स्न्यसंपादक स्वतन्त्र वेदाङ्ग निरुक्तमिति—अथा-  
 पीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते । अर्थम् अप्रतयतो नात्यन्त स्वरसत्कारोद्देश ।  
 तदिदं विद्यास्थान व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधक चेति । अपि च वेदाङ्ग निरुक्तं  
 वेदस्य श्रोत्रम् । यथा श्रोत्रमाध्यमेनैव जगतामर्थव्यवहार । श्रोत्रन्द्रियेण धृतमेव  
 परकीय छन्द स्वच्छन्द जनो वाचा व्यनक्ति, मनसा मनुते, पाणिपादेन चाचरति, तथा  
 निरुक्तश्रोत्रेण वेदार्थाववाधे सुमहत् मौक्यम् । तस्माद् अर्थाववाधे वेदाङ्गान्तरनिपेक्षनया  
 यत्र पदजात निशेषेण प्रत्यङ्गपरीक्षयोच्यते तन्निरुक्तमिति सूचयन्मम् ।

छन्द — आत्मानुरागस्य सगीतस्वरेणाऽभिव्यक्तिरेव छन्द । छन्दोबद्धपद्यानि  
 नियतमात्राक्षराणि छन्द शास्त्रीयनियमानुप्राणितानि यथा सामाजिकाना ब्रह्मानन्दा-  
 परपर्यायम् आनन्दसन्दोह जनयन्ति न तथा जल्पितसामान्यानि । वेदा अपि वस्तुतो  
 ब्रह्मण आत्मानन्दाभिव्यक्तिः । वेदमन्त्रा छन्दोमया । प्राचीन साहित्यमेव प्रायेण  
 चरित्वमयम् । किं ब्रूमो भोजराजराज्ये काष्ठाहारा अपि पद्यं रनवर्धः ममवदन्त ।  
 प्राणिमात्रस्यारमोल्लासाभिव्यक्तिसाधन छन्द एव । यथोचानात् कुसुमान्यवचित्य  
 यथास्थान तानि सनिवेश्य हृदयहारि कुसुमवृन्त (गुलदस्ता) सपद्यते, तथैव वर्ण-  
 मात्राद्यनुरूपा विचित्रिरेव छन्दसा विचिति । पूर्वं साक्षादृत्तमार्णो महर्षयो वेदार्थ-  
 संपादने स्वस्तादोपपरिहारार्थं यथा वेदमन्त्रेषु स्वरचिह्नान्यकुर्वन्, तथैव विजातीयपद-  
 प्रक्षेपादिना मा केचन साप्रदायिका वेदमन्त्राणां स्वरूप नीनतान्त्रिति नियतवर्णमात्रा-  
 ऽनुपूर्व्याश्च दोविचिते परिशीलनमुपदिष्टवन्त । वेदमन्त्रेषु छन्दसां परिशीलनं च  
 प्रतिवेदमनुक्रमणीय प्रप्रतिपादितया दिशंय सपद्यते । पिङ्गलमूत्र छन्दोनियमावबोधे महद्  
 उपकारि । वेदमन्त्रेषु प्रायेण पिङ्गलमूत्रोपदिष्टाना वर्णच्छन्दसां व्यपदेश । लौकिकेषु  
 महाकाव्यपादेषु च मात्राच्छन्दसां प्रायोव्यवहारः । षतुविंशत्यक्षर गायत्रीच्छन्द इति



विश्रुतम् । तदेव चतुरक्षरं रक्षरं र्धर्षात् अष्टाविंशत्यक्षरं हृष्टिक् छन्दः संपन्नम् । ततः  
 चतुरधिकं रक्षरं = द्वात्रिंशदक्षरं रनुष्टुप् छन्दो वृत्तम् । एवम् उत्तरोत्तरं चतुरधिकं रक्षरं  
 संपद्यमानानि छन्दांसि यथाक्रमं बृहती (= षट्त्रिंशदक्षरः), पंक्तिः (= चत्वारिं-  
 शदक्षरः), त्रिष्टुम् (= चतुश्चत्वारिंशदक्षरः), जगती (अष्टाचत्वारिंशदक्षरः) छन्दांसि  
 संपद्यन्ते । छन्दस्शास्त्रं उच्चावचानि छन्दांसि निर्दिष्टानि, नेह तेषां सर्वेषां समावेशः  
 कर्तुं शिष्टः । इमां छन्दोविचिन्ति वेदपुरुषस्य पादौ वदन्ति । यथा पादविकलः पुरुषो-  
 ऽनपयः खलु जगद्व्यवहारं संचालयितुम्, एवमेव छन्दोज्ञानमन्तरेण वेदाध्यायः पुरुषो  
 विकलाङ्ग इव । प्रत्यक्षरं शुद्धाशुद्धविमर्शं संहिहानः क्वचित् चतुष्पथे प्रपन्नः कान्दिशीक  
 इव किंकर्तव्यविमूढो वेदान्नाधीयीतेति 'छन्दोविचिन्तिरपि वेदोपकारिणी सती यथापि  
 वेदाङ्गम् ।

कल्पः—कल्पो नाम कल्पनं विधानं विधिः, तत्प्रतिपादकतया शास्त्रमपि कल्पः ।  
 आश्वलायनप्रभृतिमूर्तिप्रवरैर्ब्राह्मणग्रन्थप्रतिपादिता एव यज्ञयागादिविषयो विस्तरेण  
 श्रौतसूत्रेषु निरूपिताः । तानि श्रौतसूत्राण्येव कल्पसूत्राणि कल्पा वेति नामभाञ्जि ।  
 यथा वेदमन्त्राणां व्याख्यानानि ब्राह्मणानि, तथैव ब्राह्मणव्याख्यानभूताः कल्पा इति  
 वक्तुं निश्चप्रचं शक्यम् । वस्तुतश्च यीप्रतिपादितस्य धर्मस्य व्यवहारशास्त्रं कल्पः ।  
 तस्मात् त्रयीधर्ममनुप्रपन्नः कल्पशास्त्रज्ञानम् अर्ह्यकार्यम् । यज्ञयागादिव्यव-  
 हारोपदेशेन कल्पो वेदाङ्गं वेदप्रचारस्याऽल्पमुपकरोति । कल्पं हस्ती वेदस्य वेदन्ति ।  
 प्राणिमात्रस्य सकलाङ्गव्यापारः प्राधान्येन हस्तायत्तः, कल्पं नाधीयानाश्च यो धर्मम-  
 जान्तः कालेन नास्तिका मा भूवन्ति कल्पोऽध्येतव्यः ।

ज्योतिषम्—ज्योतिषां सम्बन्धादेव ज्योतिष वेदाङ्गमभिनन्दते । यागादिषु  
 यज्ञकालार्थसिद्धय एव न ज्योतिषस्योपयोगः । आ सृष्टेर्मानवमात्रस्य दिव्यं नक्षत्र-  
 तारागणैराध्यात्मिकः संबन्धः । जातमात्रस्यैव शिशोः सुखदुःखादिसवेदनासु नक्षत्र-  
 तारादीनामग्निवेशः । खगोलज्ञानमन्तरेण भूगोलविज्ञानमकिञ्चनमिति भूगोल  
 विज्ञा. खगोलविद्यया नक्षत्रादीनां स्वरूपे विविदिषन्ति । प्रत्यक्षमक्षिलक्ष्मीक्रियमाणं  
 सूर्यमण्डलं कियन्मात्रं लोभमुपकरोति, सूर्याचन्द्रमसोर्, अमावासादेवाऽमावस्या  
 तिथिनिष्पन्ना । अमावास्यातिथानुपदिश्यमान एव यागो र्शयागः । सूर्याचन्द्रगो-  
 म्यापेव दिनरात्रिवर्यारूपो मानवजीवनविकासः । अयमभिसंधिः—पुरुषः प्राणिति,  
 अणानिति, जीवति त्रियते । सर्वासु क्रियासु ज्योतिषमेव शरणम् । 'सर्वस्य लोचनं  
 शास्त्रं यस्य नास्त्यद्य एव स.' ज्योतिषमन्वर्यमेव वेदपुरुषस्य चक्षुः । चक्षुर्म्यां यत्  
 प्राणिमात्रस्योऽक्रियते, तदेव वेदाङ्गेन ज्योतिषेण वेदानां क्रियत इति । तस्मात्  
 साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते इत्यवितथम् ।

## वैदिकी देवासुरमीमांसा

वेदेषु, ब्राह्मणेषु, रामायणे, महाभारते, पुराणेषु च देवानामसुराणां च परस्परं सघर्षो विजयः पराजयश्च वर्ण्यन्ते । देवानामपि स्वरूपं नैकविधम् । केऽपि देवाः शक्तिरूपिणोऽन्ये च पदार्था एव । यथा सोममर्दनोपयोगी ग्रावा, यज्ञशालादारः, बर्हिस्तादृशा एवान्ये च । क्वापि भाववचनान्येव देवताः । यथा नासदीयसूक्ते भाववृत्तम्, दानसूक्ते च दानम् । संख्यापि तेषां देवानां नाल्पीयसी । क्वचिच्छतम्, क्वचित्प्रमस्त्रिंशत्, अपरत्रैकादशैव, अन्यत्रैक एव देवो विविधनामा वर्ण्यन्ते । यथेन्द्र एव सूर्यत्वेन । सूर्यस्य च रूपभेदाः पृथक्पृथङ् नामभिः स्तूयन्ते । यथा सूर्यः, सविता, वरुणः, मित्रः पूषा, विष्णुः, भ्रादित्यः तत्प्रभृतयोऽन्ये च । बह्वृश्च पार्यक्येन, स्तुतिभाज. यथाऽग्निः, वरुणः, इन्द्रः, विष्णुः, पूषा, भगः, ब्रह्मणस्पतिः, अश्विनी, उषाः, बृहस्पतिः । एव खलु देवानां वैविध्यं स्वरूपभेदश्च लोकान् निमज्जयति भ्रमसागरे । अत एव पाश्चात्या वेदेषु बहु-देववादं (Polytheism) एकदेववादं च वर्णयन्ति ।

अत्र विवेचनीयास्त्रयः पक्षाः । प्राधिदैविकः, प्राधिभौतिकः, आध्यात्मिकश्च । प्रथमे तावदिन्द्रादयो लोकोत्तराः (Supernatural) दास्य एव । द्वितीये प्राकृता एव भावा देवत्वेन स्तूयन्ते । तृतीये तु भावात्मिक्य एव क्षरीरान्तर्गताः दास्यो देवता-वद् वर्ण्यन्ते । याजिका अधिदेवपक्षम्, ऐतिहासिका द्वितीय योगिनश्च तृतीयमनुसरन्ति । तत्र वेदाङ्गत्वेन निरुक्तस्य मतं पूर्वमवैशङ्गीयम् । तथाहि—

'यत्नामऋषियंस्या देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद् वक्त. स भद्रो भवति' । तास्त्रिविधा ऋचः—परोक्षकृता., प्रत्यक्षकृता., आध्यात्मिक्यश्च । मत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्पुंज्यन्ते प्रथमपुरुषदत्तास्यातस्य । 'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशेपृथिव्याः,' 'इन्द्राय सामगायत';.....अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति धैतेन सर्वनाम्ना । 'त्वमिन्द्रबलादधि', 'वि न इन्द्र मृधो जहि', अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोत्रव्यानि । यथा 'मा चिदव्यद् विशंसत'.... ।

आध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा ब्रह्मिति चैतेन सर्वनाम्ना । ययंतदिन्द्रो वंकुण्ठी लवसूक्तं वागाम्भूणीयमिति', इति । एव मन्त्रेषु त्रैविध्येन देववरुणं कृत्वा प्राकृतानां पदार्थानामदेवत्वमपि निरूप्यते । यथा— अग्नि ह्यदेवता देवतावत्स्तूपन्ते, यथाश्वप्रभृतीन्व्योषधिपर्यन्तानि । अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि स न मन्त्रेतागन्तूनिवार्थान् देवतानाम्, प्रत्यक्षदृश्यमेतद् भवति, माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधारस्तूपते, एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति, अग्नि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयस्तुवन्तीत्याहुः प्रकृति सर्वनाम्न्याच्च । इतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः, कर्मजन्मानः, आत्मज मानः, आत्मवंध्या रमो भवति, आत्माश्वः, आत्मायुषम्, आत्मेपव आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य ।' (नि दे १)

निरुक्तकारस्यैतामु पवितपु त्रयोऽपि पक्षा समायाति । यज्ञपद्धत्या खलु देवानामिष पायंय हविर्भाषत्व सह स्तोतव्यता च । तत्रंधोलूखलमुसलादयोऽपि देवतावत्स्तूपन्ते, पर स खलु भावतो व्यवहार । अत एव च देवानामाकारचिन्तने तत्रैव पुरयविधत्वेन, अपुरयविधत्वेन, उभयथा च देवाकार प्रस्तुत । पर नैरुक्तपक्षे पुरयविधानामेव देवाना कर्मरूपत्वेन ब्रह्मनामपुरयविधाना देवत्ववरुणा, यथा यज्ञो यजमानस्य ।

अथ किं नाम देवत्वम् ? तत्र दीपनाद् वा द्योतनाद् वा देवा । ये दीप्यन्ते दीपयन्ति वा । दीव्यन्ति यच्छन्ति वा । तत्र के ते देवा ? मीमांसका मन्त्रगतानेव शब्दान् देवत्वेन स्वीयुर्वन्ते । याज्ञिका ब्राह्मणमानत्वेनेष्टा शक्तीरेव देवत्वेन व्यवहरन्ति, तेषा पक्षे पुराणानुब्रूल एव । नैरुक्ताना मत प्राय आधिभौतिकमेव । एतच्च वृत्रेण सहैन्द्रस्य युद्धवरुणप्रसंगे यास्वेनैव प्रतिपादितम्— तत्त्वोऽय वृत्र ? मेघ इति नैरुक्ता, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका, समानकर्मणा युद्धवरुणानि भवन्ति, इति । अत्र च श्रुतिरपि भवति—

यदचरस्तन्वा वाग्धानो वसानीन्द्र प्रशुषारणो जनेषु ।

मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहर्णाद्यशशु नु पुरा विवित्से ॥ (ऋ० १०।५।१२)

शतपथ ब्राह्मणे तु देवानामसुराणा द्योत्पत्तिरेव वरिणता—

“अ आस्येनैव देवानसृजत, ते देवा दिवमभिसृज्यन्त तस्मै ससृजानाय दिवे वास तद्देव देवानान्देवत्वम्, अथ मोऽयमवाङ् प्राण । तेनासुरानसृजत इमामेव पृथिवीमभिमद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय तम इवास । साज्वेत् पाप्मान वाऽसृधि यस्मै मे ससृजानाय तम इवाभूदिति, तास्तत एव पराभवेस्तस्मादाहुर्नैतदस्ति यद्देवासुरम्, यदिदमन्वाह्याने त्वदुद्यत इतिहासे त्वत्ततो ह्येव तांप्रजापति पाप्मनाऽविद्वचन्त तत एव पराभवन्ति । तस्मादेतद्विणाभ्यन्वृतम्—

न एव युपुरते कतमच्चनाहनतेऽमित्रो मयदन्कश्चनास्ति ।

भायेरसा ते यानि पुद्धान्याहुर्नाथ क्षत्रुन् तु पुरा युयुते ॥ (श ११।१।६।१०)

एतेनोर्ध्वगतयः प्राणा एव देवा भवाङ्मुसाश्चासुरा इत्युक्तं भवति । अन्यत्र वृत्र पाप्मेत्युक्तम् । यथा—

“पाप्मा वै वृत्रो यो भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कल्पाणात्कर्मण साधोभ्तमेतदिन्द्रे-  
शैव वृत्रघ्ना पाप्मान वृत्र हन्ति ।” (श ११।१।५।७)

अनेन शुभकर्मणो निवर्तयित्री प्रवृत्तिरेवासुरत्वेन व्यपदिश्यमाना सूच्यते । असुपु रमन्ते हि ते । पर वरुणास्याप्यसुरपदेन व्यवहार, तत्र का प्रतिपत्तिः ? तत्र उलु बलवत्त्वस्य प्राणादातृत्वस्य च प्रतिपादकोऽसुरशब्दः । तस्यैव परिणतिर्यत्वारस्याना प्राचीनतमेऽवेस्ताग्रन्थे मित्रावरुणयोरथे मिथुशब्दस्य अहुरमज्जाशब्दस्य च प्रयोगो लभ्यते । परमुत्तरनाले केवल भोगपरायणा दानादिब्रह्मिता असुरपदवाच्या भवन्तु । एतदपि स्पष्ट क्षतपथश्चाहारो “देवाश्च वाऽसुराश्च, उभये प्राजापत्या पस्पधिरततोऽसुरा इति मानेनैव कस्मिन्नु वयञ्जुहुयामेति स्वेष्वेवात्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव परावभ्रुव-  
स्तस्मान्नाति मन्येत पराभवस्य हैतन्मुख यदतिमान । अथ देवा अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्य प्रजापतिरात्मानम्प्रददौ ।” (श ११।१।७)

एतेनाप्यवतरणेनाहकारादसुराणामात्मपरताऽनन्तर्दशिता च स्पष्टीकृता, तेन दानादि-कर्म-रहिताना भोगपराणामसुरत्वं साधितम् । परोपकारादि भावना-  
वन्तो देवाश्शेषाश्चासुरा । पामेतेन न समाधान मन्त्रेषु स्पष्टतो वर्णिताना देवानाम् । प्रत्येक देवस्य पूयक् कर्म यत्र तत्र वर्ण्यते । यथा—

इन्द्र भ्रासानेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञ पुर एतु सोम ।

देवसेनानामभिभ्रञ्जतोनाञ्जयन्तीनाम्हतो यन्वधम् ॥

अत्रेन्द्रो बृहस्पति, सोम, यज्ञ मरुत, पृथग् वर्णिता । एवमेव—अग्नीसोमी, इन्द्रावरुणौ अग्नाविष्णु, मित्रावरुणादिति देवताद्वन्द्ववर्णान्नास्त्व सर्वेषा स्वीकर्तुं भवन्ते । बहूनि च कर्माणि पुरुषविधानि तादृशा एव चाकारास्तेषा वर्ण्यन्ते । नवविच्चा यदेवस्य नामान्यस्मं प्रयुक्तम् । यथा—

यद्य कच्च वृत्रहन्तुवगा अग्नि सूर्यं ।

सर्वन्तदिन्द्र ते वशे ।

अत्रेन्द्रशब्दस्य सूर्यार्ये प्रयोग । ऐतिहासिकानि च कथानकानि देवानां विषये यत्रतत्रोपलभ्यन्ते । यथाऽश्विनोविषये । पौराणिकानि च वृत्तानि भारतेऽन्य-  
देशेषु तुल्यानि । यथा ग्रीमदेशस्य पुराणेषु प्रीनेधियसूनान्नो जनस्य स्वर्गादग्ने-

रानयन वर्णितम्, वेदेषु च मातरिद्वनो मानवाना हिताय स्वर्गाद् बह्वे रवतारण सूचितम् । भारतीया शची च ग्रीस्य पुराणेषु साइके (Psyche) सज्ञया वर्णितया व्यवस्था सवदते । पर यथाऽप्रत्या पौराणिकास्ता स्वर्गाधिपतेरिन्द्रस्य पत्नी वर्णयन्ति, वेदेषु च शक्तिरेव सा, तथैव तत्रापि तस्या निरन्तरसत्यनिज्ञासार्थे परिणतिरिति भूर्तवर्णनैरमूर्तद्योतनात्मिका प्रवृत्ति । एव च न देवतावादः स्पष्टतरो भवति ।

अस्मन्मते तु वेदस्य देवतासम्बन्धिनस्त्रयः पक्षाः । यत्रेतिहासस्यावरणे प्रति-  
पिपादयिषित विषयोऽन्तर्भावितस्तत्रतू, भूताख्यान नार्थवादादन्यत् । तत्राध्यात्मिको  
भौतिको वा पक्ष एव प्रतीकैर्बोणितो बोध्यः । अन्यत्र तु व्यक्तीनामेवोल्लेखोऽतीत-  
चराणाम् । यथा चोक्तं शतपथे—'मर्त्या ह वा अग्ने देवा आमु' (श ११।१।२।१२)

अतः केषाचिन्मर्त्यानां कर्मबलाद् देवभावमापन्नानां नराणां सा कथा भवेत् ।  
नात्र किमप्यसंभवम् । त्रिकासवृत्तवर्णित्वाद् वेदस्य नैतत्तदनित्यता साधकम् । अप-  
रश्च पक्षः प्राकृतशक्तीनाम् । तत्राहि सूर्यचन्द्रादयो वेदवर्णिता देवा स्फुट स्व-  
महिमानं द्योतयन्ति । तत्रेन्द्रशब्देन सूर्यस्य वायोर्वा ग्रहणमित्यन्यत् । यथा पर्जन्य  
स्येन्द्रपदेन विद्युत्तश्चाप्सरःसजयोऽल्लेखः । मित्रावरुणौ च युगपदुच्यमानौ विज्ञाने  
ओषजन (Oxygen) उदजन (Hydrogen) तत्त्वयोः प्रतीके । वृत्रश्च मेघो  
नीहारो वा । तस्मिन्नर्थे चाश्विनावपि रात्रे क्षपयितृणी द्वे नक्षत्रे ।

तृतीयस्त्वाध्यात्मिकः पक्षो यत्र 'यत्पिण्डे तद् ब्रह्माण्डे' इत्युक्तं यनुमारः सकल-  
मपि ब्रह्माण्डं शरीर एव साध्यते । तत्रन्द्रियाण्येव देवा, आत्मैवेन्द्रस्तदधिपति ।  
शरीरस्य मस्तिष्कभाग एव द्यूलोकः, मेरुदण्डस्यश्च पृथ्वीलोकः, तन्मध्येऽन्तरिक्षम् ।  
प्राणः प्रजापतिः, रेतः एव सोमः । तत्र सद्वृत्तीनामेवावरणो वृत्रः कुत्सिता वृत्तय-  
एवामुरा, गृत्स एव प्राणः, मदश्चापानः, तयोः प्राणापानयोः समेलनं महाप्राणः ।  
आत्मा चैव । 'सप्त वै शीर्ष्या प्राणा' त एव सप्त रश्मयः, समिधः, लोका ऋषयो  
वा । ता एव चेतनाधाराः सप्तसिन्धवः । आधुनिके शरीरशास्त्रे (Anatomy)  
Cerebrum सज्ञयोक्तो द्यूलोकः, Medulla oblongata middle  
region इत्याख्यश्चान्तरिक्षलोकः, Spinal region इति पृथ्वीत्येव त्रिधा  
विभक्तास्ते प्राणाः एकविंशतिः सपद्यन्ते । तदुक्तम् —

'सप्तारण्यासन् परिधयस्त्रि सप्त समिधः कृता ।'

प्राणापानाधेवाश्विनी, च्यवनशील रेतः एव च्यवनः, रेतसो रक्षणं तदुदभव-  
श्चानन्द एव मधु मद्धिया दध्यङ्-दश्विभ्यामुपादिशत् । एष एवेन्द्र —

‘इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते इति बहुभिः कर्मभिः स्तूयते । तस्यैवाधोगामिनीनां वृत्तीनां दमनं देवासुरसंग्रामसंज्ञया प्रतिपाद्यते । इन्द्रियाणि हि बहिर्मुखानि, आत्मान्तमुखः—

पराञ्चि खानि व्यतरणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराह् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद् घोरः प्रत्यगात्मानमैशदावृत्तचक्षुरमूतश्वमिच्छन् ॥ (क-उ. २।१)

एष एवेन्द्रः सोमपायी, अयमात्माऽस्याध्यक्षः ।

देवसंख्या—वेदेषु देवसंख्या शताधिका तेषामेकत्वप्रतिपादिका च । तत्र समन्वयार्थं बृहदारण्यके शाकलयाज्ञवल्क्यसंवादः प्रमाणम् । तदनुसारेण त्रयस्त्रिंशद् देवाः । महिमान एवंपामेते शताधिकाः । ‘अष्टौ वसव एकादश रुद्रा, द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशो ।’ (बृ. ६।६।३) तत्र अग्निश्चपृथिवीच वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं सर्वेषु हितमेते हीदं सर्वं वासयन्ते तद् यदिदं वासयन्ते तस्माद् वसव इति । पुरुषे स्थिता दश प्राणा आत्मैकादश एते रुद्राः । शरीरादुत्क्रम्य रोदयन्तीति रुद्रा इत्युच्यन्ते । संवत्सरस्य द्वादश मासा एव द्वादशादित्याः । ‘एते हीदं सर्वमाददानायन्ति ।’ ‘स्तनयित्पुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः ।’ अग्निः, पृथिवी, वायुः, अन्तरिक्षम्, आदित्यौ द्यौश्चेति षड् देवाः । इमे त्रयो लोका एव देवाः । अन्नं प्राणश्चेति द्वौ । योज्यं पवते सोऽध्यर्द्धः । एको देवः स ब्रह्मेति क्रमशः ऊनिता देव संख्या व्यवहारजगतस्तत्त्वजगत् प्रति ततश्च मूलं समन्वेति । अनेन बहुदेववादस्यैकदेववादस्य च न विवादः । ‘माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते ।’ तस्यैव शक्तयः सूर्मन्त्रादयः ।

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद् वायुस्तद् चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता धापः स प्रजापतिः ॥ (य. ३२।१)

एकं मित्र वरुणमिन्द्रमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुमान् ।

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति, अग्नि यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ इति

इत्य मुस्थिर एव निर्विवादो वैदिको देवासुरवाद इति शम् ।

## वेदोऽखिलो धर्ममूलम्

(लेखकः—श्री विद्यानिधि शास्त्री व्याकरण-साहित्याचार्यः)

विश्वेश्वरानन्द वै. शो. संस्थानम्, होश्यारपुरम्)

नवनीतमिवानवगीतमयनोपनीतममृतविन्दुस्यन्दि वचनमिदमनुपममनुपहत-  
मतिना मनुना मुनिनाऽऽम्नायि स्वीये धर्म-समान्नाये । तस्य महर्षेरिदं वचो युक्तिसिद्धं  
बुद्धमविरुद्धं मनुस्मृत्यावुपनिबद्धं सर्वत्र प्रसिद्धमस्ति । 'यत् किञ्च वै मनुरवदत् तद्  
भेषजं भेषजतायाः' इत्याम्नानात् प्रमाणकोटिमाटीकमानं तत् न खलु टीकां च  
काञ्चनाञ्चति । अस्य सर्वानयंकदयंनसमर्थस्यायमर्थः—अखिलोऽपि वेदः धर्मस्य मूलम्  
प्रभवः उत्पत्तिस्थानमस्तीति । कोऽसौ वेद इत्याकाङ्क्षाया ब्रूम.—ऋग्यजु सामा-  
थर्वलक्षणो विलक्षणो मन्त्रसंहिताचतुष्टयाविरोधिबोधितशाखोपशाखोपवृंहितो हितो  
महितो विध्यर्थवादनिषेधसहितो ब्राह्मणानुब्राह्मणाहितो विविधोल्लसत्सांगोपांगो-  
पनिपरसूत्रारण्यकादिगण्यवरेण्यश्रुतिभेदभिन्नो महान् ज्ञानराशिग्रन्थो वेद इति ।  
किलक्षणस्य धर्मस्य मूलमिति जिज्ञासायामुच्यते—लोकत्रयधारकस्य दुःखक्षय-  
कारकस्य सहृदयहृदयाभरणस्य पवित्राचरणस्य परिनिष्ठित-श्रेष्ठविद्धनुष्ठितस्य  
सर्वार्थसाधकस्य क्रूरकुटिलकष्टचेष्टादुरदृष्टवाधकस्य सुशिक्षणदक्षविचक्षणपक्ष-  
रक्षणक्षमस्य विपक्षनुभक्षरक्ष.क्षणस्य सकलभुवनतलमंगलप्रीतिस्फीतिजननस्य  
दुःस्थितमनःसंवननस्य सुखशान्तिसमृद्धिवृद्ध्यानन्दकनिधेः साक्षाद् विघ्नेनिवृत्तिस्य  
निवर्गकेतोः स्वर्गहेतोः पुण्यदयादानाध्ययनाग्निहोत्रादि रूपस्येति । तथा चोक्तं भगवति  
यजुर्वेदे पुरुषसूक्ते—'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति । प्रथमत एव लोक-  
व्यवहारस्य साधुसंपादनाय परमेष्ठिना प्रजापतिनाऽनादिनिघनेन ब्रह्मणाऽम्पुदय-  
निश्रेयसकराणि जनतातिहराणि हस्तामलकानीव मगलकफलानि विमलमधुराण्य-  
विनश्यन्मर्माणि तानि धर्माणि शुभकर्माणि प्रजाना योगक्षेमसाधनानि धनानीवाभि-  
नपणीयानि वरणीयानि स्मरणीयानि रमणीयानि च निर्माय स्थिरोकृतान्यासन् सन्ति  
भविष्यन्ति चेत्यर्थः । वेदे सर्वकालप्रत्ययविधेरिष्टत्वाद् 'भासन्' इति भूतकालक्रिया

वर्तमानभविष्यतोरपि सम्भवनीया । इममेवाशयं प्रतिपादयन्ति वाक्यान्तराप्यपि बहुशः श्रुतिषु श्रुतिशङ्कुल्यवच्छिन्ने नभसि पतन्ति जगन्ति पुनन्ति विभान्ति । तद्यथा— वेदाद् धर्मो हि निर्वर्णो । सर्वो धर्मो वेदादेव समुद्भूत इत्यर्थः । भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥ इति च । कालत्रयवर्तिनः सर्वेऽपि भावाः सुव्यवस्थितस्वप्रभावा भगवतो वेदपुरुषादेव समुत्पादमापद्यमानाः प्राणभूता इव श्रेयसायालं भवन्तीति । किं च—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥

वेद एवैतादृगप्रतिमप्रभावः प्रत्यक्षीकृतसकलवस्तुस्वभावः परमपरभागमुपेयि-  
वानपीरूपेयो अन्यविशेष इष्यते यत्रातीन्द्रियाणामप्यर्थानां साक्षाद् दर्शनं विद्यते, तत्र  
सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणोपं परीक्षणोपं च भवतीति । अतएव बभणुः कणादाः—

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ इति

तस्य धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् तस्य ईश्वरस्य वा वचनाद् वाक्यत्वाद्  
आम्नायस्य वैदिकत्वाद् नयस्य प्रामाण्यमन्याहृतं सपद्यते इत्यर्थः । “शास्त्रयोनित्वात्”  
इति वेदान्तमूत्रेणाप्यशतोऽयमेवायं स्फुटीक्रियते । ऋग्वेदाविशास्त्रं ब्रह्मणः  
तत्प्रतिपाद्यस्य धर्मस्य च योनिः कारणमिति, ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य तत्प्रतिपाद्यस्य  
धर्मस्य च ब्रह्म योनिः कारणमिति वा व्यख्याद्वयेऽपि न किञ्चिद् दुष्यति । सर्वथा  
धर्मस्य वेदमूलकत्वं सिध्यति । वेदे पुराण्यप्यक्षुण्णा कल्याणी सा वारणी, याऽद्यावध्यपि  
निखद्या सकलसत्यविद्याविद्युदुद्द्योतद्योतिनी सद्योऽविद्यावद्यान्यवद्यतीति सत्यं  
प्रतीमः । एव- चैव-प्रायाभिः सद्युक्तिभिः प्रमाणैश्चैवजातीयकहृदं मन्याग्रहे  
वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति । इदमेवात्र प्रस्तुतं वस्तु वस्तुतः सस्तुतमपि संक्षिप्य  
निदिदर्शयिष्यामः सिष धयिष्यामश्च । इदं तु बोध्यम्—जगदुत्पत्तेः प्राग् वेदेतरग्रन्था-  
भावाद् वेदस्य चापीरूपेयवाक्यत्वाभ्युपगमात् क्लेशकर्मविपाकाशयापराभृष्टपुरुष-  
विशेषेश्वरकृतत्वस्य च स्पष्टमिष्टत्वादन विषये नाप्यपि सन्देहव्ययम् । न च  
शङ्कापङ्ककलङ्कापुरेण बोध्यत्वम् । तथाहि—

तस्माद् यज्ञान् सर्वंभूत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

एतन्वांसि जज्ञिरे तस्माद् भुजुस्तस्मादजायत ॥ इति

मृष्ट्युपक्रमे सावष्टम्भं भगवतैव स्वयं शङ्कायाः समाधानविधानात् । एवं गते  
सत्यपि ये पेनवधियो व्यामुह्युस्तान् प्रति विशेषेणाम् क्रियते प्रयत्नः प्रकृतवस्तुप्रतीति-  
निबन्धनम् । अतो हेतोः सम्प्रति मम्प्रतिपन्नार्थमर्थवैदवाक्यमार्थैरेव चरितार्थ-  
क्रियमाणः साक्षाद् धर्मोपदेशः प्रस्तूयते—आदौ तावत् सर्वानुगतः सामान्यधर्मः ।



प्रथमवेदीयद्वादशाकाण्डे प्रथमोऽनुवाकः पृथिवीभूतमित्युच्यते । तदेव राष्ट्र-  
भूत स्वराज्यभूतमिति व्यपदिश्यताम् । त्रिपट्या मन्त्रैस्तत्र स्वदेशभूम्या गौरवं कंः  
कैरभ्युपार्ये रव्यवायं साधु सेद्ममहंतीति निश्चप्रचमवाचि । विमृश्य दृश्यतामास्वाद्यतां  
वाचो मन्त्रः —

“सत्यं बृहदृतमुषं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।  
सा नो भूतस्य भक्ष्यस्य पत्न्युश्च” सोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥”

प्रथमभिसंधिः—अस्य दृश्यमानस्य जगतः स्थितिहेतुरस्ति कश्चन धर्मो नाम  
पदार्यः, यः खल्विदमखिलमवनितलमविकलमविकलं च धारयतीति । सर्वेऽभिजना  
जना वा, समजाः समाजा वा, सर्वा व्यक्तयः शक्तयो वा, जातयो व्याप्तयो वा, सर्वाणि  
बलानि चलान्यचलानि वा सर्वाणि राष्ट्राणि स्वीयान्यन्यदोयानि जनकीयान्यारातीयानि  
दूरेत्यानि दाक्षिणात्यानि पाश्चात्यानि पौरस्त्यान्यौत्तराहाणि वाऽनवयवेन येन  
धियन्ते स्थिरीक्रियन्ते स एव धर्म इति मन्त्रेऽत्र प्रतिपाद्यते । यतो हि धारणाद् धर्मं  
इत्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः इति वाचोयुक्तिमुं क्तिमत्यनुश्रूयते । कोऽसौ धर्म इत्यालो-  
चनाप्यामाह—सत्यं बृहदिति । बृहदुपकारि मनोहारि सत्यं वाङ्मनःकापस्यंकारम्य-  
मिति, इदं प्रथमो धर्मः । ‘सत्येनोत्तमिता भूमिः’ इत्युग्वेदेऽपि सूच्यते ।

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।

सत्येन धाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।

नहि सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् । इति च

गुणमहिम्ना तन्नाम्नाऽप्याम्नातम्.....

श्रुत्यनुकूला स्मृतिश्च तमेवार्थं समर्थयति । ऋतुमुषम् इति । निष्टुं एरिपुगंण-  
प्राणहरणक्षमं क्षात्रं तेजः शौर्यं धैर्यं वीर्यं बलं शक्तिसम्पादनमित्यपरो धर्मः । क्षात्र-  
शक्तिप्रदास्तिभूयसाऽक्षिलक्षीभवत्यन्यत्रापि । उपलक्षणं तु यथा यजुर्वेदे—

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यञ्चो चरतः सह ।

तं लोकं पुण्यं प्रज्ञं यत्र देवाः सहाग्निना ॥

अग्निहोत्रद्वारेण देवपूजका ब्राह्मणा यत्र निवसन्ति क्षत्रियाश्चात्युच्चैःस्तेजः  
सम्पन्नाः समीचीनापराचीनाभिव्यक्तशक्तयः सहयोगिनो भूत्वा चरन्ति स लोकः  
पुण्यभूमिरिति प्रज्ञायते प्रख्यायते च । न हि तत्र कदाचित् पापं पदं निधत्ते लोक-  
श्चासौ नावसीदति नश्यति भ्रश्यति वा । दीक्षा विशिष्टशिष्टोद्दिष्टपवित्रव्रतनियम-  
ग्रहणम् । देहेन्द्रियमनसा संयमनाय षोडशसंस्कारविधानमिति यावत् । अयं तृतीयो  
धर्मः । तपो द्रव्यसंभ्रातानभिषातः सोऽयं त्यागलक्षणः सेवाधर्मश्चतुर्थः । ब्रह्म वेदा-

भूतस्येति । भूतस्य ज्ञान्तस्यातिक्रान्तस्य, भव्यस्य नव्यस्य एष्यतो भविष्यतोऽव्यपदेश्यस्य चार्थसार्थस्य पत्नी, पालयित्री, साधयित्री च नो धरित्री सुचिरत्नशुचिरत्नसुवर्णवर्णमणिगणपरिपूर्णा सपन्नान्नमस्याद्या सती लोकलोकमशोक सालोक्यमुह विस्तीर्णमनुच्छेदिन वृणोतु करोतीत्यर्थं । एतेनाभ्युदयापरस्पर्याया लौकिकेश्वर्यपरिनिष्ठा सूचिता । सूचितं च सूचितकामावाप्तौ सत्या सर्ववामनात्यागस्वरूप स्वतः सिद्धमोक्षाख्यं निश्चयसम् । अत एव महर्षि कल्याण कल्याणी वाणीमभाणोत्—यतोऽभ्युदयनिश्चयमभिद्धि स धर्म इति । ऐहिकं परम सुखमभ्युदय । धामुष्मिकं च निश्चितं श्रेयो निश्चयसम् इति तयोरुभयो सिद्धयितो भवति स धर्म इत्यर्थं । जैमिनिना मुनिनापि समुचितं जगदे—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । सर्वं वाक्य सावधारणं भवतीति न्यायाद् वेदविहितं सर्वं धर्म इत्यर्थं । सुखस्य मूलं धर्मं । धर्मस्य मूलमर्थं । अर्थस्य मूलमिन्द्रियजय । कामस्य मूलं धर्मार्थविर्यधर्मो वा इत्येव त्रिवर्गभाषणं भूतयताऽयंशास्त्रप्रणेत्रा राष्ट्रनेत्राऽयं चारुणक्येनापि महाविदुषा वेदानुगुणमेवावर्णि । प्रथमं मुख्यमाधारं धर्मं विना, अर्थकामो न कदाप्येकान्तात्यन्तिकमुत्पाय कल्पेते इति तस्य महामयस्यशास्य । अतश्च धर्मार्थकाममोक्षाभिधे पुरुषार्थचतुष्टये धर्मस्य प्रथमं स्थानमिष्यते । इतरेषामाधारकत्वात् । धर्मं जिज्ञासमानानां च श्रुतिरेव परमं प्रमाणमित्यसकृदाहुः प्राञ्चो मन्वादि राजर्षयः । सत्यप्रमुखा इनेऽयं वमन्त्रोक्ता धर्मा सामान्या अपि सामान्या । सर्वेषामभिनन्दनीया अनिन्वनीयाश्च सन्तो न प्रामाणिकगर्हणमर्हन्तीत्यावालवृद्धमधेयेण विधेयेण परिशीलनीया । राज्ञामाज्ञापि नैतान् व्याहन्तुमीष्ट इत्यनिच्छद्भिर्दूरप्यच्छमतिभिः परिच्छेत्तव्यम् ।

इदानीं वर्णाश्रमसमाजस्त्रीजातिराजनीतिमूलानां धर्माणां वेदोदिता दिग्दाहियते—तत्र वर्णधर्मा —

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजस्य कृत ।

ऊरू तदस्य यद् वक्ष्यं पदभ्यां शूद्रो अजायत ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि ।

रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचं रुचम् ॥

यथेमा वाच कल्याणीभावदानि जनेभ्यः । ब्रह्म राजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ॥ यजुः ॥

अत्र ब्राह्मणो मुखबाहूरुपज्जाना ब्राह्मणक्षत्रियवंश्यशूद्राणां चतुर्णामपि वर्णानां क्रमेण लक्षणया ज्ञानबलधनसेवाधर्मा प्रोक्ता । अध्यापनमध्ययनमित्यादिवचनैर्मनुना, श्रीभगवद्गीतासु महर्षिणा व्यासेन च तेषामेव वेदोक्तानां वर्णधर्माणामन्वाख्यान व्याख्यानं च कृतमित्यतिरोहितं सर्वेषाम् । यथेमा वाचमिति मन्त्रेण चान्त्यज-शूद्रस्त्रीप्रभृतीनामपि कल्याणीवेदवाणीवीणाववणनेऽधिकारो दत्तो न तु धिक्कारः ।

### आश्रमधर्मा —

ब्रह्मचर्यं गृहस्थवनस्यसन्यासाख्याना चतुर्णामाश्रमाणा मूल वेदे विद्यते इति तद्वर्माणामपि सुतरां विधानं द्रष्टव्यम् । तद्यथा—

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाघ्नत । आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणम् इच्छते । आचार्यं उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कुरुते गर्भमन्त ॥ इत्यादि ब्रह्मचर्यस्य, “इहेव स्त मा वियौष्ट विश्वमायुष्यश्नुतम्, क्रीडन्ती पुत्रं नंष्टृभिर्मोदमानो स्वे गृहे ॥ ऋग्वेद ॥

अनुव्रतं पितु पुत्रो मात्रा भवतु समता ॥ अथर्ववेद ॥

जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥ इति गृहस्थस्य ॥

‘दीक्षातपसोस्तनूरसि ॥ अम्यादधामि समिधमग्ने व्रतपते त्वयि । व्रतं च श्रद्धा चोपैमि, इन्धे त्वा दीक्षितो अहम् ॥

तपः श्रद्धं ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भिक्षचर्या चरन्त ॥ इत्यादि वनस्थस्य,

अकामो धीरो अमृत स्वयभू रसेन तृप्तो न कुतश्चनो न ।

तमेव विद्वान् न बिभाय मत्प्योरात्मान धीरमजर युवानम् ॥

यतयो ये च तुष्टुवु । भृगवो ये च तुष्टुवु ॥ ऋग्वेद ॥

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था सन्यासयोगाद् यतय शुद्धसत्त्वा ॥ इत्यादि सन्यासस्य । अत्र ब्रह्मचर्याश्रमे आचार्योपनीतत्वात् तपः सपत्तिजितेन्द्रियतया सकलविद्या ग्रहणं धर्मं । गृहस्थे यथाविधि सकलसासारिकैश्वर्योपभोगो धर्मः दम्पत्यो प्रेमस्थेमा चावश्यकः । वनस्थे आरण्यकं व्रतमाश्रित्य तपोनुष्ठानमात्मनिरीक्षणं च धर्मः । सयासे चाप्तवामस्य वीतरागस्य लोकोपकार स्वच्छन्दपरब्रह्मदानदानस्वादश्च धर्मः ।

### समाजधर्मा —

सं गच्छेष्व स वदेष्व स वो मनासि जानतम् ।

देवा भाग यथापूर्वे स जानाना उपासते ॥

समानो य आकृति समाना हृदयानि य ।

समानो प्रया सह षोडशभाग ॥

सहृदय सामनस्यमविद्वेष कृणोमि य ॥

मा भ्राता भ्रातर द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यञ्च सन्नता भूत्वा वाचं यदत भद्रया ॥

अभ्येष्टासो अफनिष्टास एते स भ्रातरो वावृषु सोभगाम ॥

निगदव्याख्यातान्येतानि । सामाजिकं परस्परमैक्य मंत्रीभाव सघटनगुरु—  
सशुभावोऽभेदभावश्च न्याय्य इत्ययं समाजधर्मः ।

4054

स्त्रीधर्मा —

स्त्री हि ब्रह्मा बभूविष ॥

ब्रह्मवर्षेण कन्या युवान् विन्दते पतिम् ॥

उत त्वा स्त्री शशीपत्नी पु सो भवति वस्यती ॥

न वै स्त्रैणानि सहयानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्वेता ॥

पापमाहुयं स्वसार निगच्छात् ॥ ऋग्वेद ॥

अत्र स्त्रीणां ब्रह्मवर्षपूर्वकं विद्याध्ययन युवावस्थायां विवाहकरणं विद्यावत्त्वेपि  
नजजाशीलत्व धर्मः । इतरथा शीतलभङ्गात् क्लृप्ताऽऽज्जमुट्टुक्कयेत् । अशिक्षिताददानशीलाद-  
भागवद्भक्ताच्च पु सोऽपि ज्यायस्त्व प्रतिपादितम् । भगिनीसंगम पापमतिस्त्रीप्रसक्ति-  
श्च वर्जनीयेत्यगादि ।

सकलमनुष्यजातिधर्मा —

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा ॥

मित्रस्याह चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ॥ यशु ॥

शतहायनपरिमित पूर्णं पुरुषायुषं यावत् प्रत्येकं मनुष्येण कर्मावश्यं कर्तव्यं  
सर्वत्र च मित्रवद् व्यवहर्तव्यम् । आलस्यं हि मनुष्याणां शरीररूपो महान् रिपुर्दित्या-  
म्नातमन्यत्रापि । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा शौचसतोषतप स्वाध्यायेश्वरप्रणि-  
धानानीति तु पूर्वमेव सामान्येन प्रतिपादिता धर्माः । तत्रापि विशेषेणाहिंसायां  
प्रमाणानि—

‘इमं मा हिंसीद्विषाव पशुम् ’ अत्र द्विषात् पशुर्भन्तुष्य ।

अहिंसार्थं भूतानां कार्यं श्रयोनुशासनम् ।

याकं चं व मधुरा श्लक्षणा प्रयोज्या भूतिमिच्छता ॥ मनु ॥

सत्यम्—सत्यमेव जयते नानृतम् । सत्यं वद । धर्मं चर ॥

अस्तेयम्—न स्तेयमदि मनसोदमुच्ये ॥ गृह्यसूत्रम् ॥

अपरिग्रह—तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा । त्यागपूर्वको भोग एव धर्म इत्यर्थं मा  
गुणः । लोभं मा कार्षी । लोभनाश एव ज्यायान् धर्मः ।

इन्द्रियनिग्रह—न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥

इन्द्रियारणा प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसशयम् ।

सनियम्य तु तान्येव तत् तिष्ठति नियच्छति ॥ मनु ॥

सन्तोष —सन्तोष परम सुखम् । सतोपामृततृप्ताना यत् सुखम् इत्यादि स्वय  
व्याख्यातान्येतानि वाक्यानि व्याख्याभाष्य नापेक्षन्ते ।

ईश्वरभक्ति —श पद मघ रयीपिरो न काममव्रतो हिनोति न स्पृशद् रयिम् ॥  
॥ सामवेद ॥

धनमिच्छत पुरुषस्य पूरांशान्तिदायक भगवच्चरणमेव शरणमित्यर्थं ।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।  
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥  
यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मनोऽभूद् विजानत\* ।  
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत ॥यजु ॥

भूतमात्र सर्वत्र भगवद्दर्शनमेव कर्तव्यमिति निष्कृष्टोऽर्थं ।

राजधर्मा —ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति ॥ अथर्ववेद ॥ मा त्वद्राष्ट्र-  
मधिभ्रसत् । इहैवेधि मापच्योष्ठा पवंत इवाविचाचलि ॥ राजा ब्रह्मचारी स्यात्  
तपस्वी स्यात् पवंत इवाचलश्च सन् स्वा प्रजा परिपालयेदिति भावः । उत्क्राम महते  
सौभगाय ॥ क्षत्रस्य योनिरसि ॥

माभिमस्या । अहकाररहितो भवेति राजानं प्रत्याशीर्वादि । शतायुषं कृणुहि  
चीयमान । सुश्लोकं सुमङ्गलं सत्यराजम् । इन्द्रो राजा जगत् चर्षणीनाम् । वस्तुतो-  
ऽतिभवान्भगवानेव जगतो राजा त्वं तु तदीयं प्रतिनिधिरिति राज्ञा प्रत्यहमात्मा  
बोधनीयः । 'धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ।' इति ।

राजा धर्मपूर्वकं प्रजा अनुक्षिप्यान् कदाप्यधर्मशीलं स्यादिति धर्मानुगुणं  
राजनीतिर्वेदे निगदिता न तु धर्मप्रत्यनीका । एव च नीतिधर्मयोः शाश्वतिकं विरोधं  
प्रतिपन्ना वेदवाक्यादवसन्ना पराहृताश्च वेदितव्याः ।

(ये तु ब्रुवते वेदा केवलं कर्मकाण्डविधायका यज्ञप्रक्रियायामेवोपयुक्ता न  
लौकिक व्यवहारमुपदेष्टुं प्रवृत्ता । 'यत्परं शब्दं स शब्दार्थं' इति न्यायेन तत्रार्थं  
तात्पर्याभावादिति तेषां मतमप्येतेन प्रत्युक्तं प्रतिपत्तव्यम् । वेदे स्पष्टमुपलभ्यमाने  
समाने निरूपमाने लौकिकधर्मविधाने कथकारमाद्रियेत तद्विरुद्धमशुद्धं प्रतिरुद्धं च  
रिक्तं तद्वचः ।

पर्यवसाने च—

विद्यां चाविद्यां च यस्तद् वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ इति मन्त्रेण

अविद्यारूपसत्कर्मणा भृत्यरूपससाराणवतरण विद्यारूपात्मज्ञानेन चामृत-  
पदोपलब्धिरितीत्यमित्यभूतार्थप्रतिपादनात् निर्वासनाना ज्ञानवर्मोपासनानामविरोधेन  
धर्मत्वमभ्युपगतम् । अतएव मनुना—

योऽनघीत्य द्विजो वेदमन्यथ फुल्ले श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

इति वचनाद् वेदमनधीयानाना सान्वय शूद्रत्वमुदघोषितम् ।

तत्र वय तथात्व भा प्रतिपत्समहीतिभिया धर्मार्थमस्माभिर्वेदा अध्येतव्या  
प्रत्येतव्याश्च । वेदानधीत्य नितान्त तान्तस्वान्ता भ्रान्ता अपि दाग्ता शान्ता  
कान्ताश्च भवन्त्याप्तकान्ता । गृहमेधिनो विपमस्था अपि शमस्था वनस्था इव पूर्ण  
पुरुषायुष लभमाना साभिमाना स्वात्मनि सावधानाश्च समुल्लसन्ति । दर्शपूर्ण-  
मासादियाण कुर्वाणोऽपि स्व निश्रेणिनिर्माणान्निर्वाण लब्धुमलकर्मिण एव सपद्यते ।  
तदुक्त बृहदारण्यके—‘तस्य तावदेव चिर यावन्न विमोक्ये अथ सम्पत्स्ये’ इति ।  
तस्मादस्माकमिदमावश्यक कृत्यमस्ति यद्वय वेदोदितमुदितधियो मुदितश्रियो गुहाया  
निहित धर्मस्य तत्त्व सम्यगनुसन्धाय हृद्यवघाय तदुक्तसिद्धान्तशय्यामधिशय्य विरहय्य  
चात्यन्तीना वैमाकुली बलवद् भगवदनुग्रह वार वार स्मार स्मार पार गता  
स्यामापदापगानाम् इति शम् ॥

## इन्द्रः

वेदेषु विशेषतः ऋग्वेदे देवानां स्तुतयो वर्णिता यथाऽवसरम् । तेषु च सर्वा-  
धिका प्रसस्तिरग्नेस्ततो न्यूनाऽन्येभ्यश्चाधिका इन्द्रस्य । सर्वेऽपि देवा इह मानवी  
करणेन पुरुषाकारैर्निरूपितास्तेषु चेन्द्रस्याधिक स्पष्ट स्वरूपम् । स आर्याणां योद्धा  
देवः शूरत्वेन सादर स्तुतः ।

स हरिश्मश्रुः सुशिप्रः । वज्रायुधोऽग्नौ वृत्र शम्बर नमुचि वल शुष्ण रौहिण  
च निहन्ति । मरुतस्तस्य साहाय्य वर्तारः । स विशेषेण सोम-प्रियः । तस्य मदेऽतितरा  
दात्तिमान् सम्पद्यते । 'वज्रमम्मै स्वयं त्वष्टा ततश्च ।' स च विद्युद्भूषो लौहमय  
पाषाणवृत्तो वा । सगर शरासनमकुण्डश्च तस्यान्यास्त्राणि, स दत्तक्रतुः, शचीपतिः ।  
सोऽजुलघनस्य दातेति मघवानिति स्तूयते । स्वर्णमय रथ हरिर्वर्णानुरगचासित  
रथमारोहति स । द्यौस्तस्य पिता, अग्नि पूषा च भ्रातरो, अग्निना, विष्णुना, वरुणेन  
च सह समक्तिः । वायुना, सोमेन, बृहस्पतिना, पूषणा च सह सामान्येन हविर्भाक् स  
निरूपितः ।

स वृत्रस्य हन्ता, तस्य वरुणं वेदेषु त्रिधा लभ्यते, पुरुषाकारेण, प्राकृत-  
रूपेणाध्यात्मप्रकारेण वा । प्रथमस्तु यदेतिहासिवास्तमतीतवपानायकत्वेन  
ध्याचरते । यथा

येनेमा विश्वा ष्यवना कृतानि यो दासं वरुणमघर गुहाक् ।

इवघ्नीव योजिगीर्षां सप्तमाददयं पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥

पादधारत्या अनेनानार्वाणां पराजयमेव सूचितं मन्यन्ते । 'यो हत्वाहिमरिणात्  
मत्तं सित्पून् यो गा उदाजदपथा धनस्य ।' इत्यनेनाऽपि सार्हन्तं वनेन हृतानां गवा च  
मोचनमभिदधति । 'यः शम्बर पर्वनेषु शिष्यन्त पत्वारिदयां सरदां च विन्दत् ।' अत्रापि  
शम्बरान्धस्यात्पर्वस्य मार्गं च पत्वारिदयां सरदा च बभूविरद् मुदस्य मकेत  
मूषयन्ति । देवनेनाभि मह मग्गहायस्याग्वाभिपातमपि मापु वर्णिताम् । यथा —

इन्द्रं घातानेना बृहस्पतिर्दक्षिणं घतः पुर एतु सोमः ।

देवतोत्रानामभिभञ्जतोनां अयन्तोनामचनो यत्पथम् ॥

एव च—

प्राणु शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।  
संक्रन्दनो निमिष एक धीर शतं सेना अजयत्साकामिन्द्रः ॥

इति । अत्र महायोद्धेव स वर्णित । अतएव यास्केनाप्युद्धृ कित निरुक्ते — 'तत्को-  
प्य वृत्र ? त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यतिहासिका । मेघ इति नैरुक्ता । उपमार्येण युद्धवर्णनानि  
भवन्ति ।' इति । एव च नैरुक्ताना प्राकृत एव पक्ष । तथापि कतमा प्राकृती शक्ति-  
रिन्द्रत्वेन गृह्येत ? वृष्टेर्देवत्वेन वर्ण्येत चेत् तदा पर्जन्येन तस्य को भेद ? सोऽपि हि  
वृष्टेर्देवता । चावापृथिव्योर्वा मेघयोरश्मनोरन्त स वैद्युतमार्गिण जनयति । पर यदि स  
मेघेष्वग्निं जनयति तदा स सप्तसिन्धूना मोक्षणेन सह तस्य क मन्बन्ध ? कथं वा सगति-  
वंलकृताद् रोधाद् गोमोक्षणस्य ? चत्वारिण्या शरदि च शम्बरस्य लाभ कथमुप-  
पद्यते ? दासवर्णस्याधरोकरणोऽपि किमौचित्यम् । यद्यपि प्रमाणान्तरेण मेघाना  
पर्वतत्व वर्णितमेव, 'य ईड्, खयन्ति पर्वतान् तिर समुद्रमर्णवम् ।'

मत्तान्तरे चेन्द्र सूर्यं । सूर्यायै तस्य वर्णनमपि मन्त्रे दृश्यते । यथा—  
'यद्य कश्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्यं । सर्वन्तविन्द्र तेवशे ।'

अत्र 'वृत्रहृ' इति 'इन्द्र' इति सम्बोधन च सूर्यस्य विशेषणे । शाम्भ्यदेशयो  
हिलेत्राण्ट-सजो विद्वान् वृत्र नीहारमेव मनुते । तन्मते चेन्द्रो प्रीष्मकालिक सूर्यो य  
खलु स्वप्रकाशेन तापेन च नीहार विनादय घनीभूत जलम्लपयित्वा सिन्धून् प्रवाहयति ।  
अस्मिन् मते बलकर्तृकावरोधाद् गवा मुक्तिरपि सगच्छते । तथाहि—वेष्टनाशंकाद्  
धल्घातोर्निर्मितो बलशब्दोऽपि प्रकाशरोधकार्ये प्रयुक्त । अतो येनाऽपि मेघेन घनी-  
भूतया कुहया च सूर्यस्य रश्मयो निरुद्धा आसन् ते रश्मय प्रसारार्थं मुक्ता । परमेत-  
स्मिन्नपि मते वर्तते काव्यनुपपत्ति । यदि सूर्यं एवेन्द्र नीहारश्च वृत्रस्तर्हि शम्बरस्य  
चत्वारिण्या शरदि लाभस्य कथं सगति स्यात् ? महतो वृष्टिकार्ये इन्द्रस्य सहायका ।  
पर पूर्वोदाहृतमन्त्रयोर्देवसेनाभियान वर्णित तस्य च कथं योजना ? किं महतोऽपि  
सूर्यस्य साहाय्यवर्तार ।

अत्र लोकमान्यस्तिलकस्त्वन्यथैव समाधत्ते । तस्य मतेनार्या पूर्वमुत्तरध्रुव-  
प्रदेशवास्तव्या प्रासन् । तत्र च पाण्मासिक दिन पाण्मासिकी निशा च भवत । अत  
सतन प्रवर्तमानस्य प्रकाशतमसोरय सधर्षो वृत्रेन्द्रवध रूपेण वर्ण्यते । तत्र प्रवहज्जलं  
च दिव्य प्रतिभाति सूर्यचन्द्रमसोर्गतिहेतुतया च प्रतीयते । यदि वृत्रो जलानि तानि  
रुन्ध्यात् सूर्यदिर्गतिरोधाद् हानिरेव भवेत् । अस्मिन् मते वृत्रदध सजलोऽवग्रहजतधर' ।  
तस्य निपातनेन नदीप्रवाह सगच्छत एव ।



ग्रीष्मसूर्यस्येन्द्रत्वमन्यथाऽपि सिद्धम् । ऐतरेयब्राह्मणे निरूपितं यन्माघ्यदिने सवने मरुद्भिः सहेन्द्रस्य भक्तिर्वर्ण्यते । इन्द्रश्च सूर्यस्य प्रतिनिधिः । यज्ञे च सोमदिने सूर्येण तुल्यं लिखितम् । प्रथमे सोमदिने वर्षारम्भप्रतीके ग्रीष्माकस्य स्तुतिः । स चेन्द्रः । चत्वारिंश्यामिति तूपलक्षणम् । शरच्च शरदो दिनार्थे । परं तदा 'दास वरुणमधर गुहा क' इत्यस्य कोऽभिप्रायः ? यदि वरुणशब्दस्यावरकमिति दासस्य चोपक्षयितृ लक्षणोऽर्थो गृह्यते तदा तस्यापि समाधानम् । तदाऽपि—'दासपत्न्यो अहिगोपा अतिष्ठन्' इत्यत्र 'अहिहत्येषु' इत्यादौ चाहिहननस्य कोऽभिप्रायः । प्रसिद्धं चैतद् वृत्रहननरूपं कार्यमन्यजातिष्वपि । आर्मीनयादेशस्य पुराणेषु वाहन (Vahagn) नाम लभ्यते तस्य कार्यम् अहिहन्ता (Dragon-slayer) इति शब्देन सूच्यते । अवेस्ताया च दासार्थे दाह (Daha) शब्दो वृत्रहन्तित्यर्थे च वरथ्येगन इति नाम विजयाधिष्ठातृदेवस्य सज्ञात्वेन लभ्यते । सूर्यस्य सर्पहननं तु न सम्भवति । अतोऽध्यात्मपक्षेऽस्य सगतिर्विधेया ।

अस्मिन् पक्षे त्विन्द्रस्तावदात्मा परमेश्वरश्च । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्यादौ तु स परमेश्वर एव । तस्य त्रिविधार्थमभिलक्ष्य यास्केन स शब्दो निरुक्तः—'इन्द्र इरा दृणातीति वा, इरा ददातीति वा, इरा दधातीति वा, इरा दारयति इति वा, इरा धारयति इति वा, इन्द्वे द्रवति इति वा, इन्दो रमत इति वा, इन्द्रे भूतानीति वा, तद् यदेन प्राणं समन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति ह विज्ञायते । इदं वारणादित्वाप्रायणं, इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः, इन्दतेर्वैश्वर्यं कर्मणः, इन्द्रच्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वा आदरयिता वा च यज्वनाम् ।' (नि १०।१।६)

एतासु व्युत्पत्तिषु चेन्द्रशब्दस्य त्रिविधा अप्यर्था समायाता । ऐतरेयोपनिषदि तु—'तस्मादिन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्रं इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवा । (ऐ० ब्रा० ४।३।१४) इति वाक्ये समस्त्रेष्विन्द्रियेषु बहिर्मुखेषु सर्वत्रात्मानं द्रष्टुं प्राभवदित्येव द्रष्टा सन् परोक्षवृत्त्येन्द्रोऽभवदिति प्रतिपादितम् । तेनात्मैव सिद्धयति ।

इन्द्रोऽन्तरिक्षलोकस्य देवता । 'यतिपण्डे तद् ब्रह्माण्डे' इति मतेन शरीर एव मस्तकं तावद् द्युस्थानम् । सर्वासा नाडीनां तत्केन्द्रम् । इन्द्रियाणि देवाः, तेषामात्मैव अधिपतिः । यीर्यं च सोमः । योगिमतानुसारेण तत्र ब्रह्माण्डेऽपस्तादघोमुखं कुण्डं वर्तते । ततोऽमृतं स्यन्दते । आत्मा च तस्य पानं करोति । तत्तिरीयोपनिषद्येष्वेतत्सूचितम्—'स य एपोऽन्तर्हृदयं आवाशं तस्मिन्मयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्नरेण तांशुके य एष रतन इवावलम्ब्यते सेन्द्रयोनः' । (तै० उ० ६।१) एवमिन्द्रस्यात्मत्वे सिद्धे न तावद्देवामुरसप्राप्तिसिद्धिः । अत्रैवोक्तम्—'अन्नशूरिन्द्रं जज्ञिषे ।' अन्वयः च यथा—

नंतदस्ति यद्देवामुर यदिदमन्वाख्याने त्वदुद्यत इतिहासे त्वत् । ततो ह्येवंतान्  
प्रजापति पाप्मनाऽविध्यत्, ते तत एव पराभवन् इति । तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनुक्तम् ।

न त्व युयुत्से कतमच्च नाहर्नं तेऽमित्रो मघवन् कश्चनास्ति ।  
मायेत्सा ते यानि युद्धान्याह्वर्नाद्य शत्रु न तुपुरायुयुत्से ॥

(श.११।१।६।१०)

एव च सर्वामामपि शङ्काना समाधानम् । अन्यत्रचोक्तम्—'वृत्रो वै पाप्मा ।'  
वृत्र पापमेव । अतो दुर्वृत्तय एवासुरा । सद्वृत्तयो देवा । तासा दुर्वृत्तीर्जेतु कृत-  
मभियान वर्णित वीररसेन । तत्रात्मन शान्ति वृणोतीति शबरो मोह । सप्तरश्मय  
सप्त चैतन्यधारा , ग्रहिराहन्ताऽविद्या-विकार । एव समाधान भवति ।

पर न सर्वथा प्राकृत ऐतिहासिको वा पक्षोऽसंगत । मन्त्रा ह्यनेकार्यका । शत-  
पथब्राह्मण एवोक्ताम्—'मर्त्या हवँ अग्ने देवा आसु ' एव मर्त्या एव देवभाव प्राप्ता  
आत्मानोऽत्र वर्णिता भवेयुरिति सभाव्यते । न च तदा वेदाना नित्यत्वक्षति । त्रिकाल-  
दर्शना योगिनामिव नित्यज्ञानमयस्य वेदस्य पश्चादवृत्तिवत् प्रतिपादनसभवात् ।

पाश्चात्यविदुषा मतेनेन्द्रोऽयमार्याणा भारत आगमनात्पूर्वकालिको देव ।  
प्रमाण चास्य पूर्वदर्शिता इन्द्रसमानार्थका शब्दा । अवेस्ताया च आन्द्र (Andra)  
शब्दस्तस्यैव परिवर्तित रूपम् । पर तत्र न स देवोऽपि तु दानव । अय च पश्चादार्याणां  
पारसीकाणा च प्रवृत्तस्य विरोधस्य परिणाम ।

पाश्चात्य जिमरमन (Zimmermann) सजो विद्वान् इन्द्रशब्दम् इन्  
धानुना इवि धानुना वा व्युत्पादयति । स्वामिदयानन्दश्चैश्वर्यार्थिकादिदिधातोव्यु-  
त्पाद्य सूर्यवाचकमोश्वरवाचक चेम व्याचख्यौ । योगिराडरविन्दश्चेन्द्र प्राणशक्ते  
प्रतिनिधि प्रजाधिपति च न्यरूपयत् ।

## वरुणः

वन्दिकेषु देवेषु नितरा महद्गौरव भजन्नपि देवोऽयम् ऋग्वेदे द्वादशसु सूक्तेष्वेव स्तुत इति चित्रम् । अस्य स्वरूप साधु दर्शनीय स्पष्टतर च । स हस्तौ स्पन्दयति, रथ चालयति, इतस्ततो भ्रमति । स्वर्णमय कवच कञ्चुक वा परिदधाति '(बिभ्रद् द्रापि हिरण्मयम्) सहस्रदृगय दूरवर्तीन्यपि वस्तूनि साधु निभालयितु क्षम । अतएव सोऽन्तर्यामी, विश्वदर्शी भुवनाना चरितस्य द्रष्टा । वीरोऽधीश्वरश्चासौ क्षत्रश्री ।

“कदा क्षत्रश्रिय नरमा वरुण वरामहे । मृडीकायोरुचक्षसम् (ऋ १ २५ ६)”  
ध्रुलोके सहस्रद्वार तस्य भवन यत्र स्थित प्रजानामाचरितानि निरीक्षते ।  
‘सत्यानुताववपश्यन् प्रजानाम् ।’

अथ सम्राट् । नास्य कर्माणि कश्चिदपि भङ्क्नु समर्थ । कालकला सकला अपि जानानि । अतीतानागतवर्तमानानि प्राणिना कर्माणि वीक्षितु साध्वसौ समर्थ । शोभनकर्मा स ।

वेदमासो धृतव्रतो वरुण पस्त्यास्वा, साम्राज्याय सुक्रतु ।

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वां अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥  
(ऋ १ २२ ११)

स यदा स्वसभाया सहस्रस्तम्भमय्या निपीदति, त परित सर्वे प्रणिधय तिष्ठन्ति । अत सर्वेषामपि कर्माणि भाक्षारकरोति । नास्मात् कोऽप्यागस्कृदात्मान निह्नोतु समर्थ ।

नियसाद् धृतव्रतो वरुण पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतु ॥

बिभ्रद् द्रापि हिरण्मय वरुणो वस्तनिर्णिजम् । परि स्पशो निषेदिरे ॥  
(ऋ १ २५ १३)

वरुणो द्वयो प्राणिनो र्ह सवादमपि श्रोतु समर्थ ।

यस्तिष्ठति चरति, यश्च वञ्चति यो निलाय चरति य प्रतङ्कम् ।

द्वौ सन्निपद्य यन्मन्त्रयेते राजा तव वेद वरुणस्तृतीय ॥

(अथ ४।१६)

वरुण खल्वृतस्याधिपती रक्षको नियन्ता च । ऋतस्यानेकार्यत्वेऽपि प्रायः सत्यस्य पर्यायत्वेनेदं गृह्णन्ति । परं नात्र तत् तात्पर्यम् । ऋतं तावत्सृष्टेः शाश्वतो नियमोज्जुशासन व्यवस्था च । डा० घाटे सज्जो विद्वान् तं त्रिधा निरूपयति—

1. Cosmic order The regular recurrence of natural Phenomena

2. Principles guiding and regulating the different aspects of sacrifice

3 The moral law which every righteous man must observe

तदुक्तदिना व्यापारस्य शाश्वता नियमा यान्नाश्रित्य सूर्यचन्द्रादिग्रहमण्डल नक्षत्रमालाऽहोरात्र ममासतुं वत्सरचक्रं च प्रवर्तते, यज्ञविधयः, मानवस्याचारा नुशासनानि, एतत्सर्वं भविष्यप्य शब्दस्यास्य प्रवृत्तिः । वैदिकसिद्धान्तानुरोधेन ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिरपि ऋतमूलैव । निरूपितं चैतत् 'ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्वातपसोऽध्यजायत इत्यादौ मन्त्रे । तत्र सर्वं प्रथममृतस्यैव वर्णनम् । तत्रावर्ततर्षाणा महती निष्ठा । एव तावद्हनस्य महिमा गीत —

ऋतस्य हि शुरुष सन्ति पूर्वोऽऋतस्य धीतिवृंजितानि हन्ति ।

ऋतस्य इलोकौ बधिरा सतव कर्णाबुधयः शुचमान आधो ॥

वरुण एवास्पर्तस्य पालको रक्षकः । अयमेवेन्द्रात्स्य भिन्नो महिमा ।

'वृत्राण्यन्यं समिधेषु जिघ्रन्ते व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।'

अतएव स प्राणिनः सुपथे प्रवर्तयति । प्रार्थयत जनः —

'स नो विश्वाहा मुक्रनुरादित्य सुपथा करत् । प्रणु आयूः पि तारिपत् ।

मित्रेण सह स्तुतिः — वरुणस्य बहुधा मित्रंण सह स्तुतिर्वर्ष्यते । द्वावपि सामान्येन

ऋतस्य पालको सत्यधर्माणो च ।

ऋतस्य गोपावपितिष्ठथो रथ सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावधो युव तस्मै वृष्टिमेषुमत्पिन्वते दिशः ॥

एतौ वृष्टेरपि कारणभूताविति मन्त्रे प्रतिपादितम् । अयत्रापि—

'सम्राजावस्य भुवनस्य राजयः । 'वृष्टिं वा राधो अमृतं सभामहे ।' इति स्तुतम् । मित्रोऽपि वरुणवदेवामुर इत्युक्तः । यथा—'धिन्नेभिरभ्रं रपतिष्ठथो स धा वरुणयोः अमुरस्य मायया ।

शुन शेषो वसिष्ठश्चास्य भ्रमुखो स्तोतारी । तत्र ब्राह्मणेषु वसिष्ठ प्राण  
इति प्रतिपादितम् । वरुणो द्युस्थानीयो देव आदित्यश्चोक्त । अत प्राण शुन शेषो  
वा कर्म बद्धो जीवः सापत्रयेण, ऋणत्रयेण वा पाशेन बद्ध आत्मनो मुक्तये वरुण  
प्रार्थयत इत्यपि विद्वद्भिर्व्युत्पद्यन्ते । यथा—

‘उदुत्तम मुमुग्धि नो वि पाश मध्यम चृत । भ्रवाघमानि जीवसे ।’

अथर्ववेदे तस्य पृश्निर्गोर्वर्णिता सा सबला च । तस्या वरुणंमृग्वेदेऽपि काम  
न नामत । यथा—

या गोर्वर्तन्ति पर्येति निष्कृत पयो दुहाना व्रतनोरवारत ।

सा प्रबुबाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यो दाशद्वविषा विवस्वते ॥

(ऋ. १०।६५)

सा गौ प्रकृति खलु । प्रकृतिर्हि लोहितशुक्लकृष्णाऽजारूपेण वर्णिता ।

‘अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा बह्वी प्रजाः सृजमाना समन्तात् ।’

(श्वेता० उ० १४।५)

एषा गौरताना नेत्री दिव्यकर्मभ्य एव स्व पय प्रयच्छति । अथर्ववेदस्य  
पञ्चमकाण्डस्यैकादशे सूक्ते ऽथर्वणा सह वरुणस्य सवादे वर्णित यदृक्तस्य पातक  
एवंना गा भोक्तुमर्हति य साधिकार प्रतिजानीयात्—

सत्यमह गभीर काव्येन सत्यं जातेनास्मि जातवेवा ।

न मे दासो नार्यो महिस्वा व्रत मीमाय यवह धरिष्ये ॥

(अथ ५।११)

स्वरूपम्—वरुणस्य किं तावत्स्वरूपमित्यत्रापि नैक मतम् । द्युस्थानीयो-  
ऽय वरुण सूर्यस्यैकोपाधिभेद उच्यत इत्यपि मतम्, ‘उच्चन्तसूर्यं सविताऽस्त  
गच्छश्च वरुण इत्युच्यते’ इति सायण । आदित्य इत्यपि तस्य सजा । सूर्यस्तस्य  
नेत्रत्वेनोक्त । तदाऽमी सर्वेषां कर्मसाक्षिनया सूर्यस्य प्रतिनिधिरित्युच्यते, पर  
केचिदेन रात्र्या देवमपरे तु चन्द्रमस प्रतिनिधिं वर्णयन्ति । मित्रस्य सूर्यं प्रतिनिधित्वे  
परश्चाच्च तत्पर्यायता यातेऽपि न वरुणस्य चन्द्रप्रतिनिध्यं सम्भवतिप्रतिपादित-  
धर्मवन्भिद्यात् ।

यास्वस्तु सर्वस्यावरकत्वेन नभ एव वरुण प्रतिपादयति । अत्र वहि साक्ष्य-  
मपि साक्षि भूतम् । जिमरमैन (Zimmermann) सज्ञ पाश्चात्यो विद्वान् बृघातोरा-  
च्छादनार्थात् साधयन् तमावरक स्वीकुवन् धावमेव वरुण प्रतिपादयति । तस्य मतेन  
नदाश्रमण्डित नील नभ एव वरुण । अस्य बहुधा समुद्रत्वेन वर्णनादपि जलाधिपत्व

सागरनिवासश्च प्रसिद्ध स्यादिति सभाव्यते । गीतायामपि 'वह्णो यादसामहम्' इति भगवतोक्तम् । ग्रीसदेशे च आच्छादकार्यको यूरेनम् शब्द ओरोनेस इति वाऽऽ-  
वरक (Encompasser) नम एवोच्यते पर द्याव (Zeus) तस्य च नैकत्वम् ।

अवेस्तायामयमेव वह्ण 'अहुरमज्दा' इति सज्ञया लभ्यते । असुरस्यैव विकृत रूपम् 'अहुर' इति । मित्रश्च तत्र 'मित्र' इति रूपेण परिचीयते ।

शाम्प्यदेश्य ओल्हनवर्गनामा विद्वास्तु कथयति—आर्यैर्वह्ण आदित्यश्च सेमेटिकजातीयेभ्यो वावजूनदेश्येभ्यो गृहीताविति । पर नार्यास्तादृशा विचारहीना अभूवन् । तेषा माहशी तावदृतस्य भावना लभ्यते, तदधिपते वह्णस्य स्वरूपमपि भावयितुं तेऽकल्पन्त । न तेषु देशेषु तादृश्युदात्तता वह्णस्य दृश्यते । न साधारण चस्तु ग्रहीतुमार्या परेषामधमर्गता गच्छेयुः ।

योग्यरविन्दस्तु वह्ण सत्त्वमय सच्चिदानन्दगतसदसस्य विद्युद्धस्य बृहतो लोक्स्य प्रतीक निरूपयति । पश्चाद्वलिनि साहित्ये नास्य प्रतिष्ठा । तत्रायमष्टमु लोकपालेष्वन्यतम पश्चिमाधिपतिर्जलाधिष्ठाता च ।

## अश्विनौ

द्युस्थानीयेषु, नहि नहि सर्वेष्वपि तावदिन्द्राग्निसोमव्यतिरिक्तेषु देवेषु सूक्ता-  
धिवयेनाश्विनावेव महत्त्व भजत । पञ्चाशदधिकेषु सूक्तेषु तयोर्महिमा गीयते ।  
लोकवद् वेदेऽपि तौ देवाना भिपजौ । यथा चोक्तमाथर्वणे—

'प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्मद् देवानामाने भिपजा शचीभिः ।'

(अ० वे० ७।५३।१)

तौ खलु महता कर्मणामनुष्ठातृतया दसौ, सदा युवानौ, मधुमन्तौ चोच्येते ।  
तयो रथोऽपि मधुमान् । उपकृतृत्तयाऽतितमा परिचिततरो जनस्य । तौ नरा, निचेतारा,  
मयोभ्रुवा, मृड्यत्तमा, अरेपसा, सुदानू, मघवाना इत्यादिभिर्नामिभिर्यज्येते । नासत्या-  
विति तयोर्यथार्था सज्ञा न असरथौ नामरथौ नासाभवौ वेति तयोः स्वरूपमाध्यात्मिक-  
मिति साध्नोति ।

तौ कर्मणा नेतारौ (नरो) दशंनीयाकारो (दसौ) चंतन्याधायकौ (निचेतारा)  
पापरहितौ (अरेपसा) सर्वस्य सुखाय भवन्तौ (मयोभ्रुवा) । तेषा रथ, अश्वा तन्नो-  
दयित्री कशा च सर्वमपि मधुमत् । 'या वा कशा मधुमती', तौ नियमेन कर्ममूपतिष्ठ-  
मानौ तेषा वर्षयितारौ (ऋतावृधौ) । तौ कुशली शिल्पिनावपि, अश्वस्य खुरात्कुम्भाना  
शत सुराया असिञ्चताम् (कारू) । तयो कर्माणि विचित्राणि प्रशस्यानि च । साहा-  
य्यार्थमाहूतावेव तौ शत्रुपरिवृतस्य विमदस्य भार्या तद्गृह प्रापयताम् । तुष्टपुत्र भुज्युं  
सागरादरक्षताम् । तेषा नौ शतारित्रवाहिनी जले नभसि चाविहतगमना, रथश्च तयो-  
र्महान् यत्र चक्राणा शतम् । पेदवे राज्ञे च श्वेतमश्वमयच्छताम् । आङ्गिरस कक्षीवन्त  
मुबुद्धि व्यघत्ताम् । मनिनतप्ते भ्राष्ट्रे क्षिप्तमत्रि विमोच्य तस्मै पुष्टिमदन्न प्रायच्छताम् ।  
गोतमस्य पाताय कूपमेवोर्ध्वंमूलमकुरुताम् । च्यवान ऋषिं च युवानमकल्पयताम् । फलीव-  
पत्नीवध्रिमती हिरण्यहस्तेन पुत्रेणायोजयताम् शर्षोवृद्धामपि गां सदुग्धा कृष्वन्ती ।  
वृकाद् वर्तिकामोक्ष, ऋज्याश्वस्य सचक्षुष्कीकरण, जाह्नपस्य मोक्षश्च तयो पुरुषार्थस्य  
निदानम्, सप्तमे विश्वलायाश्छिन्ना जघा लौहमय्या जघया प्रत्यघत्ताम् ।  
दिवोदासस्य यज्ञ गच्छतोस्तयो रथे वृषभं तिशुमारश्चायुज्येताम् ।

इत्यमनेका पुराणकथास्तयोर्विषये । प्रतियोगिताया 'सूर्यस्य दुहितर विजित-  
वन्ताविनि चारुयायते । दधीच शिरस्यानेऽश्वशिर सयोज्य तेन मधुविद्या श्रुत्वा  
पश्चात् तदीय शिरो योजयामासतुरित्यपि कथा । तत्कौ तावद्विनावित्यपि विचार्यते ।

प्रथम यास्कस्य मतम्—'यद् व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिपाऽज्य । अश्व-  
रश्विनावित्योर्णवाभ ।' रसेन व्याप्नुतो ज्योतिपाचेति व्युत्पत्त्या प्राकृतशक्तिभेदा-  
वेवेति सिद्ध्यति परमोर्णवाभव्युत्पत्त्यातु देवान्तरवत् पुरुपाकारो । पुनरनया शङ्कया  
विवशीकृतो यास्को मतभेद प्रदशयति । "धावापृथिव्यावित्येके, सूर्याचन्द्रमसावित्येके,  
राजानो पुण्यकृतावित्यर्थाहासिका । तयो काल ऊर्ध्वमर्धरात्रा प्रकाशीभावस्यानुविष्ट-  
म्भमनु, तमोभागो हि मध्यम, ज्योतिर्भाग आदित्य ।' इति ।

द्युस्थानीयावेतो देवाविति च निश्चितम् । आधुनिका बुधास्तु तौ प्रातर्देशीयो  
नक्षत्रविशेषावेव निर्णयत । देशान्तरेषु तुल्या पुराणकथाऽप्येतेन मतेन सबद्धते ।  
जिमरमन (Zimmer man) महोदय एतौ लातिकदेवस्य (Lettic god) पुत्रौ  
परिचिनोति । अश्विनाविति शब्देन च केवलमश्ववत्त्व तयोर्बुध्यते । एवमेवप्रसिद्धिस्तस्य  
देवभेदस्य पुत्रयो, 'दिवो नपाता, इति विशेषण लातिक देवस्य (Lettic) Dewa  
Deli इत्यस्य तथा लिथुआनिप्रदेशस्य (Lithuanian) Dewo Surelei  
इति शब्दस्य चानुवाद इव । सूर्या वरण कथा च तत्रत्या Saules Meita  
सम्बन्धिनी कथा स्मारयति ।

पुनश्च ग्रीकदेशस्य पुराण कथाया वर्णितौ द्याव (Zeus) पुत्रौ Diosk-  
ouroi यौ लातिन भाषाया (Latin) Caster and Pollux कास्तर एव  
पोलक्स इति ख्यातौ तयोर्भगिनी (Helena) हेलेना चाश्विनो सूर्यायाच समकक्षता  
भजन्ते । यतस्तेया स्वभावोऽपि नास्त्ययोरिव वर्णित । लातिकदेवस्य पुत्रौ ग्रीस्यौ  
Diospouroi अथवा Diosseours सज्ञौ प्रकाशदेवत्वेन वर्णितौ, अश्विनौ  
यद्यपि सहैवोच्येते, अतो न तौ प्रभातस्य सन्ध्यायाश्च नक्षत्रविशेषाविति पार्श्वक्येन  
वक्तुं शक्येते । लातिकदेश्यगीतेषु च सूर्यस्य सान्ध्रेयतारात्यागपूर्वक प्रभाततारोद्वाह  
वर्णनं गीयते, येनाश्विनो सूर्यावरणकथा कियदपि साम्यं भजति । तेनैतयोर्भारोपीय-  
बालता सिद्ध्यति ।

पर नक्षत्र विशेषत्वे तयो कथाना किं समाधानम् ? अत्र घाटे महोदयो द्वे समा-  
धाने पुरस्करोति १—निदान्ते सूर्योदयस्य वसन्ते दिनकरस्य चण्डता च रूपकेन  
वर्णिता । इदं मत Dawn and Spring Theory-इत्युच्यते । २—उत्तर  
ध्रुव प्रदेशे दीर्घाहोरात्रयो वर्षेव रेभात्रिप्रभृतिभिर्नामिर्वर्ष्यते । जले निलीयमान  
एव सूर्यो रेभ । पर कालनिर्देशेन नाम्नां सन्तोष ।



प्राण्यात्मिकदृष्ट्या तु कथाऽन्मर्यं परिणमति । प्राणश्चापानश्चेति देवावश्विनो  
व्यापन शीलो हि तौ । 'यत्पिण्डे तद् ब्रह्माण्डे' इत्युक्तेर्मूर्धभाग एव द्युस्थानम् ।  
तयोनिरयमेव सायुज्यम् । एतच्च निम्नयर्चा प्रतिपादित भवति—

सक्रामता मा जहोतं शरीर प्राणपानौ ते सयुजाविह स्ताम् ।

ज्ञत जीव शरबो वर्धमानोऽग्निष्टे गोपा अधिपा वशिष्ठः ॥ (प्रथ ७।५३।२)

प्राणापानौ नासासचारिणाविति नासत्यौ, तावेव नाडीमुद्धया निर्विकारता  
शरीरस्य समाचरत, अनेन विनैव कष्ट रोगाणामपाकरणं भवतीति प्राणविद्या दैवी  
चिकित्सापद्धति । तनावस्थिषु नाडीषु च व्याप्त रसरूपं वाजो भवति रेत । तदेव  
सोम । शरीरस्य प्राणशक्तिश्च वार्धक्ये क्रमात्क्षीयते । च्यवनशीलत्वात्तस्या एव  
च्यवनत्वम् । प्राणापानयोर्बलेन सा वर्धिष्युः सजायते । इदमेव च्यवनस्यतरुणीकरणम् ।  
रेतसो रक्षंवाश्विनो सोमपानम् । इत्य सूक्ष्मतरोऽप्यमाध्यात्मिक पन्था अश्विनो  
स्वरूपनिर्धारणे ।



## पुनर्जन्म-वादः

(लेखक :—श्री अमरनाथशास्त्री, व्याकरणाचार्यः, विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोधसंस्थानम्, होशियारपुरम् )

‘कोऽहं कस्त्वं कुत आयातः’ इति जातमात्रस्य चिकित्स्या नाम विचिकित्सा, भारतेऽस्तमितप्रायान् लौकायतिकान्, देशविदेशेषु मुहम्मदमतानुयायिन ईसामन्त-व्याभिनन्दिनश्चान्तरेणाऽयं जीवनप्रश्नोऽद्यापि मानवमात्रस्य समाधानमपेक्षते । आस्तिकाश्चावकितरा नास्तिकाश्चजन्मप्रश्नमिममेव समाधित्ववः पुरषायुपसहस्रं क्षपितवन्तः । दर्शनशास्त्राण्यपि तदीयानि नैकधाव्याख्यानैरुपवर्णनैश्च विषयमेतमव-दातवन्ति । अध्यात्मजडानां कापायवासतां रथ्यारजम्सु सन्ततमाहिण्डमानानां विमानानां प्रत्यक्षसर्वभशाणां भिक्षुकलक्षणा तु जीवनसर्वस्वं नामैष प्रश्नः । इममेव प्रश्नं कर्णशङ्कुलीषु प्रसह्य भारतीयानामास्तिकानां श्रावयन्तो मत्सरा इव जीवितव्य-मात्सर्यमाचरन्ति ते । दुरूहो दुरवगमश्चायं सर्वस्य प्रश्नचिह्नकलितो यथार्थः प्रश्नः ।

“पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः” प्रेत्य मृत्वा भावः पुनर्जन्मैव पुनरुत्पत्तिलक्षणं महर्षिर्गोतमो व्याचष्ट । जीवमात्रं स्वीर्यैः सदसत्कर्मविपाकाशयैरुच्चावचेषु शुभा-शुभयोनिष्वावर्तत इति तद्रहस्यम् । एष जीवात्माऽजरामरघर्मा परमात्मस्वरूपोऽरूपः सन्नप्यविद्यायामन्तरे वर्तमानः स्वयंधीरः पण्डितम्मन्यमानः स्वीर्यैरेव प्रमार्दः पुनः-पुनर्जायते च म्रियते च, ज्ञातास्वादश्च गरलितेष्वपि विषयफणेषु सुखं रमते न च तेभ्यो जुगुप्सते कदाचिदिति ।

भारते चारुवचसा चावाक्यानामेव स्वपीपं पुष्टो विश्वासः —

“यावज्जीवेत् सुखं जीवेद् अरणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥”

‘अपि च—न स्वर्गो नरस्वर्गो वा नैशात्मा पारसौकिकः ।.....

नैव वर्णाधमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदादिप्रदण्डं भस्मगुण्डनम् ।

बुद्धिपौरुषहोनानां जीविका धातुनिर्मिता ॥ इत्यादि ।

नायमात्मा पारलौकिक, कर्मफलानुशयं परात्परेषु लोकेषु सुखदुःखाभिपङ्गा, स्वर्गोपवर्गकल्पना बुद्धिपीडयन्नुद्याना जीविकाहेतु, वर्णाश्रमादिकल्पना बुद्धि-जीविना कपोलकल्पितो वागाडम्बर । तस्माद् यथाशक्ति सकलितमुखसभारैश्चिरा-युष्मताऽमुमता वसुमता भवितव्यम्, वित्ताऽभावेऽमर्यादितव्ययाद् वित्तक्षये वा ऋण-कृत्वाऽपि घृणमवश्यपेयम् । 'आयुर्वं घृतम्' इति दीर्घायुष्यजीवातुभूतस्य घृतस्या-धिकधिकपानमेव परम पुरुषार्थं । अन्यथाऽकालमृत्युना भस्मीभूतस्य शरीरस्य पुन-रागमन प्रेत्यभाव सुदुर्लभ इति । यथा किष्वादिद्रव्यं समिश्रितंर्मदिराऽनायास-सपद्यते, कर्पूरान्दिसुगन्धिद्रव्यं समवेतंरमृतधारा निपद्यते, एवमेव पृथ्वी जल वायु-बल्लि-समाख्यं समवेतंश्चतुर्भिर्भूतैश्चैतन्य स्वमुपजायते, देहनाशे च चत्वार्यपि भूतानि स्व-स्वभावेषु विलीयन्ते, कारणनाशात् कार्यस्य चैतन्यस्यापि सर्वथा लोप इति ।

'अग्निहृणो जल शीत शीतस्पर्शंस्तथाऽनिल । केनेद चित्रित तस्मात्-स्वभावात् तदव्यवस्थिति ॥' इत्युक्तचराभिर्ग्राम्याभिर्वाचोयुक्तिभिरपि नाद्यापि-चार्वाका जातमात्रस्य शिशो स्तन्यपाने स्वतः प्रवृत्ति (प्रेत्याहाराम्यासकृतात्-स्तन्यामिलापात्' इतिन्यायदर्शनसूत्रमत्र परामृश्यम्) उत्पन्नमात्रस्य वानर-शिशोराधारशाखावलम्ब, सजन्मना सोदर्याणाम् अन्यतरस्य राज्याभिपक इतरस्य च 'न बन्धुमध्ये घनहीनजीवनम्', अश्वत्थवृक्षस्यापामरेण सपर्या, अर्कवृक्षस्य च पूर्वपत्रेऽपि सस्य, एक खलु घोरितकर्मतिचापत्यं स्वाजितं प्राज्यं राज्यैश्च-सर्वजनाभिनन्दित सहस्राधिकदीनारमूल्य सन्नश्च, अपर सजातीय कुलिशकठोर-कशाप्रहारं प्रतिशिर निगलितशोणितधाराप्रवाहैर्मृतप्राय कदम्ब इति जीव-मात्रस्य जीवने प्रत्यक्षमक्षिलक्ष्यीक्रियमाणस्योत्तराधर्षस्य सन्तोषावहमुत्तर पुरस्कृतुं-न क्षमन्ते । 'समानमीहमानाना केचिदर्थेयुज्यन्तेऽपरे न' इति व्याकरणमहाभाष्य-प्रश्नोत्तुर्वचो नाऽवितथम् । इति प्रत्यक्षाभिलापास्त प्रत्यक्ष मक्षिका प्रसन्तोऽपि-निपद्यन्त इव सताममीमास्या खलु । अन्ये विधर्माण ईसानुयाया भोहम्मदाराधकाश्च-मरणादूर्ध्वं त्रिमेखलेषु, सति वैभवे पववेष्टकचितेषु, अन्यथा मृच्चयेषु नामप्राप्तकौण-शीर्षण्येषु स्यण्डिलेषु कन्नाभिधेषु स्वप्रमाणगतेषु निखाता आक्यामतात् (महा-प्रलयात्) खुदाबन्दकरीमस्य (स्वयभुव परमात्मन) स्वस्वकर्मनुसारिण बहिस्त- (स्वर्गम्) दोजख (नरकम्) वा निश्चेतव्य दायाना प्रतीक्षन्ते । तत ऊर्ध्वमेव तद्गति ।-स्वर्ग-नरकौ तेषामपि समतौ । अनुक्षण व्यवहारे विस्मत मुकद्गराभिध दैवमभिज्ञोऽज्ञाता-पुनर्जन्मापि विद्वांसभूमिरिति निदचप्रचम् । दुश्चरितप्रायश्चित्तस्वरूप 'तोबा'-कार मुल्ला मिशनरीमाध्यमेन कुर्वन्तोऽपि सुखदुःखावार मुकृतदुःकृतकर्मविपाक-फलीभूत प्रतिक्षणमूरीकुर्वाणा अपि ते यद्यन्यथाऽभिभूता पुनर्जन्मसिद्धान्तात्-जुगुप्सन्ते तह्यं वचनीमा नाम खलु ते, नहि तत्र सचेतसा किमपि चिन्तनीय, सन्देह-

दोलान्दोलितचेतसा विचेतसामाग्रहग्रहिलाणा विस्वासशैथिल्याय नहि भूमण्डले प्रभावुकमौषधम् । तस्मात्स्वान्त सुखाय पुनर्जन्मप्रत्ययात्तचेतसा सचेतसा सिद्धान्त एव मुनिपुण्य परीक्ष्य । वृहदारण्यकोपनिषदि वाजसनेयिन आमनन्ति—‘त विद्याकर्मणो समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ( वृ उ ४ ४ २ ) इति । इदमेव त्रय्य सरलया भाषयाऽऽचार्यो विष्णुमित्र पञ्चतन्त्रे प्राबध्नात् ‘आयु कर्म च वित्त च विद्या निधनमेव च । पञ्चैतानि च सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिन ।’ इति

पातञ्जल योगदर्शनमपि नूनमनुभूतस्वरसमिव प्रकृत सिद्धान्त ‘सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा,’ ‘वशेशमूल कर्माशयो हृष्टाहृष्टजन्मवेदनीय, इत्येवकार सूत्रं रनवद्यं ग्रंथ्नाति । यथा मूलस्यैव शाखापत्रादीनि भवन्ति, न निर्मूचस्यैव जातो केचन ब्राह्मणीगर्भज्जनिमासादयन्त इतरेषा श्रद्धाभाजनानि भवन्त्यपरे न, आयुषि केचिन्विचरायुष इतरे स्वल्पायुष, भोगेषु सुखदुःखात्मकेषु च प्रत्यक्षीक्रियमाणमौत्तराधयं, जन्मान्तराजितदंबानुविद्ध एव विपाक कर्मविपाक कर्मफलमिति तदाशय ।

प्रेत्यभाव पुनर्जन्म मरणसमनन्तरमेव तत्क्षण जीव प्रतिपद्यते, आहोस्वित् काल-क्रमादित्यत्र विदुषा भूयो विमर्श । अत्र ब्रूम—यथा भुक्तपरिणामोऽन्तरसस्त्रैश्च शरीरे विपरिणमत, १—अतिसूक्ष्मोऽशो मन, २—सूक्ष्मोऽशो मासम्, ३—स्थूलश्चांश पुरीष-भावेन नि सरति । अत एव ‘यादृश भक्षयेदन्न तादृशी जायते मति’ इति चरितार्थं वच । यथा पीतस्य जलस्य स्थूलोऽशो मूत्रम्, सूक्ष्म शोणितम्, अतिसूक्ष्मश्च प्राणरूप सद् विपरिणमत, घृतादि क्रमशोऽस्थि, मज्जा, वाक् च सण्द्यते । उक्त च—‘अन्नमशित श्रेषा विधीयते, तस्य य स्थविष्ठो घातुस्तत्पुरीष भवति, यो मध्यमस्तन्मास योऽणिष्ठस्तमन । आप पीताश्रेषा विधीयन्ते, तासा य स्थविष्ठो घातुस्तन्मूत्र भवति, यो मध्यमस्तल्लोहित, योऽणिष्ठ स प्राण । तेजोऽशित त्रिधा विधीयते, तस्य य स्थविष्ठो घातुस्तदस्थि भवति, यो मध्यम स मज्जा, योऽणिष्ठ सा वाक् ।’

( छा० उ० ६-५-१-३ )

तर्पेव कृतस्य कर्मण सुचरितस्य दुष्कृतस्य वा त्रिधा परिणाम । अत्युग्रस्य विहितस्य सुकृतस्येहैव जन्मनि जानपदीषु स्यातिरूप पदवृद्धिराजसम्मानलक्षण, सूक्ष्मस्य च चन्द्रतारकादिलोकावाप्तिलक्षण स्वर्गरूप, अतिसूक्ष्मस्य च सुखपरिणामिजात्यायुर्भोगलक्षण पुनर्जन्मेति । ‘प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुपित्वा शाश्वतो समा । शुचीना श्रीमता मेहे योगघ्नष्टोऽभिजायते,’ इति भगवद्वचनमत्रोपोद्बलवम् । एवमेवात्युलटस्य पापवर्मण स्थूलो भोग इहैव जन्मनि राजदण्डादिलक्षणो मनुष्यमात्रस्य च भिन्नस्वरूपोऽभिषाप, तज्जनितदंहीकमानसवेदनातिविक्षिप्तस्य ‘पञ्जीवति

तन्मरणं यन्मरण सोऽस्य विधाम् । इति चातिमरणं, सूक्ष्मो भोगो रौरवादिनरक-  
लक्षण, अतिसूक्ष्मश्च दुर्दशापन्नजात्यायुर्भोगलक्षण । अथर्ववेद इदमेव तत्त्वमाह वेद-  
पुराण—‘प्रथमेन प्रमारेण त्रेधा विष्वङ् विगच्छति । अद एकेन गच्छत्यद एकेन गच्छ-  
तीहैकेन निपेवते’ इति, पुण्यकर्मणाऽद स्वर्गलोक, पापेन कर्मणाऽदो विप्रकृष्ट  
नरकलोकं, पापपुण्येन मिथितेन कर्मणा चेहैव लोक निपेवत इति तत्र सायणभाष्यम् ।

अत एव विष्णुमिश्रस्य ‘निभर्वर्षेस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभि पक्षैस्त्रिभिदिने । अत्युत्कटं  
पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते’ इति चरितार्था भवति साध्वी वाचोयुक्तिः । “तद्य इह रमणीय-  
चरणा अम्याशो ह यत्ते रमणीया योनिमापद्ये र्नु ब्राह्मणयोनि वा क्षत्रिययोनि वा  
वैश्ययोनि वा । अय य इह कपूयचरणा अम्याशो ह यत्त कपूया योनिमापद्ये र्नु  
श्वयोनि वा दूकरयोनि वा चाण्डालयोनि वा ।” इति छान्दोग्योपनिषत् (५, १०/  
७) अस्मत्प्रतिपाद्यमेवार्थं विशकलयति ।

‘वाससि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।  
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्म्यानि सयाति नवानि देही ।’

इति भगवतोऽवदात् वचोऽपि केचिदन्यथा पश्यन्ति । जीर्णवाससामिव पूर्व-  
देहस्य परिहाण, नवीनवाससामिव च तत्क्षणाज्जन्मान्तरस्य परिग्रह इति मीताभि-  
सधिरिति तदाशय । पर ‘जीवितस्य कवेराशयो न वर्णनीय’ इति त्रिष्टुपा समय । यदि  
स्वीय काव्य व्याख्यातुं कवि स्वयप्रभु, तर्हि तदनुवादाधर्मयो वक्ता नापेक्ष्यो भवति,  
द्वितीयेऽध्याये गीतायामुक्तमेवेममभिप्राय पोषयत् पठेऽध्याये ‘प्राप्य पुण्यकृतांल्लोका-  
नुपित्वा शाश्वती समा ।’ इत्यनवद्य पद्य स्वत उपोद्वलक देहत्यागानन्तर तत्क्षणा-  
देव श्रीमता गेहे पुण्यकृतामपि जन्म न भवति प्रत्युत पुण्यलोकेषु शाश्वती समा उपित्वैव  
पुनर्जन्मेति तथ्यस्य । नञ्मेऽध्याये च ‘ते त भुक्त्वा स्वर्गलोक विशाल क्षीणे पुण्ये मर्त्य-  
लोक विशान्ति’ इतीद वचनमुक्तस्यैवाभिसधेर्दोषार्थं द्विर्वद्धं सुबद्धमिव सपादयति ।  
अतो जीर्णवस्त्राणा परित्यागेऽभिनववाससा च परिधाने नैरन्तर्यं न भगवत समीहित,  
मध्ये यथापेक्षं भोगान् भुक्त्वाैव तु पुनर्जन्मेत्यय सृष्टे सामान्यो नियम । अघटितघटना-  
घटनपटीयस्या प्रकृतेरतन्कितोपनताना विलसिताना न ब्रूम । तत्र सर्वे सभाव्यते  
नैरन्तर्येणापि साक्षात् पुनर्जन्म प्रतिपत्तुमर्हम् । पर सोऽणवादो न विधि ।

वस्तुतो जलौकान्यायेन जीवस्य क्रमशो जन्मान्तरसक्रम । तद् यथा ‘तृण-  
जलायुका तृणस्पान्त गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसहरति’ (वृ उ. ४, ४, ३)  
तथैव जीव क्रमिकमेव पुनर्जन्माऽऽदत्ते, पुनर्जन्म च कर्माद्यत्तम् । कर्माणि प्राधान्येन  
त्रिविधम् । सचित, प्रारब्ध क्रियमाण चेति । अहरहर्जीवो यानि कर्माणि करोति

तानि क्रियमाणानि, तेष्वन्युत्कटेषु सद्य इहैव सुखदुःखादिलाभ, अन्यथा दैवनिष्पत्ति' । 'पूर्वजन्मकृतं कर्म तद् दैवमिति कथ्यते ।' प्रारब्धैः कर्मभिरेव मानवादिशरीरलाभ । सचित्तान्येव कर्माणि भोवतु प्रारब्धानि कर्माणीति विविच्यन्ते । एकेनैव जन्मना कर्मणा समेपा नोपभोग इति परिशिष्टानि सचित्तानि भवन्ति जीवम् आ महाप्रलयात् तदूर्ध्वमपि चानन्तपार योनिसहस्रेषु सततमावर्तयन्ति । अस्य जन्ममरणावर्तस्याऽविद्याजनितस्य यथार्थभौषधं प्रत्यगात्मसंविद विदन्ति तद्विद । विद्यायाऽविद्याया भिद्यमानाया शनैः शनैः सचित्तकर्मक्षयाज्जीवन्मुक्त सपद्यते जीव, 'ज्ञानाग्निदग्ध-कर्माणि तमाहु पण्डित बुधा ।' भूयो न स आवर्तते न स आवर्तते । यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परममेप्यता जीवन्मुक्तानां, पुनर्जन्मचक्रावर्तिना च भिन्ने द्वे सरणी । "द्वे सृती अश्रूणव पितृणामह देवानामुत मर्त्यानाम्" (यजु १९, ४७) "शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगत शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुन ।" इति गीतावचनेन शुक्लकृष्णतया तयो स्वरूपमपि प्रतिपादितम् । ज्योतिर्वत्मना प्रथियासता शुक्ला सृति, धूमवर्त्मना यियासता च कृष्णा सरणि । जीवन्मुक्ता हि क्षीणजरामरण-कल्मसा अन्तर्बहिर्ज्योतिर्मया, 'अग्निर्ज्योतिरह शुक्ल पण्मासा उत्तरायणम्' इत्यमुना वर्त्मना ब्रह्मणि लीयन्ते न च पुनरावर्तन्ते । 'पृथिव्या अन्तरिक्षम्, अन्तरिक्षाद् दिवम्, दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ग्योतिरगामहम्' (यजु १७, ६७ द्रष्टव्यम्) इत्येव पन्था विततो देवयान । अन्ये च य इमे इष्टापूर्ते दान चोपासते ते धूमाद् रात्रि कृष्ण-पक्ष पण्मासान् दक्षिणायन पितृलोकमाकाशमिति वर्त्मना चान्द्रमस लोकमभि प्रपद्यन्ते, तत्र सुकृतानि भुक्त्वा, आकाशाद् वायु धूम्रमभ्र व्रीहियवादिक क्रमश प्रतिपन्ना रेतो भूत्वा गर्भं प्रतिपद्यन्ते (छां उ ५, १०, ३-६ द्रष्टव्या) । इतीमे द्वे एव सृती पितृणा देवानामपि च मर्त्यानाम् । अय पुनर्जन्मसिद्धान्तो भारतीयानां साक्षात्कृतधर्ममर्मणा महर्षीणा स्वाजितान्तरज्ञानोपज्ञात । भारतीयसंस्कृतिशरीरभ-स्रोतसंवाय विश्वजनीन सपन्न इति वस्तुतत्त्वम् ।

अद्य पाश्चात्यदेशेष्वपि मेसमरेजिभवर्त्मना प्रेतैर्बान्धवै सह सम्पकं स्याप-यन्त स्वर्गानरवादिवास च पुनर्जन्म च तेषा जिज्ञासन्तेऽध्यात्मप्रवणा जना । उक्त बीजमङ्कुरित यथा पुनर्नवता विधत्ते, तथा कृतानि कर्माणि जन्मान्तराङ्कुरितानि नवनवपुनर्जन्मसमुन्मेष नून कुर्वन्ति । भुक्त्वा च क्षीयन्ते नाऽभुक्तानि । 'नाभुक्त क्षीयते कर्म बल्पकोटिशतैरपि' इति ध्रुवम् ।

तस्मात्पुनर्जन्मचक्रावर्ताद् अत्यन्तमोक्षायऽऽचार्यैर्येऽप उपदेश सतत परिशीलनीय — 'यान्यस्माव मुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि' इति । 'अनेकजन्मसंनिहस्ततो गतिं परा गतिम्' इति गीतावचनानुसृत चानुपमम् ।

## कालचक्रम् संस्कृतसाहित्ये तत्स्वरूपं च

कालस्यातन्तो महिमा जेगीयते जगति विश्वस्य स्थितिरपि यमाश्रिता ।  
 अनेन कालेनैव संसारोऽयं संसारः । प्राणिनां जीवनचक्रस्य गतिरेनमाश्रयति ।  
 पलमुहूर्तपटीहोरादिभिरनन्तपरिमाणात्मकोऽयं नियन्ता जगद्-व्यापारस्य । अयमेव  
 कलयति इवासप्रश्वासानु जन्म-मृत्यु-मध्ये पातितो मेनानुभूतां स्थितिः परिच्छिद्यते ।  
 ब्रह्मणः कौटावधि सकला अपि दिव्या अदिव्या; मर्त्या अमर्त्या; चेतना अचेतना;  
 अणवः स्थूलाः, लघवो महान्तः, किं बहुना यदपि दृश्यमदृश्यं वा किमपि चरा-  
 चरात्मकं भूतजातं जगति निभालयते, अनुमीयते, उपमानादिना प्रमीयते, शब्द-  
 प्रमाणेनापि वाऽधिगम्यते, निखिलमपि तत् कालवशात् । तस्य महिमानं युधिष्ठिर  
 एवमुदघोषयति—

अस्मिन् महामोहमये कटाहे, सूर्याग्निना रात्रिदिवेऽधनेन ।

मासतुर्दशपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥

(महा० वनपर्व)

कालः कस्मात् ? कलयति कलयति वा सर्वेषामपि जीवानां क्षणादिकं  
 सृष्टिव्यापारं चेति व्युत्पत्तेः कल गतिसंख्यानयोरिति धातोः । गीतायां  
 चायमेवार्थः—‘कालः कलयतामहम् ।’ (गी० १०।३०) इति-वादिना कृष्णेन पिशुनितः ।

सृष्टेरारम्भ एव वेदेऽप्यस्योत्पत्तिः संवत्सरात्मकतया सूचितं—

“ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धातपसोऽध्यजायत, ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो  
 अणवः । समुद्रादणवादिधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद् विद्वस्य  
 मिततो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवी चान्तरिक्ष-  
 मयो स्वः ।”

अत्र पूव संवत्सरस्य, ततः परं तद्विभागहेतोरहोरात्रस्य, ततश्च तयोः कारण-  
भूतयोः सूयचन्द्रमसो. सृष्टिर्वर्णिता । कालापरनामा सवत्सरोऽयमादौ ऋतुत्रय  
एव विभक्तोऽभूदिति मन्त्रोऽय साक्षी—

सप्तन्तोऽस्यासौवाच्यं, प्रीणम इध्म, शरद्धविः । (ऋ० ११०।६०)

पश्चाच्चायं पञ्चतुः पङ्क्तुरिति च प्रख्यातः ।

कालोऽयं वेदादिषु चक्ररूपेण वर्णितः, तस्यालंघ्यश्च महिमा धर्मतया ।  
चक्राकारस्य तस्यतंव एवाराण्युच्यन्ते । प्रतीकरूपेण च बहुधा वर्णनं विधीयते ।  
यथा—

सप्त पुञ्जगति रयमेकचक्रमेको अश्वो बहति सप्तनामा ।

त्रिणाभि चक्रमजरमनवं यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्युः ॥ (अस्य वा. सूक्तम्)

अन्यत्र दुरत्ययता तस्य चोदिता—

पंचारे चक्रे परिवर्तमानै तस्मिन्नातस्युभुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभार. सनादेव न शीर्यते सनाभि ॥ (प्र. वा.)

आयर्वंशो कालः खलु प्राणिनामाशाप्रदतयाऽऽनन्दहेतुः ।

कालेन सर्वा मन्दन्त्यागतेन इमाः प्रजाः ।

जीवनाशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥ (अथर्व० १५।१५।७)

स्वेताश्वतर उपनिषदि कालो जीवात्मनो वशे निगदितः । एतच्च परमस्य  
पुरुषस्य सर्वोपरितया जीवात्मनश्च तदभिन्नतया संगच्छते—

कालः स्वभावो नियतिर्वदृच्छा भूतानि योनिं पुरुष इति चिन्त्या ।

संयोग एषां न स्वात्मभावादात्माप्यनीश. सुख-दुःख-हेतोः ॥ (श्वे० १।१।२)

रामायणे तु स स्वतन्त्र एव वर्णितः सर्वोपरिशक्तिमत्तया ।

न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगे नापि चेश्वरः ।

स्वभावे वर्तते कालः, कस्य कालः परायणः ॥

परं भारतीयपरम्परा कालं दुरत्ययमनीश्वरमपि योगिना वशवर्तिनं  
स्थेत्करोत्येव । 'महाभारतेऽपि तस्य स्वरूपं प्रतीकात्मकतया वर्णितम्—

एषां नाभि सप्तशता अराभिताः प्रधिष्णया विदतिरपिता अराः ।

अनेमि चक्रं परिवर्ततेऽजर मायाऽश्विनो समनक्ति चर्षणी ॥

एकं चक्रं वर्तते द्वादशार एणाभिधेकाक्षमृतस्य धारणम् ।

यस्मिन् देवा षधि विश्वे विपक्तास्तावश्विनो मुञ्चतं मा विधीवतम् ॥

(म० भा० आ० प० ३ अध्याय)



अन्यत्र च सर्वव्यापाराणां नियन्ता कालस्तस्य च कर्म नियामकमित्युक्तम् ।  
उमयोश्च परस्परं सम्बन्धः प्रतिपादितः । सर्वकर्मणां वर्ता काल इति गीतायां  
प्रत्यक्षम्—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।  
श्रुतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योषाः ।

(गी० ११।३२)

‘निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ।’

(गी० ११।३३)

इति च ।

नात्र विषये दर्शनैरास्तिकैर्नास्तिकैर्वा भौनमाकलितम् । वैशेषिके कालस्या-  
काशेन सह नव द्रव्येषु गणना क्रियते । ‘तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकाल-  
दिगात्ममनासि नवैव ।’ अपरत्र तस्य चिह्नानि लोकप्रमाणैरुदितानि—

अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति कालालिगानि । (वै० सू० २।२।६)

न्यायदर्शनं न वैशेषिकाद् विभिद्यते । न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया कालोऽस्ति  
न वेति विचारे कालमस्वीकुर्वतां मतं खण्डितं यथा—

‘सूर्योदयास्तमयक्रियाप्रचयाल्पत्वबहुत्वविशिष्टात् पिडादेव परापरत्वे भविष्यतः  
कृतमत्र द्रव्यान्तरेण कालेनेति चेत् न, सवितुः समवेतायाः क्रियायाः पिडेना-  
सम्बन्धात् ।’

पुरुषायुषः समयनिर्धारणं यद्यपि सूर्यस्य गत्या भवति परं न सा मानवपिण्डेन  
सह सम्बध्यत इति तन्नियामकेनापरेण द्रव्येण केनचिद् भवितव्यं तच्च कालः ।  
एतेन च व्याकरणदर्शने कालस्य पूर्वापरव्यवहारहेतुत्व स्वीकृतम् । यथा—

चिरक्षिप्र-व्यवहार-हेतुत्वम् कालत्वम् (वै० सि० म० पृ० ८४० )

न्यायमुक्तावलीटीकायां दिनकर्यां च कालस्य लक्षणमेवं कृतम्—

‘कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितमधिकरणतया निमित्त-  
त्वं काललक्षणम् ।’ अन्यच्च—

‘जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः; परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः  
स्यादुपाधितः ॥’ इति जगदाधारत्वं तस्य प्रतिपादितम् ।

वैशेषिके कालस्याखण्डत्वमुक्तम् । परं नागेशेनाक्षिप्यते यत् कालस्या-  
खण्डत्वे तस्य क्षणमुद्भूतपलादिविभागो न संगच्छते । क्षणादेश्च परिमाणं खण्ड-  
पदार्थेनैव संभवति । खण्डकालस्यैवेदानी परत्वादिका उपाध्यः ।

दीधितिकारस्तु दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ भग्यते । ईश्वरस्यैव सर्वहेतु-  
तया तदाकारोपाधिभेदमात्रत्वात् । क्षणानामेव चाऽतिरिक्तत्वस्वीकारेण जगद्-  
व्यवहारसिद्धे । पर व्यवहारजगति कालस्यास्वीकारे लोकाव्यापाराणामसगति  
पूर्वापर्यन्तज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात् । आधुनिके विज्ञानेऽपि प्रतिपदार्थं कालाख्यमपि परिमाण  
स्वीक्रियत एव ।

साह्ये तु दिक्कालावाकाशादिप्रभृतौ प्रकृतिगुणत्वेन नातिरिक्तौ स्वीकृतौ ।

दिक्कालावाकाशादिभ्यः । (सा० सू० २।१२)

अस्मिन्मते हि नित्यं स्रष्टव्येति द्वयोः कालभेदयोः प्रथमं प्रकृतिगुण-  
विशेषं, अपरदचाकाशादेरिति तत्रैवान्तर्भवति । पर पूर्वापर्यादिव्यवहारहेतुभूतस्य  
कालस्य प्रकृतिगुणत्वं न समच्छेते ।

योगदर्शने क्षण एव कालत्वेनाभ्युपगतं । स च स्रष्टकाल एव उत्तरक्षणस्य  
पूर्वक्षणविनाशानन्तरभावित्वात् । पर पूर्वापरभावश्च खलाया अग्निं स्वीकार्यतया  
नित्यकालं सिध्यत्येव ।

मीमांसकास्तु कालं वैशेषिकवन्नित्यं विभुं विभक्तवत्प्रतीयमानं च स्वी-  
कुर्वन्ति । सर्वत्र ज्ञाने च कालस्य सत्तामूरोकुर्वन्ति । यथा—

‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यस्मिन्कालो न भासते ।’

वेदान्ते दर्शनेऽपि कालं स्वीकृतं किन्तु केषले व्यवहारजगति यदा जीवोऽ-  
विद्यया ग्रस्तं पूर्वापरभावमनुभवति तदार्थानाम् । पर स न वैशेषिकवन्नित्योऽ-  
विद्यामात्रानुभूतत्वात् ।

शैवागमेषु मायाकृते तत्त्वपत्रके कालं त्रयं । वीद्धास्तु क्षणवादिन  
कालस्यातिरिक्तपदार्थता नागीकुर्वन्ति । अशरहितत्वस्वीकारे हि कालस्य पूर्व-  
परचाद्भावो नोपपद्यते । तदर्थं साव्यवत्वं तस्याभ्युपेयमेव । तथास्वीकृतौ च  
कालोऽखण्डो नित्य इति मतं निरस्तम् । पूर्वापरभावस्य पदार्थकृतत्वस्वीकारे च  
कालस्यैव स्वीकृतिनिष्फलेति तेषां निष्कर्षः ।

जैनदर्शने च कालसम्बन्धे मतद्वयम् । प्रायः नातिदूरे वैशेषिकात् । तथापि  
कालस्य द्रव्यत्वं, सृष्टिव्यापारनियामत्वं च स्वीकृतम् परं लक्षणं वर्तना,  
परिमाणं, क्रियां पूर्वस्रष्टव्येति तदनुष्ठये कर्त्तव्यं नियामकत्वं चेति तद्वीर्य  
धारणा ।

अपरस्मिन्मते च कालस्य क्रमभावितया पार्थक्यं स्वीक्रियते । यथा—  
प्रतिक्षणं क्षणपर्यायं कालो भिन्नः । कालस्याखण्डत्वे हि सर्वासामपि घटनानामेकदं  
बोधः स्यात् । चिरदिप्रभावश्च प्रतिदिनं बुध्यते । उपाधिकृतत्वे च भेदस्य कार्यस्यैव  
भेदः समापतति । तेन च कालस्य भेदोऽपि सिध्यतीति स स्वीकार्यः एव ।

## निर्दुष्टं काव्य-लक्षणम्

साहित्यक्षीरसागरमयनोपजातस्य विगलितवेद्यान्तरपरनिवृत्तिसाधनभूतस्य काव्यामृतस्य स्वरूपं निरूपयितुकामैविचारितविचार्यैराचार्यैर्बहुधा प्रस्तुतानि स्वदर्शनानि । तेषु केचित् काव्यं शब्दगतमपरे तन्मुख्यायंगतमितरे चोभयगतं मन्यन्त इति विविधस्तदीयोपन्यासः । लघावपि निबन्धेऽत्र परम्परागतानि लक्षणानि क्रमशो निरूप्यन्ते ।

भामह-कृतं लक्षणम्—काव्यस्य लक्षणकृतां भामह एव प्रथम आचार्यो यः खलु मेधाविरुद्रप्रभृतीन्स्वपूर्ववर्तिनो विवेचकानुल्लिखति न तु दण्डिप्रमुखानिति प्राग्वर्त्यैव स तेषाम्, यद्यपि पारश्चात्या भामहं दण्डिन उत्तरकालिकमेव स्वीकुर्वते । पृष्ठशतान्द्या स्त्रीष्टोदयाज्जातोऽयं काव्यलक्षणं निरूपितवान्—

‘शब्दार्थो सहितो काव्यम्’ (का. प्र. १।१९)

अत्र शब्दार्थयोः साहित्यमेव काव्यत्वेन स्वीकृतम् । तेन न केवलं शब्द-  
धरकारोऽयं चमत्कारो वा काव्यशब्दवाच्योऽपितु द्वावेव मिलितविति प्राचाम्—

‘बागर्थाविव संपृक्तौ’ इति मतमेवानुरूप्यते । परं केवली शब्दार्थो निर्विशेषो काव्यतां नाहंत इति शब्दस्यापिषिषायाश्रयत्वेन मुख्यतया विवक्षितत्वेन ततोऽरविनो दण्डी (७ मशताब्दीभवः) स्वकाव्यादर्शेऽन्यथैव निरूपितवान्—‘शरीरं तावदिष्टार्थ-  
व्यवच्छिन्ना पदावली ।’ (का. द. १।१०)

अत्र लक्षणोऽयस्य विशेषणमात्रत्वेन विवक्षितत्वमिति शब्दस्यैव काव्यशब्द-  
वाच्यत्वम् । इष्टशब्देन च धरकारजनकरवमेव प्रतिपिषादयिषितम् । अनेन धरकारजनकार्यबोधकस्य पदसमूहस्य काव्यशरीरत्वं सिद्धम् । परं व्यवच्छिद्य-  
स्फारत्र धार्यस्यैव विच्छिन्तिमूलनया विनिगमनाविरहात्तथं तावच्छब्दमात्रस्य काव्यत्वं स्वीक्रियेतेति विप्रतिपत्तेः स्वकाव्यान्कारे रद्रटाचार्येण ‘ननु शब्दार्थो काव्यम्’ इति लक्षयता पुनः शब्दार्थयोः सामान्येन काव्यरूपपुरीकृतम् ।

कवे कर्म काव्यमिति भतानुसारेण कविबर्णितपदार्थानामपि तदुपज्ञत्वात् । महाभारते निर्दिष्टचराऽपि शकुन्तला कालिदासकल्पनया तस्य मानस्येव सृष्टिरिति तत्कृत्यर्थंगता च सेति काव्यविषयतया स्वीकृतुं ता को विप्रतिपद्येत । एतावता कालेन च काव्ये रसाना महत्त्व स्वीकृतमासीत् । रुद्रटेनापि—‘तस्मात्तत् कर्तव्यं यत्नेन महीयसा रसैर्युक्तम्’ इत्युक्तम् । पर काव्यतत्त्वाना गुणालकारादीनामनिर्देशान्निविशेष न सामान्यमिति सिद्धान्तानुरोधात् स्वारस्याभावात्तत्र वामनेन कृत लक्षणमुपदिश्यते—‘काव्यशब्दोऽयं गुणालकारसंस्कृतयो शब्दार्थयोर्वर्तते, भक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनो गृह्यते ।’

अत्र शब्दार्थयोर्गुणालकारविशिष्टयोरेव काव्यत्वमुक्तम् । आनन्दवर्धनस्तु शब्दार्थशरीर काव्य मन्वानस्तस्य जीवातुभूत रसमेव प्रतिपादयति । अस्य सिद्धान्तानुयायिन एवोत्तरकालिका मम्मटादय आचार्या । नवमशताब्दी चास्याविर्भावकाल ।

तदुत्तर सरस्वतीकण्ठाभरणकारो भोज काव्ये रीतिगुणालकारादीना समन्वय कुर्वन्—

‘अवोय गुणवत्काव्यमलकारैरलकृतम् ।

रसान्वित कवि कुर्वन्कीर्ति प्रीतिञ्च विन्दति ॥

इति लक्षितवान् । अत्र साहित्य दर्पणकारो बहून्दोषानुद्ध कितवानिति तत्प्रसंग एव तान्निरूपयिष्याम । अत्र सर्वाण्यप्यगानि काव्यलक्षणे समाविष्टानि । पर शब्दस्यार्थस्य वा काव्यत्वमभिमतमिति विचिकित्साया विनिगमनाविरहादनिश्चये रसस्य गुणाना चार्थैर्नैव सम्बन्धाद् दोषाणामलकाराणा चोभयनिष्ठतया शब्दार्थयोरेव काव्यत्व तस्याभिमत प्रतीयते । पर भोजस्य ग्रन्थो दण्डिमतमनुसरतीति कृत्वा तस्यापि शब्दमात्रे काव्यत्वमभिप्रेत स्यादिति न निश्चेतुं शक्यते । तस्मिन्नेव काले च वक्रोत्तिजीवितकार कुन्तकोऽपि—

शब्दार्थौ सहितौ वक्रविव्यापारशालिनि ।

वन्धे ध्वजस्थितो काव्य तद्विदाह्लादकारिणि ॥ (व० जी०)

इति लक्षणेन शब्दार्थयोरेव काव्यत्वमूरीकृतवान् । आनन्ददायी काव्य-बन्धदश्च चमत्कारवान् स च रसगुणान्वारादिभि सम्पद्यते । यद्यपि न रसगुणादयो लक्षणपटका पर वक्रविव्यापारशालिनीत्युक्त्यैव तत्समापतति । एवमपि वक्रविव्यापारेण किं विवक्षित लक्षयितुं ? सर्वोऽप्यलवारमार्गं, विशेषेण लक्षणाश्रित वक्रे वविव्यापारेऽन्तर्भवति । रमस्यापि ध्वज्यमानतया तत्र प्रवेश सम्भवति । पर केवले प्रह्लेखिवादावपि वक्रप्रवारस्य सत्त्वे केवले तस्यापि ग्रहण स्यात्, लक्ष्यानुमारेण च लक्षणानि वल्पन्ते । न चैतावता सर्वस्यापि लक्ष्यस्य स्पष्टतया

बोधः संभवति तथा तु 'शब्दार्थो' सहितौ काव्यम्' इति पूर्वोक्तमेव पर्याप्तं स्यात् ।  
विवक्षितस्य वैशिष्ट्यस्यैतावताऽपि बोधाभावात् । यच्चाग्निपुराणे काव्यस्वरूपं  
लक्षितम्—

'संक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । काव्यम्...'

इति । अत्रापि चमत्कृति-जनकता-समर्थार्थविशिष्टपदसमूहस्यैव काव्यत्वं  
वर्णितं यन्न दण्डिनो वक्ष्यमाणाच्च रसगगाधरकृल्लक्षणादतीव भिन्नम् । अत्रापि  
पूर्वोद्धृता शब्दकाव्यत्ववादिना लक्षणे प्रस्तुतापत्ति यथापूर्वं स्थितैव ।

ततश्च काव्यप्रकाशकृतो भग्मतस्य विस्तृत लक्षण विचारणीयं भवति—

'तददोषो शब्दार्थो सगुणावनलकृतो पुनः क्वापि' ।

अत्र गोविन्दठक्कुरकृतव्याख्यानानुसारेण दोषरहितो गुणसहितो  
धर्मिरसधर्मभूतमाधुर्यादिगुणविशिष्टो सर्वत्र सालकारो क्वचिदस्फुटालकारवन्तावपि  
शब्दार्थो काव्यम् इति विवक्षितम् ।

एतदवधेयं यदेतत्कालावधि काव्यस्य पुरुरूपेण कल्पना बहुभिः स्वीकृता-  
ऽऽसीत् । रसप्राधान्यवादिना तु सिद्धान्त एव तदाश्रितः । मम्मटेन च न यद्यपि  
लक्षणे रसस्य सन्निवेश कृतः परम्—

'मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद् वाच्यः'

इति कथनेन रसस्य काव्यात्मत्वं गुणानां च—

'ये रसस्यागिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मन' ।

इति कथनानुसारेण रसधर्मत्व साधु स्वीकृतमेव, परं लक्षणे रसशब्द-  
स्यानुपादानेऽपि माधुर्यादिगुणसहितत्वस्य स्पष्ट लक्षितत्वात्परम्परया ग्रहणमेव  
तेषाम् । ध्वन्यादेश्च प्रकारविशेषतया लक्षितव्याभावात् तत्र नोल्लेखः । परमत्र  
'अनलकृती' इति लक्षणांश हृत्वा 'कथं नीरसस्याप्यनलकृतस्य काव्यत्व स्त्रीक्रियेत ।  
न च नत्रोऽस्फुटाभिप्रायमीपदर्थं गृहीत्वा क्वचिदस्फुटालकारावपि शब्दार्थो काव्य-  
मित्याशय इति वाच्यम्, आत्मभूतरमविरहे चमत्कारकारणे चालकारेऽप्यस्फुटे  
सौकीनरानन्दप्रदत्वाभावान् वि मूल काव्यत्व तत्र स्यादिति गोविन्दठक्कुराणाम-  
श्चि । अत एव चन्द्रालोककार पीयूषवर्षोपाधिधारी जयदेवः काव्य लक्षणम्  
पूर्णं लक्षणमाह—

निर्दोषा ससणयती सरोतिगुणभूषिता ।

सालकाररसानेकधृतिर्वाक्याप्यनामभाक् ॥

अतीरोति-गुणादिसम्पन्नामेव कृति काव्यं स्वीकुर्वाणोऽनकारान् काव्येऽपरि-  
हायनिव मनुते । काव्य-प्रकाशकारस्य लक्षणेऽनलकृती इति पदं स्पष्टमाक्षिपन्नाह—

अंगीकरोति य' काव्य शब्दार्थधनलंकृती ।

असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलकृती ॥

परमेतदुपेक्ष्यम् केवल शोभावधंकलत्वस्य स्वरूपघटकत्वेनास्वीकार्यत्वात् । अन्यथा रसास्वादवति ध्वन्यात्मकेऽपि काव्येऽलकाराभावे वाव्यत्वमव्याप्त स्यात् सम्प्रदायविरोधश्चतेन प्रसज्जेत । अथ रसमेव काव्यरूपघटक मन्यमानो विश्वनाथ साहित्यदर्पणे 'वाच्य रसात्मक काव्यम्' इति काव्य लक्षणम् मम्मटकृतलक्षणो प्रति- पद द्रूपणान्युपन्यास्यत् । तस्य विचारेण सर्वथा दोषरहितस्य काव्यस्यासभवेन, दोषे सत्यपि रसास्वादेऽक्षते काव्यत्वस्वीकाराददोषाविति पदम्, शब्दार्थधर्मबोधभ्रमात् सगुणाविति पद स्फुटालकारवत्त्वेऽप्यस्फुटालकारत्वेनोदाहरणसंगतेरभावादनलकृती इति पदमपि सूक्ष्ममेव । पर रस काव्यात्मतया मन्वानोऽसौ कथं तमेव काव्यलक्षणघटकत्वेन प्रस्तौति ? आत्मा खलु सर्वेषां प्राणिनां समानो धर्मः, तेन मानवे लक्षणीये सात्मबन्धुरीर- वत्त्व मानवत्वमिति लक्षणं किं निर्दुष्टं स्वीक्रियेत ? रसाशब्देन पारदस्यापि कट्वम्लादि- भोज्यास्वादस्यापि च ग्रहणीयतया किमभ्युर्वेदगतपारदवर्णनपर मधुरादिरसविश्ले- पणात्मक वा वाच्यमपि काव्य स्यादिति सामान्यधर्माणां शरीरस्वरूपविधातृणामनि- देशे कथं पूर्णं निर्दुष्टं च लक्षणमिति न विभावयाम । सन्ध्वादिपदवत् प्रसनेन नाभ्युर्वेदादिगतपारदादिबोधो भविष्यतीति चेत् कथं पूर्वंनिर्दिष्टाऽतिव्याप्तिरपान्नियेत । रसस्य प्राधान्ये तु न कस्यापि विप्रतिपत्तिः ।

अन्ते च 'रसगगाधरकृता जगन्नाथस्य 'रमणीयायं प्रतिपादक शब्द काव्यम्' इति लक्षणं शब्दगतमेव वाच्यत्व निरूपयति । परमास्वादोद्बोधवता खलु काव्य- प्रयोजनम्, तद् येन सिध्यति तदेव काव्यपदवाच्यम्, वाच्येऽपि क्वचित्प्रहेलिकादौ लङ्गबन्धादौ च शब्दमात्रे चमत्कार, अपरप्रानुप्रासविरहिष्यपि ध्वन्यानुभूतिमयेऽर्थे वैचित्र्यमिति चमत्तृतिजनकतायां शब्दमात्रगतत्वविरहात् वाच्य श्रुत काव्य बुद्ध- मिति व्यवहारस्य शब्दार्थोभयवियोगतत्वात् कथं न केवलस्य शब्दस्य वाच्यत्व ग्राह्य- स्यात् ।

मानवस्य रसाभिलाषितया, दोषरहितस्य च वाच्यस्य तदर्थस्य च विशेषेणानन्द- प्रदत्वसम्भवात् वाच्यरप निर्दोषत्व सर्वस्यापीष्टम् । असौ लक्षणो दोषरहितत्व तूपग्यस- नीयमेव भवति । यथा 'हृतवृत्तो हृतो नर' इति वचने 'धर्मो ह्रीनाः पशुभिः समानाः' इत्यादौ च न हृतपशुशब्दयोर्मुंस्या वृत्तिः । लक्षणया स्वरूपेणाऽऽत्तेऽपि नरस्य नरत्वे गुणादिदृष्ट्यैव तदभावस्य विवक्षितत्वम् । एवमेव निर्दोषत्व वाच्यस्य सर्वेषाम- पीष्टं ससुखं परमरमणीयं स्यात् । दुष्टं वाच्यमिति व्यवहारस्तु लोके दुष्टो मानव

इतिवत् क्व न लभ्यते । परमसभवति सर्वथा दोपरहिते मानवे स्वरूपघातकत्वेनादुष्ट-  
त्वस्य किं दोपयुक्तत्व मानवत्वमिति लक्षण भवतोऽभिप्रेत स्यात् ? एवमेव काव्य-  
प्रकाशकारस्य लक्षणे सगुणाविति पदे दर्शिताऽनुपपत्तिरपि न सगच्छते । गुणाना रसधर्म-  
त्वे विवक्षितेऽपि व्यवहारे तदुद्बोधकशब्दार्थगतत्वेनैव प्रतीते स्वरूपघटकता तेषामेव  
न तु रसस्य । 'नहि गो स्वरूपेण गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौरिति' पातञ्जलोक्त-  
दिशा गो स्वरूपाधायक गोत्व तच्च सास्नालागूलादिमत्त्व न त्वात्मवत्त्वम् । तथाहि  
'मृतो गो' इति वाक्ये गतात्मनो गो शरीर एव गोत्वव्यवहारो न तु धर्मिणि । हस्त-  
पादाद्याकारविशिष्ट एव मानवो भवति न केवल आत्मा स्वतस्तस्य शुद्ध-निरुपाधि-रूप-  
त्वात् । एव च गुणैर्माधुर्यादिभि समन्वितौ शब्दार्थौ काव्यमिति स्वीकारे को दोष ?  
अलकारस्याऽस्फुटत्वे सर्वथाभावेऽपि वा माधुर्यादिमत्त्वाद् रसवत्त्वेन तस्मादास्वादस्या-  
क्षति । न हि कोऽपि सौन्दर्योदार्यादिबाह्याभ्यन्तरगुणविशिष्टोऽक्षतपाणिपादवान् जनो  
भूषणविहीन सन् मानवधर्मतोऽवहीयते । तथा सति धनिका एव कतिपये वेशश्रिया  
वा लोका मनुजपदवाच्या भवेयु । यच्च विश्वनाथेन 'य कोमार हर' इति पद्ये वि-  
भावनाविशेषोक्त्यो स्फुटत्वसिद्धये भावमुखेन तयोरेवित्त-समाख्यंत, तत्समर्थनमेवा  
नयोरलकारयोरस्फुटत्वे बीजम् । अभावमुखेन वक्तव्यस्यार्थस्य भावमुखेन प्रतिपादनात् ।  
अत काव्यप्रकाशकृतौ लक्षणमेव साधोयो निदुष्टत्वात् ।

## काव्येऽलंकाराणां स्थानम्

विश्वस्मिन्नपि जगति चेतनम्, चेतने मानवः, मानवे वाणी, वाण्यां भाषा, भाषाया साहित्यम् तत्रापि काव्यम् सारः । तद्धि महतो वाडमयाम्बुधेनिर्मध्यमानाद-  
मृतमिवोद्भूतं नवनीतमिव दध्नः । काव्यस्य साहित्यसारत्वं च प्रतिपादितचरं  
विह्वलेन—

साहित्य-पायोनिधि-मन्यनोत्थं

काव्यामृतं रक्षत हे कवीश्वराः ।

यत्तस्य रक्षत्या इव सुष्ठनाय

काव्यार्यचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेष्टं

नास्ति क्षतिः क्वापि कवीश्वराणाम् ।

रत्नेषु सर्वेषु हृतेष्वमर्त्ये

रक्षापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥

(वि. च)

एवं सारभूतेऽपि काव्ये किं तावत्सारमिति विचिकित्सायां केचिदाचार्या  
अलंकारान्, केचिद् रसान्, अपरे गुणान्, इतरे रीतीः, अन्ये च मणितिभंगीविशेषान्  
सर्वोपश्रीष्यं तत्त्वमंगीकुर्वन्ते । अलंकारात्मवादिनः काव्यस्य विशेषोत्कर्षाधायकान-  
लंकारान् मन्वानास्तदभाववतीरुक्तीर्वार्ता एव कथयन्ति । तथाहि—

गतोऽस्तमर्को भातोन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इत्येवमादि किं काव्यं वातमिनां प्रघञ्जते ॥ (भा. का. ध.)

भादी च काव्येऽलंकाराणामेव प्राधान्यमासीत् । न यतस्तदवधि रस-  
वादस्य प्रतिष्ठा जाता । "नामहादयोऽलंकारवादिनो रसं रसवदलकारतयैव  
स्वीकुर्वन्ते । एवं च रसस्याप्यलंकारतयैव ग्राह्यत्वेनालंकाराणामेव प्राधान्यमापतति  
न तेषां मतेऽलंकारहीना कविता कविता, सत्यपि सा विधयेव न विराजते ।  
उदाहृतं च—



न कान्तमपि निभूष विभाति वनिताननम् । (भामह)

अलकाराश्च चमस्कृतिपूर्णांक्ति —

वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टावाचामलकृति । (भामह)

अलकारेषु चार्थस्यैव महिमातिशय इति अर्थालकारा एव मुख्यत्वेन स्वीक्रियन्ते । अलकाराश्च न वक्रोक्तिम्—भणिति-वैचित्र्यमन्तरा साधु सम्पद्यन्ते । तथाहि—

‘न नितान्तादिमात्रेण जायते चास्ता गिराम् ।’

संया सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ॥

यत्नोऽस्या कविना कार्यं कोऽलकारोऽनया विना । (भा)

दण्डी च तानेव काव्ये महत्तमान् मन्यते, तत्रैव शोभाया सम्पादनात् ।

काव्यशोभाकरान् धर्मानलकारान् प्रचक्षते । (काव्या०)

तदुत्तर काव्यालकारसूत्रकारो वामनो रीतीरेव काव्यात्मतया स्वीकुर्वाणोऽलकारान् काव्यस्य शोभाधायकान् गुणाश्चापरिहार्यान् प्रतिपादयति । ‘रीति काव्यस्यात्मा’, ‘काव्य ग्राह्यमलकारान्’, काव्यशोभाया कर्तारो‘गुणा, तदतिशयहेतवस्वलकारा’ इति । एव तस्य मते च रीति, गुणा, अलकारा इति पूर्वपूर्वभावेन प्राधान्यम् । नवम्या शताब्द्या च रुद्रटेनालकारान् विवेचयताऽपि रसस्यापरिहार्यता स्वीकृता, ‘तस्मात्तत् (काव्यम्) कर्तव्य यत्नेन महीयसा रसयुक्तम्’ इति ।

अस्मिन् काले ध्वनिसम्प्रदायस्य महत्त्व रसस्य च ध्वन्यात्मकत्व ध्वनिविषयस्य रसस्य काव्ये मुख्यत्व च साधितमासीत् । ध्वनिवादिभिरपि न स्वीकृतोऽलकाराणां विशेष, पर रसाद्यपेक्षया तेषां गौरवमेव स्थानम् । ध्वनिसिद्धान्त स्वीकुर्वन्तो मम्मटादयो रसमेव प्रथम स्वीकुर्वाणाश्चमत्कारावहतयाऽलकारान्ककणादिरूपेणैव काव्यस्य शोभाधायकान् मन्वते, तत्प्रधानस्य च काव्यस्याधमवमेव स्थापयन्ति । अनलकृती पुन क्वापीति वदता मम्मटेन स्फुटमेतन्निरणायि । विश्वनाथादयोऽपि तस्यैव पक्षमनुसरन्ति । ते हि काव्यपुरुषस्य शब्दार्थो शरीरम्, रस आत्मा, माधुर्यादयो गुणा सौन्दर्यादिवत्, रीतयोऽवयवसंस्थानरूपिण्य, अलकाराश्च हारादिवत्, इत्येव प्रतिष्ठापयन्ति ।

‘उपकुर्वन्ति त सत येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलकारास्तेऽनुप्रासोपमादय ॥’ (का० प्र०)

इति यद्यपि तत परमपि जयदेवोऽप्यप्यदीक्षितश्चालकारानेव विशेषेण काव्यशोभाकरान् मन्वाते पर रसस्यैव प्राधान्यं तदा बहुसम्मतमभूत् । जगन्नाथस्तु ‘रमणीयार्थप्रतिपादक शब्द काव्यम्’ इति काव्यं तक्षयन्तु तत्रालकारानपरिहार्यानिव

स्वीकरोति । वक्रोन्नित्प्रतीककारः कुन्तकः, औचित्यप्रतिष्ठापकः क्षेमन्द्रश्च न तत्सम्बन्ध उदासाते । काममलंकारा आत्मतया शोभाधानमूलतया वा स्वीक्रियेरन्, काव्ये तेषां स्थितिस्तर्काधायकत्वेन नानादरास्पदम् । न वस्तुत एतानु विनोक्तिश्चास्तमावहति । प्रथमं सृष्टिकाव्यं वेदा अपि तान् प्रयुञ्जत एव ।

“अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची, गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।

जायेव पत्य ब्रशती सुवासा उपा हक्षेव निरिणीते अस्तः ;।”

अत्रोपोवर्णन उपमालंकारस्य साधीयान् प्रयोगः । ‘अनेजदेकं मनसो जवीय.’ इति विरोवालंकारः, ‘अपाणिपादो जवनो अहीता’ इति विभावनालंकारश्च साधु-प्रयोगावर्धमुपकुरुत एव ।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति, अनशनन्नन्यो अभिषाकशीति ।

अस्यामृचि रूपकान्तिसयोक्तिर्न कथमपि साधारणी ।

रामायणे, महाभारते च काव्यतयाऽलंकाराणा यत्रतत्र प्रयोगोऽर्थवैश्याय कृत एव । कवेर्भावो न तानन्तरा रोचकतया स्फुटीभवति । बहुधाऽमूर्तभावंरूपमितः पदार्थः प्रत्यक्षायते । यथा सुन्दरकाण्डे सीतावर्णने—

आयतीमिव विच्छिन्नामाङ्गामिव विलोपिताम् ।

सां बुद्धिमिव संदिग्धामृद्धिं निष्पतितामिव ।

विह्वलामिव च अद्भ्याम् आशां प्रतिह्वलामिव ।

सोपसर्गा यया सिद्धिं बुद्धिं सक्नुयामिव ॥ (वा. रा.)

एतामु पंक्तिरूपमिताया. सीताया विरहदशा साधु व्यज्यते ।

शब्दालंकारो अपि यमास्थानं योजिता नादसौन्दर्यं जनयन्तः कविताया हृद्यता-मापादयन्त्येवेति निश्चप्रचम् । अतएव पण्डितराजस्य काव्यमतिज्ञानेन काव्यरसिवा-नु रसयति रसम् ।

अपनिषदः परिषीता गीता च हृत मतिपथं नीता ।

तदपि न हा विषुयदना मानससदनाद् महिर्याति ॥

इत्यत्र

येनामन्दमरन्दे दत्तदरविन्दे दिनाग्यनाप्रियत ।

कुटजे एतु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ (भा. वि.)

अस्मिन् पद्ये च शब्दानुप्रासेनायं-सौन्दर्यसहकारिणी नादभङ्गतिरतिरतिमा प्रमोद-  
मावहति । आंग्लभाषायामपि काव्ये निडम्बरतया स्वीकृतेऽपि उपमा (Simile) रूपकम्  
(Metaphor) शब्दनाद (Onomatopoeia) मानवीकरणम् (Person-  
ification) विशेषणविपर्यय (Transferred Epithet) आदयोऽलकारा  
(Figures of Speech) इतिनाम्नां व्यवहियन्त एव । स्वच्छन्दतावादघात्या-  
ऽऽन्दोलितेऽपि हिन्दीकाव्ये भावाभिव्यक्तिसौकर्याय कवयो यत्र तत्राऽलकारानवश्यमेव  
स्वीकुर्वन्ति, न तेषां छायावादसम्बन्धिनी कविता समासोक्त्या रूपकेण वा परिहीयते ।

यथा सुमित्रानन्दनकवेः 'परिवर्तन' कवितायाम्—

'सरल भौंहों का शरवाकौश घेर लेते घन घिर गम्भीर'

अत्र पद्यांश एकदेशविवर्तितो रूपकस्य साधीयसी योजना ।

अद्यत्वे काव्येऽलकाराणां प्रयोगविषये महान् विवादः । बहवो जना एतान्  
भावाभिव्यञ्जनायां भागं बाधकान् गडुभूतानेव मन्वते । अपरे च तान् विना काव्यस्य  
सत्त्वमपि न स्वीकुर्वन्ते । एतादृशी विप्रतिपत्तिस्तु नाद्यतन्येव । पुराऽपि तेषां  
प्रयोगो निन्दित समर्थितश्च । 'मुण्डे मुण्डे मतिभिन्ना' हि । परं कैस्तावदेतेषां  
सर्वथा वर्जनं कृतम् । लोकेऽपि भूषणानां धारणमनावश्यकं मन्वाना अपि प्रेयसी-  
लावण्यचाकचिक्वयायित चक्षुर्विधित्सव के न तानि निर्मापयन्ति । कथं तानि निध्या-  
गारेषु (Banks) निक्षिपन्ति ? चिरन्तन्येव मानवस्य सौन्दर्याग्रहग्रहिला प्रवृत्तिः ।  
कवितायां कामिनीत्वेनोपन्यासे कामनीयकमस्या एधयितुकामास्तामपि मधुरपद-  
भाकारिणी, मृदुभावाभिरामा हृदयाश्लेषकृत्तरोमहर्षा कामयन्ते कवयः । पर-  
नात्र सन्देहो यद् भूषणानि भूषणान्येव भावाश्च भावाः । जीवनप्रतिविम्बायिते मनोवेग-  
मूलायिते काव्ये तस्याऽऽधारशिला भावसम्पदेव, न तु शब्दयोजना । जीवन्त्येव हि  
रमणी रमयति रमणीयमसृणस्वनवक्त्रात्कविणी-भरणभरणायितमञ्जीरमञ्जुपद-  
क्रमं । मृतायास्तु भीषणतामेव जनयन्ति । एतं सौन्दर्यमात्रनिर्वाहकतया प्रयुक्ता  
अलकारा अलकाराः । स्वभावोपेतं भावगरिमाणं प्रतिच्छादयन्तस्तु तस्यां  
नसर्गिकमपि सौन्दर्यं नाशयन्त्येवेति शोभासाधनतया प्रयुज्यमाना काव्यस्यालकरणं  
सम्पादयन्त एव ते शोभनाः । तादृशे तेषां प्रयोगे न कस्यापि वैमत्यं भवेदिति शम् ।

## काव्ये रसाः

सकलमपि जगदिदं प्रमेयात्मकं भूतं भविष्यद् वा ब्रह्मैव, 'द्वावेव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च ।' ब्रह्माय सत् चित् आनन्दघनश्च, सवशानन्दमयत्वाद् विलक्षण-रमणीयतामयं पदे पदे नवनवरहस्यबन्धुं विश्वमिदं चराचरात्मकं तस्य काव्यं यन्न क्षीयते, न च जीर्णंतां व्रजति ।

'पश्य देवस्य काव्यं न ममारं न जीर्णंति,'

तदेव रस्यते चक्षुरादिभिः, अनुभूयते, हृदयेन, चिन्त्यते मनीषया, रसयिता रसिता च स्वयमेव जीवन्मूर्तः । सोऽपि रसं रसते रस्यते च साक्षात्कर्तृभिः । 'रसो वै स रम्यं तद्व्यञ्जयमानन्दी भवति ।' इति छांदोग्ये । तस्यैव प्रतिकृतिं शब्दब्रह्मणा ग्रन्थाकारेण पुरतः स्थाप्यते प्रस्तूयते, विधीयते च रसमयी । आनन्दो जीवधर्मः । न रस आनन्दाद् व्यतिरिच्यते रस्यत आस्वाद्यत इति व्युत्पत्तः । सकलोऽपि व्यापारः प्राणिना रसाभिलाषमूलः । न केवलं काव्यजगति, व्यवहारजगत्यपि च प्राणवता रसमभिलक्ष्य-वाहारविहारदिप्रवृत्तिः । आनन्दमुद्दिश्यैव हि विषयेष्वभिनिवेशः । अतएव काव्यजनित आस्वादोऽपि रस एव । तस्य स्वरूपं हि न ब्रह्मणो रूपाद् भिद्यते—

'सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

वेद्यात्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥

तोक्तोत्तरचमत्कारप्राण कश्चित्प्रमातृभिः ।

स्वाकारवदभि नत्वेनायमास्वाद्यते रसः ॥'

सा ६३ ।

तदयमेव काव्यरचनायामभिहितं । अविद्यापतितस्यापि हि जीवनस्य काव्या-स्वादद्वारेण स्वचिन्मयस्वरूप-गुणमभ्यासो नाम । काव्यस्य प्रयोजनं ह्युत्तमम् ।

काव्यं यशसेऽर्घ्यकृते व्यवहारविदे निवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिवृत्तये कातासमिततयोपदेशयुजे ॥ (का० प्र० १।१ ॥)

सद्यः परनिवृत्तिरेव हि काव्यस्य जीवातुभूतो रसः । तदयमेवं काव्यं श्रूयते, पठ्यते, बुध्यते दृश्यते च सामाजिकैः । एतदेवाभिप्रेत्य चोक्तं भरतेनापि—

‘न हि रसादृते कश्चिदयं प्रवर्तते ।’

कथं तावत्तस्यानुभूतिः, नानाद्वन्दात्मकेऽनभिमतघटनांकटुकायिते हि जीवने कृतस्तादृशस्य चरमसुखस्योपलब्धिः ? सिताऽपि हि, मधुरमधुरा मिश्रितवंशच्छेदा विरसो भवति, छिनत्ति च रसनां स्वदमानस्य, इह तु जगति प्रत्यहं, प्रतिघटि, प्रति-मुहूर्तं प्रतिक्षणं च विषमविषमा परितोऽवसादयन्ति दशापरिणामाः । उच्यते, भवति सा भावोदयात् । मूलं हि सकलस्याऽपि व्यापारचक्रस्य य एते मनोभावा हर्षशोकादयः । षशीकृतास्तरलिता गुन्नास्तावदेभिर्वयं प्रवर्तामहे नैकविधासु क्रियासु । न हि तावदेतद-विधोजनः कोऽपि यं न स्पृशन्ति ते । काव्यं च वर्ययतीतिहासमन्तजंगतो बहिर्जगन्नुत्थेन । विश्वमिदं हि निभालयत उच्यन्ति चेतसि, विविधा वृत्तयः । काश्चिदनुभूतिपर्यवसायिन्यो-ऽपराश्च पाकावसाना इति भेदात् स्थायितां सचारितां च प्रतिपद्यन्ते । वृत्तीर्जागरयद् पदायंजात चालम्बनं तदवधकं तूदीपनम् । उभये च विभावा विशेषेण भावयन्ति रसान् यतः । उदितासु च तासु वृत्तिषु न स्थूला प्रतिपत्तिरिति विविधाभिरेव चेष्टाभि-श्लेषयन्तेऽतोऽनुभावास्ता उदिताः । एव स्थायिन एव भावा विभावादिसहकारेण रसे-विपरिणमन्ति । उक्तं च भरतेन—

“विभावानुभावसंचारितंयोगाद्रसनिष्पत्तिः” इति । तथा च—

‘यथाहि गुडादिभिर्द्रव्यैर्व्यञ्जने रोषधिभिश्च पाडवादयो रसा निवर्तन्ते, तथा नानाभावोपगता अपि स्थायिनो भावा रसत्वमाप्नुवन्तीति ।’ म. ना. शा. ७

रसस्य परिणतिविषये च मम्मटस्य विश्लेषणमभिनवोक्तं हृद्यतमं विवादं च—

“लोके प्रमदादिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारण-त्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारबत्त्वादलौकिकविभावादिसब्दव्यवहार्यममंबंते, पात्रोरेवंते, न ममंबंते, न शत्रोरेवंते, न तटरथस्येवंते इति सम्बन्धविशेषस्वीकार-परिहारनियमानध्यवसायात्साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकाना वासनात्मतया स्थितः स्थायी रस्यैतिको नियतप्रमानुगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात्तत्काल-विगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिपिनवेदान्तरसंपर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकल-सहृदयसंवाहभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चव्यंमाणुतंकप्राणो विभावादिजीवित्वावधिः पानकरसन्ध्यायेन धर्व्यंमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्नन्यत्सर्वमिव तिरोदधद् ब्रह्मानन्दारवादमिवानुभावयन्-लौकिकचमत्कारकारी शृंगारादिको रसः ।’

भात्मा हि शुद्धो बुद्धिचिन्मयः, सत्त्वमयः, प्रकाशमयः, ज्ञानमयश्च निर्विकल्पः, उपाधिरहितः । तदवस्थयतामनुप्रपन्नो हि सामाजिको द्वन्द्वमूल कटुकमनुभवं सर्वं जहति । 'मुखमात्मन्तिकं यत्तद्वुद्धिब्राह्मणमतीन्द्रियम् ।' अविद्यापदपतितस्यापि च जीवस्य नैसर्गिकोऽभिलाषः स्वपदप्राप्तौ । काव्यरसन-काले, कामं न द्राघीयती परं भवत्येव स्वरूपानुभूतिस्तस्य । महानयं लाभो रसयितुः ।

रसोऽयं स्थायिभेदेन बहुविधतामापद्यते । स्त्रीपुंसोरनुरागरूपिणी रतिः विभावादिसहकृता रसरूपेण परिणता शृंगारसंज्ञया व्यवहरन्ति । एवमिष्ट-नाश-विपत्तिकृतविपादरूपः शोक एव करुणरूपे, विकृतवाक्चेष्टावेपादिदर्शनोद्भवो हासश्च हास्ये, शत्रुविजयादिगत उत्साहो धीरे, अपराधदर्शनानुभवोद्भूतक्रोधारूपो भावो रोद्रे, मसमूत्रादिकृत्सितवस्तुवीक्षणजो अगुप्साभिघर्षश्च बीभत्से, कौतुकजननहेतुरपूवंपदार्थ-दर्शनादिकृतो विस्मयोऽद्भुते जगदनित्यतानुभवतत्त्वज्ञानादिकृतनिर्वेदाकारः शमः धान्ते परिणमति । रोद्रस्य च फलं भयानको नीचपात्राश्रयः ।

क्वचिच्च शुद्धोऽपि, स्थायी स्वाद्यते । तथाप्यालम्बनादिसहकृतोऽनुभवः । काव्यस्य जीवानुभूततया रसस्य न किमपि तादृशं वस्तूपन्यास्यं येन मुख्यतत्त्वस्य प्रतीति-र्याह्न्यते । अत एव च माधुर्यो ज प्रसादाख्याश्रयो गुणा वैदम्याद्या रीतयश्च निरूपिता प्राच्ये । रसोचितैव हि पदावली गुणादिमुखेनेष्टं रसं प्रयाययति । यथा शृंगारे कदले च सलितललिता समासरहितैव पदावली विशेषेण प्रभवति ।

क्षयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।

दयिता दयिताननाम्बुजं दरमोत्तन्नयना निरीक्षते ॥ (र. ग.)

धीरे, रोद्रे, भयानके च संयुक्तवर्णानां टवर्गप्रायाणा प्राचुर्यं समस्तानाम-समस्तानां वा प्रभवति तदुद्बोधे । यथा—

घञ्ज्वभुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुपुगलस्य सुपुधनस्य ।

संमानावनद्धधनशोणितशोणपाणि-

घत्संयिष्यति कर्चास्तव देवि भीमः ॥ (वे. सं. १)

रसोऽप्ययं पूर्वरसंकारवादिभिराचार्यै रसवत्त्रेय ऊर्जस्विरूपालंकारेण स्वी-कृत धानन्दवर्धनोदिभिरव ध्वनिवादिभिः काव्यात्मतया प्राधान्यं नीतः । स एव काव्यस्य मुख्योऽयं । यथा—

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यः..... (का. प्र. ७)

## व्यञ्जना व्यापारः, तस्य स्वरूपं परम्परा च

ध्वनिप्रस्थापकं रानन्दवर्धनाचार्यं प्रधानस्य काव्यायंस्य द्वौ भेदावुदितौ—

अयं सहृदयश्लाघ्य काव्यात्मा यो व्यवस्थित ।

वाच्यप्रतीयमानास्यै तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥

तत्र वाच्योऽभिधाबोध्यं शब्दायं । प्रतीयमानन्तु ततो विलक्षण —

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्तुवस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रतिष्ठापयवातिरिक्तं विभाति सावर्ण्यमिवाङ्गनाम् ॥ (ध्वन्या०)

यथा कामिनीशरीरे हस्तपादादिमति वर्णादिव्यतिरिक्ता काऽपिच्छाया रमिकहृदयान्धावजंयति तद्वदेव वाच्येऽपि शब्दायं व्यतिरिक्त सुन्दरतमोऽन्य एवायं प्रतिभाति येन कवीना वाणी निरातिशयाह्लादजनक कमपि विशेष पुष्पाति । तयाहि—

सरस्वती रवाडु तदर्थं वस्तु निष्पन्दमाना महता कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिर्ध्वनक्ति परिस्फुरन्त प्रतिभाविशेषम् ॥ (ध्वन्या०)

यथा कालिदासस्य शकुन्तला दृष्ट्वा 'अहो, लघ्व नत्रनिर्वाणम्' इति कथने शकुन्तलादर्शनोपजातो लनामानि शयानुभूति मूच्यते, सा च न शब्दस्यार्थं, सामर्थ्यादेव तु मूच्यते । यथा 'गतोऽन्नमकं' इत्यत्राशब्दार्थोऽपि कस्यचिन्महापुरणस्य मृत्यु प्रतीयते । काम न स बुध्येत स्थूलमतिभि, रसिकाना तु मुखेन बोध्य एव । अत एवोक्तम्—

तद्वत्सचेतसा सोऽर्थो व्यापारविमुक्तात्मनाम् ।

बुद्धौ तद्वार्थं दशिम्या भट्टित्येवावभासते ॥ (ध्वन्या०)

अयमेव विलक्षणोऽर्थो व्यग्य, तद्वोधन. शब्दो व्यजक, तस्य वृत्तिव्यञ्जना चेति वर्गिनमावरणयेषु । अस्मिन्नेवार्थे च ध्वनिशब्द प्रयुज्यते । पर स व्युत्पत्ति भेदेन वाच्यशचको, व्यग्यव्यञ्जको वृत्ति च प्रतिपादयति । यदाह्वरभनवगुप्ताचार्यो—

'तेन वाच्योऽपि ध्वनि, वाचकोऽपि शब्दो ध्वनि, द्वयोरपि व्यञ्जकत्वं ध्वनतीति कृत्वा । गुमिध्यते विभावानुभावसद्वचनयेति व्यग्योऽपि ध्वनि, ध्वन्यत इति कृत्वा ।

शब्दनं शब्दः शब्दव्यापारः, न चासावभिधादिरूपः, अपि त्वात्मभूतः, सोऽपि ध्वननं ध्वनिः । काव्यमिति व्यपदेश्यश्च योऽयं सोऽपि ध्वनिरुक्तप्रकारध्वनिचतुष्टय- मयत्वात् । तस्य निरूपणं ध्वन्यालोके ध्वनिरूपेण काव्यप्रकाशादिषु च व्यञ्जनाव्यापारं प्रमुखीकृत्य कृतम् । ध्वन्यालोके हि तमयंमधिकृत्यैव लक्षणम्—

यत्रायं शब्दो वा तमयंमुरसर्जनीकृतस्वरयोः ।  
व्यङ्क्तं काव्यविशेष स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥ (ध्वन्या०)

अत्र समुदायेन काव्यस्यैव ध्वनित्वमुक्तम् । परमुक्तव्युत्पत्त्या व्यापारो-  
ऽव्यापारयेव ।

विरतास्वभिषाद्यासु यथायौ योष्यतेऽपरः ।  
सा यृत्तिर्ध्वञ्जना नाम शब्दस्वार्थादिकस्य च ॥ (सा. द.)

इति जाह्नव्यदण्डप्रकाशकृतं व्यञ्जनाया एव । इत्यत्राऽपि केचन नृपप्रस्यं च निरूपणम् । यवधित्प्रकारमुद्येनान्यत्र च स्वरूपमुद्येनेति न कश्चिद् विशेषः । अत्रे-  
ऽप्यानन्दवर्धनेनार्थमुद्येनैव तद्विवेचनं विहितम्, आचार्यैरन्यैश्च वृत्तिमुद्येनैव । सोऽयं ध्वनिः अभिषामूलो लक्षणांमूलश्च । लक्षणांमूलोऽपि तावदविवक्षितवाच्योऽभिषा-  
मूलश्च विवक्षितान्यपरवाच्य इति वक्ष्यंते । प्रथमोऽजहल्लक्षणांमूलो जहल्लक्षणांमूल-  
श्चेति कृत्वा पुनर्द्विविधः । अथ स्वायंमजहदेवार्थान्तरं ध्वनन्तीति अत्यन्ततिरस्कृत-  
वाच्य इत्युच्यते । इतरस्तु सर्वथा स्वायं परित्यज्यान्त्यत्र पर्ययस्यन्त्यन्ततिरस्कृत-  
वाच्य इत्यभिधां वहति । यथा—

(तावत्प्रमाणे तुला यावत्ते सहस्रंयुं ह्यगते ।  
रविश्चिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥) (ध्वन्या०)

अत्र द्वितीयकमलशब्दः स्वायंमपरित्यज्जलेव सौरभसौभाग्यादिविशेषवत्त्वं  
ध्वनक्ति । अन्यस्तु—

रवि-संज्ञान्तसौभाग्यस्तुवारागुनमण्डलः ।  
निदवासान्य इवावशंसंशत्रमा न प्रकाशते ॥ (वा. रा. वि)

अत्रान्यत्त्वं क्षेत्रनपरमंतपाऽनेने भादसंभ्रमच्छमानं प्रतिबिम्बप्रहृणानिभ्योऽप्यं  
पर्यवस्यन् तेजोहीनत्वदोर्भास्यानिशयत्वाद्ययं चोत्तमति ।

अभिषामूला च शब्दशक्तिमाश्रयणी वस्तुस्वरूपं ध्वनंकारणं रूपादिकं च  
ध्वननी सत्यवस्तुव्यापारव्यवस्थान्या येति द्विषा सत्यवस्तु सत्यमेव वाच्यापार-  
शोषान्तरं ध्वन्योऽर्थोऽवुच्यते इति शब्दशक्तिमूलोऽर्थोऽपि ध्वनिसूत्रेति द्विषा । अत्र  
शब्दशक्तिमूलो यथा—



‘‘अत्रान्तरे’’ कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजृम्भत, ग्रीष्माभिधानः कुलमल्लिकां-  
धवलादृहासो महाकालः ।’’

अत्र शब्दवैशिष्ट्याद् युगोपसंहारकारी महाकालाख्यः शक्तिविशेष उज्जृम्भ-  
माणः प्रतीयते । सा च प्रतीतिः शब्दावेतावाश्रयतीति शब्दशक्तिमूला । अत्र वस्तुनो  
बोधाद् वस्तुध्वनिः । अत्रैव च प्रसक्ते ग्रीष्मवर्णनेऽप्रसक्तस्य महाकालस्य ‘बोधाद-  
सम्बद्धार्थाभिधायित्वं’मा प्रसाङ्क्षीदिति महाकाल इव महाकाल इत्याकारक उपमानो-  
पमेयभावो द्वयोः सूच्यत इत्युपमालंकारध्वनिः ।

श्रुतक्षयक्रमव्यंग्यस्तु रस-भाव-रसाभास-भावाभास-भावोदय-भावशान्तिभाव-  
संधि-भावसबलंतरूपी विभावानुभावादिबोधसहकारापेक्षः क्रमे सत्यपि बाध्यार्थ-  
प्रतीतिसमकालमेव तत्पिण्डीभावपरिणतः सहृदयैरवबुध्यत इति न लक्ष्योऽनुभवितुं  
शक्योऽर्थबोधक्रमो यत्र स इति व्युत्पत्त्या तथोच्यते । यस्य च भावानामानन्त्यादेरस्यापि  
रसस्य विविधानुभावमुखेन प्रतीतेर्न विभाजनं सम्भवतीत्येकविध एव ।

एष च यत्र परस्याङ्गतामापद्यते तत्र रसवत्, प्रेयः, उजंस्वि, समाहितम् इत्या-  
ख्या अलंकाराः सम्पद्यन्ते । यत्र चैते स्फुटायन्ते तत्र गुणीभूतव्यंग्यतैव तेषाम् ।

घण्टानुरणनरूपो वाच्योऽर्थो पर्यवसितेऽपि स्वंसामर्थ्यमहिम्ना प्रतीयमानोऽर्थो यत्र  
सोऽर्थशक्तिमूलो ध्वनिर्वस्त्वलंकाररूपः स्वतः सम्भवी, कविप्रौढोक्तिसिद्धः, कविनिबद्ध-  
वक्तृप्रौढोक्तिसिद्धश्चेति त्रिविधः । यथापूर्वोदाहृते ‘गतोऽस्तमकं, इत्यादौ शब्देऽप्येकार्य-  
ध्वनि वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्यान्महापुरुषदेहावसानरूपो विपणिसप्रहात्मको वाऽर्थो  
बोध्यते । कविप्रौढोक्तिसिद्धो यथा—

सज्जयति सुरभिमांसो न तावदप्यति युवतिजनलक्ष्यमुखान् ।

अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलानङ्गस्य’ शरान् ॥

अत्र वसन्तारम्भदशा कविकल्पनासिद्धा । एवमेव कविनिबद्धवक्तृ प्रौढोक्ति—  
सिद्धोऽपि भवति । एषोऽनुरणनरूपो व्यंग्यः शब्दार्थोभयशक्तिर्युक्तोऽपि ।

अत्र काश्चिन्नवा मान्यता । तथाहि मम्मटादीनामाचार्याणां मतेन शब्द-शक्ति-  
मूलो वस्तुध्वनिस्तत्रैव भवति यत्र शब्दस्यानेकार्थस्य प्रकरणादिवशादेकस्मिन्नर्थे  
नियमनेऽभिधायस्तत्र विरतत्वात्तद्भिन्नोऽन्योर्थे कथं बोध्यः । शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य  
व्यापारान्भाव इति नयेनाभिधया पुनर्नार्यान्तरबोधः । तत्र व्यञ्जनैव सहकारिणी  
भवति यथा ‘अत्रान्तरे’ इत्यादौ । एतस्मिन् विषये जगन्नाथस्य मतं भिद्यते । तथाहि—  
अनेकार्थेषु शब्देषु प्रकरणादिवलादभिधायामेव त्रार्थे नियताया पुनस्तदन्यस्यार्थस्य कथं  
नाभिधया बोधः संभवति तदबोधनपदस्य विद्यमानत्वात् । यथा पयो रमणीयमित्यादौ

पांसुरपादाः प्रथमं प्रसंगेन पयसो जलमेवार्थं गृह्णन्ति पश्चाच्च दुग्धगतं तात्पर्य-  
बुध्यन्ते । प्रकरणज्ञानेनान्यार्थ-बोधप्रतिबन्धे सति जलाभावेऽपि तत्र जलग्रहणं न सम्भवेत् ।  
अतस्तन्मते योगरूढस्यलेऽभिधया रूढार्थावबोधे सति योगजार्थस्य न व्यञ्जना  
विना बोधः सम्भवति । यथा—

अबलानां श्रियं हृत्वा वारिवाहैः सहानिशम् ।

निष्ठन्ति चपला यत्र स कालः समुपस्थितः ॥

अत्राबला-वारिवाह-चपला-शब्दाः स्त्रीमेघविद्युत्सु योगरूढा इति न केवलं  
योगशक्त्याऽशक्तानां धनमपहृत्य जलवाहकैः पुरुषैः सह पुंश्चल्यो रमन्त इति  
विशेषार्थस्यबोधः सम्भवति । अतो रूढार्थस्याभिधया बोधे सति द्वितीयस्य यौगिकार्थस्य  
व्यञ्जनया बोधः ।

अन्यच्च । जगन्नाथो रसभावादीन् लक्ष्यक्रमव्यंग्यानपि मनुते यत्र तेषां प्रतीतिः  
विभावादियर्पालोचनसापेक्षा भवति, परं तत्र वस्तुरूप एव ध्वनिः ।

यथा — एवं वादिनि देवयो पादवै पितुरयोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्श्वतो ॥

अत्र कुमारीस्वाभाव्यादन्यथाऽपि लीलापत्रगणनस्य संभवात् पर्यालोचन-  
सापेक्षा अनुभावाश्रिता लज्जाहर्षप्रतीतिरिति वाच्यायपिदशया व्यंग्यस्य स्पष्टः  
पूर्वपदचाद्भावितकारः क्रमः । परं तस्य वस्तुव्यंग्यतास्वीकारे न रसादीनां  
लक्ष्यक्रमत्वं सिध्यति ।

इतिहास—ध्वनेर्बीजानि रामायणादौ प्राचीनकाव्येऽपि वर्तमानान्यपि नाचार्य-  
निरूपितान्यासन् । तथाहि—‘रविसंश्रान्त०’ इत्यादौ पद्येऽन्यन्ततिरस्मृतवाच्यस्य ध्वनेः  
सत्त्वं पूर्वं दर्शितमेव । मत्स्यभारते च—

धृतिः क्षमा दया शौचं फारुण्य धागनिष्ठुरा ।

मित्राणां धानभिद्रोहः सप्तंताः समिधः धियः ॥

अत्र समिच्छब्देऽन्यन्ततिरस्मृतवाच्यो ध्वनिः । भामहादिभिराचार्यैस्तु  
इत्रप्रार्थनिरूपणप्रसंगे संकेतितोऽपि न स प्रस्तुतः । यथा स सन्नेहात्तद-  
रप्रस्तावे ‘तस्याः पाणिरयं न मारुतचनत्पत्रागुतिः पल्लव’ इत्यादौ । अत्र  
संशयस्योपम्यमूलत्वेनोपमात्कारस्य व्यंग्यतया तत्स्वीकरणमेव, परं न तत्रा-  
चार्यैरस्यार्थस्य विवेचनं, व्यधायोति ध्वनिकार एव प्रथम एषा व्यंग्यता  
साधु साधितवान् । न ध्वनि वाच्यस्य मुख्यतमं सत्त्वं स्वीकृत्य रसाना  
व्यंग्यतां गुणीभावे च तेषां रसवदाद्यन्तारता स्थापितवान् । तस्य सहृदयालोकोप-

नाम्नो ध्वन्यालोकेस्य व्याख्या लोचनाख्या निर्मायाभिनवगुप्तो ध्वनिविरोधिना मतानि  
खण्डयित्वा ध्वनिसिद्धान्त साध्वपुपुत् ।

पर कतिपये परम्परावादिन आचार्योस्तत्र विप्रतिपद्यन्ते । ध्वनिसिद्धान्तस्य  
मूल वैयाकरणानां स्फोटवादे सर्वप्रथमं दृश्यते । तदनुसारेण प्रथमं शब्दः पश्चाच्च  
घण्टानुरणनाकारेण तदुद्भवोऽर्थोऽपि ध्वनिस्त्वेन स्वीक्रियते । यथाह भर्तृहरि-  
विक्रयपदीये—

‘यः संयोगवियोगाम्यां करणैरुपजन्त्यते ।

स स्फोट शब्दजाशब्दा ध्वनयोऽर्थरूपाहता ॥’

स स्फोटस्त्वन्यबुद्धिनिर्ग्राह्य एव । तद्व्यञ्जका वर्णा अपि ध्वनयः । तदु-  
च्चारणे क्रियमाणे द्रुतविलम्बितादिवृत्तिभेदोऽपि ध्वनिपदवाच्य । एतत्सर्वं वाज्य-  
पदीये—

प्रत्ययैरनुपात्येयं ह्यणानु गुरांस्तथा ।

ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥

अल्पोदसापि यत्नेन शब्दमुच्चारित मति ।

यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटम् ॥

शब्दस्योर्ध्वमभिध्यक्तेवृत्तिभेदे तु चकृता ।

ध्वनयः समुपोहते स्फोटात्मा तर्नं भिद्यते ॥

इत्यादिना वीणतम् । इत्य भर्तृहरिणा स्वीकृतेऽपि व्यग्यव्यञ्जकभावे नागेश-  
मन्तरो सर्वेऽपि वैयाकरणास्तत्रोदासत । पर नागेशभट्टेन निरूपितोऽयं पक्ष ‘मुह्यार्थ-  
वापनिरपेक्षबोधजनको मुख्यायंसवन्वासवन्घसाधारण प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको  
वन्नादिवंशिष्यज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्ध सस्वारविशेषो व्यञ्जना ’ (परमलघुमञ्जूपा)  
इत्यादिना । एव व्याकरणोपज्ञोऽयं ध्वनिवाद सहृदयालोकादेव प्रवृत्त ।

अस्य विरोधिनस्तु नैयायिका, मीमांसका वेदान्तिनश्च । तेषु नैयायिकास्त्रि-  
विधालिङ्गलिङ्गानाद् व्यग्यत्वेन निरूपितस्वार्थस्य बोध मन्वते । पर तन्मूनेऽनु-  
माने व्याप्तिज्ञानस्यावश्यकत्वेन व्यग्येऽर्थे च तस्य व्यभिचरिततया न तद्बोधः सम्भवति ।  
यथा ‘गतोऽन्तर्गमः’ इत्यादौ वक्त्रबोद्धव्यादिवंशिष्यज्ञानोऽर्थबोधः कथं व्याप्त्या  
सम्भवति तस्यापशयत्वात् । अनुमितोऽप्यसौ सर्वान् प्रत्येकधैव भवेन्न तु प्रतिव्यक्ति-  
भिन्न । महिमभट्टोऽमीषामनुमानवादिना मुख्यो व्यक्तिविवेककार । पश्चाच्च गुण-  
धृत्यैव व्यग्यार्थबोधः स्वीकृत्वा साक्षात्तया व्यञ्जनाया धन्तर्भावमबुवंन्नैयायिका ।  
जयन्तभट्टस्तु काव्यगतो बिलक्षणता स्वीकुर्वन् तस्या अभावे विवादमेव—

‘अथवा नेदुशी चर्चा कविभि सह शोभते ।’

‘परमगहनस्तर्कज्ञानामभूमिरय नय ॥’ इत्याद्युक्त्वा त्यक्तवान् ।

मीमांसकाश्चाभिधायामेव व्यजनामन्तर्भवयन्ति । तेष्वभिहितान्वयवादिनोऽवयवार्थबोधेऽपि तात्पर्याख्या चतुर्थी वृत्ति स्वीकुर्वन्ते निमित्तेन । अन्विताभिधानवादिना वाक्यार्थ एव सवेतज्ञान मन्वानाना मते च पदार्थोऽपि नाभिधाविषयस्तर्हि चतुर्थकदागतस्यार्थस्य तया बोध इति नोपपद्यते । वेदान्तिनोऽपि निर्विकल्पकज्ञानेनाखण्डबुद्धिना ‘सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म’ इत्यादावखण्डमेव वाक्यार्थं बुद्धिविषय तदर्थं चाभिधामेव समर्था स्वीकुर्वन्ते । पर सविकल्पकज्ञानदशायामविद्याग्रस्तंस्तरपि पदपदार्थरूपना विधेया । तदा च नथ व्यग्यत्वेनेष्टस्यार्थस्याभिधया प्रतीति स्यात् ।

इत्य सर्वेषामेतेषा मतानि निस्तदय ध्वनिसिद्धान्त प्रस्थापितवान् भम्मट । परमाश्चर्यमत्र यद् वक्रोक्तावेव ध्यञ्जना स्वीकुर्वाणस्य शुन्तकस्य न चर्चा कुत्राऽपि साहित्यदर्पणाहृते । तत्रतर्ताऽपि स्वोपजीव्यस्य काव्यप्रवाशस्यैव लण्डने बद्धपरिवरो वाक्यभङ्गमुक्त्वा विरराम ध्वनि स्वीकुर्वन्नपि । जगन्नायस्य तु ग्रन्थ एवापूर्ण इति विं यक्तव्यम् । एव साधीयान् व्यञ्जनामार्गं ।

## लक्षणावादः

भावा हृदयसरोवतिन सलिलमिव जीवनमुद्वेहयन्ति । प्रभवति च तेषामुद्रेक परीवाहाय । सोऽपि वाचा चेष्टाभिश्च सभवतीति जनसम्मुख तेषा प्रकाशन वाण्या मुख्य प्रयोजनम् । साऽपि, जाल्मबीव गिरिकुहराज्जनमुखान्नि सरन्ती ययोत्तर पट्टप्रवाहा सम्पद्यते महानद्या इव साहित्या स्वरूपमासादयतीति न कस्याप्यविदितम् । साहिती च वैचित्र्याधायिपदार्थनिर्भरा तादृष्यविलासविलासितलावण्यसातिशयकामनीयका कमनीया कामिनोव रसिकाना रसातिरेकान्मनो मदयति । वैचित्र्य च लोकोत्तरमार्गानुसरणेन वैदग्ध्यभगीभरित्या । यथा कस्यचिद् गेहेनदिन परपरामभवमीरोर्भीरुता प्रकटयितु 'ग्रामसिंहोऽयम्' इति प्रयोगः । ग्रामसिंहश्च कुक्कुरो य खलु ग्रामेऽकुतोभय स्वबन्धुनशस्त्राञ्जनाश्च दृष्ट्वा बधितोत्साहो मपते, पर लगुडहस्ते, प्रबले वा समापतति दन्तानेव दर्शयति, लापूलमेव चालयति । तथाविधा वृत्तिर्नरस्य यथाऽनेन शब्देन द्योत्यते न तथा कुक्कुरशब्दप्रयोगेण । इयमेव वक्रता वचासि रोपयति, चेतश्चमत्करोति, भाव प्रसादयति ।

नाम शब्दस्य प्रचलितोऽर्थश्चित्ते विधान्ति लभत इति तेन लक्षितस्य तत्सम्बन्धिनो भिन्नार्थस्य लक्षणादिय वक्रता लक्षणा वृत्तिरिति प्रसिद्धा । अस्या स्वरूपनिर्वाहाय तत्त्वत्रयमावश्यकम्—मुख्ये सकेतितेऽर्थे बाधोऽस्यति , लक्ष्यमाणस्यान्यार्थस्य शक्यार्थेन सह सम्बन्ध , रुडिरन्यार्थसूचनाकार प्रयोजन वा निमित्तम् । तदेवोक्तम्—

मुख्यार्थबाधे तद्व्योगे रुडितोऽय प्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥

अत्रारोपिता क्रियेति विशेषार्थम् । आरोपस्तथाऽवर्तमानस्य पदार्थस्य तथा वर्तमानेन सहाभेदीकरणम् । यथा सर्वथा भिन्नयोर्मुखचन्द्रयो सादृश्यातिशयमहिम्नाऽभेदीकरणं मुख चन्द्र इति । अय चाभेदारोप परस्परसम्बन्धसापेक्ष । सम्बन्धश्चानेकविधः, तादृश्यात् समवायात् प्राथम्याश्रयिभावेन, अज्ञाङ्गिभावेन, स्वस्वामिभावेन, कार्यकारणभावेन सादृश्येन च । यथा चाग्निपुराण उक्तम्—

अभिधेयेन सम्बन्धात् सामीप्यात्समवायतः ।

वंपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥

एषु च सम्बन्धेषु यत्र सादृश्यकृत सम्बन्ध स एव गुणकृतस्तदाश्रिता च गोणी लक्षणोत्पुच्यते, तदन्वतिरिक्ता तु शुद्धा । यथा 'सिंहो माणवक' अत्र मानुष्यकमूल सिंहेन सहानुपपन्नोऽभेदान्वयो माणवकस्य सिंहवृत्तिसाहसनिर्भावत्वादिगुणविशिष्टता लक्षयति, गुणकृतोऽयमारोप । एतदतिरिक्ताश्चान्ये सम्बन्धा यत्र भवन्ति सा शुद्धा लक्षणा, यथा— करशाखविषये 'करोऽयम्' इति प्रयोग । यथा वा 'गगाया घोष' इत्यत्र सामीप्यसम्बन्धात् गगाशब्दस्य तीरपदे लक्षणा ।

एषा च क्वचित् सकेतितमर्थमपरित्यज्यैवार्थान्तरबोधनस्यले भवति, परत्र च यदा शब्द. स्वार्थं सर्वथा परित्यज्यान्वार्थं प्रकटयति । यथा—

स्निग्धश्यामलकान्तिसिप्तविषतो वेत्तद्वलाका घना  
- धाता शीकरिण पयोदसुहृदामानन्दकेका कला ।  
काम सन्तु, दृढ कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे,  
वंदेही तु कथ भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥

अत्र वक्तुं रामस्य स्वविषये 'रामोऽस्मी'ति कथन न सगच्छत इति सीता-निर्वासनवनवासवष्टसहिष्णुत्वादिविशिष्टरामत्वे लक्षणा । अत्र रामशब्दो न स्वमर्थं जहातीति साऽजहल्लक्षणा, उपादानलक्षणा वा कथ्यते । स्वार्थं सर्वथा परित्यज्या-र्थान्तर प्रकटयति शब्दे तु जहल्लक्षणा लक्षणलक्षणा वा भवति । यथाऽत्यन्तमप-वारिण प्रति—

उपकृत बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

धिदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्त्व सत शरवां शतम् ॥

अत्रापवारिण न घटतेऽयमर्थ इति नितरामपकृत त्वया मम किं वक्तव्य तव दोर्जन्यस्य विषये । न त्वाहशा जीवनाहर्हा इति विपरीतोऽर्थोऽत्र बोध्यते ।

एषा लक्षणा क्वचन लक्ष्ये लक्षिते च शब्देन गृहीतेऽन्यत्र च लक्षिते लक्ष्येण ग्रस्ते भवति । तदा पूर्वास्मिन् स्थले विषयविषयिणो सत्त्वे सारोपा, परस्मिन् च साध्यव-साना । यथा—'भायुर्धृतम्' । अत्रायुष्वारण धृतमित्यर्थे द्वयोरभेदेनोक्तिः । धृतस्यायुषा निगरणे तु सेव माध्यवसाना ।

लक्षणा च ऋद्धे प्रयोजनाद् वा भवति । रुद्धो यथा 'वदति विनितीपत्रपायनम्' इत्यादौ वदति क्रिया चेतनकर्मणि ऋद्धा विनितीपत्रजमोऽन्वेतनेऽसगच्छमाना बोधय-ति सप्तमि । यत्र तु विमपि प्रयोजन प्रकटयितुं लक्षणोपास्यते तत्र प्रयोजनवती ।

यथा पूर्वोदाहृते - 'स्निग्धश्यामलकान्ति' इत्यादौ रामोऽस्मीति लक्षकशब्दस्य प्रयोगो हृदयस्य कठोरतातिशयं व्यनक्ति । प्रयोजनञ्चेदं व्यञ्जनयैव बोध्यम् । यथा —

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत् प्रयोजनम् ।

यथा प्रत्यास्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥ (सा. द. २)

न चेदं पुनर्लक्षणया बोध्येत, शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभावात् । अस्तु नाम वादिसन्तोषः । परं न तत्र लक्षणया प्रसवित । यतो नात्र मुख्यार्थे बाधः ; न च रूढिप्रयोजनयोरन्यतरन्निमित्तम् । नापि प्रयोजन-विशिष्टे लक्षणा, तदापि प्रयोजनान्तरमपेक्षितं स्यात् । तद्विशिष्टेऽपि लक्षणास्वीकारे पुनः प्रयोजनमिति नितराम-नवस्याप्रसंगः । अत एवोक्तम्—

लक्षणं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।

एवमप्यनवस्था स्यात् सा मूलक्षयकारिणी ॥ (का. प्र. २)

प्रयोजनवत्यपि व्यंग्यस्य गूढत्वगूढत्वेन द्विविधा । एवं मम्मटोक्तानुसारेण-लक्षणा प्रथमं रूढा प्रयोजनवतीति द्विविधा । द्वितीयाऽपि शुद्धा गौणी चेति द्विविधा । गौणी च सारोपा, साध्यवसानेति पुनर्द्विधा । शुद्धा खलूपादानलक्षणा लक्षण-लक्षणोति च द्विप्रकारा सती पुनः सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधा । एवं षट् प्रयोजनवत्या एकश्च रूढ्या इति सप्तसु भेदेषु पुनः प्रयोजनवत्या गूढव्यंग्यत्वेनागूढव्यंग्यत्वेन च द्वौ भेदौ । एवं सपीड्य प्रयोजनवती द्वादशधा, रूढा त्वेकविधैवेति लक्षणा त्रयोदश-विधा । विश्वनाथस्तु लक्षणं गौणी शुद्धा चेति द्विविधा पुनारूढा प्रयोजनवतीति कृत्वा चतुर्धा, तत उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेति साऽष्टधा । ततः सारोपा साध्यवसाना चेति षोडशधा । पुनः प्रयोजनवत्या व्यंग्यस्य गूढत्वगूढत्वाम्या द्वौ भेदा-विति सा षोडशधा । प्रयोजनस्य धर्मगतत्वेन धर्मगतत्वेन च द्वैविध्यमिति द्वात्रिंशत्-प्रकारा तदाश्रया । रूढाया अष्टाभिर्भेदैः सह मिलित्वा चत्वारिंशद् भेदाः । पुनर्लक्ष-णायाः पदवाक्यगतत्वेनऽशीतिधा सा इति स्वीकरोति ।

केचिच्च लक्षणाय, जहृदजहृत्स्वार्थस्य तृतीयं भेदमपि स्वीकुर्वन्ति । क्वचिदशे-ऽर्थत्यागः क्वचिन्नेति तस्य मूलम् । परं नैतत्स्वीकारस्यावश्यकता । जहृत्स्वार्थायामेव तस्य अन्तर्भावात् ।

लक्षणायाः स्वरूपविषयेऽपि त्रिविधा विप्रतिपत्तयो विदुषाम् । तथाहि तत्र प्राचां मते लक्षणायाः परिभाषा—

शब्दस्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुप्यता ।

अर्थावक्षेपस्य पुनर्लक्ष्यमाणत्वमुच्यते ॥ (अभिधावृत्तिमातृषा)

इति । अन्येषां च लक्षणं शक्यसम्बन्धेनाशक्यप्रतिपत्तिरिति । कुमारिलभट्टस्य लक्षणं तु—मानान्तरविरोधे तु मुख्यायंश्य परिग्रहे ।

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ॥ इत्यस्ति ।

केचित्तु शक्ये शक्यतावच्छेदकारोपमेव लक्षणां स्वीकुर्वन्ति । अन्ये च वक्तु-स्तात्पर्यमेव । अन्वयानुपपत्तिः तात्पर्यानुपपत्तिर्वा लक्षणोत्तरपि मतम् । परमस्ति किम-प्यस्वारस्यम् । तथाहि—

यदि वाच्यायंसम्बन्धेनान्यायंस्य स्मरणमेव लक्षणोत्पुच्यते, तत्तु नोचितम् । तथाहि स्मरणं स्वयमपि ज्ञानम् । अर्थबोधस्य कारणं न ज्ञानमपि तु वृत्तिः । सा च सम्बन्धविशेषः ।

कुमारिलस्य लक्षणेऽपि च वाच्यायंस्याविनाभावेनान्यायंज्ञानमेव लक्षणोत्-स्वीकृतम् । अतस्तत्रापि पूर्ववृत्तित्वापत्तिः । शक्यतावच्छेदकस्यारोपोऽपि न तावन्नक्षणा । तादृशारोपस्वीकारे हि—

कचतस्प्रत्यति वदनं वदनात् कुचकुङ्मलं विभेति ।

मध्याद् विभेति नयनं नयनादधरः समुद्विजति ॥

अत्र न लक्षणाया उपयोगः । तथाहि पद्येऽस्मिन् कवानां राहो, मुखस्य चन्द्रे, कुचकुङ्मलस्य कमले, मध्यस्य सिंहे, नयनस्य मृगे, अधरस्य च पल्लवार्थे लक्षणा । आरोपे चारोपणीयेन सहारोपितस्याभेदप्रतीतिर्भवति, सत्यां चाभेदप्रतीतो लक्षिता राहप्रभृतयः केशाद्यभिन्ना एव भवेयुः । ततः प्रस्तुतं तात्पर्यमेवापह्न्येत ।

नापि तात्पर्यं लक्षणा, वक्ष्यमाणे हि मते तात्पर्यानुपपत्तिरपि लक्षणाया कारणत्वेन मता । परं स्वयं तात्पर्यं लक्षणारूपेण स्वीकृतेऽनुपपत्तेर्मूलमेवोपह्न्येत । मुख्यायंस्य बाधोऽपि लक्षणाया मूलत्वेन स्वीकृतुं न शक्यः 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्'. अत्राभ्याप्तेः । अत्र हि न तावद् वाच्यायंसंबोधे कोऽपि बाधः । परं वक्तुं स्तात्पर्यं न सिध्यति । दध्युपघातकेभ्यो हि दध्नोऽत्र रक्षणमभीष्टम् । तात्पर्यानुपपत्तिश्चात्र विद्यत एव ।

परं तात्पर्यानुपपत्तिः किरूपा ? वाच्यायंसंघर्षस्तात्पर्यान्वयविषयीभूतो वा धर्मो यत्र पृथक् स्यादपवा मुख्यायैत्वविशिष्टस्याभावो भवेत् । तत्र नाद्यः, तथा सति न लक्षणायाः प्रयोजनम्, गंगायां घोष इत्यादौ गंगानद्यस्य मुख्यायंसंघर्षो गंगात्वम्, तस्य तात्पर्यविषयीभूतोऽन्वयः प्रवाहदिना स्यादेव । एवं च गंगातटस्य घोषस्य चापाराधेयसम्बन्धवत्यातयोरन्वयः, स धर्मश्च तटे वर्तते, तद्विशिष्टं च गंगात्वम्, तत्र हि संसर्गं पावनत्वं च तिष्ठतः । एवं गंगायां तात्पर्यविषयान्वयित्वविशिष्टत्वं गंगा-पदे वर्तत एव । एवं मुख्यायंतावच्छेदकरूपेण तात्पर्यानुपपत्तावेव लक्षणोति सिद्धम् ।



यथा गंगायां घोष इत्यत्र मुख्यार्यो गंगा तद्धर्मो गंगात्वम्, तस्य विशेषणं च तटः । घोषस्य तेन सम्बन्धेन न गंगापदेन सहाधाराधेयसम्बन्धाकारकोऽन्वय इति तात्पर्यानुपपत्तिः । अतो नान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम्, मीनशैवालप्रभृतिभिः सहापि गंगा-पदस्यान्वयसम्बन्धात् । न च केवलं तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणा बीजम्, तथाहि वक्त्रा किमपि कथिते यत्र कुत्रापि तात्पर्याभावे लक्षणा स्यादिति रुढि-प्रयोजनयोरेकतरस्या-वश्यमपेक्षितत्वम् । अतः शक्यसम्बन्धो लक्षणोति लक्षणं सगतम् । तस्याशयः—शक्येन मुख्यायेन सह सम्बन्धे सत्यशक्यार्थप्रतीतिर्यदा भवति, स व्यापारो लक्षणा । इदं जगन्नाथस्य मतम् । विश्वनाथस्य लक्षणमपि नासंगतम् । यथा—

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो मयाऽन्योऽर्थः प्रतीयते ।

‘रुढेः प्रयोजनाद् वाऽसौ लक्षणा शक्तिरपिता ॥ (सा. द.)

एतदनुसारेण मुख्यार्ये वाच्यार्येऽविश्रान्तिमूले बाधे तेन चलज्जलप्रवाहरूपेण गंगापदेन सह सामीप्यसम्बन्धेन युक्तोऽन्योऽर्थस्तटाकारको लक्षणमा बोध्यते । तात्पर्यानुपपत्तिश्चात्र लक्षणाया मूलम् । एवं लक्षणाभिधावोधितेऽर्थे तात्पर्यानिधि-गतावेव भवतीति साऽभिधापुच्छभूतैव । तस्याः प्रयोगं च भाक्तं गुणवृत्ति वदन्त्या-चार्याः । परं भक्तिगुणवृत्तिर्वा विशेषेण सादृश्यमूलाया लक्षणायां भवति । सा च रूपकार्लकारस्यातिशयोक्तेश्च मूलम् । शुद्धा लक्षणा तु प्रयोजनवती ध्वनेरविवक्षित-वाच्यस्य बीजम् । अतः काव्यकृद्भिः सततं सोपयुज्यते चमत्कारि च तदन्वितं काव्यं सम्पद्यते ।

## काव्येषु नाटकं रम्यम्

यथा मानवस्य भौतिकमुदन्तजातमितिहासः स्फुटीकरोति, तथैव तदीयान् नहि नहि, समेषामपि प्राणिनां मानसान् व्यापारान् विशकलयति साहिती । तस्यां हि स्थूल-कार्याणां मूलभूता भावा एव प्रकाश्यन्ते । साहित्ये च विशालवाङ्मयाभिन्ने नव-नीतमिव दुग्धस्य काव्यं तस्य सारः । तद्धि रम्यतमं मनोवृत्तीरुपाश्रयति । तत्रापि नाटकं रूपकमिति यावत्, सर्वाधिकं रमणीयमुच्यते । काव्यस्य हि हृदयश्रव्यत्वेन द्वैविध्ये हृदयं रूपकम् तत्र नटेऽनुकार्यवस्तुन आरोपात् । तथाहि—

‘तद्रूपारोपात्तु रूपकम्’ । (सा. द.)

वस्तु, नेता रसश्चेति त्रयाणां तत्त्वानामुभयत्र सामान्येन स्थितावपि चतुर्थमभि-नयात्मकं तत्राधिकम् । अभिनयश्च तावदवस्थानुकारः । लोके मानवस्य परिस्थिति-विशेषेषु पाहसी स्थितिः संभवति सा रूपके दशकाणां पुरतः प्रस्तुता सती व्यतीतमपि वृत्तं प्रत्यक्षं कारयति । प्रकृतिसिद्धं चैतत् । घटितपूर्वा शब्दजालेन वर्णिता रोचिका-ऽपि घटना न तथा वशीकरोति मनो यथा स्वल्पमपि पुरस्ताद् वृत्ता । दिने दिने स्वभा-वोपनता घटना न जनेन लक्ष्यते न च समष्टिरूपेण तथा गण्यते । परं संव यदा रंग-पीठेऽनुकर्तुं भिस्तथैव प्रस्तूयते विविधभावव्यंजनाभिः सह, प्रत्यक्षायिता कामप्यपूर्वा सविदं वेदयति सामाजिकान्, निमज्जयति परमानन्दमहोदधौ, विस्मारयति स्वपर-संविभागस्य, लुम्पति ययार्थजीवनस्य द्वन्द्वान् ।

सर्वव्यापिन आनन्दमयस्य प्रकाशात्मनो ब्रह्मण एवांशो लोकाधिकरंणो जीव इति वेदंरुपनिषद्भिश्चोदितम् ।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परियस्वजाते ।

तपोरेकः क्विप्लं स्वाहृत्ति, अनशनग्नयो अभिचाकशीति ॥

अयं कर्मफलभोक्ता जीव इन्द्रियाणि समनास्यधिष्ठाय जगति वियमानोऽपि न परमानन्दमयी स्वस्थितिं सर्वथा विमुञ्चति । तां लब्धुमेव निरन्तरं प्रयतते । कलानां

विकासेन, सौन्दर्योपासनेन, ऐन्द्रियोपभोगेन, विविधैर्विलासराशिभिरानन्दमेवायमनु-  
बुभूषति । तत एवोक्तम्—

‘रसो वै सः । रस ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति’ ।

अतएव स मनो रञ्जयितुं विविधानि साधनानि समन्तादन्वेषयति । एतां  
प्रवृत्तिमभिजानद्भिर्विपश्चिद्भिराचार्यैः काव्ये नाटके विशेषतो रसपरिपाको मुख्य-  
त्वेन स्वीकृतः । स एव प्रधानं प्रयोजनपरनिवृत्तिरूपम् । नाटके च तस्य साधु समा-  
स्वादो भवति विविधस्य लोकवृत्तस्य तत्र परिचयः । देवा मानवा प्रमानवास्ति-  
र्यञ्च सर्वेऽप्यनेन रसाप्लुताः क्रियन्ते । कालिदासस्तावदस्य महत्त्वं साधु गीतवान्—

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषं  
रद्रेणोदमुमाकृतद्यतिकरं स्वागे विभक्तं द्विधा ।  
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नाना रसं दृश्यते  
नाट्य भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम् ॥ (माल० १।४)

कीदृशमुदात्तस्वरूपमुपवर्णितमत्र कविना नाट्यस्य ! नाटकं च तस्यैव प्रकार  
इति न तावद्भिद्यते । रूपकमेव तस्याभिप्रायः ।

आर्याणां संस्कृतिर्बेदमूला । सर्वा अपि प्रेरणास्तत एव गृह्यन्ते तैः । अत एव  
नाट्यमपि तत एवोद्भूतमिति प्रतिपादितं भरतेन—

‘जग्राह पाठ्यमभवेदात् सामन्यो गीतमेव च ।  
यजुर्वेदादभिनयान् रसानायर्वेणादपि’ ॥१।१॥

पञ्चमवेदत्वेन चास्य नाट्यस्य महिमा गीतः । सर्वप्रथममिन्द्रध्वजमहोत्सवे  
तस्य प्रयोग इति नाट्यशास्त्रे वर्णनम्—

अयं प्वजमहः शीमाग्महेन्द्रस्य प्रवर्तते ।

अत्रेदानीमयं वेदो नाट्यसज्जः प्रयुज्यताम् ॥ (ना० शा० १।२।१)

लोकवृत्तसारसंग्रहस्य विद्यमानतया न किमपि परिहीयतेऽत्र । ब्रह्मण उक्तिरे-  
वेदं साधयति—

भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकैः ।

कर्त्तव्यान्वेष्याप्येक्षी नाट्यवेदो मया कृतः ॥

नैकान्ततोऽत्र भवतां देवानां चापि भोवनम् ।

प्रलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ॥ (ना. शा. १।७२-७३)

यदि किमपि लोके दृश्यतेऽनुभूयते, श्रूयते वा, तदखिलमपि प्रत्यक्षतामापद्यते सामा-  
जिकानामिति कथं न भवेत्तया परितोषः । अत्र हि क्वापि द्वन्द्वः, क्वचिरक्रीडा, क्वाऽपि  
व्यवहाराः, क्वापि साम्यम्, कुत्रापि परिहासोऽप्यत्र युद्धम्, इतो क्विसतोऽपरत्र वधः

प्रदर्श्यते । धर्मिणा धर्माचरण, वामिना च कामेष्वासक्ति ( १७३ ७४ ) विविधभावानां जीवनस्य दशाना ज्ञापक लोकस्य वृत्तस्य यथावदनुकरणमेतस्मिन् ( १७ ) न केवलमवस्था-प्रत्यक्षीकरणमत्र, सन्मार्गप्रवर्तनं घृतिप्रदानं चार्तानाम् । गरीयसा लघीयसा मध्य-माना च मनोरमणद्वारेण शिक्षाप्रदम्, सर्वेषामपि दुःखिना वा विश्रान्तिदम् । शास्त्रम्, शिल्पम्, सकला अपि विद्या, निखिला अपि कला, योग, कर्म वाञ्छेप तत्र निवर्ष्यते । ( ७८-८२ ) नेद स्वोपज्ञ तावत्, लोकस्य प्रवृत्तिरेव याथाव्येनात्र सुखदुःखमयी साभिनया नाट्ये प्रस्तूयते । अतएव प्रकृतिरत्र वर्णा लोचधर्मी नाट्यधर्मीति च द्वैविध्येन वर्णिता । सा च याथाव्येनाविषयादिनी लोचधर्मीति कलाविन्यासेन रुचिरीकृता च नाट्यधर्मीति प्रतिपादिता । तेनैव हि रसप्रतिपत्तिः ।

जीवन नैकधा सर्वेषाम्, उत्पन्न पतन च, सुख दुःखम् च, हासो रोदन च, प्रेम घृणाऽपि, रोष प्रसादश्च, हर्षं शोकोऽपीति वैविध्यं तत्र । एकस्यैव जीवने ता सकला अप्यवस्था, यथाकालं समापतन्ति । तेन न तावन्नाट्यं केवलमानन्दमयं सम्भवति । अतः क्वाऽपि शृंगारस्य, क्वापि करुणस्य, अत्र च वीरस्यैव परिष्ठाकं क्रियते । न च करुणो प्रधाने सामाजिकानां शोकोदयान्न तजानन्दानुभूतिः, पूर्ववृत्तस्यैव प्रस्तुतीकरणत्वात्, अनुकार्यस्य तत्राविद्यमानतया, नटे च कस्यापि भावस्यासत्त्वात् शोकोदयाप्रसगात् । अभिनयस्य च दर्शनाच्छ्रवणाच्च वासनाकारो भावः सामाजिकानां सहसोद्भावितो हृदयं द्रावयन् कामपि परामानन्दमयीमवस्थामनुभावयति । तदा लोकः किल विस्मृतान्यानुभवशिवन्मयी निर्वृतिं परमामास्वादयति ।

कटुप्रायं खल्वनुभवो जीवनस्य । दैनिके व्यवहारे बहुधा वयं जीवितेऽपि खेदं भ्रमं भ्रमस्तदव्यतिरिक्तं च किमपि दिदृक्षामः । अनवसितश्रमश्चान्ता क्षणमप्येकं विश्रामसुखमनुबुभूषामः । नेयं पलायनात्मिका प्रवृत्तिर्जीवितमुपेक्ष्य, अपितु द्विगुणं बलमेवाधीयतेऽनेन । 'मुस्ये चित्ते बुद्धयः सस्फुरन्ति' हि । विश्रामार्थिना च मनोरजनस्य साधनं किमप्यन्विष्यते । नाट्यं च साधिष्ठं जगाम । अनेन तस्य वृत्तिस्तुष्यति । एकं श्रमिकोऽपि परिहितराजाहंस्वस्वस्य भूमिकां भजन् अनुकुर्वन्तस्तस्यावस्थां परतोपमनुभवति परिचिनोति चावस्थान्तरम् । एव स्वात्मविस्तारं सपद्यते, हीनतां भावनां च लुप्यते । व्यग्रात्मकानि रूपकाणि दृष्ट्वा च गृपा धनिकश्च स्वस्वसितानि साधु विभावयितुं क्षमाः । विविपैर्दृश्यं कृता विस्मयसृष्टिर्विकासयति लोकस्य चेतः ।

भावानुसारेणैव करुणप्रधानानि (Tragedies) हास्यप्रधानानि प्रहसनानि (Comedies) एकाकानि (one act plays) व्यंग्यरूपकाणि भाष्यारचितामेव प्रवृत्तिमनुसृत्य विहिता । पाश्चात्येषु नाटकेषु सयामो वधो भोजनं चुम्बनातिग-नानि च रंगमंचे प्रस्तूयन्ते । परं सस्कृतनाटकानां परम्परा नैतद् साधु मन्यते ।

कामं तेषां लोके प्रतिदिनमनुभवः परं समाजः खलु किमपि वैशिष्ट्यमभिकामयते स्वविस्मरणात् । तितां रयितुमभितपन् कटुकदूनः पुनस्तस्यैवोपस्थितौ खिद्यत एव ।

अधुना चलचित्राणि सर्वतः प्रचलितानि येषु गानं क्रीडा, संग्रामः, वधः, दूरादुत्प्लवनं, वायुयानयुद्धम्, पीतभ्रंशः, सेतुध्वंसः, यानपतनम् किंबहुना प्रत्युतु परिवर्तमानानि प्राकृतदृश्यान्वपि यायार्थ्येन दर्श्यन्ते । गौतूहलस्य मनोरमणस्य च साधीयसी पूर्तिस्तः सम्पद्यते इति नात्र विवादलेशः । परं न जनो विस्मरति कदापि मच्चित्रमिदम् । न नाटकस्य व्यर्थता तस्यास्तित्वेन साध्यते । परं स्वयमेव मन्दादरा जना नाटकेषु । शोभने सुलभशुभंसाधने रंगमंचे कुशला अभिनेतारः पटीयसी कृतिमभिनयेयुश्चेत् स्मरेदपि न लोकश्चलचित्रस्य । स्वजीवनस्य प्रत्यक्षायितं यथा नाटकेन न तथा चित्रैः । गानं नृत्यमातोद्यमभिनयश्च चत्वार्यंगानि निपुणं प्रयुक्तानि तिरश्चोऽपि रंजयन्ति का कथा मानवानाम् ? अतः साध्विदमुक्तम्—

‘काव्येषु नाटकं रम्यम्’ इति ।

## आदि-कविर्वाल्मीकिः

कृजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।  
आरुह्य कविता शाखा वन्दे वाल्मीकि कोकिलम् ॥

ग्रहो परमकारुणिकस्य स्वप्रतिभाप्रवर्तितकाव्यपीयूषप्रवाहस्य भगवतो वाल्मीकेर्मेहिमा यस्याद्यापि चरमपरिपाका सरलाऽपि भावगहना, ऋजुरपि नाना-वृत्तकुटिला, वर्णितभुवनाभिरामरामाऽपि योजितोचितविरामा शोभना मृद्वीकापाक-स्फीतरसा कविता वर्षाणामनेकसाहस्यमतीतायामपि जगन्मानस स्वरसै सरसी-करोति । निन्दन्तु नाम केऽप्यप्रमाणयन्ती मर्हपि पर खिद्यते विश्वोपकारकरणाना तादृशाना प्रतिभाप्रभाकराणामुदन्तमनुपलभ्य । सर्वत्र द्विजोत्तमत्वेन वर्णितोऽप्ययं मर्हपिः प्रामाणिकोदन्तालाभादद्य महत्तराणामेव (मेहतर) पूर्वजत्वेन ख्याप्यते इति महतो विस्मयस्य विषय ।

ययानुश्रुति पूर्वमय रत्नाकरनामा विप्रवशभूपणोऽपि दुर्देववशात् पाटञ्जर-वृत्तिमाश्रयन् मार्गकण्ठवीभूय पान्थानबलुण्ठ्य तदेव धनमुपजीवतिस्म । कदाचित्तस्य बन्धनमुपगतो देवर्षिर्नारद 'किमिति स्वार्थं-निरर्तेऽपि परिजने नृशसामुपपराधमाचरसि । तव धनस्य भागमिच्छन्त एते न त्वत्कृतस्य पापफलस्याशभागिन । कथं स्वपरलोक भ्लेशयसि पापाचार' इति बोधित कौटुम्बिकैश्च न्यक्कृतस्तमेव कारुणिकमूर्ध्नि शरणमगात् । देवर्षिस्तु सकल दुरितापनोदक्षम मन्त्रराज तस्मा उपदिश्य 'बल्याण तेऽस्तु' इत्याशीभिस्त नियुज्यायात् । रत्नाकरश्चोन्मुद्रितहृदयचक्षुष्वो विरागस्तत्रैव निरुद्धाखिलवृत्तिनितरा सयतो रामेति मन्त्रमजपत् । तपोनिनीनस्य तस्य कायो बन्नी-भिरात्मसात्कृतो बल्मीकभावमापेदे । तेन बल्मीकादुत्थित इति वाल्मीकिसृजया व्यप-दिष्टो लोकेनेति ।

मर्हपित्वमापन्नस्यास्याश्रमपद तमसायाः (टोस) सरितस्तीरेऽवतंतेति प्रसिद्धम् । भारतीय-परम्परा प्रथममेव ससृष्टतस्य कवि वर्णयति । नात पूर्वं लोके पद्यमुपायुज्यत

वेदेष्वेव तस्य वृत्ते । तप कठोरशामपि तादृशामृषीणा बीततामस मानस मृदुतम  
भवतीति विरोधिनी विस्मयजननी च वृत्ति । कदाचित्कुशसभिदाद्यानयनाय वन  
गतो विहरत क्रौञ्च ( बगुला ) निधुनस्य मध्याद् व्याघ्रेण निहत प्रिय क्रौञ्ची च  
विरहविधुरा करणकरुण विलान्ती निभाल्य बरुणा—तरतित मना सहस्रैव शापव-  
प्यायभाणमपि सरसमिद पद्यमुज्जगार—

मा निपाद प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वती समा ।

पत्क्रौञ्चमियुनादेकमवधौ काममोहितम् ॥

भ्रूञ्चायमनुष्टुभ प्रथम श्लोकी जगति । तत्र परमेष्ठिनः चोदितो नार-  
दोदित वृत्तमाश्रित्य स्वोपज्ञ रामायणमायकाब्जमरीरचत् ।

कथेय परचाद्वृत्तिभि कविभिर्बहुश सूचिता । ध्वन्यालोकद्वदानन्दवधेन  
स्वप्नये व्यग्रायं वरणं कनकिलसत्—

काव्यस्यात्मा स एवापस्तथा चादिकवे पुरा ।

क्रौञ्चद्व द्वियोगोत्थ शोक श्लोकत्वमागत ॥

भवभूतिरपि स्वनाटक उत्तररामचरिते वृत्तमिद सचिकेत, महाकवि  
कालिदासश्च सीतात्यागप्रसंग उदाहरत्—

तामम्यगच्छद् रुदितानुसारी मुनि कुशेष्वाहरणाय धान ।

निपाद द्विद्वण्डज वशमोहय श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोक ॥ ( २ व )

अथ हेतुपदसौ सस्कृत घ्रादिनविपद समाजयति ।

महर्षेरस्य वृत्ति बाण्डवटकनिबद्धा, रामकथाया जगति प्रवर्तिता, रामायणा-  
भिषाऽऽदिवाव्यसम्मानभागिनी परमरमणीया । बुद्धिवादाकुल धाधुनिके जगति  
यत्र न जन स्वगितयपि विश्वगिति तकप्रिय, काम न विदवसितु कालदृष्टाऽऽस्थादि-  
काव्यत्वे पर सरसरसरसया मधुरमधुरया सरसरसरसमा भावतरनया सहज प्रसृतया  
तयाऽऽतमयाऽऽहृत्निमग्न-धकीसने वृत्तसहृदयजनमनोमन्यनया रक्तनया, स्वात्तरनुस्यै  
प्रसादादिभिरादौ गणनीयतामेवाहति । परिनिष्ठिततमोय शंकी वल्गोकजन्मनोऽस्मा  
त्प्रवृत्ता व्यासमपि कृताशेयती नौलिदासकराध्याम्बुधो समाविशत् । न तत्र पर हस्यते  
सादृश मामनीयक ननन्तीति विनाशवादानुमापिनोऽप्यतनानाह्वयते । रामनयाऽऽ प्रवा  
रिता सरस विषाद्य देशमिग पावयती मानवमानसानि कृन्कपव वेदान्तराण्यपि  
पावयामान । अ० पुं द्विद्वपि येन केनापि यथा ह्यतिमितय यथा गारतीया सस्कृति-  
मपि तत्र सत्र समादिशक्ति महानुपवारोऽस्मा वृत्त धायारणामिति विभावनीय सुधीभि ।

बुद्धिवादोपहता पण्डितम्मन्या अनेके जना अद्य रामकथा कपोलकल्पना वाल्मी-  
कि च दाशश्रु गायमाण वाव्य च ख्रीष्टाब्दारम्भकालिकमेव स्वीकुर्वते । तत्र च—

“यथा हि चोर स तथाहि बुद्धस्तथागत नास्तिकमत्र विद्धि” इत्यादि श्लोके  
बुद्धनाम्नो दर्शनात्तदुत्तरकालिक केचिन्मन्वते । प्रक्षेपपाठे शाखाबाहुल्येन च रामा-  
यणमाकुलता गतमिति नारित सन्देह । पर महाभारते रामकथा विस्तरशो वर्णिता,  
वाल्मीकेनाम<sup>१</sup> च तत्रोल्लिखितमिति ततोऽपि पूर्वकृतत्वे रामायणस्य कुत सक्षय ।  
तेनाऽपि सुतरामस्य प्राचीनता सिध्यत्येव ।

रामायणे रामस्य कथाऽविकला वर्णितेति महाकाव्यकोटि स्पृशदपि  
प्रणीततर्पिणाऽऽख्यानपदमेव भजते । उपलभामहे च सकलान्यपि महाकाव्योचितानि  
तत्त्वानि तत्र । भारतीय साहित्य शास्त्रानुमतानि पाश्चात्यालोचककृतानि च महाकाव्य-  
लक्षणानि तत्र सघटन्त इति चित्रम् । सुनिर्मल, सुबन्धश्च कथा-प्रवाह, पात्राणां चारित्र-  
वैशद्यम्, निसर्गमधुरा सवादा, युगानुकूला आदर्शा, प्रसादमधुरा भावबन्धुरा  
नाना-वृत्त-मनोहरा, निर्दम्बरा, निष्काठिन्या च शैलीति कस्य न प्रसादयति चेत्  
इमे गुणा । नारदवर्णितस्य महामानवस्य चारित्र्यं देवभावेऽपि तथा प्रस्तुतं यथा  
लीलामागवोऽयं विशिष्ट गुण शील सपन्नोऽस्माकं सनिकृष्ट एव प्रतिभातीत्यहो  
कौशल काव्यबन्धे । न काचिदेतादृशी वृत्तिर्याऽत्र न वर्णिता भवेत् सरला घोरा वा  
पावनी अपावनी वा । आदर्शं दृष्टिनं च यथार्थस्य विस्मरति । वस्तुवर्णनेऽति-  
नैपुण्य महाकवे । अयोध्याया लकायाश्च वर्णनयोर्न मुञ्चति भव्यता किमपि ।  
लकावर्णनं यथा—

कलासशिखरप्रस्थाम् अलिखन्तीमिवाम्बरम् ।  
दीप्यमानामिवाकाशे काञ्चनैर्भवनोत्तमं ॥  
सपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्नागैर भोगवतीमिव ।  
धप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुघराम्बराम् ॥  
शतघ्नीशूलकेशांताम् अट्टालकघतसकाम् ।  
अचिन्तां सुकृतस्पर्शां कुवेराभ्युयितां पुरीम् ॥ (सु २ अ)

रामायणम् अपूर्णम् अद्विष्टम् विस्मयकारकम्—

जाम्बूनदमयेर्जालैर् वैङ्गयंकृतवदिकैः । मणिसफाटिकमुक्ताभिः प्रवालकृत भूमिभिः ॥  
तप्तहाटकनिभूहै रजतामलपांडुरैः । वैङ्गयंतततावार्यैर् हाटकान्तरतोरणैः ॥

(सु २ अ)

विरह विधुराया सीताया वर्णनं मूर्तमप्यमूर्तोपमानं सूक्ष्मायितम् ।

१ वन० ८५।३७६ तीर्थयात्रा-पर्व ।



“कुर्वन्ती प्रभया देवी सर्वा वितिमिरा विश ।  
 ता नीलकेशीं विम्बोष्ठीं मुमध्या सुप्रतिष्ठिताम् ॥  
 पीनांचितगुरुश्रोणीं धृत्तोर सहतस्तनीम् ।  
 सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ॥

×

×

×

तां बुद्धिमिव सदिग्धामृद्धिं निष्पत्तितामिव । विहृतामिव च श्रद्धामाशा प्रतिहृतामिव ॥  
 (सु १० ध)

हिमहत-नसिनीत्र नष्टशोभा व्यसनपरपरयाऽनुगम्यमाना ।  
 सहचररहितेव चक्रवाकी जनकमुता कृपणा वशा प्रपन्ना ॥

कथं न द्रावा रोदितुं न वा दलतुं वृष्यस्य हृदयं वर्णनमिदं पठित्वा ?  
 विरागोऽपि महर्षिरयं न निरपेक्षं कोमलानुभूतिपुं । विद्युक्ताया सीताया लक्ष्मणमूर्च्छां  
 जनितसतापस्य रामस्य च विलापं सुतरां ममभिवृत्तं । यथा—

हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममात सह मे जनया ।  
 एषा विपद्ये भृशमल्पपुण्या महाऽर्णवे नीरिध वायुनुना ॥  
 हा राम सत्यव्रत, दीधबाहो, हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवधर ।  
 हा जीवलोकस्य हित प्रिया स्वा वध्या न मा वेत्स्यसि राक्षसानाम् ॥

(सु २२ अ)

यथा वा—

एष रावणवेगेन लक्ष्मणं पतितो भुवि ।  
 सर्पवच्चेष्यते धीरो मम शोकमुदीरयन् ॥  
 भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं पापुं गुण्ठितम् ।  
 किं मे युद्धेन किं प्राणैर्पुंढ्रकार्यं न विद्यते ।  
 हा भ्रातर् मनुजध्रेष्ठ शूराणां प्रवर प्रभु ।  
 एकाकी कस्य मां त्यक्त्वा परलोक्याय गच्छसि ॥

धोजोभूयिष्ठाऽभ्युक्तिर्न परिहीयतेऽस्य । युद्धकाण्डं सर्वमप्युत्साहपूर्णां ।  
 वीरराद्रीभारताद्भुतानामसाधारणीं व्यजनाऽत्र । रामस्योत्साहमयं श्लोकं साधु  
 व्यनक्ति—

अस्मिन् मुहूर्ते न विर सत्यं प्रतिश्रुणोमि व । अरायणमराम वा जगद ब्रह्मय बानरा ।  
 राज्यनाशं वने घातं दण्डके परिसरणम् । संदेहाश्च परामर्शं रक्षोभिश्च समागमम् ।  
 एतद् बुद्धं महाघोरं बलेशं च निरामयम् । त्यज्यामि सधमेयाऽहं हृत्वेम राक्षसं रणम् ।

(सु ८०।८-९)

प्रकृतेर्वर्णने वाल्मीकिरप्रतिम एव । तस्य वर्णनं वर्णनं सखिलष्टं सजीव च ।

यथा—

रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुपारावृत-मण्डल ।  
नि-इवासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥  
स्निग्धैरभ्रायत-च्छेदैर्बन्धु-प्राणमिवाम्बरम् ।  
कशाभिरिव हैमीभिर्विद्यु-द्विरिव ताडितम् ॥  
मत्ता गजेन्द्रा मुविता गवेन्द्रा वनेषु विश्रान्ततरा मृगेन्द्रा ।  
रम्या नगेन्द्रा निभूता नरेन्द्रा. प्रक्रीडिता वारिधरं सुरेन्द्राः ॥  
श्वचिदप्रकाश श्वचिदप्रकाश नभः प्रकीर्णान्बुधर विभाति ।  
श्वचित् श्वचित् पर्वतसन्निरुद्ध रूप यथा शान्तमहाखण्डस्य ॥ (रा कि.)

एवमेव शरदःशुक्लवर्णनमपि कर्मनीयतरम्—

स्निग्ध-गम्भीर-निर्घोषा शैलद्रुम-पुरोगमान् ।  
पूरयित्वा महामेघा प्रतिशान्ता महाद्युते ॥  
दशंयन्ति शरन्नद्य पुलिनानि शनं शनं ।  
नवसंगमसत्रोडा जघनानीव योषितः ॥  
शरत्काले तु काशानां मञ्जरीं माहतेरिता ।  
धरासवमदक्षीबा विलोला इव योषितः ॥ (रा कि)

चन्द्रवर्णनमपि प्रवृष्टम्—

ततोऽरुण परिस्पन्द मन्दीकृत-वपुः शशी ।  
दध्रे काम परिक्षाम-शामिनी गण्डपाण्डुताम् ॥  
या भाति सहस्रोभुवि मन्दरस्या तथा प्रदोषेषु च सागरस्या ।  
तथैव तोषेषु च पुष्करस्या रराज सा वार निशाकरस्या ॥  
हसो यथा राजति पुष्करस्य सिंहे यथा सुन्दर-कन्दरस्यः ।  
वीरो यथा दर्शित-कुञ्जरस्यश्चन्द्रो विवभ्राज तथाम्बरस्य ॥

वाल्मीके प्रभाव—रामायणस्य परममहिम-मूल न केवल वाक्यचारताऽपि तु तस्या प्रभावोऽपि । क्वि न कवय कृतास्तेन स्ववस्तुसभारानुवर्णनं ? रामवर्षां तत्त उपादाय यति न वाक्यानि हृदयानि श्रव्याणि च रचितानि ? देशे विदेशे च सर्वत्रादिकवयेस्तस्य कीर्ति कथयमानया सह प्रगृह्याऽद्यापि श्रूयते । कविता-विलासिनी-विलास-कानिदासस्तु स्फुटमेवास्याधमर्णः । रघुवशे, कुमारगभये मेघदूते च भूषणानुभाय कवेः प्रत्यक्ष हृदय । हनुमन्तो दीत्यान्मेघदूतस्य कल्पनोद्दिदि सित्यत्यनेन पद्मसो । तथाहि—

‘इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीबोन्मुखी सा ।’ (उ. मे )  
एवच—‘खिन्न खिन्न शिखरिषु पद न्यस्य गन्तासि यत्र’ ।  
अत्र-‘महत्सु शू गोषु महीघराणा विश्रम्य विश्रम्य पुन प्रयान्ति ।’  
अस्य पद्याशस्य स्फुट प्रभाव ।

न स सकुचित पत्न्या येन वाली हतो गत । वचने तिष्ठ सुप्रीव मा वालिपयमन्वगा ॥  
अत्रापि—

एकेनैव रणे वाली शरेणाभिहतो मया । समये तिष्ठ सुप्रीव मा वालिपयमन्वगा ॥  
इत्यस्यानुकरशम् । अतो धन्योऽयमाद्योऽपि सदा नव सर्वेषा प्रेरणाप्रद कवयता  
मूर्धन्यो महर्षिर्वाल्मीकिर्यस्यामृतसरसया वाप्या वयमद्याप्यात्मान पुनीमह । काम  
कालदोषवृता प्रक्षेपास्तस्य कूर्ति सनिलमिव क्षीरे क्षिपन्ति मिथणाम्बुधौ तथापि  
स्वरूपतस्तस्य महिमाऽक्षत एवेति शम् ।

## कालिदासस्य काव्यसौष्ठवम्

केनापि कविनोक्तमासीत्—

पुरा कवीना गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।

अद्यापि तत्तुल्य-रूवेरभावावनामिका सायंवती बभूव ॥

एवभूतस्य कविताविलासस्य कालिदासस्य जीवनादिविषये न वयं किमपि प्रमाणपुरस्सर जानीम इति महत् खेदस्य विषयः । भारतीया परम्परा विक्रमसवत्सर-प्रवर्तकस्य शकारातेविक्रमादित्यस्य पारिपद्यमेन मनुते । एव च तस्य कालः ख्रीष्टजन्मतः पटपञ्चाशद्वर्षपूर्वं निर्णयते । परमैतिहासिका विद्वांसः नैवविधं कचन विक्रम जात-चरः स्वीकुर्वन्ते । तेषां मते शक्योच्छेत्ता विक्रमादित्योपाधिधारी द्वितीयश्चन्द्रगुप्त एव । एव च कालिदासः ख्रीष्टाब्दस्य चतुर्थ्यां शताब्द्यां सन्तः प्रतिपद्यन्ते । तेषां विचारेण रघुवक्षे वर्णितानां रघुवक्ष्यानां भूपानां मिषेण गुप्तवक्ष्या एव नरपतयो वर्णिताः । मातृ-गुप्त इति च तस्य वास्तविकं नामेति साधयति । राजबली पाण्डेयस्तु तर्करनेकैः ख्रीष्टाब्दात्प्राचीनः कालिदासः स्वीकरोति । कवेः रचनासु शैवतत्वस्य वर्णनप्राचुर्यात्केचन काश्मीरकमपरे वगभवः प्रतिपादयन्ति । तस्य मृत्युविषयेऽपि च विविधा प्रवादाः । पादशात्यविद्वेषो वेन्दालस्य मतेन सिंहले कस्याश्चिच्छम्भल्या पडयन्त्रेणास्य कविशि-रोमणोरन्तोऽभूत् । भोजस्य समकालिकमप्येन स्वीकुर्वन्ते जनाः ।

अस्य कृति-विषयेऽपि मतभेदः एव । यद्यपि रघुवक्षम्, कुमारसम्भवम्, ऋतुसंहारः, शाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, मेघदूतम् इति सप्त तस्य प्रसिद्धतमाः सर्वसम्मताश्च रचनाः, तथाऽपि श्यामलादण्डकम्, मगाष्टकम्, ज्योतिर्विदा-भरणम्, श्रुतबोधः, नलोदयचम्पू, पुष्पबाणविलासश्चेत्येताः कृतयोऽपि तत्त्वर्तृत्वेन व्यपदिश्यन्ते । तेषां चिन्मते समुद्रगुप्तप्रशस्तिर्हरिषेणानाम्ना, प्रवरसेनापदेशेन च सेतुबन्धनाय यस्तुतः कालिदासेनैव कृते इति 'विवादस्यैवास्पदम् । क्षेमन्द्रस्योचित्य-

विचारचर्चाया कुन्तलेररदौत्य बालिदासकृतमिति लिखितम् । केचित्तु शाकुन्तल-  
स्वैकम्, मालविकाद्रेय्यपट्वस्य द्वितीय ज्योतिर्विदाभरणादिकाव्यवर्गस्य रचयितार  
च तृतीय स्वीकुर्वन्ति । इत्य प्रतिव्यक्ति विचारभेदाद् दुःशकोऽस्य कालस्य जीवनादेदच  
निर्णय इति विरम्यतेऽस्मात् प्रयासात् । 'वाचो विग्लापन हितत्' स्यात् । अतस्तस्य  
काव्यगता वादिचद् विशेषता एवेह प्रस्तूयन्ते ।

पूर्वमुल्लिखितमेव यत् बालिदासस्याद्य कृतिसप्तक तत्त्वत्वेन बहुसम्मतम् ।  
तत्र पूर्वास्तिन्न चरम च श्रव्यकाव्यानि ।

तत्र ऋतुसहार 'कवेराद्या कृति' । अत्र प्रसादनरसं श्लोकं पठूतना चणैन  
मुन्दर पर न पश्चाद्वर्निनी प्रौढि भजति । रघुवश कुमारसभवञ्च द्वे अपि भावाना  
काव्यगुणाना च गौरवेण प्रदास्यतमे रचने । पूर्वस्या लम्पतेऽपूर्वं गाम्भीर्यमादर्शाना  
बाहृत्य भावानामुदात्तता, वस्तुवर्णनस्य चारत्व च । व्याम समासरभेर्युभयविधे शैल्या-  
वत्र दर्शनीये एव ।

रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाशुग ।

विवेश भुवमाश्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ (र व १२।६१)

अत्र कविनाऽऽलीयसाऽनुष्टुभा रावणे प्रहार तज्जन्यो लोकाना प्रमोदश्च  
वर्णित । महाकाव्ये कथवार वस्तुवर्णनेन, कथाविकासेन चरित्रचित्रणेन च भवित-  
व्यमिति द्रष्टव्य रघुवशे । नात्र बालिदासो भारविवत् माध इव वा प्रकृतिचित्रणा-  
सत्तमना मुख्य कथानक विस्मरति । कुमारसभवेऽपि आदौ पठ्ठे सर्गं च हिमाचलस्य  
वर्णनं प्रसगानुपत्तमेव । वसन्तोदयस्य निरूपणमपि प्रकृतस्यकामकृतसाम्भुजयोद्योग-  
स्पर्धागमिति न स्वतन्त्रम् । मेघदूते तु प्रकृति स्वय चेतनीभूता कथानकस्य पात्रता  
च मीता ।

कवेरस्य कृतय मोहेश्या एव न तु निरुद्देश्या । कुमारसभवे—  
'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ।' इति प्रतिपाद्यं जगज्जननीजनक-  
विवाह निरूप्य तत्काल देवसेनापते स्कन्दस्य जन्म वर्णयन् शिवेनैव जगत्कण्ठकोद्धरण-  
रूपकार्यं भवतीति सूचितम् । रघुवशेऽपि चादर्शप्रतिष्ठाहेतोर्दिलीपादारम्योत्तरोत्तर  
रामावधि महामानवाना चित्रण पश्चाच्च क्रमेण हास । राधवभूपच्छलेन  
प्रस्तुतायामेकावल्या रामचरित नायकापते । तत्र दिलीपस्य रथोश्च चरिते विद्व  
साहित्येऽपि सर्वेयाऽसाधारणे एव ।

तस्य नाटकेष्वपि दृश्यत्वश्रव्यत्वयोर्गुणा असाधारणौ शोभा पुष्पन्ति ।  
शाकुन्तलस्य विषये क्रियद्भि समालोचकैर्न प्रदर्शित आदरातिरेक ? मालविकाग्नि-

मित्रे विक्रमोवंशीये च काम ततो न्यूना पर वर्तते काचिदभिनवंव च्छटा । स खलु सौन्दर्यस्य प्रेम्णाश्च कवि । तस्य रूपवर्णनान्युदात्तानि । रतेरुद्रेकश्च हृदयानन्द । कोमलामु भावनामु सुतरा रमते तस्य वृत्ति । तथाऽपि नान्यरसव्यक्ती भजरयूनता कस्माच्चिदपि । सर्वेऽपि रसा यथायथ व्यक्ता एव यत्र तत्र ।

तस्य शैल्या भाषायाश्च विषये पर्याप्तमुक्त विद्वद्भि । तस्य वैदर्भी रीति ।

‘वैदर्भी कविता स्वय वृत्तवती श्रीकालिदास वरम् ।’

इति च तत्र विदुषा प्रतिपत्ति । ‘श्लेष प्रसाद समता, माधुर्यं सुकुमारता । अर्थ-व्यक्तिरुदारत्वमोज-कान्ति समाधय । इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणा स्मृता’ इति दण्ड्युक्तदिशा सर्वेऽपि काव्यगुणास्तस्य कृतिषु लभ्यन्ते । श्लेषादी शब्दक्रीडाया च न तस्य मनो रमतेऽत एव क्वचिदनुप्रासादीन् विहाय न शाब्दचमत्कारे स कृतादरो दृश्यते । ‘सुवशा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता प्रवल्गति’ इत्येवविधास्तस्यच्छन्दोविषये रसिकानामुक्तय ।

कालिदास खलु भारतीयसंस्कृतवैतालिक । न काऽपि रचना तस्यास्तत्त्वानि जहाति । तस्य पात्राणि मूर्तिमन्त आदर्शा । नाटकेषु प्रथमे मालविकाग्निमित्रे काव्य-गुणं सह नाटकीयता समन्वेति । हासस्तु तत्रत्योऽद्वितीय । शृ गारोऽस्य सर्वस्वम् ।

विक्रमोवंशीये चोवंशीपुररवसो प्रेमच्छलेन मन्ये कवि पृथिव्या स्वर्गस्य च सम्मेलन चिकीर्षति । त्रोटकाख्योऽय रूपवविशेषो नातिशय प्रदर्शयति क्वचिन् । पर कलात्मक वैशिष्ट्य तत्रावश्य लक्ष्यम् । विलासपरोऽस्य नायको मालविकाग्निमित्र-स्येव प्रकृतिकार्यं उदासीन इवेति न तस्य चारित्र्य चाक्षतमम् । अभिज्ञानशाकुन्तल च कवेरपूर्वा सृष्टिरिति सर्वेषां विदुषा मतम् । शाकुन्तलारूपेण कविना नवैवापूर्वा स्त्री-रत्नसृष्टि कृता । प्रभवति चात्र श्लोक —

शाकुन्तले जगति ते कविता विधात ?

शातोदरो प्रणय-भूतल-सप्रतिष्ठा ।

भाषातिरेकविहिता नवनाकसृष्टि

सत्य प्रजापतिपद सुकुर्येविषत्ते ॥

नवकुसुमलोभनीय महज-रमणीय रूपु, वनवासमुनमो मुग्धभाव, विवगित-वयो जनितावयवारण्य तारण्यम्, ध्रुवसरोपसर्पिणेववादरो म मयविचार, निसर्ग-पालीनप्रवृत्तिवधुर गभीरत्व तस्या अनुपम चारित्र्य गृजन्तितमाम् । हरिणसहधर्या-स्तस्या प्रवृत्त्या सह यथा तादारम्यमदर्शि कविना नान्यत्र तत्सुलभम् ।

सत्यमेताः कृतयः सरसाः सनैपुण्याः सोदारभावाः परं न केवलं ताभिः कालि-  
दासस्य गौरवम् । काश्चिद् विशेषतास्तस्यानन्यसाधारण्यः सन्ति यास्तं सकल-कवि-  
मूर्धन्यं साधयन्ति । यथा —

अपूर्वोल्लासदा कविता—कालिदासस्य कविता सौन्दर्यसृष्ट्या पोठकान्  
उल्लासस्य परा भूमिमधिरोहयति । आनन्दश्चासौ सात्त्विको न भीतिक । यथा शाकु-  
न्तले शुद्धे वासना-प्रायश्चित्तात्मकतपसा विरहाकारेण परमानन्दानुभूतिः । रघुवं-  
शाहते सर्वास्वामपि कृतीनामानन्द एव विश्रान्तिः ।

प्रेम्णः सौन्दर्यस्य च कविः—कालिदासः प्रेम्णोऽद्भुतः कविः । प्रणयस्य  
ताहशी सवित् केवलं भवभूतावेव सम्यते । परं स दाम्पत्यप्रेम्णश्चित्रणे दक्षः ।  
कालिदासस्य पूर्वरागोऽपि महत्तरः । उद्विक्तो यदपि वासनासंपुटेन कालुष्यमयते परं  
तपसैव तस्य शुद्धतां स्वीकरोति कविः । मेघदूतमस्य परतरं प्रमाणम् । न शुद्धः प्रणयो  
मानवं कर्तव्यपयाच्च्यावयति । विरहविकलोऽपि दुष्यन्तः प्रकृतिकार्यं करोत्येव ।  
सौन्दर्यस्य तु सोऽपूर्वः स्रष्टा । न केवलं शकुन्तला, मालविका, उर्वशी, इन्दुमती,  
पार्वती, यक्षगृहिणी सर्वा अप्येता असाधारणसौन्दर्यशालिन्यः ।

तन्वी, इयामा, शिखरिदशना, पत्रविम्बाघरोष्ठी,  
मध्येक्षामा, चवितहरिणीप्रेक्षण निम्ननाभिः ।  
श्रीणीभारादलसगमना स्तोकेनन्ना स्तनाभ्यां  
या तत्र स्याद् युवतिविषये सृष्टिराद्येव घातुः ॥ (मे. इ. उ. २१)

यक्षपत्न्याः सकलमपि कामनीयकमत्र पद्ये निबद्धम् । पुरुषपात्राण्यपि ताहशानि ।

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षम देहं क्षात्रो धर्मं इवाश्रितः ॥ (र. व. १.१३)

अनेन श्लोकेन दिलीपस्य भव्याऽऽकृतिरक्षणोः समक्षमाविर्भवति ।

शकुन्तला च—अनाघ्रातं पुष्पं, कितलयमलूनं कररुहै—

' रनाविद्धं रतनं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अलण्ड पुष्पानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं क्वमिह समुस्थास्यति विधि ॥ (शा. २.१०)

अस्ति कस्यचिदेताहशी रूपसृष्टिः ? अस्यैव प्रेम्णः प्रभावेणोदारभावानु-  
जनयति सुजनमनःसु महाकवेः कविता ।

भ्रादशं प्रियोऽपि यथार्थं वर्णयिता—कालिदास भ्रादशंप्रिय इति तस्य कृत्य स्पष्ट व्यञ्जयन्ति । राजा प्रकृतिपालकत्व स्त्रीणां पातिव्रत, धनिना वदान्यत्वम्, कर्म-पराणां कर्तव्यपरायणत्व सोऽपरिहायं मन्यते । तस्य नायकास्तादृशा एव । रघुवशोऽप्यस्य निदर्शनम् । 'सोऽहमाजन्म शुद्धानाम्' इति प्रकान्त कवि स्त्रीणां कर्तव्य-पराह्, मुखेऽग्निवर्णे मृते काव्य समाप्नोति । तस्य नायका मानवानामादर्शभूता । दिलीपस्य शासनं कवि सुनन्दामुखेन प्रशंसति—

यस्मिन् महौ शासति वाणिनीना निद्रा विहारार्थपथे गतानाम् ।

वातोऽपि नासृंस्यवशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ (र व ६७५)

अस्त्यद्यतनानां शासनकनामीदृशं राज्यम् ? सर्वस्वदाता रघु, प्रजारजनाय प्राण-प्रियामपि त्यजन् राम, विरहविनलोऽपि प्रजानां प्रेतप्रियवन्धुस्थानं आत्मानं स्थापयन् दुष्यन्त सर्वेऽपि निदर्शनानि । अग्निमित्रं पुरुरवाश्च यद्यपि न ता भूमिस्पृशत, परं शाकुन्तले मालविकाग्निमित्रे च याथातथ्यं वर्णयत्येव स । राजा प्रकृतिकार्यपरता सर्वदाशसते—

'प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिव'

तथ. समन्वितस्य भोगस्य समर्थक — न स केवल भोगवादस्य समर्थक इति शृंगारप्रियतयाऽनुमेयम् । दुष्यन्तं शकुन्तलयोर्वासिनात्मकस्य प्रणयस्य दुरत दर्शयित्वा तपोऽन्वितमेव सुखं विशिनष्टि स । यज्ञस्य वियोगोऽपि तादृश एव ।

राष्ट्रीय कवि — भारतस्यैकता तस्यादर्शः ।

रथेनानुद्ध्यातस्तिमितिगतिना सीर्णजलधि

पुरा सप्तद्वीपा जयति वसुधामप्रतिरथ ॥ (शा ७३३)

'आ सद्गुद्रक्षितीशानामानाव'रथवर्त्मनाम्' इति च तस्य भावना ।

श्रेष्ठतमो वैदर्भी मार्गं — कालिदासकविता वैदर्भी मार्गमनुसरति नव-नवालनारसज्जिता, कल्पनाविनिश्चिता, प्रसादमरमा, भव्योपमा प्रणयप्रवणोऽपि दलेपरहिता, इन्द्रवज्रादिचाहृतशालिनी, मनोविज्ञानानुवर्धिनी च वस्य नाह्लादयति हृदयम् । व्यञ्जना-प्रपाता तस्य शैली वनचिद् व्यासरूपाऽऽरत्र च समासरूपा बहति कामप्यसाधारणताम् ।

वर्णनशौकलम्—'विरह' मादिमपि वर्णयति चित्रमिव पुरत स्थापयति । इन्दुमतीस्वयवरस्य, पार्वतीनावण्यस्य, पुण्ड्रजलविहारस्य, हिमाचलस्य च वर्णनम्, रघुवशे च सागरचित्रणम् कामपि प्रौढि यहन्ति ।

प्रकृतिचित्रणम्—न केवलमनगताया, भोत्रियया अपि प्रकृतेरिचित्रणे कालिदासोऽनुपमान । वाल्मीके परस्तात्सर्पेय काव्यं तथा यण्डिता प्रकृति । शाकुन्तले तु शकुन्तलायाः प्रकृत्या सह सायुज्यमेव कृतमिति चित्रम् ।



सार्यकालिको विश्वजनीन. कवि — कालिदासो न पर भारतीयोऽपि तु विद्व-  
जनीन कवि । तस्य काव्याना प्रभाव वर न दृश्यते । मध्यैशियाभागस्य दण्डिन  
प्रोलेबस्थानेऽजन्तास्यगुहामन्दिराणामव भित्ति चित्राणा रघुवशसम्बन्धिना सत्ताऽस्य  
प्रमाणम् । फ्रैंडरिख र्ववर्ट (शिलर) नामाऽऽङ्गलकवि स्वकाव्ये 'मेरी स्टुअर्ट' नाम्नि  
मेघदूताद् भावानाजहारेति समीक्षयाना मतम् । के न प्रशंसन्ति तम् । के एस्.  
रामस्वामी शास्त्री स्वग्रन्थे कालिदासम्—

"Poet of all times and climes and of all minds and  
moods" इति निर्दिशति । विनयधुमारसरकारनामाऽऽजोचकश्च लिखति—'No  
body understands Asia who does not understand Kali-  
dasa—the spirit of Asia.'

(प्राच्यदेशानामात्मभूत कालिदास यो न बुध्यते, न स क्षयस्तेषा प्रकृतिमपि  
बोद्धुम् ।)

कालिदासादुत्तरकालिर्षं कविभिर्भारविप्रभृतिभि स्वकाव्येषु स्वयवरादि-  
वर्णने प्रेरणा गृहीता पर ते निषर्ग-मधुर प्रसाद प्रवण मार्गमुञ्जित्वा चमत्कार-  
प्रिया अजायन्तेति कृत्रिमता तेषा कृतिषु प्रधानतया विलसति । तस्य मेघदूतमनु-  
कृत्य कानि न दूतकाव्यान्परच्यन्ते, पर कोऽलभत तस्य प्रकृति मरस द्राक्षापाक-सज्जया  
विदित नंपुण्यम् । धन्योऽसौ कवि, तस्यैव कविता धन्या या खलु—

शान्ता प्रसाव मुमुखी, रतिलालनीया, भावाभिलोभिनरता, सुरतोत्सुका च ।  
श्लक्ष्णा मन क्षणकराधिगुणंश्च मदाक्रान्ताऽवस स्थिर-पदध्वनि-लोभनीया ॥  
सूति पुनश्चरति मानस-जग्मनो या भावामूर्त शिव विलोचनलोपितस्य ।  
भास्वादिताऽपि सतत रतिकैस्तदीय राग समर्थयति नित्य-नवस्वरूपा ॥  
सत्लक्षणा मधुर कान्ति विलक्षणा च श्लेष प्रभाव विकला सकलाकलापा ।  
सा कालिदास कविता वनितेव भव्या चेतो न रञ्जयतु कस्य रसाभिरामा ॥

## नाटककृत कालिदासः

कालिदास कविता-विलासो न केवल सरस-काव्यरचना-सौष्ठवेन भारते सस्कृत-कवीना मूर्धन्यता गत , नाप्युत्कृष्टस्य गीत-काव्यस्य मेघदूतस्य कर्तृताया चरमस्य यशसो भाजनम्, नाटककारतयाऽपि स सर्वानपि नाट्यकृतोऽतिशेते । तस्य वस्तुपन्यासकौशल, परित्रचित्रण, सवादा , देशकालनिबन्धन, शैली, रस परिपाक , अभिनय तत्त्वानि च सर्वाण्यपि निरूपमस्य नंपुण्यस्य निदर्शनम् ।

मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तल चेति तस्य नाटक-क्रम । आद्यमन्त्य च द्वे नाटके, द्वितीय च श्रोटक रुरक-भेद । तत्र प्रथममर्षतिहासिक मिश्र कथानक श्रूयते । शु ग वश शासन स्थापकस्य सेनापते पुष्यमित्रस्य पुत्रोऽग्नि-मित्रोऽस्य नायक । मुल्या कया प्रीति प्रधाना मालविका सम्बन्धिनी सा चाधिकारिणी । वंदभंस्य यज्ञसेनस्य प्रसंग , मिलिन्दस्य यवनेश्वरस्य चाक्रमण वसुमित्रसकाशात्तत्प राजयश्चेति प्रासंगिक्य कथा । विदूषक-करे सपंदशादि-कथा च प्रकरी । राक्ष्या धारिण्या समीपस्थे चित्रे मालविका समीक्ष्य राजोऽग्निमित्रस्य तस्यामनुराग , विदूषक पद्मनेत्रेण साक्षात्करणम्, मियोदर्शनेन च रते पल्लवनम्, मालविकाया निग्रह , दोलाया पतिना धारिणी पादस्य सरजत्वात् ताभेव तपनीयासोकदोहद-कार्ये नियुक्ते, तस्या पाद-प्रहारेण च शीघ्रमशोकस्य पुष्पितत्व ज्ञात्वा स्वयं राज्ञी सामग्निमित्र परिग्राहयति । अस्मिन् काव्ये प्रणयकथा कविकल्पना-प्रसूता अग्या चंतिह्य सम्बन्धिनीति द्वयोर्गिभ्रणम् । शृ गारस्य प्राधान्येन कौतूहल-य च रक्षार्ये कविमिलिन्दाक्रान्तिकथामन्ते वंदभंनिग्रहा-योजन च प्रथम एवाद्के निरूपितवान् । लक्ष्यमत्र वस्तु योजन पाटव तस्य । विदूषक-शेमुपीकौशल च कथानके द्वन्द्व जनयति वस्तु च जटिलता गमयति । घटनाचक्र च कथाया स्वाभाविके विशासे रमयति सामाजिकान् । कथाया पल्लवन प्रीति विपाको-पयोगितयैव कृतमिति समागमोपयिक्ता एव विवर्ता अत्र लभ्यन्ते । प्रथमेऽङ्के दर्शनी पयुक्त आरम्भो मुख-सन्धिश्च । द्वितीयेऽपि स एव । तृतीये तु यत्नावस्था प्रतिमुष्-सन्धिश्च । असोक-पादाधातन मनोरथपूर्त्या च प्राप्याशा । परमिरावरदागमनेन

विघ्नो नयिकाया निग्रहश्च गर्भसंधिं योजयति । चतुर्थेऽङ्के चैपैव स्थितिः । परं विदूषक-  
पाटवेन मोक्षे समागमाशा पुनरिरावती प्राप्या विघ्न इति जाटिल्यम् । अन्ते चोद्यान-  
पालिकायास्तपनीयाशोक पुष्पित दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्तिं निश्चिता सभावयति । पञ्च-  
मेऽङ्के आरम्भ एव तपनीयाशोकदर्शनायामन्त्रणं नियताप्तिं विमर्शसंधिं च सपादयति ।  
अन्ते च मालविकाया परिचय-प्राप्तिर्वन्मुमित्र-विजय समाचाराधिगतेरुल्लासातिशयः ।  
तादृशे हर्षेण धातावरणे मालविका-परिग्रहेण नाटकस्यान्त इति परस्परानुबन्धिनी  
घटना-परम्परा । एव वस्तु-योजना नाटकोपयोगिन्येव ।

पात्रेषु नायकस्याग्निमित्रस्य चरित्रं नात्युदात्तं धीरोदात्तस्य धीरललितस्य  
च कोटिं स्पृशति । नृत्यसंगीताद्यभिन्नतया कलाविदय विशेषेण शृंगार-निरस्तः ।  
परं न सर्वथा कार्यभारं मन्त्रिणुं विसृजतीति न पूर्णतया तस्य सीमानं प्रविशति ।  
तथापि धारिण्या 'यदि राजकार्येष्वपीहस्युपायनिपुणतार्यंपुत्रस्य ततः शोभनं भवेत्' इति  
कथनं तस्य धीरललितोपयोगिता दृश्यति । स दक्षिणो नायकोऽपि शठतामवलम्बते,  
स्त्रैणोऽपि प्रतापं धारयति, विलासपरोऽपि राजकार्यं मपेक्षते, अन्यसक्रान्तहृदयोऽपि  
देवीं बहु मानयति । एव मिथं तच्चरित्रमादर्शकोटिं स्पृन्दपि न यायाभ्यं परित्यजति ।  
मालविका खलु मुग्धा नायिका नातिविकसितस्य रूपा । तदपेक्षयेरावती स्पष्टव्यक्तित्व-  
शालिनी, मानवती, प्रगल्भा । धारिणी च धीराऽतिशयोक्तारूपा । विदूषकराचास्य  
नाटकस्य परिहास-निपुणो भोजन-प्रियोऽपि न तन्मात्र-सौमितं पाटवं प्रत्युत्पन्नमति ।  
नंतद्विधो विदूषकोऽन्यस्मिन् संस्कृत नाटके । सवादास्तु संक्षिप्ता, व्यग्यमया सरसा-  
श्च । देशकालस्य विधानं चावसरोचितमेव । चरित्रचित्रणे मनोविज्ञानस्य प्रयोग  
साधीयान् ।

शंती—नाटकस्यास्य भाषा निर्माणकोशलं च सर्वथा रूपकोपयोगिनी स्वरू-  
पस्य, भावानां स्थितेश्च यथावस्थानं साधयति । आनाणकैर्भाषाऽस्य व्यवहारं लघु ।  
यथा—'बन्धन-भ्रष्टो गृहं कपोतश्चिल्लामा मुखे निपतितः,' 'मुग्धे भ्रमर-संवाध इति  
वसन्तावतारसर्वंश्च किं न चूतं प्रसवोऽवतस्यितव्य,' 'विमर्द-सुरभि-वंकुलावलिना  
खल्वहम्' इत्यादीनि वाक्यानि निदर्शनानि । नाटकीयता च तास्य कथमपि परिहीयते ।

अभिनय —नाटकेऽस्मिन् खल्वदर्शनीयानि दृश्यानि । पञ्चैव चाङ्का, न बहूना  
पात्राणां संख्याः । पञ्चमेषु पात्रेषु अत्यस्वाधिकं, सुरको अत्यधिकं, कथनापेक्षया  
चेष्टानां प्राधान्यं चाभिनययोग्यतामस्य साधयति ।

रस —शृंगारोऽत्र प्रधानो रसः । परं यत्र-तत्र वीरस्य हास्यस्य, अद्भुतस्य,  
रोद्रस्य, करुणस्य चाभिव्यञ्जना वर्तते एव । हास्यमत्रान्य-नाटकापेक्षयाऽति पटीय  
इति नाटकस्य वैशिष्ट्यम् । मन्थे, युक्तमेवात्मनि विवमन् कवि साधिकारस्य विषये  
कथयति—

पुराणमित्येव न साधु सत्यं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।  
सन्तः परोक्ष्याग्यतरद् भजन्ते मूढ परप्रत्ययनेय बुद्धिः ॥

### विक्रमोर्वशीयम्—

श्रोतवाक्येऽस्मिन्नपि रूपके संबन्धे गारक्या । परमत्र रतिर्न केवल रूपावलो-  
वनसमुद्भववाऽपि तु वीर्यानुभववृत्ततोपमूला नायिकायाम् 'पूर्वं वाच्ये स्त्रिया राग पु स  
पश्चात्तदिङ्गितं', इति वचनात् । नायकस्य तु सौन्दर्यवीक्षणभवं । इलाया चन्द्रपुत्राद्  
बुधाज्जात पुरूरवा नृप केशिना हृता नारायण-तपो निर्मितामुर्वशी नामाप्सरस मोच-  
यतीति मा-तस्मिन्ननुरज्यते । राजाऽपि तल्लावण्य-पण्य-हृदय सम्पद्यते । राश्या  
श्रीशौनर्या भर्तृ-प्रसादन व्रतद्वारा तस्या उर्वश्या स्वच्छन्दोपभोगाय नायकोऽनुमन्यते ।  
तया सह विहरन् गन्धमादने स्त्रीर्वजित कुमारवन प्रविष्टाया लतारूपेण परिणताया तस्या  
प्रियाया विरह-विधुरो नृप प्रमत्त चेष्टितानि कृत्वा सगमनीय मणि करे कृत्वा पुन  
प्रेयसी लभते । पश्चात् कुमारस्यायुष प्राप्त्या नाटकस्यान्त । वधेयमंतरेयब्राह्मणे,  
पुराणेषु, महाभारते च वर्णिता पर स्वप्रतिभया कालिदास स्वोपज्ञामेव ता कल्पयति ।  
केशिनो दानवान्मोचितोर्वशी न केवल रूपेणापि तु पराक्रमेण निर्जित-हृदया जायते ।  
'दिनाद्दिन परिवर्धमानोऽसौ प्रणयो महेन्द्र-माहाय्यात्पर पोषमानीतो राज्ञ्यौशीनर्या  
समागमाय परिकल्प्यते । अत्रापि पञ्चस्वङ्केषु क्रमशोऽवस्थाना सधीनाञ्च योजना  
विहितेति नाटकावलोचनेन परिज्ञायते । वस्तु चात्र देशकालापेक्षया व्यापकम् । प्रथमे  
ऽङ्के हेमकूटपर्वतो घटनास्थलम्, द्वितीये तृतीये च प्रतिष्ठानपुरे राजभवनम्, चतुर्थे  
पुनर्गन्धमादनवनम्, पञ्चमे च पुन प्रतिष्ठान-पुरम्, इति नैक-देशव्याप्त कथानकम्,  
कासोऽपि वहीमानतिवतते ।

१ अस्य पात्रेषु चरित्र चित्रण दृष्ट्या नातीवोज्ज्वल पक्ष । धीरोदात्तोऽपि  
नायक केवल स्व-प्रणय-व्यपारे लीन इव लक्ष्यते । इन्द्रेण माहाय्यायाम्प्रथितस्यास्य  
महानुभावता यदपि मूर्च्छिता पर तस्य लोक रञ्जकपक्षे नितरामुदास्ते क्विरिति  
खेदस्य विषय । स्त्री पात्रेषु चारित्र गौरवेण राज्ञ्येव तावत्सर्वानतिशेते । उर्वशी तु  
प्रगल्भा नायिका वारागनेव सहजविश्रम्भा पतिविरहभीरुतया जातमपि पुत्र च्यवनाश्रमे  
निभृत निक्षिपति । वात्सल्य विरुद्धमेतत्कृत्य न जननी-हृदयसवादि । विद्रूपवस्तु मूढ  
एवास्य अपलो भोजन प्रियश्च । भूर्जपत्रलोपनमन्तरा न स कथानकस्य किमप्युपकुरते ।  
परिकल्पना दृष्ट्या खलु महत्त्व विक्रमोर्वशीयस्य । श्रोतकस्यास्य दिव्य-मानुष-मश्रयतया  
मिथ चारित्रता नाट्य विधान च पार्थक्यमेव भजेते । चतुर्थेऽङ्के विविधाना जम्भलिका-  
ऽऽक्षिप्तिकाचर्चिकादीना-गीतीना योजना नाट्यशास्त्रानुसार चित्रैव वृत्तादि सूचने  
मनो-दशा वरणे च-सौकर्यमाचरति । पाठ्यापेक्षयाऽऽङ्गिकाभिनयस्यात्र बाहुत्वमिति

विशेषेऽपि दिव्यादिव्योभयदृश्योपयोगिनी रगदालाऽपेक्ष्यते प्रयोगायेति दुष्करताऽभिनये ।  
रसराजस्य परिपाकस्तु प्रकृतानुबन्धी वात्सल्य चित्रित परा प्रौढि भजति । परिनिष्ठी-  
तस्यापन्नस्य योगोऽत्र वानिदास-शाले तस्य पूर्णं विकास सूचयति । भाषा तु सुतरा  
रगोपयोगिनीति न कथनस्यावश्यवता ।

### श्रभिज्ञान-शाकुन्तलम्

अत्र तावदकालिदासस्य कला परमुत्कर्षं ब्रजन्ती लक्ष्यते । नादसीया शकुन्तला  
महाभारतीयेव प्रगल्भा केवल फनाद्याहरणाय याते पितरि स्वजन्मोदन्त स्वयमेव  
श्रावयति, पुत्रराज्यप्राप्तिनिष्क्रेमेण च रहससर्गमाचरन्ती जनक न प्रतीक्षते । न  
चामी वाक्कीलवत्मभाषा राजान धर्माचरणमुपदिशति । नाऽप्यरय दुष्यन्तश्चोरो  
वा महाभारतीय इव सहसा दर्शनममकाल समागम प्राथयते । सभायामागताया  
चाभिज्ञाननपि सुत द्वितीया ता कलक भयात्प्रत्याचष्ट । सर्वथा विसवादिनींसा  
कथा स्व प्रतिभाया स्वर्गोपलेन लोहमय्यपि काञ्चनायिता । प्रथमेऽङ्के चक्षुरागो  
दर्शने, वृत्तान्त श्रवणे च चित्तामग सकल्पश्च । अत्रेवारम्भ कार्यस्य धोजोत्पत्तिश्च ।  
द्वितीयेऽङ्के सैयप्रेषणेन यत्न, विदूषकाय वृत्तात्तश्रावणेनाश्रमवासनिमन्त्रणेन च  
प्रतिमुखसन्धि । तृतीये च द्वयो प्रजागणदि-वृता वामदशा, समागमश्चेति प्राप्याशा,  
भावि-दुर्वासं शापेन च वियोग-सभावनाया गर्भसन्धि, पचमाङ्कावधि स एव सन्धि ।  
मुद्रिकालाभेन षष्ठेऽङ्के नियताप्तिविमश-सन्धिश्च । सप्तमे च फनायमो निबंहरण च ।  
एव कथानकस्य क्रमिको विकास प्रणयस्य स्वाभाविक परिपाक सम्पादयति, सहसा  
भाविता ( चट्ट रोटी पट दाल ) तु विधनाकाशिली । अत एव तृतीयाङ्क-गत समा-  
गमस्यानन्तर पुनर्वियाग पश्चात्तापेन च शुद्धि ।

अत्र पात्राणां चरित्र सर्वातिशायि । नायको नायिका चोभे अप्यसाक्षात्स्व-  
स्वरूप । नायकश्चेदहंता प्राप्रसरस्तहि नायिका मूर्तिमती सत्क्रिया । सा यदि मुनि-  
कन्या तर्हि दुष्यन्तो राजपि । सा तपोवन वर्जिता, अमावपि सर्वभोग्य गृहस्थाश्रम  
मघतिष्ठति । शकुन्तला प्रकृति सात्विकता प्रमाणम् दुष्यतस्तु छलदम्भपरायणाया  
नागरसम्भनाया प्रतिनिधि । साध्वीय तुलना किं दीकृता पञ्चमेऽङ्के शाङ्ग रवेण—

अजमन शाठ्यमशिक्षितोयस्तस्याप्रमाण वचन जनस्य ।

पराभिसवधानमघोयते र्यविद्येति ते सन्तु किलाप्युवाच ॥ ( ५।२५ )

एतादृशी कट्टुभस्त्रेना नान्यत्र सुलभा ।

प्रियवदानुसूये च स्वभाव वियमे अपि नायिकाया व्यक्तित्वस्वैवासाविक  
यत्र प्रीति प्रतिभा च सहैव विलसत । जी पी भट्टाचार्यस्य वचनमत्र द्रष्टव्यमेव—

“Priyamvada & Anasuya were but the two Shades of her own character—tenderness, imagination and innocence, as moulded by nature amidst her ever charming environments of an isolate hermitage.”

“किमत्र चित्र यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तते” । शकुन्तलाऽत्र प्रकृति-कन्या “A true child of nature” तस्यास्तादात्म्यमेव लताभिर्वल्लरीभिर्वनवासिभिस्तिर्यग्भिश्च । तदेव ते प्रस्थानावसरे वासोऽलकाराणि च प्रयच्छन्ति, वियोगाश्रूणि च मुञ्चन्ति । पानक कण्वोऽपि न केवल होम फषाय-नयनोऽरुष्यवासजड श्रोत्रिय, पर निश्छलवात्सल्य निर्भर प्रकृति, गौतमी च तादृशी नैष्ठिकी ब्रह्मचारिण्यपि वत्सलैव । शाङ्करव शारद्वतश्च तापस-युवानौ तपस्तेजसोऽहामस्वभावी, प्रगल्भी । तावपि न समप्रकृती, शारद्वतो मितभापी गम्भीरश्च पर शाङ्करव क्रोधनो घर्षकश्च, पुरोहितो राजकुल सहवासाजित-नागर घर्मा व्यवहारनिपुण समयज्ञश्च । नात्र नायक पूर्वनाटक द्वय इव केवल भोग परायण कर्तव्य विमुखो वा । दान्त, शान्तो गम्भीर, प्रगल्भ, महानुभाव, घृष्णुरपि विनत, मधुकर-वृत्तिरपि प्रणयनिष्ठ, असन्ततिरपि सहज वात्सल्य, शठोऽपि दक्षिण, मोहग्रस्तोऽपि सतत जागरूक, चपलोऽपि धीरवृत्ति ।

शकुन्तला तु मुग्धा नायिका । भाव प्रवणा सहजशालीना मानि-यपि परवती, सरलिताऽपि धीरा, भोगोत्तुकाऽपि तापसी, प्रणयमूढाऽपि विवेकिनी, ह्रीमन्धराऽपि सहजाततेजस्विनी, वासना क्लुपिताऽपि निसर्गपूता ।

सवादा अत्रापि चारित्रस्य प्रसंगस्य चानुकूला व्यञ्जनामया सक्षिप्ताश्च । गद्यापेक्षयाऽत्र पद्यस्य बाहुल्यम् । देशकाल सम्बन्धिन्येकता तु नात्राऽपि । कण्वाश्रम, हस्तिनापुरम् हेमकूटपर्वतश्चेति शीघ्रस्य घटना स्थानानि । कालकृत च व्यवधान न स्वल्पम् । भाषाऽश्रोतृकृष्टतमा परिमार्जिता च । भावना कल्पना चानुकूले, अभिनयस्तु मालविकाग्निमित्रापेक्षयाऽस्य दुष्कर एव । रथचालन दृश्ये, सिंह सिन्धुना सह क्रीडन चातिकठिनम् । आकाशगमनस्य स्वरूप कथमभिनेय स्यात् ? पुरा भवतु नाम तादृशी व्यवस्था परमद्य तु चलचित्र एव सा सभाव्यते ।

रसश्चात्रापि शृङ्गार एव । अन्ये तु यथास्थान पोषका एवाङ्गत्वेन व्यज्यन्ते । इत्य नाटकत्रयस्य स्वरूपे सामान्येन विवेचिते सति कानिचिद् वैशिष्ट्यानि तस्य नाट्यकारतया सर्वोत्कृष्टना-मूलानि । तथाहि—

विश्व जनीन कवि —कालिदास स्वकल्पनया विश्वमात्रसम्भवानामनुभूतीनां व्यञ्जनां चरति या कस्यापि हृदये समाव्यन्ते । परिस्थितय- काम भारत एव

संभवन्ति । कीयमहोदस्य कथनानुसारेण स प्रेमानुभूतेः कल्याणाश्चासाधारणः कविः । मैक्डानलमहोदय स्वेतिहासे लिखति—

‘The richness of creating fancy which he displays in his plays and his skill in the expression of tender feeling, assign him a high place among the dramatists of the world.’

प्रेमानुभूतेर्मनोवैज्ञानिक विरलेषण स करोति चतुर्थेऽङ्के शाकुन्तलस्य—  
रम्याणि धीक्ष्य मधुराश्च निशम्य शब्दाःपयुंस्तुकी भवति यत्सुखितोऽपि जन्तु ।  
तच्चेतसा स्मरति नूतनमबोधपूर्वं भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥  
(शा ५१२)

सौन्दर्यस्य चित्रकार. —सौन्दर्य-वर्णने न कोऽपि तमतिरोते । विक्रमोर्वशीये राजोर्वशी दृष्ट्वा विस्मयते—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूत् चन्द्रो नु कान्ति-प्रद.  
शृ गारं करस. शयं नु मदनो मासो नु पृष्ठाकरः ।  
वेदाभ्यासजड. कथं नु विषय-व्यावृत्त कौतूहलो  
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूप पुराणो मुनि ॥ (विक्र. ११०)

मालविकाया सौन्दर्येऽपि तस्य शब्दाश्चित्रमिव पुरत रथापयन्ति । शाकुन्तलाया. स्वरूपे तु तस्य कल्पना खगीव लोकांतर गच्छति सभार-समाहरणाय—

चित्ते निवेश्य परिकल्पित-सत्व-योगाद्  
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।  
स्त्रोरत्न-सृष्टिरपरं प्रतिभाति सा मे  
धातुविभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्या ॥ (शा. २१६)

भोगे योगस्य समर्थक —शृ गार-प्रियोऽपि कविस्तप-पूतमेव भोग समर्थयते । ‘धर्माविरुद्धो भूनेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ।’ अयमेव तस्य सिद्धान्त । उपाध्यायस्य भगवच्छरणस्य मतेन प्रथम परिणयोऽत्र वासना मय इति दुर्वासदृशेण दण्ड एव प्रकृत्या प्रत्याख्यात रूपो निपात्यते । तपोरूपेण पश्चात्तापेन च प्रेम्णा शुद्धी पुनर्भोजन भवति । मालविकाया विक्रमोर्वशीये च विरह-साधना तदर्थमेव । सर्वाति विवाहरस्य परिणाम स्वीकुर्वन् शकुन्तलाया उर्वदयाश्च प्रणय कुमार-भरतयोर्जन्मना सफल दशयति । तस्य कला मानवमनस्सुत्तमभावजागरण विदधती नाश्वत् ध्यानन्द एव नयति जनम् । तस्य लक्ष्य हि—

‘ममापि च क्षयतु नीललोहितः पुनर्भव परिगतशक्तिरात्मभूः ।’ (शा भ. वा )

कर्तव्य-प्रिय — न कालिदास स्वपात्राणि कर्तव्य विस्मरन्ति द्रष्टुं शक्त ।  
 राज्ञो हितञ्च प्रजानां रञ्जने । मालविकायामग्निमित्रस्तत्रोपेक्षावानिव दृश्यते, न यद्यपि  
 मण्डलशासने । विक्रमोवंशीये भुवनराज्याधिपतेर्नास्ति प्रभुत्व कृत कोऽपि तोष ।  
 परं त्रुटिरियं न शाकुन्तले । अत्र राजा विरहं विक्लवोऽपि राजकार्यं पश्यति, स्वाभाव-  
 दुःखेन परस्य कष्टान्यनुमिमीते, आत्मानं प्रकृतीनां परेतबन्धुस्थाने गणयति, 'अहमिव  
 सतति दुःखेन दुःखितस्तपस्वी' 'गर्भं पित्र्यं रिक्थमर्हति' 'अनिर्वर्णनीय पर-कलत्रम्'  
 इति तस्योदारं दर्शनम् । नेहशी प्रतिपत्तिं कस्याप्यन्यस्य दृश्यते । धर्मारण्यं प्रति  
 तस्यादरः । तपस्विना प्रतिष्ठा, तेषां व्रत लोपप्रतिरोधचिन्ता, आर्तत्राणाय शस्त्रो-  
 धमनम् । साधुच्यते—

'कृतो धर्मं क्रिया विघ्नं सता रक्षितरि त्वयि ।' (शा ५)

कण्वस्य वात्सल्य-पूर्णांक्तिं स्ववंकलव्य-वर्णनं च सर्वस्मिन्नपि सस्कृत-साहित्ये  
 दुर्लभे ।

यास्यत्यद्यं शाकुन्तलेति हृदयं सस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठं स्तम्भित-बाष्पवृत्तिं कलुषश्चिन्ता जडं दर्शनम् ।

वंकलव्यं मम तावद्विदुःशमिदं स्नेहादरण्योक्तं

पोद्भ्यन्ते गृहिणं कथं न तनयाविश्लेषदुःखं नवं ॥ (शा ४।६)

शाश्वतं सत्यमिह निहितं कविना कस्यापि कन्यापितुर्हृदयेन मन्त्रयितव्यं

विशेषतः भार्याणाम् ।

प्रकृतेरपासकं—चेतनेवाचेतनाऽपि नियतिरियमस्माकं चिर-सगिनी ।

कथं ताहंशं कविस्ता विस्मरेत् । अतस्तस्य पात्राणि तस्या एवाङ्के निवृत्तिं  
 लभन्ते । विक्रमोवंशीये नदी प्रणयं कुपिता प्रियंव—

तरण-भ्रूभगा क्षुभित विहग-श्वेणि रशना

विकथं तो फेनं यसनमिव सरम्भं क्षियितम् ।

पदाविद्धं यातो स्पलितमभिसन्धाय घट्टशो

नदीरूपेणैव ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ (विक्र ४।५२)

शकुन्तलायास्तु तया सहात्मोपार्तव । सा स्वयमपि सतायिता—

अथरं किसलयं रागं कोमलं विटपानुकारिणी बहूः ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नतम् ॥

(शा १।२१)

पतिगृहाय प्रस्थास्यमानायं वृद्धा एव वस्त्राभरणान्युपहरन्ति, पिक्रोऽनुमते,  
 मयूरा नृत्यं जहति, भृगुशिषुर्वस्त्रान्ते कपति, भायिनीं विपदं सूचयन्तोऽपि वृद्धा  
 भार्योराशीन् विस्मरति । न तां विना शकुन्तलाया पूर्णता । अतएव दुष्यन्तं शकुन्तला-



चित्रे हिमाचलस्य पादानां वर्णनं समाचरति । अत एवोक्तमचेतनानपि चेतनीकृतात्  
पदार्यान् दृष्ट्वा केनाऽपि—

‘भावानचेतनानपि चेतनवच्चेतनान्यचेतनवत् ।

व्यवहारयति यद्येच्छम्,’

व्यगमयो प्रवृत्ति — प्रेम्ण पावनता दर्शयितुकामोऽङ्कुरये नाथकनायिकयो  
स्खलन दर्शयति, तेन ‘The Shakuntalam is Tragedy of errors’  
(स्खलितानां दुःखान्तता) इति कथनं सत्यम् । चतुर्थेऽङ्के चन्द्रास्तमन राज्ञोऽहकृतेर्ध्वंस ।  
पञ्चमे च दुष्यन्तो मानवस्याविचित्करता (Human Vainity) सूचयति ।  
दिव्ये मारीचाश्रमे तप कृता सफलता ।

शाश्वतानन्दे लक्ष्यम्—धर्माविरुद्धं कामं भुक्त्वाऽपि स्वपदप्राप्तिरेव  
जीवस्य लक्ष्यभूता ।

‘प्रवृत्तं प्रकृतिहिताय पार्थिव सरस्वती श्रुतिमहती महोद्यताम् ।

ममापि च क्षययतु नील-लोहित पुनर्भव परिगत शक्तिरात्मभू ॥ (शा. भ. वा.)

अतएव भोगेऽपि योग ससाध्यं नित्यानन्दमुपदिशत शब्ददर्शनस्य सर्वत्र  
व्यञ्जना ।

कलानां सरक्षणम्—न कालिदास वेदल पद्य योजना पटु कवि । चित्र-  
कलायां, सगीते, नृत्ये च स गृहीतकरणं शाकुन्तले हंसवत्या नट्याश्च गीती, विक्रमो-  
वंशीये चतुर्थेऽङ्के तद्वाहृत्यम्, मालविकाया नृत्यस्य सगीतस्य वर्णनं च पुनः शाकुन्तले  
चित्रकर्म तस्य रचि व्यञ्जयन्ति । मालविकाया इदं पद्यं नादमाधुर्येण मृदगमिव  
वाद्यमानमनुभावयति—

जीमूतस्तनितविशङ्किभिमंयूरैरुद्गीर्वरनुरसितस्य पुष्करस्य ।

निह्नादिन्दुपहितमध्यमस्वरोत्या मापूरी मदयति माजंता मनीसि ॥ (मा. ल.)

अस्मिन्नाटके तस्य नृत्यनाट्यसगीतादिविषये पारदृश्वता स्फुटतामापद्यते ।

सावंभौराष्ट्रस्य चित्रम्—कालिदासोऽखण्डभारतस्य भक्त । इयं  
राष्ट्रप्रियता तस्य कृतिषु गूढा लभ्यते । ‘आसमुद्राक्षितोशानाम्’ इत्यादर्शस्तस्य ।  
अतएव मारीच —

रथेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलधि

पुरा सप्तद्वीपा जयति वसुधासप्रतिरथ ।

इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात्सर्वदमन

पुनर्यास्वत्याह्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ (शा. ७।३३)

इति भरतमाशास्ते ।

भूमिस्वर्गयोर्मेलनम्—कालिदासो भूमि स्वर्गेण सख्यभाज दिदृक्षु । अतएव विक्रमोर्वशीये दिव्यादिव्ययो प्रीतिं शाकुन्तले च स्वर्गभूमौ प्रेम्ण साफल्य देवमानुष-सहयोग यज्ञसंस्कृते फल दर्शयति । नहि नहि, देवा एव मानवसहयोगाकार्षण प्रदर्शयन्ते । अतएव स्वर्गामिनोऽपि दुष्यन्तरस्य पृथिवी प्रत्युदारोक्ति —

शैलानामवरोहतीव शिखराद्गुन्मज्जता मेदिनी,  
पर्याम्बन्तरत्नोन्ता विजहति स्कन्धोदयात् पादपा ।  
सनानात् तनुभावनष्टसलिला व्योक्ति भजनस्यापगा  
केना युक्तिपतेव पश्य भुवन मत्पाद्वंमानीयते ॥ (शा० ७।८)

दूरारोहिणीय कल्पना । किं कालिदासेनापि कदाचिदन्तरिक्षयानमारूढ भवेत् ? 'तव भवतु विडोजा प्राज्यवृष्टि प्रजामु, त्वमपि विततयज्ञ स्वर्गिण्य प्रीणयस्व,' इत्युक्त्या च स 'परस्पर भावयन्त श्रेय परमवाप्स्यथ' इति गीतावचनमेवानुमरति । पर स्मरन् 'क्षीणो पुण्ये मरत्यलोक विशन्ति' इति कथन पुनर्भव. परमेवात्मन्तिक श्रेय कामयते ।

किं बहुना, विपुनेनापि प्रबन्धेन न भावयन्ते गणयितु कालिदासीयनाटकपरि-माण किं तावदेतेन क्षुद्रेण निबन्धेन । स भारतस्य चित्रकार, प्राणदाता, संस्कृते-रुज्जीवयिता । केवल तस्य नाटकानि पठन्नि रम चास्वादयन्ति रसिवा । न तत्र निहित शास्त्रत जीवनमव समकालिक राष्ट्रस्य व्यापक चित्रच लक्षयितु पारयन्ते । आदर्शमुखी यथार्थ प्रिया च तस्य दृष्टि । अतएव शाकुन्तले पात्रवैविध्य दृश्यते । पठेऽङ्के नगर-रक्षिणोर्नगरस्य च चरित्र धीवरस्य स्वाभिमानपूर्णोक्तिरक्षिणी विस्फार्य पठनीये । न वृथैव कृता समालोचकैरस्य कवेर्भूयसी प्रशसा ।

कालिदास शैवसपोयरश्च—आग्लभापाया श्रेष्ठो नाटककार शैव पीयरो ऽपि कालिदासवदेव जीवनस्य यथार्थ स्वरूप प्रस्तौति, अन्तद्वन्द्व बहिद्वन्द्व च, समाज-कृतानि स्वलितानि, अन्यायाश्च, मानुषप्रवृत्तिमुलभा दुर्वलता साधु निरूपयति, पर स जीवने शश्वदनुभूतचरा अपि तास्तथैव प्रस्यापयन् वेदनामेव मननि मुञ्चति न कालिदासवत्सुपरिणामदर्शनेन शाश्वतानन्दे सामाजिवान्मज्जयितु क्षम । अनेन न स कालिदासस्य साम्य भजते ।

कालिदासो भवभूतिश्च—संस्कृतसाहित्ये नाटककृता बाहुरयैऽपि भवभूतिरेव सरस्वतीविलासेन कालिदासेन मह स्पर्धते । सत्य तस्मोत्तररामचरित सुन्दरनर करण-रसपूरप्सावितम्, मज्जयति तथापि शृ गारतरंगिणी रसिक-मनांसि तरंगयति तदपि जन-मनस्स्वनुमूषितीवताम्, पर वर्तते द्वयोर्महद् वंशम् । जी० पी० भट्टाचार्यस्य मतेन

कालिदासः संस्कृते भारतीयकाव्ये चातुर्णां भव्यतां सौन्दर्यं च, भवभूतिरपि तत्रापूवर्षा दिव्यतामुदात्ततां च समचारयत् । तस्यैव शब्देषु च—

'As kalidasa is an ideal poet of nature, So Bhavbhuti is an ideal poet of human mind. kalidasa's art is suggestive and graceful like the evernew dawn and that of Bhavbhuti is expressive and eloquent glowing with everflowing splendour like the mid-day sun.'

वसूतो भवभूतिर्दाम्पत्यस्य प्रेम्णः कविः, कालिदासस्तु व्यापकस्य प्रेमतरुस्य । कालिदासो व्यञ्जनाप्रियः, भवभूतिरभिधापटुः । कालिदासः परमरमणीया प्रकृतिमेव वर्णयति, भवभूतिः सौम्या घोरां च । कालिदासो वंदभ्रमार्गस्य, भवभूतिर्गोडमार्गस्य कविः । कालिदासस्य वृत्तिषु नवनवा रमणीयता, कलायाश्चरमो विकासो भवभूते रचनासु च भावानामुदात्ततः अनुभूतीना तीव्रता च विद्यत इति द्वयोर्विभेदम् ।

सन्ति कालिदासे ऽपि रत्नलिङ्गानि; स्पृशति तस्य रतिवसिनाकालुष्यम्, पतन्ति पात्राणि स्वोदात्ततायाः, पद्यवाट्टल्येनाभिनये वाचिकत्वव्याप्तिः, समयविभागोपेक्षा, अलौकिकानां (Supernatural) दृश्यानां बाहुल्यं च । न चैतानि सूक्ष्मेक्षिकया समीक्षितेषु नाटकेषु तिरोदधति, परं रसपरिपाकेन विस्मरन्त्येव लोकास्तेषामिति शक्ति-कृता एव ते दोषाः । अतः सत्यमेव कालिदासो महान् नाटककारः । धन्या ननु मुर-भारती, धन्येय भारतभूमिरतस्य प्रभूः, धन्याश्च तत्कृतिरसमाधुरीलम्पटा रसिक-चञ्चरीका इति शम् ।

तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।

उदिते नैपधेकाव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥

आदिकवेर्वाल्मीकेर्वासिाच्चोत्तर कालिदास एव काव्यकामंराजोऽभूदिति समालोचकाना निष्प्रत्यूहा मतिः । तदवधि कवीना कौशल प्रसादामलं कतिपर्यं दब्दै प्रचुरतरस्य चमत्कारवतश्चाद्यस्य प्रकाशने सविशेषम् । व्यञ्जनामयी तेषा वृत्तिर्नातिगूढंर्नातिस्फुटे सरसतमर्भावे काव्यरस रसयति । श्लेषे, चित्ररचनायाम्, निमूलासु कल्पनासु च न तेषा प्रवृत्तिः । ध्वनिमयास्तेषा सदुत्तयश्चीनाशुकावगु- ण्ठितमिव कामिनीवदनमभिनवा कामप्यपूर्वा भावच्छ्टामभिव्यनक्ति । तदुत्तर- कालिका कवयस्तु विहाय तादृशी प्रवृत्तिमसाधारणीषु कल्पनासु पाण्डित्यप्रदर्शने, बहिरङ्गचमत्कारचणकृतिषु श्लेषाद्यलकारवन्धेष्वतिप्रसक्तवर्गानेषु च सविशेष प्रवर्तन्ते । अस्वा परम्पराया आदिम कविर्भारवियस्य किराताकुंभीयनामके महाकाव्येऽजुंनस्य पाशुपतास्त्रलिप्सोरिन्द्रकीलपर्वतमभि गमन, घोर तप, तुष्टेन ह्यस- किरातेन शक्रेण सह युद्ध वरप्राप्तिश्चेतीयन्मात्र कथानकमेवाप्यदशभि सर्गे- विस्तरेण वर्णितम् ।

भारविरस्य तेषाचिन्मते काञ्चीपतेर्विष्णुवर्धनस्य पारिपद्य पदचाद्वर्तिनो दण्डिनश्च पितामहः । तस्य कालश्च ख्रीष्टाब्दस्य पठशतकमित्यंहीलस्वित रविकीर्त्तौ शिलालेखे—

येनाघोज न घेदम स्थिरमयंविषी विवेकिना जिनघेदम ।

स विजयता रविकीर्त्ति क्विताधिनकालिदासभारवि कीर्त्ति ॥

इति पद्ये तस्य नाम्ना उल्लेखाद् सिद्ध्यति । शिलालेखस्य च समय ६३४ तम ख्रीष्टाब्दम् ।

अस्य महाकावे विराताजुनीयमिरयेऋमेव काव्य बृहत्तम्यामन्यतम गण्यते ।  
अस्य कथा विद्वकोपात् महाभारताद् गृहीतेति न कस्यापि विवाद ।

अस्यारम्भ कौरवद्यूतच्छत्रेण हृतसर्वस्वस्य यथासमयमतिवाहयतो  
वनवामवाल द्वैतवने निवसत पाण्डवोत्तमस्य युधिष्ठिरस्य पार्वे दुर्योधनशासने  
प्रणिहितस्य वनेचरस्य विदितवेद्यस्य प्रतिनिवृत्तं भवति । गते च तस्मिन् निवेदित-  
रहस्ये निकारस्मृतिक्लुपनयना याज्ञसेनो पर्यु शमशीलता निन्दन्ती शोचन्ती च  
तस्यारण्यवास्य दुर्गतनिवर्तनाय पौरुषावलम्बनाय च नृपति प्रेरितवती । मध्यमपाशेदच  
बृकोदर ऊर्जस्वले शब्दैस्तस्या एव कथन समर्थितवान् । तदा नृपो धर्मात्मजः कौपरीत-  
मानसमनुज सान्त्वयन् नयाश्रयणात्मक पक्ष पोषयन् सहसा समुपस्थितेन व्यासेन  
भीष्मादीना प्रतिरथाना पराक्रम प्रकाश्य शिवतोपणायेन्द्रादीना चोपास्यै कौरवजुं न  
प्रेषयितु समादिष्ट । इन्द्रकील पर्वतं गत्वा च घोर तपश्चरति कौन्तेये सहसा माया-  
किरातोऽरण्यकोलानुसारी प्रादुराम । तन्निमित्ते महासगरे तद्वीर्यतोषितेन शिवेनास्त्र-  
प्रदानेन मभाजितोऽजुं न ।

‘यज जय रिपुलोक’ पादपद्मानत सन् गदित इति शिवेन श्लाघितो देवसर्ष ।

निजगृहमय गत्वा सादर पाण्डुपुत्रो घृतगुहजयलक्ष्मीधर्मसूनु ननाम ॥

श्रीशब्देन समारब्ध काव्यमिदं प्रतिसर्गे लक्ष्मीशब्देनैव समाप्यते । एवं च  
लघीयश्री कथा वर्णनपाठवेन भारविष्णाष्टादशभिः सर्गाणां वर्णितेति कलाप्रियता  
कावे स्फुट प्रतिभासते । महाकाव्यमिति कृत्वेह सूर्यचन्द्रादिवर्णनानि कृतानि परमति-  
पल्लवनात् मूल कथाविषय मन्यरयन्ति काव्ये गृह्यन्ते ।

लघुराज्यबहुल तस्मिन् युगे राजसरक्षिताना कवीना विदुषा च बंधुष्य-  
प्रदर्शनमत्यभिमतमभूदिति भारविरपि तस्य प्रवृत्तेर्वशवद । द्वितीये सर्गे तस्य  
राजनीतिपाठश्च दृश्यते । नवनवाना कल्पनाना कविताऽप्रासंगिकविषयाश्रिता ।  
अन्तिमे सर्गे च चित्रकाव्यस्य प्रवृत्ति पराकाष्ठा स्पृशति यत्रैकाक्षरादिश्लोका बाहुल्येन  
वर्तन्ते । यथा —

स सासि सामुसू सासो येया येया यया धय ।

सलो लीला ललोऽलोल शशी शशि शुशी शशन् ॥

कल्पनाया अलौकिकत्व च यथा—

उत्कुलस्यलनलिनीयनादमुष्मादुद्भूत सरतिजसभव पराग ।

चातयाभिर्विषयै विवर्तित समन्तादाघते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥

भारवेरयगौरव प्रसिद्धम् । याज्ञसनीकृतमुद्बोधनमतितमामोजोमयम् । तस्या  
इयमुक्तिरतिश्रयसी—

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः ।

परैस्त्वदग्न्यः क इवापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥ (१ स.)

इलेपस्य तु भारवेः काव्ये प्राचुर्यमेव । पदे-पदे भावाभिव्यक्तये कविस्तमाश्रयते ।  
उदाहृत एव पद्ये गरीयसी श्लिष्टोपमा । नादसौन्दर्यमपि न सर्वथा न वर्तते ।  
यथा युद्धप्रसंगे—

उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य चारुनद्याः ।

गाण्डोवी कनकशिलानिभं भुजाम्यामाजघ्ने त्रिषमविलोचनस्य वक्षः ॥

इति पद्ये नारिकेलफलसमिते भारवेर्वचसि रसिकानां गरीयसी साधनाऽपेक्ष्यते ।  
न तस्य काव्यमेकपद एव श्लिष्टमिति कृत्वा त्याज्यम् । बोधयति च स्वयं महाकविः—

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

घृणते हि विमृश्यकारिणु गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥

तदनन्तरं शिशुपाल-वधकर्त्ता माघः समायाति यो बलभीपतेः सभासदः श्रीधरस्य  
पौत्र इत्येव ज्ञातः । अतः सप्तमशताब्दीभवः स प्रतिपदं भारविमनुकुर्वाणोऽपि तमतिशेत्तुं  
चेष्टते । स एतु तदीयमयंगीरवं भजन्पि शब्दमौन्दर्यमवगाहते । ततोऽप्यधिकं  
सकलविषयचुम्बि पाण्डित्यं प्रदर्शयति । तस्य बर्णनच्छटा चित्राऽपि न प्रसेदुपी ।  
सोऽपि श्रीशब्देन काव्यमारभमाणः प्रतिसर्गं श्रीशब्दमन्ते प्रयुङ्क्ते । सोऽप्ययंबोधाय  
इलेपालंवारमालम्बते—

घनतमूत्ररव्यासा सवृत्तिः सन्निवन्धना ।

शङ्खविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्वजा ।

भारवेरिवास्यापि काव्यस्य द्वितीये सर्गे राजनीतितत्त्वानां विस्तरसो-  
विवेचनम् । यनेष्वर इव नारदोऽत्र सन्देशहरः, भीम इव बलभद्रोऽत्र सग्रामैव प्रियः ।  
यनादिवर्णनमिवात्रापि यथा रैवतवपवंतवर्तयान्नाविश्रामे विलम्बते ।

इन्द्रमदिष्टं शिशुपालवधप्रार्थनं राजमूययिपयया युधिष्ठिरात्प्राप्तं निमन्त्रणं  
स समकालमधिगत्य विकल्पद्वये मन्त्रिण उद्वेगस्य सम्मत्तया श्रीकृष्ण इन्द्रप्रस्थं प्रति  
प्रातिष्ठत, गत्वा च तत्र प्रवृत्तं यज्ञं पाण्डवेन च प्रदत्ते प्रथमसंशारे मत्स्यो शिशुपालः  
श्रीकृष्णं बहुसोऽधिचिरोप पदपाचनानेकवीरपत्तये संग्रामे तेन यदुषीरेण शृत्तकण्ठो  
मृतः । इत्येव मन्त्री यथा दीर्घविलम्बित्वात्तदा सर्गाणां वर्णिता । अतिमन्थरेयं  
गतियंस्तुनो न प्रबन्धशाब्दरमं स्वादयति । किन्ते च सर्गे भारविनोऽपि विशिष्टं चित्र-  
काव्यनैपुण्यं मायेन प्रदर्शितम् । सद्गणन्यादयोऽनेके चन्पास्तव सम्पन्ने । समानेऽयं-  
गीरवोऽपिपमे चित्रादिनैपुण्ये मायो वस्तुर्बन्धनेण पारदाब्दवोजनया च भारवि तमति-

धेते । तस्य श्रुतुवर्णनम्, वनविहारः, जलविहारः, क्षपाविलसितं च मुतरा रोचकानि ।  
नादसौ दयं तत्रानिदलक्षणम् । यथा—

मधुरया मधुबोधिनमाधयीमधुसमृद्धिसमेधितमेपया ।

मधुकराङ्गनया मुहुर्नमदध्वनिभृता निभृताक्षरमुञ्जगे ॥

द्वारकाया इन्द्रप्रस्थस्य च वर्णनं नागरिकविभूतिं तद्गतं च माधस्य वैशार-  
थमभिव्यनक्ति । यत्र तत्र गजतुरगरासभादिपशुपक्षिप्रकृतिचित्रणं तद्विषयं च  
कवेर्ज्ञानं स्पष्टतां स्पृशति । परं सकलमिदं कौशलं न भारवेर्गाम्भीर्यं भजति । तत्र  
विलक्षणैव कृत्रिमताऽऽयासकृता प्रत्यक्षायतं समालोचकानाम् । अतः तादृशोर्जसर्गिक-  
काव्यनिर्माणे न त्यमेव माधो भारवमतिक्रामति । यद्यपि न सहजा प्रातिस्विकी न  
स्पृशति प्रतिमाम् । तस्य प्रभातवर्णने प्रकाशं —

कुमुदवनमपधि धीमदम्भोजलण्ड,

रयजति मुदमुलूकं प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उदयमहिमरदिभर्याति चास्त हिमाशु-

हंनविधिलसितानां ही विवित्रो विषाक ॥

इति श्लोको रत्नायते सस्कृतकाव्ये । कल्पनाक्षेत्रेऽपि न माधो भारवे कथम-  
प्यून । तस्य—

उदयति विततोर्ध्वंरश्मिरञ्जायहिमरुधौ हिमयाम्नि याति चास्तम् ।

बहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणं श्लोलाम् ॥

इति विशदकल्पनामयं पद्यं तं घटाप्यमाद्यं साप्ययति । तदुत्तरं महाकवि  
श्रीहर्षं कालिदासोत्तरकालिनीं चित्रकाव्यमयीं प्रवृत्तिं चरमं तस्यै नयन् तदनुसारिणा  
कवीनां चूडामणीयते । सद्गवन्वादिषु न स तादृशीं रुचिं भजते यथा श्लेषादिषु  
क्लिष्टकल्पनासु वा । नैसर्गिकी काव्यसुपना नास्यापि कृतिषु सुलभा सरयामपि विल-  
क्षणाया प्रतिभायाम् ।

अयं खलु काव्यकुब्जेऽस्य जयन्तचन्द्रस्य सम्यक् कविरिति द्वादशीशताब्दी तस्य  
काल इति मतमनल्पाम् । स्वयं च तेनोक्तम्—

'ताम्बूलद्वयमामनं च लभते यं कायकुब्जेश्वरात् ।'

अयं न केवलं कवि परमतार्किको ब्रह्मविद्याविसारदश्चेति—

'यं साक्षात्कुरुते समाधिस्तमये ब्रह्मप्रमोदाणवम् ।'

वाक्यमिदं प्रकटयति । अस्याद्भुता प्रतिभा स्वाश्रयभूतं राजानमधिष्ठित्य पठितेनानेन  
श्लोकेन स्फुटीभवति—

गोविन्दनन्दननया च वपु श्रिया च माऽस्मिन्नूपे कुरुत कामधिय तरुण्य ।  
 अस्त्रो करोति जगतां विजये स्मर स्त्रोरस्त्रो जन पुनरनेन विधीयते स्त्री ॥

अस्य कृतय नैपथीयचरितम्, गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिः, स्वयंविचारप्रकरणम्,  
 नवसाहस्राङ्कचरितचम्पूः, विजयप्रशस्तिः, शिवशक्तिसिद्धिः, खण्डनखण्डखाद्यम् इति  
 विशेषेण प्रसिद्धा । तत्र नैपथम् चिन्तामणिमन्त्रजपफलमिति कविना स्वयमुक्तम् ।  
 अत्र कवे पाण्डित्यप्रदर्शने रुचि पराकाष्ठा भजते । इत्येव (परीरम्भक्रीडा) यत्र तत्र  
 बाहुल्येन प्रयुङ्क्ते यस्य चरमसीमा त्रयोदशे सर्गे दृश्यते । इन्द्रवरुणयमानलाना नलस्य  
 च युगपद् वर्णनं तत्रैव लभ्यते यस्येदमुदाहरणम्—

देव पतिविदुषि नैपथराजगत्या निर्णीयते न किमु न द्विपते भवत्या ।

नाय नल खलु तयाति महानलाभो यद्येनमुज्झसि वरः कतर परस्ते ॥

( नं १३।३४ )

नैपथस्य रचना निपथाधिपस्य नलस्य वैदम्या दमयन्त्या सह प्रणय पश्चा-  
 त्परिणय चाधिकृत्य विहिता । न तत्र सम्पूर्णा कथा दृश्यते । द्वाविंशतिसर्गेषु नलस्य  
 प्रणयो हस्तस्य दमयन्तीसमीपे गमनम्, तदागम्यज्ञानम्, दमयन्तीविरहवर्णनम्, स्वय-  
 चरः, परिणये प्रथमसमागम इत्येतावती कथा विस्तरेण वर्णिता । त्रय सर्गा स्वय-  
 चरमेव निबध्नतीति वैभिद्यम । दमयन्तीसीन्दर्यं चानेकवार वर्ण्यते मर्यादा च तत्र  
 परिहीयते । स्थाने स्थाने कवि स्वपाण्डित्य प्रकटयति ।

अस्या मुनीनामपि मोहमूहे भृगुर्महान् यत्कुचशैलश्रीती ।

नानारदाऽऽङ्गादिमुख धितोरुर्व्याप्तो महाभारतसर्गयोधय ॥ ( नं ७।८६ )

न नैपथ प्रसादगुणगुम्फित कालिदासकृतिवत् । स्वतोऽपि कठिने कविना  
 विद्वच्छेमुपीनिकपायिता वादवन वन्ययस्तत्र गूढ निहिता इति स्वयमुद्घोषयति—

प्रन्यग्रन्थिरिह षवचित्कवचिदपि न्यासि प्रयसनाग्नया ।

प्राज्ञमग्नमना हठेन पठिती माऽस्मिन् खल खलतु ॥ ( २२।३ )

अल्पज्ञा न तस्य रसने समर्था इति श्रीहर्षस्य तोषप्रदम्—

यथा घूनस्तद्वत् परमरमणीयार्जवि रमणी ।

कुमाराणामत करणहरण नैव कुरुते ।

मनुषितश्चेदतमंदपति सुधीभूय सुधियः,

श्मिभस्या नाम स्यादरसपुदयानावरभरं ॥ ( २२।१४२ )

श्रीहर्षं शास्त्रतोविदास्ताविजानेव रमिवर्येव स्वीकरोति । मन्वे, एषं  
 प्रवृत्तिस्तु विरहवर्णनेऽपि परपपपपानुमानसापने निषेधयति यदमी पाणिनिगुणाणि  
 परिभाषादय यत्र-तत्र निवेद्यति ।



श्रीहर्षकाव्य चमत्कारवादिनां कृतिषु मुख्यतमम् । अतएव तस्य वर्णनेषु  
न रसिकजनमुपदा मुकुमारता । न तस्योत्प्रेक्षा सहृदय हृदयराशिनी । न तस्याति-  
शयोक्तयो यायाप्यलेखविद । विभिन्नशास्त्रप्रावीण्यप्रकाशनविषये प्रयतेन काव्य-  
मिदं शास्त्रीकृतम् ।

कथानक महाभारताद् गृहीतमिति तस्य प्रभाव स्पष्ट एव । परं मापभारवि-  
रत्नाकरादिचमत्कारवादिना प्रवृत्तिस्तत्र स्फुटा वर्तते । वर्णनेऽतिप्रसक्तिरेव वस्तुतः  
प्रवाहमवश्यम् ।

नवरसाना परिपाके प्रयत्नशीलोऽपि कवि शृङ्गारे गृहीतक्षण । सयोमे  
विप्रलम्भे च तस्य तुल्या प्रवृत्तिरित्युभयप्राप्यलकारक्रीडा तनोति । दमयन्तीविरह-  
वर्णने काश्चित्कल्पना अतिसरसा । यथा—

श्वरणपूरतमालदवाङ्कुर शशिकुरगमुले सखि निक्षिप ।  
किमपि तुन्वित्त स्यगपत्यमुं सपदि तेन तद्वृच्छ्यतिमि क्षणम् ॥ (४१५६)

शशिकरपीडिता मुकुरस्यस्य तस्य चूर्णनाय सखी निर्दिशति दमयन्ती । स्व-  
चकोरशिशु मृगस्य शिष्यता ग्राहयिष्यति सा । शृङ्गारे विशेषतो विप्रलम्भे श्रुति-  
कट्टत्वस्य प्रतिकूलत्वेऽपि कविर्नितरामुदास्ते । अतएव—

बुगुपहृत्यपमृत्युविरूपता शनयतेऽपर-निर्जर-सेविता ।

अतिज्ञानान्धवपु क्षतिपाण्डुता स्मर भवति भवन्तमुपासितु ॥ (४१६५)

अत्र तवारयकारसयोगोऽनेकदाऽगत कर्णयोरतीवारुत्तुद । हास्यो निबद्धोऽपि  
श्रीहर्षस्य न मर्यादासह । तथापि बहुशोऽयं गम्भीरानपि स्मेराननानाचरति—

उभयो प्रकृति कामे सञ्जेदिति मुनेर्मन ।

अपवर्गे तृतीयेति भणत पाणिनेरपि ॥ (१७१७०)

श्रीहर्षो वैदर्भी रीतिमनुसरतीति तत्कृते पद्यमिदमुदाहरन्ति—

धन्याऽसि वैदर्भि गुणैश्चदार्यंया समाकूष्यत नैपधोऽपि ।

इत स्तुति का खलु चन्द्रिकाया यदग्निमन्थुलरलीकरोति ॥ (३१११६)

परं न तस्य वैदर्भी कालिदासरचनेव मसृणता विभति । बहुशो गौडी प्रधानता-  
माकलयति, तत्र कवे प्रतिभा सुतरा प्रतिभाति । परं कानिचित्कल्पानि सर्वथा  
मार्मिकाणीति न सन्देह । यथा—

भवर्षस-वेदामृतात्मन्धर प्रिय किपद्भूर इति त्वयोवित्ते ।

दिलोकयन्त्या धवतोऽयं पक्षिण प्रिये ते कीदृग्भविता तव क्षण ॥ (१११७७)

पदसालित्यकृते सत्यैव नैपथ्यख्यातिः । नास्ति तत्र कतमदपि पद्यमनुप्रास-  
विरहितम् ।

उसुंगमंगलमृदगनिनादभगीसर्धानुवादविधिबोधितसाधुबोधा ।

सौघस्रज. प्लुतस्रजाकतयाभिनिग्युमंन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥ (११।६)

अत्र पद-भक्तितरतिशयेन कर्णयो सुखदा ।

इत्थं चिमशंनिष्पत्तं एतावान् यदखिलाः कवयः कालिदासादवर्तन्नाश्चमत्कार-  
घादिता वाव्यसौष्ठवायावश्यकत्वेनामन्यन्त । राजससदा प्रभावोऽपि तेषां विशेष-  
दिग्ग्रहणहेतुः । तेन सत्यामपि विलक्षणाया प्रतिभाया विद्यमानेऽपि कवित्रकौशले न  
प्राभवन् ते कवय आत्मानं निरोद्धुम् पाण्डित्यप्रदर्शनात् । ततस्तदा वृत्रिमतामयं  
पाथ्यं कर्तुं मेव ते प्रापतन्त । तेषु च श्रीहर्षकाव्यं सर्वोत्तमम् । अत एवोक्तम् ।

‘उदिते नैपथ्ये काव्ये एव माघ एव च भारविः ।’

## महाकविर्भवभूतिः

कालिदासादनन्तरं भवभूतिरेव सर्वोत्तमो नाटककारः । असी प्रेम्णि, प्रकृति-  
वर्णने, मानव हृदयस्य स्फोरणे, नाट्यकौशले च साटोप कवीनाह्वयते । कालिदास  
प्रशस्तसु रसिकेषु कर्णरसप्रसंगे प्रतिपादितमेव केनचित्—

‘उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते’ ।

नात्र कविदप्यतिशयोक्तिरिति हृदयवृत्त्यभिज्ञाना मतम् ।

समप — भवभूति क कुत्र वा बभूव, किमस्य सत्य नामेति विचित्रिक्त्सार्यां  
निराशे मनसि लभ्यते स्वल्पोऽपि तदुदित एवोदन्त उत्तररामचरितप्रस्तावनायम्—

अस्ति खलु तत्र भवान्काश्यप श्रीकण्ठपदलाञ्छन पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूति-  
नाम जातुकर्णपुत्रः ।” (उ च प्र)

अयमौदुम्बरगोत्र, पद्मपुराभिजन, तैत्तिरीयशाखाध्यायी, नीलकण्ठस्य  
जातुकर्णस्य पुत्र श्रीकण्ठलाञ्छन, कान्यकुब्जेश्वरस्य पशोवर्मण परिपद-  
मलञ्चकारेति तस्यैव कृतिभिर्ज्ञायते । तस्यैव राज्ञोऽप्य सम्म कविर्वावपतिर्भवभूति  
स्वकाव्ये ‘गडडवहो’सज्ञे स्मरति, काव्यालकारकर्ता वामनश्च सर्वप्रथम-  
स्तमुल्लिखतीति ख्रीष्टाब्दस्य ७३६ समीपे कादमोरेण मुक्तापीडललितादित्येन पराजितो  
यशोवर्मेति कल्हण रचिताया राजतरणिण्या लेखादष्टमशताब्द्या ज्ञातोऽयमिति  
सिध्यति ।

अस्योपाध्याय केचित्कुमारिल कथयन्ति । भवभूतिरिति तस्योपाधिरेवेत्यनु-  
श्रुति

तपस्वो को गतोऽवस्थामिति स्मेराननाविय ।

गिरिजाया स्तनो धन्दे भवभूतिसिताननो ॥

इति श्लोकमूला । अयं पद वाक्य प्रमाणज्ञो वेदेषु, व्याकरणे, न्याये, काम-  
शास्त्रे च पारहृस्वा । काव्येऽप्ययं सिद्धवागिति स्वयमेवोदाहरति—

यं ब्रह्माण्डमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते ।

उत्तर रामचरिते तत्प्रणीते प्रयुज्यते ॥ (उ. च. प्र )

भोज-प्रबन्धेऽथ भोजसभासत्कालिदास प्रति स्वर्धमानश्च वर्णितस्तस्यैवाय  
श्लोकश्च कथित —

हठावाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता

जन स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा ।

भवेद्यद्य इवो वा प्रकृति-कृष्टिते पाविनि कलो

घटाना निर्मातुस्त्रिभुवनविधानुश्च फलहृ ॥ इति ।

पर न भोजप्रबन्धो विद्वासाहो यत्र प्राक्तना द्रव्योक्तनाश्च सर्वेऽपि  
कवय एकन वर्णिता समकालिन्तया ।

पविरय तथा प्रतिभावानपि नाप प्रसिष्ठां स्वकाल इति तस्य—

ये नाम केचिद्विह न प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि, तान्प्रति नैव परत ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कौऽपि समानधर्मा

कान्तो ह्यय निरघर्षाविपुला च पुश्वो ॥

अनेन श्लोकेन प्रमाणीक्रियते ।

कृतय — श्रीणि रूपकाण्येवाश्रये भवभूतेर्मन्यन्ते— महावीरचरितम्, उत्तर-  
राम चरितम्, मालतीमाधवश्च । तत्राद्ये नाटके तृतीयं तु प्रकरणम् । प्रथमे रामस्य  
जन्मत प्रभृति लकादित्रयावधि द्वितीये च सीतापरित्यागसम्बन्धिनी कथा वर्णिता ।  
मालतीमाधवे तु भूरिवसुपुत्र्या मालत्या विदभंमन्त्रिपुत्रस्य-माधवस्य च प्रणय-दर्शनम् ।  
महावीरचरिते कथा रामायणोपजाऽपि कवे कल्पनया नवीकृता । न तत्र सीताहरणस्य  
मूल शूर्पणखाया नासाच्छेदनाशनम् । साडकावधप्रसंगेन शिवधनुस्छेदे जानकीवरणा-  
त्प्रभृत्येव प्रवृत्त रामस्य रावणस्य च मिथो वरम् । तत्रेच्छतेनाभिसन्धिना रामस्य  
मत्स्यसो तदेही-हरणं वाति त्रघञ्च । रावणकुलतज्जाहलत् सञ्ज्ञेते राज्ञाभियेकेनैव  
नाटकस्य समाप्ति । अस्मिन्नाटके वीररसो मुख्योऽप्ये च गौणा । नाट्यशास्त्रस्य  
सर्वादाना साधु पालनम् । कथायां परिवर्तने कवे कल्पना साधु प्रभवति ।

पर दिव्यहंश्वरभितेयता नाटकस्यावहीयते । शौडो वृत्तिभावहृच्च दुर्बोधतामा-  
चरति सामाजिकानाम् । भोजोनुरूपिणी शैली बौद्ध-णा तु प्रमोदावहैव । तायाम् कथा-  
भारो निस्तृतोऽपि सप्तस्वरङ्गेषु निवेशित । नाटके वर्णिते, पद्यन्त्रं कवे राजकीया  
भूतनीतय, साधु परिबिता लक्ष्यन्ते । वालिनो रावणेन सहाभिसन्धिस्तरकथनेन च राम

हन्तुमुद्योग परिणती व्यापतिद्वय नायकस्य विरप्रवृत्त प्रच्छन्नवधकलङ्क परिमार्ष्टि परमय दुःसहो रसभगदोषो नेतृचरित्र भाषातद्वय यत् परमुरामेण सह प्रवृत्ते समर-निमन्त्रके परा प्रौढिमायते विवादे रामस्य कथन वङ्कणभोजनाय गच्छामोति तस्या-वसरापसर्पणदीलता द्योतयति । तेन च रणवातरत्न तस्य सूच्यते ।

उत्तरे रामचरितेऽपि कथा रामायणोत्तरे सौता-परित्याग-सम्बन्धिनी । पर-द्यामासीतादर्शन कवेः प्रतिभाया उर्वरता प्रकटयति । अनेन रामस्य जानकी प्रति-गाढा प्रीतिपरायणता स्पष्टनामागदिना । अत्रैव च वासन्त्या सह सवादेन वरुणस्य परा प्रौढि-कृता । परमादितो गर्भसन्निता सरस्वतीव शृ गारघारा यावदन्त प्रवहति तस्यामेव च सीता-भुन-प्राप्त्या शृ गारस्यैव प्राधान्यम् । अतो मध्यगत वरुणविप्र-लम्भ एव मन्तव्यो न तु शुद्ध वरुण । यद्यपि कवियत्र तत्र तस्यैव प्राधान्य ध्वनयति स्वयं प्रतिपादयति च 'एवो रस करुण एव' इत्यादिना । सप्तमेऽङ्के मेलापकेन नव्यता प्रापितो रामायणीय कथा सन्दर्भं सुखान्तीकृतं च नाटकम् ।

मालतीमाधवे वस्तुनि समवन वाचिल्लोरप्रवृत्ता कथं च रूपान्तरीकृतेति विचिक्त्वन्ते कथिमहोदय । परमातादृशकथानकोपलब्धि वृत्तस्य कव्युपज्ञतैव स्वी-कार्या भरतः । प्रमाणं विना हि तादृशी कल्पनाऽऽहोपुष्पिकामात्रम् । प्रवरणे च कथानकस्य मौलिकत्व नाट्याचार्ये प्रतिपादितचरम् ।

पद्यावती-सचिवस्य भूरिवसो पुत्र्या मालत्या वैदर्भमन्त्रिणो देवराजस्य पुत्रेण माधवेन सह परिणये राज्ञो नमंसचिवस्य नन्दनस्य प्रतियोगिताञ्चलेन कविवंस्तु नायकनायिकयो प्रेमाणं च रोमाञ्क (Romantic) समाचरति । मकरन्दस्य मालतीवैधवारण मलयन्तिकारक्षणं च, माधवस्य नैराश्ये महामामविक्रयं वालीमन्दिरे चाघोरघण्टसकासान्मालत्या मोक्ष, कपालकुण्डलाया प्रतिशोधयत्न, सर्वरम्येत्तं प्रमथै-वस्तुनि बाह्यस्यातरङ्गस्य च द्वन्द्वस्य, जटिलताया, हास्यस्य कौतूहलस्य च सृष्टिवि-धीयते । प्रणयोऽपि नायकनायिकयोर्मकरन्दमदर्या तत्रयोश्च साधु परिपाकं भजत्येतेन । नाटकीया वामन्दकी मालविकाग्निमित्रस्य कौशिक्या सवदने । अघोरघण्टवृत्तस्तात्का-लिनी वाममार्गस्य प्रबलता व्यञ्जयति । शृ गारप्रघातेऽत्र धीरप्रधानो नायक, अन्येऽपि रसा साधु परिपाकं भजन्ति ।

नाटककार सर्वास्वपि रचनास्वलीकृतस्त्वानि (Supernatural elements) यत्र तत्र समावेशयति । इदानीतनी विचारसरणिमनुमृत्यु नाम तानि न रोचेरत् समालोचकेभ्य पर प्राक्तनी भारतीया परम्परा तु विश्वसित्वेव तेषु । तेन नात्र काचिद् विसवादिता । नाद्यतनो हि भवभूतिः ।

कवेः शैली—कविरयमभिघाप्रधानोऽनुभूतीविस्तरेण वरुण्यति । न स कालि-  
दासवत् 'भनोरयानामतटप्रपाता.' इति वदन् पाठकंदंशकैर्वा स्वयमनुभवनीयं किमपि  
विसृजति । प्रमसविदमपि विस्तरशो निरूपयति । यथा—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दन-रसः ।

अयं कण्ठे बाहु शिशिरमसृणो भोक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ (उ. च. १)

कीथमहोदय. कालिदासेन तुलयन् भवभूतिं लिखति—

"of the sweetness and charm of kalidasa he has as little as of the power of suggestion displayed by his predecessor, but he excels in drawing with a few strokes the typical features of a situation or emotion. He seeks propriety in his characters' utterances"

(कीथः स. द्वा. पृ० २०२)

(भवभूतो न कालिदासकृतिवन्माधुर्यव्यञ्जकत्व च पर कतिपयाभिरेव  
रेखाभिः दशा भावाश्च वरुण्यन् सोऽतिशेते । पात्रैरेव सकलमपि वस्तु स्फोरयति सः)  
मानसवृत्तीना निरूपणे कुशलो भवभूतिः ; चन्द्रकेतुलवं स च त दृष्ट्वाऽन्तर्वृत्त्याऽऽकृष्टो  
मनसि सविस्मय मन्त्रयते—

यदृच्छासम्पातः किमु गुणगणानामतिशयः ,

पुराणो वा जन्मान्तरनिबिडबन्ध परिचयः ।

निजो वा सम्बन्धः किमु विधिघशाकोऽप्यतिशयः

ममंतस्मिन्दृष्टे हृदयभवधान रचयति ॥ (उ. च. ५।१६)

प्रेमाकुलयोर्मालिनीमाधवयोर्दंशाऽस्मिन्पद्येऽतितरा स्फुटा—

भूयोभूयः सविघनगरीरथयथा पयंतन्तं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवत्सभीतु गवातायनस्या ।

साक्षरकाम नवमिव रतिर्मालिनी माधय च

गाढोत्सृष्टालुलितं लुलितं रगकंस्ताम्यतीति ॥ (मा. मा. १।१८)

गोडीं रीतिं प्रति भवभूतेरत्याग्रहः । समासबहुल. पदबन्ध. सर्वेष्वपि नाटकेषु  
प्रायो दृश्यते । चौरचरिते तस्यातिशयः । शिवधनुर्भञ्ज चर्चिन् वरुण्यति सः—

बोदंण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुदंण्डावभङ्गोद्यत—  
 ष्टकारध्वनिरार्यञ्जालचरितप्रस्तावनाडिण्डिम ।  
 ब्राह्मण्यस्तकपालसप्तपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-  
 भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ।

हास्यवर्णने न भवभूते प्रवृत्ति । उत्तररामचरितस्य चतुर्थेऽङ्के दक्षितमसा-  
 फलय तेन । वात्सल्यस्याभिव्यक्तिरपि साध्वी । लव दृष्ट्वा रामपुत्रत्वेन सदिहानस्य  
 सुमन्त्रस्य सीतापरित्याग स्मृत्वा वचन कारुण्ये उर्यवस्यति—

मनोरथस्य यद् बीज तद् वेनादितो हृतम् ।  
 लताया पूर्वलूनाया प्रसवस्योदभय कृत ॥ (उ च ५।२०)

क्वचित्कवि शब्दचित्राप्यपि साधु प्रस्तौति । मयूर नर्तयन्त्या सीताया  
 यथा—

भ्रमिषु कृतपुटागतमण्डलावृत्तिचक्षु प्रचलितचट्टलभ्रूताण्डवैमण्डयत्या ।  
 कर-किसलय-तालेमुग्धया नर्त्यमाने सुतमिष मनसा त्वा वत्सलेन स्मरामि ॥  
 (उ च ३।१६)

दाम्पत्यप्रेम्ण स्वरूप भवभूनिरेव वर्णयितु शक्त—

मद्वंत मुखदुःखयोरनुगत सर्वास्वबस्यासु यत्  
 विश्रामो हृदयस्य यत्र, जरसा यस्मिन्नहार्षो रस ।  
 फालेनावरणात्पयात्परिणते यत्प्रेमसारे स्थितम् +  
 भद्र तस्य मुमानुपस्य कथमप्येक हितप्राप्यते ॥ (उ च १)

भवभूति कालिदासवत्प्रकृतिप्रिय पर न केवल रम्येषु भीषणेष्वपि तस्या  
 रूपेषु दृष्टिरामज्जतऽस्य, साऽपि विशेषेण भावान् प्रबोधयति । यथा—

स्निग्धश्यामा क्वचिदपरतो भीषणाभोगहृष्टा  
 श्याने श्याने मुखरक्कुभो भ्राह्मतेनिर्भरणात् ।  
 एते तीर्याश्रमगिरित्तरिद्वर्तकान्तारमिथ्या  
 सलदन्तते परिचित भुवो दण्डकारण्यभागा ॥ (उ च २।१४)

भीषण दृश्य च यथा—

निष्कूजस्तिमिता क्वचित्क्वचिदपि प्रोच्यन्तस्तत्त्वस्यना  
 स्वेच्छामुत्पन्नभीरशेरभुजगश्यासप्रदीप्तानय ।  
 सोमान प्रदरोदरेषु विलसत्स्यहसाम्भसो यास्वय  
 तुष्यन्ति प्रनिसूर्यकंठजगरस्वेवश्व पीयते ॥ (उ च २।१६)

न केवलं भौतिकवृत्तिर्मानस्यपि स्पष्टं विश्लिष्यतेऽनुभावमुखेन संविन्मुखेन वा,  
उभयोरपि हृदयविलेखनी तीव्रता । यथा मालत्याम्—

धारं धारं तिरयति दृशोरुद्गमं वाप्यपूरः  
सत्संकल्पयोपहितजडिमा स्तम्भभङ्गेति गात्रम् ।

सद्यः स्विद्यन्नयमविरतोरकम्पलोत्तांगुलीकः

पाणिलेखाविधियु नितरां वा रते किं करोमि ॥ (मा. मा. १।३८)

अपरतश्च विरहस्य तीव्र भावेण—

हा हा वेदि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मग्न्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नग्न्ये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वङ्मोहः स्यगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ (उ. १।३८)

मनोवैज्ञानिकं विश्लेषणं चात्र सपुन्यपि पद्ये—

पुरोत्पीडे तटाकस्य परीवाह. प्रतिक्रिया ।

शोरुदोभे च हृदयं प्रतापरेव धार्यते ॥ (उ. च. ३।२६)

अयं तावन्निष्कपः । भवभूतिर्मानवहृदयस्य निपुणो व्याख्याता, प्रेम्णः  
कारण्यस्य च सफलो वर्णयिता । परं वैदिकः प्रभावो गौडी प्रति मोहश्च तस्य कृतीः  
काठिन्यं नयतः । तस्य प्रेमा विमुद्धस्तीद्रानुभूतिमयश्चेति वासनामयी प्रीति वर्णयन्तं  
वालिदासमसावतिरोते । मानमीनां वृत्तीनां सादृशं भव्यं स्वरूपं न तत्र वर्तते ।  
प्रभवन्त्यत्र क्षीयमहोदयस्य टिप्पण्यः—

'Bhavabhuti on his part, recognized with a truer  
insight sharpened perhaps by the obvious inferiority of  
his fortunes and failure to enjoy substantial royal favour,  
the difficulties and sorrows of life. His theme is not  
joys of a pleasure-loving great king.....but the bitter  
woes of Rama and Sita, who have for us the reality of  
manhood.'

(Sanskrit Drama 197)

अभूतिः स्ववटुषानुभवानां दाश्यां पृथतरामन्तर्दृष्टिमवाप । न तानु त  
वानिदामवत् शुभं प्राण राग्याश्रयान् । अगस्तस्य नायको विलासी नृपो न, अत एव ग  
करणं रामं मुख्यतमं मग्न्यो सर्वानुभूतिमूढम्—

एषो राम. करण एव निमित्तभेदाद् भिन्नः पृथक् पृथगवाधयते विवर्तनम् ।

धावते बुद्धुदतरंगमया विचारात्मभो यथा तमित्तमेश नु तरतमपम् ॥



## बाणोच्छ्रष्टं जगत्सर्वम्

धन्यास्ते महाकवयोऽन्तर्दृष्ट्या येऽनीन्द्रियमपि योगिनामपि दुराप वस्तु  
निभालयन्ति । प्रभातकल्पामा शर्वयस्तारा इव विवेया भ्रगुनीषु विरला एव  
ते सहजाप्रतिहृत्प्रतिभा । तेषु बाण स्वकाध्यपाटवेन, वर्णनशक्त्या, कल्पना-  
बैचित्र्येण, सबलजगद्व्यापारसाक्षात्कारक्षमश्रेष्ठमुषीप्रभावेणालाधारण गोरव  
भजते । कवयोऽन्ये हि पद्यबन्धमात्रसीमितकौशलाः, कतिपयं च गद्येऽपि चालयन्तो  
लेखनी कृत्रिमतासमावेशनिहितदृष्टय सुबन्धुसहशा श्लेषयमकादिविनष्टालकृति-  
विव्रगद्यबन्धे भाभिनवेशा विस्मरति स्वकृतव्यम् । पद्येऽपि यदा कवयोऽपि वस्तु-  
वर्णनाग्रहप्रहिला सन्तश्च्यवन्ते समुद्दिष्टात्पय का कया कान्तारसदृशे मुक्तसीमनि  
गद्यप्रसंगे यत्र वर्ण्यं विस्मरन् कवयन् दूरमेव ब्रजेच्च्युतलक्ष्य इव शर । अत एव घोषित  
सूदमधीभिरालोचकै —

‘गद्य’ कवीनां निकष्य चरन्ति’

तस्मिन्नभ्रष्टसन्धानश्च्योतयन् रसधारा रसिकहृदयेषु, मलयन् काव्यामृत  
तम्पटान्, प्रत्यक्षयन् विश्वमपि विश्व विश्वरूपधारी नारायण इव, मञ्जूषामिव नव-  
नवालकारञ्चुरितान्तराम्, विलामिनीमिव पटुश्लेषाम् कादम्बिनीमिव प्रवृष्ट-रस-पूरा-  
माभ्रवर्णोमिव रसालशोभनाम्, शारदी सुपमामिव पुण्डरीवानुपक्तमहाश्वेतान्,  
हरभासशोभामिव हृद्यचन्द्रापीडाम्, बहुलपद्मनिशामिव वृद्धतारापीडाम् वर्धनकुल-  
राजलक्ष्मीमिव प्रहृद्योच्छ्वासमयहर्षचरिताम् कव्यामिव विविधप्रसंगसगिनीम्,  
प्रणविनीमिव रतिप्रगल्भभावाम् पटीयसीम्, गरीयसी पद्यञ्चुरितामवाधारणीं कृति  
कुर्वन्तु बाण इव यमभेदनपटुर्बाण पञ्चाननायते ।

हर्षचरिते कादम्बियां चानेन विस्तरशो बलिता एव स्ववृत्तान्त इति नायासाय  
विदुषां तस्य जीवनकथा । वास्तव्यायनगोत्रजोऽयं चित्रभानो पुत्रो मौखरियूजिताद्-  
भक्तोविद्यामनवद्यां सिन्धोरिव पीयूषमाजहारेति स्फुटमेव । बाल्य एवाधिगतसकल-

ज्ञेय पंतृकेन धनेन सम सह विविधाचारविचारवंयस्यै प्रान्तेष्वनेकेषु भ्रमल्लोक-  
साक्षात्कारेण जगदप्यनुभवाक्षिलक्ष्मीचकार । उपारूढयौवनश्च स्थाण्वीश्वराधीशस्य  
हर्षवर्धनस्य पारिपत्यता भेज इति तस्य हर्षचरितात्स्फुटम् । अतस्तस्य कालनिर्धारणमपि  
सुशकमेव ख्रीष्टस्य सप्तम्या शताब्द्या पूर्वार्धमिति कीथमहोदयस्य मतम् ।

अथ बाण सर्वशास्त्रविशारदो विद्वदभिजनो लोकस्य राजकुलस्य च सकल-  
व्यवहाराभिज्ञ प्राकृतव्यापाराणां सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षकः, मानसशास्त्रस्य विशेषज्ञ  
सिद्धवाक् । कादम्बरी, हर्षचरितम् इति द्वे गद्यकाव्ये तस्य यश स्तम्भभूते । मुकुट-  
ताडितकभाण, पार्वतीपरिणयश्चण्डीशतकं चेति त्रीणि पुस्तकान्यपि तत्कृतान्युच्यन्ते ।  
पर वामनभट्टबाणोऽपि तत्कर्ता सभवति । केचित्तु हर्षकृता रत्नावलीमपि वस्तुतस्तद्र-  
चितामेव मन्यन्ते । पर बाणस्यासाधारणी प्रतिभा न तत्र स्फुरतीति नादरणीय  
त-मतम् । धावकनाम्नाऽपि तीव्रगत्या धावन् बाण एवीपम्यार्थतोच्चत इत्यपि प्रवादः ।  
बाल्येऽपि विशेषेण प्रतिभावानयमध्येतु कस्यचित्सम्बन्धिनो गृहे वसन् प्रसगादागतेन  
मातुलेन तद्वैदुष्यचमत्कृतेन 'किमश्नासि' इति पृष्टोऽय पद्मार्धमिदमनुप्रास-  
पूर्णमुत्तरयश्चमच्चकार तम्—

'अशेषशेषुपीमोय भायमश्नामि मातुल ।'

इति अस्य हर्षचरितमतिहासिककाव्यतया स्वीक्रियते । आख्यायिकात्वेन परिगणित  
तदष्टोच्छ्वासपरिमित यर्धनवशभूषणस्य राज्ञो हर्षवर्धनस्य वृत्त वर्णयति । आद्यो  
तृतीयस्य चोच्छ्वासस्यार्धं कवेरात्मवृत्त प्रस्तुवन्ति । ततः पुष्पभूते कुले प्रभाकरवर्ध-  
नस्योदय, राज्यश्रिया विवाह, राज्ञो मृत्यु, ज्येष्ठपुत्रस्य हूणविजयाय गतस्य  
राज्यवर्धनस्य प्रत्यागमनम्, मालवपतेराश्रमण राज्यश्रियो निग्रह च श्रुत्वा तस्य  
दानुविनाशाय प्रस्थानम्, गुन्तलस्य गौडाधिपेन छत्रेण राज्यवर्धनस्य बधोदन्ताहरणम्,  
हर्षस्य प्रतीकारप्रतिज्ञा, गौडेदोन्मूलनानन्तर राज्यश्रियोऽन्वेषणम्, एतावदेव वृत्तमप्र-  
र्यणितम् । इतिहासेन सबद्धमपि घटनाचक्रवर्णनहृष्ट्या नैतत्तथा महत्त्वपूर्णम् ।  
तात्कालिकसामाजिकाचाराणां देशावस्थायाश्च साधुनिदर्शकमिति तु न कस्यापि  
विवादास्पदम् । पुलवैशिश्रुतपराभवेणैव दिग्विजयोत्ताहो हतो हर्षस्येत्यपि समाव्यते-  
श्रुते कारणम् । कादम्बरीत पूर्वमस्य रचनति तु काव्यसौल्या स्फुटम् ।

नादम्बरी तु कथा । अन्नोज्जयिनी-पनेस्तारापीडश्च चन्द्रापीडाख्यगुतोत्पत्तिः,  
विद्याग्रहणानन्तर च यौवराज्येऽभिषेक, दिग्विजयाय प्रस्थानम्, तत्प्रमगेनाच्छोदयरो-  
दरानं महाश्वेतया च परिचय, गन्धर्वलोक हेमभूट गन्वा नादम्बरीतादासकार,  
राजधानीं प्रति प्रत्यावर्तनम्, मन्त्रि-पुत्रे वंशगाययो संन्यभारमारोप्य राक्षधानीप्राप्ति,

पत्रलेखामुखेन च नायिकाया वृत्तोपलम्बिरित्येतावती कथा पूर्वापि वर्णिता । उत्तरार्धे च तत्सूनुना पुलिन्देन भूषणभट्टेन वा कृतम् । कथाविच्छेदहेतुश्च बाणस्य मृत्युरेवेति 'यत्तेदिव पितरि' इति कथनेन सिद्धयति । पश्चाद् वैशम्पायने संन्येन सह नायाति चन्द्रापीडस्य तदानयनाय गमनम्, महाश्वेतासकाशात्तन्मृत्युदन्त, ततश्च चन्द्रापीडस्यापि हृदयभेदेन मृत्यु, कादम्बर्या आकाशवाणी श्रुत्वा तच्छरीररक्षणं पुनः पतिप्राप्तिश्चेति तत्र वर्णितम् ।

इयं कथा च पूर्वं शूद्रक प्रति शुक्रेण पश्चाच्च जाबालिमुनिना स्वशिष्येभ्यः श्राव्यत इति त्रिधा कथाया आरम्भः । मूलकथा च न कविना स्वयं कल्पिताऽपि तु पूर्वं बृहत्कथाऽऽश्रिते कथासरित्सागरे बृहत्कथामञ्जरी च वर्णितेति तद्भाष्ये । परं बाणेन स्वप्रतिभावंशद्येनोर्वरया कल्पनाशक्त्या च नवीकृता तत्प्रतिभातेव प्रतिभाति । कथानवे विविधप्रसंगासनेन भूषणी जटिमता कौतूहलस्य च माधोपसी रक्षा तथा सगद्यने । लोकोत्तरस्त्वाना (Super Natural elements) बाहुल्यं तत्र विस्मयस्य सृष्टिं साधयति । दीर्घतरं वर्णनं यद्यपि यत्र तत्र कथा विच्छिद्यते परं न सर्वथा कौतूहलोच्छेदाय प्रभवति ।

असाधारणो रसपरिपाकः, वस्तुवर्णनवैशिष्ट्यम्, प्रकृते सूक्ष्म प्रसंगानुकूलं च वर्णनम्, अविच्छिन्ना भावशृङ्खला च पाठकान् तथा रमयति यथा ते विस्मरन्ति सकलमपि कार्यम् । अत एव 'कादम्बरीरसज्ञानाभाहारोऽपि न रोचते', इत्याभाणकम् ।

वैदेशिका कीय-वेवर-प्रभृतयोऽप्रभवन्तो बाणस्य ग्रन्थमवबोद्धुं निन्दन्ति तम् । वेवरस्तु तस्य कृतिषु घनं शब्दकान्तारं वर्णयति । उपपन्नं चैतत्तथा कृते यथाहि न तत्रत्यभाषासु प्रायः सामानिकी वृत्तिः । बाणस्य तु काव्यबन्धे गद्यस्यादर्श एव भिन्नोऽभूदिति हर्षचरितरसोवाग्जायते । तथाहि—

नवोऽर्षो जातिरग्राम्या, श्लेषोऽक्षिप्तः स्फुटो रसः ।  
विक्टाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेवत्र दुष्करम् ॥

न च तस्य गद्य सर्वत्रैव दीर्घसमासविष्टम् । प्रसंगानुकूला हि वृत्तिः । हर्षचरिते स्तनुवीररगप्राये लम्बत तद्वाहल्यम् । परं शृङ्गारप्रसंगेषु मवादेषु च सति लघीयासि स्फुटतराणि च वाचयानि । गमागस्योत्रोबहुलमेव निदर्शनञ्च—  
"कुतिगतिरत्तरत्तरप्रचयप्रचण्डचपेत्पाटितप्रसमातपोत्तमागच्छत्प्रचुरितचारुकेसर-  
भारमास्वरमुखे वेसरिणि ।"

अत्र सिंह-वर्णनेऽतीवानुकूल्य भजत्येतादृशो बन्ध । नवनवकल्पनासृष्टि  
शब्दरत्नभास्वरा कवियशोहेतुं स मन्यते । यथा—

अन्यवर्णनाराधृत्या बन्धचिह्ननिगूहने ।  
अनाख्यात सतां मध्ये कविश्चोरो विभाष्यते ॥  
सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनोज्ज्वलं ।  
शब्देराख्यायिका भाति श्लेषेव प्रतिपादकं ॥

परमधिगतवाग्रहस्थाना सकलकाव्यतत्त्वपारदृश्वनामेव सा रचना सुख-  
प्रबोधा सभवति न तु कतिपयपुस्तकाधीतिना भाषाशास्त्रसहकारमात्रेण सस्कृत-  
मधिचिकीर्णामस्पृष्टशास्त्राणाम् ।

बाणस्य कृतिषु रसस्याजसप्रवाहो, भूयसी कल्पना शक्तिरसाधारण वर्णनानं-  
पुण्यमिति न लेखनस्यावश्यकता । महाश्वेताया प्रथमप्रणये वादम्बरीसाक्षात्कारा-  
वसरे च भावानुभावाना यादृश्युदात्ता सृष्टिस्तत्र विद्यते न साऽन्यत्र सुलभा । कादम्बर्या  
हृपंचरिते च तदीया प्रकृती रोदिति हसति च पार्श्वे सह । पात्राणि तस्य सजीवानि,  
व्यक्तिरव तेषा विशिष्टम्, सवादा सरसा स्वाभाविकश्च । मानसवृत्तीना सूक्ष्म  
विश्लेषणम् । हृपंचरितेशरवन्त्राणामपूर्वा व्यञ्जकता तीव्रा नविद जनयति ।

बाण पाञ्चाली रीति साधिवार प्रयुङ्क्ते । तस्य गद्यबन्ध उत्कलिका-  
प्रायश्चूर्णैकबहुलश्च । अलवागणा च परम्परा परस्परानुबन्धिनी । श्लेषे तस्य विशेषेण  
रुचि । हृपंचरितस्यारम्भश्लोका अपि श्लिष्टा पर विविध-ववि वाच्यनैपुण्य-  
स्यापवा इति भृगमुपकारका । तस्य प्रेष्ठा अलवारास्तु—श्लेष, परिसह्या,  
विरोधाभास, उत्प्रेक्षा उपमा, समासोक्ति, रूपक चेति । तेषा परम्परा प्रावृष्टि  
धारासार इव निरन्तरमितरेतरानुबन्धिनी । न चास्त्वाने तेषा प्रयोग । तत्र रसानोप-  
माया सुदरमेक निदर्शनम्—

'ऋमेण च कृत मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमाय इव नवपल्लवेन,  
नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन नवबीवनेन पदम् ।'

पद्यविषये, 'यादृगद्यविधौ बाण पद्यबन्धे न तादृश' इति प्रतिज्ञावपि न  
सर्वथा परिहीयते । हृपंचरितस्यारम्भगता वादम्बरीमुक्तस्मारच श्लोका सरसा  
सलितार्थश्च ।

निष्कर्षं च बाणस्य दूरगामिनी कल्पनासक्तिर्याञ्जीवित्वानपि विषयानावलयति  
स्वप्रत्यक्षमितान् । साधारणमपि वस्तु सत्र भव्यायितम् । नि नाम परिहीयेन तस्य

सिद्धवाचो हृष्टेः । भूमण्डलात्किपुह्यवर्षं यावत्तेन कथासंश्लोकृतो देशः । अदृष्टमभ्रुत-  
मचिन्तितं च पदार्यंजात धिरपरिचितमिव रमणीयतरमिव प्रतीयते । सन्ति यद्यपि  
कानिचित् स्थलितानि परं न तान्यशक्तिकृनान्यव्युत्पत्तिमूलानि वा, रसस्याविच्छिन्ने  
प्रवाहे विस्मृतिं प्रजन्ति । न केवल कल्पना, बुद्धिमप्युत्तेजयन्ति कानिचित् स्थलानि  
यथा शुक्रनासोपदेशः । न लभ्येत लक्ष्म्या राजमदस्य च तादृशं विवेचनं यथा  
कादम्बर्याम् । हर्षवृत्ते दाहज्वरप्रस्तस्य प्रभाकरवर्धनस्य मृत्युवर्णनमतीव  
मार्मिकम् । सरसा परुपप्राया चोभयविधाऽपि शैली तत्र तस्य कृतिषु दृश्यते ।  
पक्वणस्य, शूद्रकस्तानस्य, चाण्डालकन्याया रूपस्य, जरद्वद्विहधामिन्वस्यापि  
निरूपणं बीभत्सविस्मयहासजनकं वैलक्षण्यमेव भजते । तस्मैतादृशीं सुष्मा दृष्टि-  
मेवाभिलक्ष्योदिनं केनापि — 'वाणोच्छिष्ट जगत्सर्वम्' इति ।

चित्रं देवानामुद्गादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्ने ।  
 सा प्रा छावा पृथिवी अन्तरिक्ष सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपश्व ॥  
 एतावानुल्लासो वंदिकस्य कवे । कथं न नृत्यतु प्राकृतः ?

आदिकवेर्वाल्मीकेर्वाणी च न श्राम्यति प्रकृतिमुपश्लोकयन्ती । अनेकथा तत्र  
 तस्या निसर्गंरमणीया शोभोपवाण्णता कविना । सा च क्वचिदुल्लासमयी क्वचन च  
 प्रसगागतक्षोभसहचरी दूयमानेवेति सत्य सहगामिनी जीवनस्य । यथा प्रावृद्धवर्णने—

रविस्रक्तान्तसोभान्यस्तुपारावृतमण्डल ।  
 नि श्वासान्ध इवाद्दशंश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥  
 स्निग्धंरध्रापतच्छेदंर्बन्धुप्राणमिवाम्बरम् ।  
 कशान्तिरिव हैमोभिरविद्युद्भिरिव ताडितम् ॥  
 मेघकृष्णाजिनधराधारा यज्ञोपवीतिन ।  
 अन्त स्तनितनिर्घोषा सवेदनमिवाम्बरम् ॥  
 क्वचित्प्रकाश क्वचिदप्रकाश नभः प्रकीर्णम्बुधर विभाति ।  
 क्वचित्क्वचित् पवनसनिरुद्धं रूपं यथा शान्तभट्टारणवस्य ॥  
 मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा वनेषु विश्रान्ततरा मृगेन्द्रा ।  
 रम्पा नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्रा, प्रकीर्णिता वारिधरे सुरेन्द्रा ॥

वियोगदूयमाना वृशाङ्गी सीता पश्यतो हनुमत्तश्चन्द्रस्य स्वरूपमपि तादृशमेव  
 क्षामक्षामम्—

ततोऽक्षणपरिस्पन्दमन्दोक्तवपु शशी ।  
 दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥ (रा. सु १ । २०)

रात्रौ गगनाजिरे विहरतस्तारापतेरतिशयरामणीयका क्षोभाऽतितमा  
 हारिणी—

या भाति लक्ष्मीभुं वि मन्दरस्या, तथा प्रदोदेषु च सागरस्या ।  
 तथैव तोषेषु च पुष्करस्या रराज सा चाह निशाकरस्या ॥  
 हसो यथा राजति पुष्करस्य, तिहो यथा सुन्दरकन्दरस्य ।  
 धीरो यथा क्षितिकुञ्जरस्य चन्द्रो विवभ्राज तपाम्बरस्य ॥  
 स्थित ऋक्षुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाक्षत श्वेत इषोन्वशृङ्ग ।  
 हस्तीव जाम्बूनववट-शृङ्गो विभाति चाग्रः परिपूर्णाविभ्यः ॥

वाल्मीकेस्तर महर्षेभ्यसिष्य महाभारत यदोजसाऽसहस्रम् । तत्रापि प्राकृताणां  
नदार्थानां सुन्दराणि चित्राणि सुलभानि । प्रस्तुते सागरवर्णननिदर्शनम्—

तिनिगिलभयाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥  
सत्वंश्च बहुसाहस्रं नानाहर्षं समावृतम् ।  
उग्रं नित्यमनाप्युष्यं कूर्मं प्राहृतमाकुलम् ॥  
शुभं विष्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।  
धर्ममेवमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥  
घोरं जलचरारावरोद्रं भैरवनि स्वनम् ।  
गङ्गोरावर्तकलितं सर्वभूतभयंकरम् ॥  
वेलादोलानिलवलं शोभोद्भवेगसमुत्थितम् ।  
बोधीहस्तं प्रचलितं नृत्पन्तमिव सर्वेश ॥  
गङ्गोरे तिनिमफरोप्रसक्तुलं तं गङ्गं जलचरारावरोद्रनावं ।  
विस्तीर्णं दृष्टानुरम्बरप्रकाशं सेऽगाधं निधिमुदमभ्रभ्रतामनं तम् ।

एतयो पश्चाद् कालिदास एव प्रकृतिवर्णने सर्वनिविशते । यदपि मासोऽस्मात्  
प्राचीनं स्वनाटकेषु साधु वर्णयति ताम् —

व्यासे मार्जारी पय इति कराल्लेडिं शशिन-  
स्तदच्छिद्रप्रोतान्वितमिति फरी सकलयति ।  
रत्नान्ते तल्पस्यागृह्रति वनिताऽप्यशुकमिति  
प्रभामसदचन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥  
यत्र पद्मे शशिरदमीनां सरला स्वामाविकी च वर्णना ।

कालिदासस्य प्रकृति प्रति विशेष एव मोहोऽभिलक्ष्यते । तस्य पानाणि प्रायः  
स्वकार्यनिरतानि अपि तस्या कामनीयक प्रति कृताग्रहाणि । वदिश्वाय समासेन  
व्यासेन च यथावसरं ता वर्णयति । शाकुन्तलस्य प्रस्तावनापामेकेनैव पद्येन स श्रीभक्त्य  
स्वरूपं प्रत्यक्षीकरोति—

सुभगसलिलावगाहा पाटलसप्तगंभुरमिवनवाता ।  
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसा परिणामरमणीया ॥ (शा १।३)

अयमेव नूँ श्चनुत्तहारे विस्तरसो निरूपित । हिमाचलस्य कुमारसभवे,  
वसन्तागमस्यापि तत्रैव शाकुन्तले च, ग्रीष्मस्य च रघुवत्से चारुचित्रणम् । विक्रमो-  
यंजीये वनधीरतिरमणीया । मेघदूते तु प्रकृतिरचनतामापादितेति वि वक्रभम् ।  
शाकुन्तले शाकुन्तला सह तादात्म्यं भजन्ती प्रकृतिं तस्या विरहे रोदिति च ।

उगिण्ण-दश-कवला मिमा-परिचक्ष-णचक्षणा मोरी ।  
श्रीसरिभ-याण्डुपता मुघन्ति प्रस्तू विघ्न-लवामो ॥ (४१२)

तर्भव चतुर्थेऽङ्के प्रभातवर्णनं रमणीयतमम्—

कफंघनामुपरि पटलं रञ्जयत्प्रसन्ध्या  
धार्मं मुञ्चत्युदज-पटलं धीत-निद्रो मपूरः ।  
वेविप्रान्तात्खुर-विलिलिनावृत्तियतश्चैष सद्यः  
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥ (४१४)

पश्चाद्वतिनां कत्रीनां प्रकृतिचित्रणानि प्रायशोऽनंकृतानि । न तेऽलंकार-  
श्रीडां जातु विस्मरन्ति । प्रस्तुवन्ति नियतिं तां तयैव शैल्या । भारविः किराताजुं नीये—

धंशुपाणिभिरतीव विषामुः पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा ।  
श्लीवतामिव गतः क्षितिमेप्यल्लोहितं षषुषवाह पतङ्गः ॥

अथ पद्येऽस्तं गच्छतः सूर्यस्य सुपमां साधु वर्णयति । माघश्च शिशुपालवधे  
बहुमिदछन्दोभिः प्रकृति वर्णयति :—

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णं वर्णेनानेः सहस्रि पुरः पश्यामी ।  
श्यामीभूताः कुमुमसमूहेऽलानां लीनामालीमिह तरवो विभ्राणाः ॥

अथ भ्रमराकलितायास्तदमालिकायाश्चावर्षी शोभा प्रस्तुता ।

कुमुदवनमपधि धीमदम्मभोजलण्डं  
स्पजति मुवमुल्लूकः प्रीतिर्माश्चक्रवाकः ।  
उदयमहिमरदिमर्षति चास्तं हिर्मासु-  
हंत विधि-लसितानां ही विचित्रो विपाकः ॥

प्रभातवर्णनस्येदं सुन्दरतमं निदर्शनम् । वसन्तस्य च—

मधुरया मधुसोधितमाघवीमधुसमृद्धिसमेधितमेघया ।  
मधुकराङ्गनया मुहुश्मदध्वनिभूता निभूताक्षरमुज्जो ॥  
अथ शोभनं रूपम् ।

शान्तवर्णने भवभूतिरतितमो सम्मानार्हः । न स केवलं सुकुमारं भीषणमपि  
रूपं साधु वर्णयति । अथ मानवी संविन्निहिता वर्तते या पालिदास बाणं च परित्य-  
क्त्यान्त्र दुर्लभा ।

स्निग्ध-श्यामाः श्वचिदपरतो भीषणभोगदृष्टाः  
रपाने-रपाने मुक्षरकृमो धांकृतंनिर्भराणाम् ।



एते तीर्थार्थमगिरिसरिष्वमतेकाग्तारमिथा.  
सदृश्यन्ते परिचित्भुवो दण्डकारण्यभागाः ।।

इदं पद्यं रभसादस्मान् दण्डकारण्यं प्रत्यामन्त्रयति ।

निष्कूजस्तिमिताः ष्वचित्त्वक्षिदपि प्रोञ्चण्डसत्यस्वनाः  
स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वातप्रवीप्तातमः ।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वहाभ्रमसो यास्यमं,  
तुष्यद्भिः प्रतिसूर्यकौरजगरस्वेदप्रवः पीयते ॥

अत्र भीषणदृश्यं साधु प्रस्थापितम् । एवं च—

‘अर्थतानि मदकलमयूरकण्ठकोमलच्छविभिरवकीर्णानि पर्यन्तैरविरलनिविष्ट-  
नीलबहुलच्छाद्यतरणतरपण्डमण्डितान्यसन्नान्तविविधमृगयूथानि पश्यन्तु महानुभावः  
प्रयास्तगम्भीराणि मध्यमारण्यकानि ।’

अत्र सुकुमाररमणीयं रूपं प्रस्तुतम् ।

उदितमेव पूर्वं यत्कालिदासानन्तरं व्यापिनी प्रकृतिनिरीक्षणशक्तिवर्ण-  
भट्टस्यैव । अलकारप्रायाऽपि तस्यै शैली स्पृशतीव तस्या आत्मानम्, प्रत्यक्षीकरोति  
अस्वरूपम् ।

त्रैविध्येन संस्कृतकविनिर्बंध्यन्ते प्रकृतिः । प्रातिस्विकताया, उद्दीपनतया  
उपमानतया च । ष्वचिरप्रसंगानुपातिप्रभावोद्भावनाय । कादम्बरीं च चतुर्विधा अपि  
प्रकारा लक्ष्यन्ते यथावसरम् । नोऽप्यत्र सर्वेऽप्युदाहृतुं शक्यन्त इति एकमेव  
प्रस्तुयते । यथा—

‘क्षयमुपगतायां सन्ध्यायां तद्विनाशदुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावरी  
तिमिरोद्गममभिनवमवहत् । अपहाप मुनिहृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमनयत् ।  
क्रमेण च रविरस्तं गत इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धीतदुकूलवल्कलधवलाम्बर,  
सतारान्तःपुरपर्यन्तस्विततनुस्तिमिरतपालवृक्षालेखं सन्तापिमण्डलाध्युद्रितमहधृतीसंचरण-  
पूतमुपहितापादमालक्ष्यमाणमूलमेकान्तस्वितचास्ता रक्तामृगममरलोकाश्रममिव गगन-  
तलममृतदीधितिरेभ्यतिष्ठत् ।’

(का. जाबालिवर्णने )

अत्रावतरणे कविरलंकृतमार्गेण चन्द्रोदयं प्रस्तौति । एवमेव ह्यर्षचरिते  
प्रभाकरवर्षेणमृगयुप्रसंगे इत्, प्रयूपवर्षेणमवतरानुसर्षं विषादमयं गाम्भीर्यं व्यनक्ति ।

यथा—

“ततः शुचेव मुक्तकण्ठमारटतमु कूनवाकुकुलेषु, गृहगिरित्तदशिसरेभ्यः  
पातयत्स्वारमानं मन्दिरमयूरेषु, परित्यक्तनिजनिवासेषु च यनाय प्रस्थितेषु पत्ररघेषु,  
सद्यस्तन्नभूते ताम्यति तमसि, मन्दीभूतात्मस्नेहेष्वभावमभिलषत्सु प्रदीपेषु, स्फुरदङ्गण-  
किरणवलकलप्रावृत्तवपुषि प्रव्रज्यामिव प्रतिपन्ने नभसि, प्रभात समयेन समुत्तीर्यमाणानु  
पायिवास्थिशकलास्त्रिव कर्त्तविककन्दराधूसरासु तारकामु, भ्रमृडातुगर्भकुम्भ-  
धारिषु विविधसरःसरितीर्याभिमुखेषु प्रस्थितेषु वनकरिकुनेषु, शक्यशुचितिकय-  
पटलपाण्डुरे पिण्ड इवापर-पयोनिधिपुलिनपरिसरे पात्यमाने शशिनि ..... चचाल  
घोपस्नानाय देवो ह्यंः ।” (ह. ५३.)

एवंविधानि प्रसंगोचितानि वर्णनानि न सर्वत्रोपलभ्यन्ते । परस्ताद्वृत्तिभिः  
कविभीरुडिपालनार्यैव प्रायो व्ययीयत प्रकृति-चित्रणम् । तत्र न तन्म्यते हृदय-  
स्पर्शिनी सञ्चित् । यथा हरविजयकर्त्तराजानकरत्नाकरस्य सागरवर्णनं रघुवश-  
गतस्य जलधिस्वरूपस्य कलामपि न स्पृशति । यथाहि—

लीलाविलोलकलकण्ठविहंगकेलिकोलाह्लाफुनकुलायकुलामलाङ्के ।

करकोलरुग्दकदलीलवलीलवगलीलालतामवलमञ्जुलकूलकच्छे ॥

इदं भाषासमालंकारमेव साधयति पद्यं न तु वर्ण्यस्य स्वरूपं चारु प्रत्यक्षी-  
करोति । अस्मात्तु माषकृतमेव वर्णनं समुद्रस्य सुन्दरतरम् । यथा—

आदिलष्टभूमि रसितारमुच्चलोलदभुजाकारवृहत्तरंगम् ।

फेनायमान पतिमागगानामसावपस्मारिण्यमाशङ्के ॥ (शि. व. ३)

श्रीहर्षस्य वर्णनमपि प्रकृतिस्वरूपापेक्षयाऽलंकारकौतुकमेव पूरयति । यथा  
प्रभात-वर्णने—

तिमिर-विरहात्पाण्डुपन्ते दिशः कृश-तारका,

कमलहसितैः श्वेनोवोन्नीयते सरसी न का ।

शरणमिलितध्वान्तध्वसि प्रभाऽऽदरधारणाद्,

गगनशिखरं नीलस्येकं निजैरयशोभरैः (नै. १६।३१) ॥

एतादृशान्येव वर्णनानि दृश्यन्ते प्रायः पदचात्तनाना कवीनाम् । लभ्येत नाम  
श्वचित् काचित् सरसा कल्पना सर्वथा तस्या अविरहात् । पर प्रवृत्तिरेव न तादृशी  
शिष्टा । प्राकृतव्यापाराणा न तथा मूक्षमेक्षिक्या निरीक्षणैर्विहित यथा कालि-  
दासादिभिः । अद्यतना काव्यकृतस्तु नवभावनोपेताः प्रयतन्तेऽभावमिममपाकृतुम् ।  
अस्ति तेषां वर्णने यायाप्यम् । प्रशस्या तावदेवा प्रवृत्तिः ।

## साहित्ये कामभावना

प्रायो दुश्पते सर्वाप्तमपि भाषाणां साहित्येषु कामभावनायाः प्राधान्यम् । गद्ये, पद्ये, नाटकेषु, गल्पेषु च तस्मात् स्वरूपं प्रत्यक्षतोऽप्रत्यक्षतो वा सम्यक्त एव । जीवनस्य विप्लेषणो न सा कथमपि परिहातुं शक्या । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं सर्वत्राऽपि चेतनेऽचेतने च यथावयं चिदीक्ष्यत एवास्याः मत्त्वम् । कं नैषा खिलीकरोति सति सामर्थ्ये निरिन्द्रियाणां हृत्तोजसां व्यापारान्तरप्रसक्तविस्मृतात्मनां वा कामं भवेदितो विरतिर्न तु सर्वस्य ।

कृशः, काणः, खञ्जः, श्वशुररहितः, पुच्छ-धिकलः,

शुभाक्षामो हृक्षः पिठरककपालादितगलः ।

शरलः पुतिक्लिग्नेः कृमिरिश्रुतेराश्रुततनुः

शुनीमग्नेति श्वा तमपि मवयत्येष मदन ॥ (श्री. वि. ब.)

काम एव वासना-संज्ञया व्यवह्रियते यां विना न मानवो रसं रसितुं क्षमः ।

सवासनानां सम्मानां रसस्यात्त्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रंगान्तः काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥ (सा. द. ३)

वासना नात्र शोकप्रचलितार्थे प्रयुज्यतेऽपि तु सूक्ष्मरूपेण हृदयसंनिहिताया इच्छाया मामृते नहि प्रभवति जनः किमपि कर्तुंम् । सर्वोद्विग्न विरसमपि जीवितं सरसयति । वयं न खलु सा ? गतासी लोष्ठपिण्डे !

कामस्तदप्रे समवर्तताधि, मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सतो यन्मुमसति निरविन्दम्, हृदि प्रतीप्या क्वयो मनोषा ॥

(श्व. १०१२६१४)

कामोऽत्र 'बहु स्ना बहु प्रजायेय' इत्याकाराऽऽत्मविस्तारकामनेक, यथा प्रेरितो न स्वस्मिन्नेव निर्लौपमानो जनोऽनुरागद्वारेण परैः सह सम्बध्नाति तांश्च स्वाभिन्नाद्

करोति । अत एव पति पत्नी च 'देहो भिन्नस्तत्रारमात्स्वभिन्न' इति कृत्वा मित्रो-  
र्धाङ्गतां भजत । महत्स्यपि कुटुम्बे सम्बन्धविस्तारेण सा सर्वानपि सदस्याम् व्याप्नु-  
वरयमिन्नता तानं वयसूत्रेण प्रप्नोति ।

परमस्यैव संकल्पारमकस्यैक रूप स्त्री पुरुषयो समागमविषय विशेषत  
कामसम्बन्धेन प्राधान्येन व्यादिश्यते । सा च यौनभावना (sex) याऽनुरागरहिता सती  
कृतसामेव धारयति । तामेव प्रणयसरसा नानयन्ती समाजे कृतकता विशृंखलता च...

'धर्माविद्वदो भूतेषु कामोऽस्मि भरतवंभ !'

इति स्वीकृतवान् गीताया तत्रभवान् कृष्ण ।

जीवनस्य पुरुषार्थचतुष्टये कामस्य तृतीय स्थानम् । तेषां च परस्परानुबन्धि-  
तोत्तरोत्तर प्राधान्यं च । यथा जीवनस्य प्रथम लक्ष्यं धर्मं तन्मूलस्वार्थं । धर्म-  
सहकारेणोपाजितोऽर्थोऽस्तिन्दितो भवति । एव च धर्मोऽर्थस्य साधनता गतस्तदपेक्षया  
गौणतामेव भजति, ताम्या च सस्कृतपुरपकारो जन काममुपभुङ्क्त इति तयो काम  
साधनताऽऽपतति न च स एव चरम प्रयोजन जीवितस्येति मोक्षप्राप्तिस्तदन्ते प्रधान-  
सध्यत्वेन वर्णिता ।

निवृत्तिमार्गंपरा सर्वथैव ता कामप्रवृत्तिं निन्दन्ति जीवस्य बन्धकारिणीति  
कृत्वा निषेधन्ति च । परमविद्याप्रस्ता लोके तयाऽऽकृष्यन्ते एव । एव सा जीवनस्य स्वा-  
भाविकी वृत्तिरिति जीवितप्रतिविम्बायिते साहित्ये निरूपणीयैव ।

२ पादचास्यो विचारकः फायडनामा काव्यस्य मूलकारणं कामभावनामिमा  
स्वीकरोति । तस्य कथनेन वृत्तिरिय जीविते प्राबल्यं भजन्त्यपि सामाजिकैर्धार्मिकै-  
रापिकैर्वा बन्धनविकलीकृता कुण्ठिता सती कलास्वभिष्यज्यते । दृश्यते चेय प्रवृत्ति-  
र्षोके यत् स्ववाञ्छितमलभमानो नर काव्ये, चित्रे, संगीते वा मनोरथं स्फुटीकरोति ।  
येषु दूतस्येद पद्य समर्थयति चेतत् ।

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागं शिलाया-  
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।  
अस्मिंस्तावन्मुहुरपचितेऽष्टिरालुप्यते मे  
कूरस्तस्मिन्नपि न सहते सगम नो कृतान्त ॥

( भि उ ४४ )

अस्मिन् यक्षवाक्ये सर्वेषामपि विहितमनोरथानां कलितमौनानां प्रत्यक्ष वा  
रुदती प्रणयिना करुणकरुणा कथा स्फुटीकृता । अतो वृत्तेरस्याश्चित्रणं स्वाभा-  
विकमेव । परं केवल वासनारूपेण तस्या वर्णनं न स्वास्थ्यावहं समाजस्य । नगताया

पद्युप्रायंतया न सा मानवेषु संगच्छते । अत एव प्रणयरूपेण तत्परिपाकेण च विवाहे  
परिणता सा सकला मयादित, च संपद्यते ।

काव्ये वामभावनायाश्चित्रणेन मानवजीवनस्य चित्रणं व्यक्तित्वस्य च  
निरूपणं साधु सम्पद्यते । केवल स्वरूपाख्याने न तथा संवित् संभवतीति कृत्वा तस्या  
रमरूपेणैव वृत्तिनिरूपिताऽऽचार्यैः । इदमेव कारणं यत् काव्ये शृङ्गारस्य प्राधान्यं  
सर्वत्र लक्ष्यते । अनेन प्रणयवृत्तेश्चास्ता परिणतिश्चानन्दमयी जायते । न काव्यं  
धीतरागाणां श्रोत्रियाणां वा कृते ये समलोष्ठाश्मकाञ्चना, मुष्कहृदया वा । लोक-  
स्थितौ वर्तमानास्तेऽपि शृङ्गारतरंगिण्यां निमज्जन्त्येवेति तैरपि दुस्त्यजेयं कामवृत्तिः ।  
तथा काव्यजगत् सत्यमेव रसमय भवति यत्र मग्नं मानवीय मनो द्रुतं सत् तेनैव रसे-  
नैकतामिव व्रजति । तामेव चमत्कृतिं वीक्ष्योक्तमानन्दवर्धनेन—

अपारे काव्यसंसारे कबिरेक, प्रजापतिः ।

ययास्मै रोचते विश्वं तथा तत्परिवर्तते ॥

शृङ्गारी चेतकविः काव्ये, जातं रसमयं जगत् ।

स एव धीतरागश्चेन्नोरस सधमेवतत् ॥

तस्मादेव कालिदासादयः श्रेष्ठाः कवयः काव्ये शृङ्गारमेव प्रमुखतया स्वरूप-  
यन् । न तस्याश्रयाः केवल मानवा अपि तु तिर्यञ्चोऽपि तत्तरलिता वर्णितास्तैः ।  
यथा कुमारसभवे—

मधु द्विरेफः कुसुमकपात्रे यशो प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमक्खण्डूयत कृष्णसारः ॥ ( कु ३१३६ )

अत्र तिर्यंगतोऽप्यनुरागः परां सरसतामातनोति परिस्थितेः ।

फुडेरगुत्ता दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समय विलंघ्य ।

दिग्दक्षिणा गणधवहं भुजेन ध्यलीकनिश्वासमिधोत्ससजं ॥ ( कु. सं ३१२५ )

अत्र स्वयं प्रकृतिरपि प्रणयतरंगिणीमवगाहमाना दृश्यते ।

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालीष्ठमनोहराभ्यः ।

सतावधूम्यस्तरधोऽप्यवापुश्चिन्नशालाभुजबन्धनानि ॥ ( कु सं. ३१३६ )

देवा अपि वृत्त्याऽनया विलंघ्यन्ते, न केवलं मानवा.—

हरस्तु किञ्चित्तरिपुत्तर्धंश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे शिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

( कु. सं. ३१६७ )

अथवा—

पशुपतिरपि ताम्हानि कृच्छ्रादगमयदद्रिमुतासमागमोत्स ।  
कमपरमवश न धिप्रकुयुर्विभुमपि त पशमी सृष्टान्ति भावा ॥

(कुमा ६।६५)

तदेव कारणं यज्जीवनस्य मूलभूततया प्रणयस्य तन्मूलतया च शृङ्गारस्य मीजं शृङ्गारमेव रसराराजं प्राधान्येनैकं सर्वेषां रसान्तराणामाश्रयं च स्वीचकार । स हि स्वर्णोपलो यस्य स्पर्शनं वीरादयोऽपि रसा पोपातिशयं वहन्ति । तथाहि—

कपोले जानक्या करिकलभदन्तद्युतिमुपि  
स्मरस्मेरस्फारोद्भ्रमरपुलकं वक्ष्य कमलम्  
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेना कलकस  
जटाजूटप्रन्थं प्रथयति रघूणां परिषद् ॥

रामस्य रणोत्साहवर्णनेऽत्रानुरागस्य मपुटं शोभातिशयं पोषयति । शृङ्गारस्य कामवृत्तेर्वा जीवने तादृशं महत्त्वं समीक्ष्यैव वीतरागैरपि वाल्मीकि-व्यासादिभिर्मथ तत्र तस्या प्रतिपादनं कृतम् । तत्कृते न ते दूषया । अन्यभाषावाक्येष्वपि कामवृत्त-  
रस्या प्राधान्यं वर्तते एव ।

भाषान्तिके युगे साहित्येषु विविधा अतिवाद स्पृशन्त्य प्रवृत्तयो लक्ष्यन्ते । यथासंवादस्यादसंवादस्य च विवाद परं वैषम्यं तत्रानयति, । जीवितस्य यथार्थं चित्रणं वाच्यस्य मन्वानास्तन्मिषेण कामवृत्तीस्तथातिरेकेण वर्णयन्ति यथा ता जुगुप्सा जनयन्ति । 'चीनामुवावगुष्टनान्तरेण नि सरणपरमुपमानिर्भरं रमणीं मुखमिदं ध्यायामितं कामवर्णनमेव सविशेषं रचिपोषं तोषयति रसिकान् । तथा चोक्तम्—

नाग्ध्री पयोधर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्जरी-स्तन इवानितरां निगूढं ।  
धर्यो गिरामपिहितं पिहितश्च कश्चिस्तीभागमेति मरहृद्वबधुकुवाभ ॥

अपरे तु वाच्यस्य चरममुद्देश्यं रचिपरिष्कारेण जीवनस्यादर्शोत्तरणमेव मन्वते । आदर्शवादस्य भक्तास्ते वाच्यमुपदेशमयं कृत्वा मुष्वमेव तत्पुवते । परं न वाच्यं स्मृति-प्रन्योर्गतिं तु वान्तात्प्रमितं शब्दैरेव शिक्षां ददाति शुद्धजिह्विकायम् । तदेव कारणं यदस्वपोषस्य बुद्धचरितापेक्षया सौंदर्यमेव चास्तरम् । तत्र हि मुदर्या नन्दस्य च प्रणयातिशयवर्णनेन प्रचुरा सरमता वर्तते एव ।

यस्तुतः स्त्रियां पुरुषस्य च प्रणयं पुरुषप्रवृत्त्योरेव मियोऽनुरागं । तत्र एव मृष्टेर्विक्लामं नमवति । अथ चनेन नरं किं न करोति, महत्तरं साहमं समाचरति । नारी प्रेरणैव नरस्य । तयोर्मिय एषयं ब्रह्मण एव मायया सयोगः । आनन्दमयस्य च

ग्रहांशभूतस्य जीवस्य पुनः स्वकीयानन्दमयस्वरूपप्राप्तिरेव पुष्ट्यर्थः । माया-  
रूपिण्या स्त्रिया सह संगतोऽर्धनारीश्वरतां व्रजन् तमेवानन्दमधिगच्छति । 'रसो वै सः  
रसं लब्ध्वैवायमानन्दीभवतीति ।'

यच्चाभावग्रस्तेऽपि जगति, दारिद्र्यज्वरग्रस्तजीवोत्लाघाय पुष्ट्यर्थे  
कर्तव्ये न शृंगारस्यावसर इत्युच्यते, तदपि नातिचारुतमम् । देशकालातीतस्यैव  
काव्यस्य सर्वोत्तमत्व विश्वजनीनभावनयैव । युगविशेषापेक्षया कृतं च काव्यं न  
सर्वदा महीयते । कामवृत्तिश्च शाश्वती । अत एवोक्तं लोलम्बराजेन—

येषां न चेतो ललनासु लगनं मग्नं न साहित्यसुषासमुद्रे ।  
ज्ञास्यन्ति ते किं हि मम प्रयासमन्या यया धारवधूदिलासम् ॥

अतो नेयं कामवृत्तिः सर्वथा निन्दनीया ।

—————

## ‘एको रसः कर्ण एव निमित्तभेदाद् ...’

जीवनमस्माकं विविधभावान्दोलितम् । कदाचित् प्रेमाऽन्यदा घृणा, अघुना हर्षस्तदा च शोकः, क्वाऽपि रागोऽपरत्र विरागः । इत्थं विविधानुभूतिचित्रिते जीविते विदोषेण प्रभविष्णुर्भावं शोको यस्य परिपाकं करुणो रसः आलवारिकाणाम् । अथ यथा विषयभेदादेकोऽपि भिद्यते तथैवानुभावमुखेनाभिव्यक्तिप्रवारभेदाच्च बहुविधतामाकलयति, आलम्बनभेदादाश्रयभेदाच्च वैचिष्यमावहन्नय नैव धा द्रावयति हृदयम्, पितापुत्रयोर्भ्रतृभगिन्योर्मतिपुत्रयोर्दम्पत्यो सख्योर्वा परस्परवियोगकृतोऽप्य विवर्तंभिदा भाकलयन् प्राणिना मनास्याकुलयति । इमामेव प्रवणतामाश्रित्य महाकविना भवभूतिना प्रतिपादितम् उत्तररामचरिते—

एको रसः कर्ण एव निमित्तभेदाद्भिन्नं पृथक्पृथगिवाधयते विवर्तान् ।

घावर्तंमुद्गुदतरगमयान् विकारानम्भो यथा सलिलमेव तु तारसमप्रम् ॥

(उ.च ३)

यथा जलमेकं भ्रमिबुद्बुदादिरूपभेदानाकुलयति, तथैव करुण एव रसो धैमिधं भजति । स एव वियोगशृंगारे, करुणविप्रलम्भे च परिणमति । तस्याभिव्यक्तिश्च तीव्रतया सुकुमारा च सरभस ललितासु कलानु प्रादुर्भवति तासां च रसिकमनस्सु साधीयसी स्थेयसी च प्रभविष्णुता ।

भारतीया काव्यपरम्पराऽनुरूध्यते चेत्काव्यस्य मूलमयमेव करुणो रसः । तथाचोक्तं ध्वनिवारेण—

काव्यस्यात्मा स एवायंस्तथा चादिकवे पुरा ।

क्रीञ्चद्वन्द्वविद्योगोत्थं शोकं श्लोकत्वमागतं ॥ (ध्व. १।५)

विविधवाच्यवाचकरचनाप्रपञ्चचारणं काव्यस्य स एवायं सारभूतः । तथा चादिकवेर्वाल्मीके निहृतसहस्ररोविरहकातरक्रीञ्चाक्रन्दजनितं शोकं एव श्लोकतया परिणतम् ।” (ध्व १)



पुनश्च—“रामायणे हि कर्णो रस स्वयमादिकविना सूत्रित. 'शोक. श्लोक-  
स्वमागत' इत्येववादिना । निर्व्यूढश्च स एव सीतात्यन्तवियोगपर्यन्तमेव  
स्वप्रबन्धमुपरचयता । (ध्व. ४)

न केवल सस्कृते भाषारचनास्वपि कर्णस्य तन्मूलाया व्यथाया वा काव्य-  
जनकत्व प्रतिपादितचरम् । यथा हिन्दी-पद्ये सुमित्रानन्दनपन्तस्य—

वियोगी होगा पहला कवि आह से उपजा होगा गान ।

उमड कर झालों से चुप चाप बही होगी कविता अनजान ॥

एवमेव वचनोपाधिधारिणो हरवशरायस्य—

“मैं रोया, तुम कहते हो गाना ।

मैं फूट पडा तुम कहते छन्द बनाना ॥’

आमलभाषाया शैलेकविरपि कर्णभावंरेव मुन्दरतमाया कविताया उद्भव  
मन्यते—

‘Our sweetest songs are those,  
That tell of Saddest thoughts’

(Sky Lark)

धनुभवसिद्धमेवैतत्, परमाह्लादकरी प्रीतिभावनानिर्भराऽपि कविता न  
तथा द्रावपनि मनासि रसिकाना यथा कर्णाप्लाविता । अत एव श्रु गारस्य परिषेप  
कामयमानैराचार्यैर्विप्रलम्भस्य निरूपण तत्रावश्यकत्वेन निर्दिष्टम् । तथा हि—

‘न विना विप्रलम्भेन सभोग पुष्टिमस्तुते ।’

भवभूतेरपि ‘इय गेहे लक्ष्मी’ प्रभृतिषु पद्येषु न तादृशी द्राविणी शक्तियंथा—

देव्या द्यूयस्य जगतो द्वादश परिवत्सर ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ (उ च ३।३३)

दुःखसवेदनायं च रामे चैतन्यमागतम् ।

मर्मोपघातिभि प्राणैर्वञ्चकीलायित हृदि ॥ (उ च, १।४७)

अनयो पद्ययो । यदा तु रसान्तरेण मिश्रिता स्यादनुभूतिस्तदाऽतितरा  
सम्पद्यते मर्मभित् । अत एवोक्त रामवचनं भुङ्क्षती सीता प्रति तमसया—

नैता प्रियतमा वाच स्नेहार्द्रा शोक्दाहणा ।

एतास्ता मयुनो धाराश्च्योतन्ति सविषास्त्वपि ॥ (उ च ३।४७)

अस्यैव करुणस्य प्रभावादभिज्ञानसाकुन्तलस्य चतुर्थोऽङ्कः प्रभावाति-  
शायी यत्र—

उदगीर्णदभंकवला मृगी परित्यक्तनतंना मयूरो ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ (शा. ४।१२)

उत्तररामचरितस्य च तृतीयोऽङ्कः प्रभविष्णुतमोऽस्यानुभावाद् यत्र खलु—

‘अपि प्रावा रोदित्यपि दत्तति वक्षस्य हृदयम् ।’

का कथा नवनीतसरसचेतसां रसिकानाम् । करुणपर्यवसायिनां नाटकानां  
विदेशेषु भूयान्प्रचारोऽस्य तीव्रतमानुभवकृतानन्दमुद्दिश्यैव ।

अयं रसः करुणविप्रलम्भेन विप्रलम्भेन च शृंगारस्य पोषकः, परिपन्थिललना-  
विलापपरिनिष्ठितो वीरस्य रौद्रस्य परिपाककारो । क्रन्दनातिशये कपालविस्फोटा-  
दिना वीभत्सस्यानर्थकारिणो भये सति संश्रयगतो भयानकस्यापि जनकः । झालम्बन-  
स्मृत्यादिनाऽद्भुतस्य प्रमत्तादौ हासस्य जगतो दुःखावसानसूचनाच्छान्तस्य चोद्-  
भावक इति सत्यमेवायं रसान्तराणां मूलम् ।

अयं स रशनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शा नीचीविह्वंसनः करः ॥

अत्र शृंगारेण करुणस्य तीव्रताऽसाधारणी । एवं च—

कामन्त्यः क्षतकोमलांगुलिगतदृक्तैः सदर्भाः स्थलीः

पादैः पातितयायकैरिष पतद्वाप्याम्बुधोताननाः ।

भीता भर्तृकराबलम्बितकरास्त्वद्वैरिनाथोऽधुना

दाषाग्नि परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ॥

अत्र दर्प्यद्वैरिनारोणां करुणदशा वंवाहिविधिनोत्प्रेक्षिता प्रस्तुतस्य शौर्याति-  
शयं व्यनक्तीति स्फुटैव करुणस्य रसान्तरमूलता सर्वातिशायिनी द्रावशक्तिश्चेति शम् ।

## वेदाः, सम्प्रति तद्ध्ययनस्योपयोगिता च

आर्याणां संस्कृतेः, धर्मस्य, दर्शनानाम्, साहित्यस्य, ज्ञानस्य, विज्ञानस्य कलानाम्, शिल्पस्य, किं बहुना, सकलस्यापि याङ्मयस्य प्रेरणास्तोतो वेदः । नास्ति जीवनस्य कोऽपि भागः, कतमदपि क्षेत्रम् यत्र वेदा न प्रमाणम् । धर्मं, आचारे, संस्कारेषु, व्यवहारेषु च वैदिक्येव व्यवस्था तेषां मान्या । अदुष्टमपि प्रसिद्धमपि परिचितमपि किमपि कर्म वेदेनाप्रमाणितं सदकरणीयताकोटिमेव निविशते । तस्मात् को नामार्यो नागीकुर्याद् वेदस्य माहात्म्यम् ?

किन्नाम वेदत्वमिति विचिक्त्वायाम् ज्ञानार्थंकाद् विद्घातो. "विदन्ति सबल-धर्मार्थं-रहस्यमनेनेति वेद." इत्येव व्युत्पाचतेऽभियुक्तैः । तथा चोक्तम्—

“प्रत्यक्षेणानुमित्या धा घस्तुपायो न बुध्यते ।  
एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥”

तस्मादेव स्मृतयः, सूत्राणि, दर्शनानि विषये कस्मिन्नपि विवदमानानि कर्मणि निर्णयं नाम्युपगच्छन्ति वेदमेव प्रमाणत्वेनोपतिष्ठन्ते । अप्राप्त्यालयाद् कुमारी यावदार्याणां विवाहे, सुतजन्मोत्सवे, नामकर्मसंस्कारे, विचारम्भे च वेदमन्त्रैरेव सकल-कर्मणामनुष्ठानमनुष्ठीयते । अतएव सबर्णानां वेदाध्ययनमनिवार्यतामापादितमाचार्यैः । तपाहि—

१. स्वाध्यायोऽप्येतद्यः ।
२. आश्रमेन निष्कारणं घडङ्गो वेदोऽप्येयो श्रेयसश्च ।
३. योऽनधीत्य द्विजो वेदान्ग्यत्र कुरुते धमम् ।
४. जीवन्येय शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्दयः ॥

वेदाध्ययनस्य न वेदत्वं शुक्पाठिकया रारटनमपेक्षितं मनुष्याणाम् । जीवन-प्रयोजनीभूतस्य पुरुषार्थचतुष्टयस्य साधनानां मानाविषयाणां साधु परिशीलनमपि

तत्रैव समाविष्टम् । वेदाश्चत्वार उपवेदा, ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषद्, यजुर्गायानि, गायानि, इतिहास, पुराणानि वेदाध्ययनकक्षाया परिगणितानि । परा अपरा चोभे अपि विद्ये वर्णितेष्वेपु समाविष्टे । वेदा हि प्रधानविषया, न तेषा परिशीलन ब्राह्मणानि, षडङ्गानि, गायानि, इतिहास पुराण चानधीत्य साधु समवति । उक्तं च—

धृग्द पावो तु वेदस्य हृस्ती कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयन चक्षुनिरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।

शिक्षा घ्राण तु वेदस्य मुख ध्याकरण स्मृतम् ॥

इत्येतेषा षण्णामप्यङ्गानामध्ययन वेदाध्ययनप्रयोजकमिरयपरिहार्यं तत्परिशीलनम् । ब्राह्मणाना तु मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयतया स्वब्राह्मत्वम् । वेदे तदब्राह्मिणा मत तु तैत्तिरीयसंहिताया ब्राह्मणस्यापि सहवर्तितया मन्त्रभागे न चाह । धनुर्वेद, गान्धर्ववेद, आयुर्वेद, शिल्पवेदश्चेति चत्वार उपवेदा अपि साकल्येनासुलभा अपि पुरुषार्थयोरर्थकामयो साधका इति निर्विवादमध्येया एव । तेषु तेषु मन्त्रेषु, ब्राह्मणभागेषु चोपाख्यानादिसत्त्वाद् गायानि, इतिहास, पुराणानि च तत्परिज्ञानाया-  
वश्यकानि । इत्येव सप्रधायोक्तम्—

‘इतिहास-पुराणाम्नां वेद समुपबृ ह्येत्’

आरण्यकान्युपनिषदश्च पराया विद्याया अधिगमवितृताया सर्वस्याऽप्यध्येया एव । परा च ‘परा यथा तदक्षरमधिगम्यते’ इत्यभिमुक्तोक्तं ब्रह्मविद्यैव । सा च मोक्षसाधनमिति चरमपुरुषार्थाधिगतिकारणम् । ततस्तस्या परिशीलन सकलविद्या मूर्धन्यतामाकलयति सिद्धं च तेन साङ्गस्यापि वेदस्य निखिलपुरुषार्थोपायरूपत्वमव-  
श्यमभ्येयत्वं च ।

परमिय घात्तां स्पृशति युगमतीत यदा न न्यक्षिप्यत हृदयगुहाविद्योतिनी विद्योदरपूरणोपायतैककोटी । न यदाऽऽकण्ठमाकलितसरस्वतीगाढमज्जना सज्जना अधीयते स्म दास्य-भार्त्रक-लक्ष्या । तदा स्वाध्यायो ज्ञानाय, सशयकलुपनिशानिरासाय नवचेतनार्थ, स्फूर्त्यै, धृत्यै, मर्त्यै, शान्त्यै, गत्यै, मोहापनोदाय, नैरास्यदोषाय चाभूत् । सप्रति तु शुभा इव धान्यकणानु भ्रंशाशतया बहून् विषयान् स्वदमाना परीक्षामेव दुस्तरामुत्तितीर्थैव उपाधिपत्रापिन एव न तु विचार्यन्त । आनोचना प्राध्यापको-  
पदिष्टसारसंग्रहार्थं (notes) सावधानमधीयाना न चेष्टन्ते विषयतलस्पर्शिता स्पृष्टम् । सगच्छते च तेषु प्रवाद —

पुरोगिरः पृथ्विनान्यधीत्य वेदा तदाश्चाणि दिनत्रयञ्च ।

धनी समाग्राय च सकंषावाग्समागताः कृष्कृटमिभवावाः ॥

ते खलु तमेव विषयमधीयते यस्य व्यवहारजगति भवति जीवनायोपयोगिता । कथं न ते विज्ञानमधीयेरन् येन यान्त्रिकाः, चिकित्सकाः, प्रयोगविदः (technician) रसायनविदः, भूगर्भशास्त्रिणो वा स्युः । कथं न वा मुखचुम्बितधूम्रवर्तिका गृहीतांग्लभापावदुष्याः पाश्चात्येषु तत्सम्भ्यताभावितान्तरेषु च जनेषु संगतं विद्यायान्तराष्ट्रीय-सांस्कृतिकसम्पर्कद्वारेण विदेशयात्रासीभाग्यं लभेरन् । ताहता वैदेशिना इव वेदानजापालगीतसंग्रहानधिकान् मन्यमानाः कथं तदध्यनाय स्पृहयेयुरिति समापतति सतर्के प्रश्न-शतके विवक्षितं यदद्यापि वर्तत एव वेदाध्ययनस्य महत्त्वम् । तत्र कारणानि—

१. वेदा विश्वस्य प्राचीनतमा ग्रन्था इति सर्वेषा मतम् । ततोऽतीतवृत्तानु-सधायकानां तदध्ययनमपरिहार्यमेव ।

२. सामयिकमूल्याभावेऽपि प्राक्कालिक गौरवमनुत्स्य सुरक्षितानि विधीयन्ते वस्तूनि पुरातनानि सम्यक्; वेदाश्च पुराणतमा इति तदुद्धारोऽपेक्षितः । स चाध्ययनापेक्षः ।

३. मानव सम्यतायाः संस्कृतेदच प्रथमं वरदान वेदाः । ततोऽपि तेऽध्येया एव ।

४. अघुना न सृष्टीतिहासो सहस्रचतुष्टयाद्द्वयपरिमितोऽपि तु दीर्घतरः । तस्य च सुलभः प्रावतनतमो भागोऽनवमो वेदेषु । तदर्थमपि नोपेक्ष्यस्तेषामभ्यासः ।

५. मानव जातेरतिह्यज्ञाने भाषाशास्त्रस्य महानुपयोगः सर्वैरप्युरोक्तो बुधैः । तच्च वैदिकभाषाध्ययनं विना पद्मवेति नितरा समर्थितं तन्महत्त्वम् ।

६. भार्याणां संस्कृतेरुत्साहित वेदैरिति चाध्येयास्ते स्वसंस्कृतिरक्षणार्थिभिः संस्कृतमन्यः । कथं न तेऽभ्यस्येरन् ? तदनुशीलने विस्मृते सति तेषां विलोपो विसृष्टेषु च तेषु संस्कृतेरपि निरसनमेव विधीयेत—

‘द्विन्ने भूते नैव शाला न पत्रम् ।’

इति । नैतावदेव । तत्र सन्निहितः खलु महान् विज्ञानराशिः समाहितानां ज्ञानकारसिकानामन्येपणीयः । प्राचेतसदिशाप्रभवविबुधैः मृतेऽपि महति कार्ये नावसित प्रयोजनमद्यापि वेदानुशीलनस्येति तदुपयोगिता स्वीकार्येति शम् ।

## साहसे श्रीनिवसति

निखिलमपि मनुजजात भुवनगत ससाधन विसाधन चेति द्विधा विभक्तम् ।  
 प्रथमे खलूपचित्तजीवनीयोपकरणं सुख काल यापयन्तो नरा अपरे च वञ्चिता  
 जीवितुमपरिहार्येभ्योऽपि पदार्यसारेभ्यः । नाभावभावित जगत् तेषामकिञ्चनता-  
 निमित्तम्, पर विविधानि वस्तूनि समीहमानानामपि जनानां नास्ति प्रयत्नाद्दते किमपि  
 सर्वसम्पन्नतासाधनम् । सकलेऽपि समीहिते पुरुषार्थानुरोधिनी सफलता । आत्मा-  
 नमकिञ्चन न विभावयतामभावदोष च विलोपयितुं सोद्यमाना न किमपि दुष्करम् ।  
 जीवनं न केवलं परिमलललितमुखास्तरं कुमुमशयनम् । पदे पदेऽत्र विपद् विपद-  
 नुबन्धिनी । तत्कातरान्तरा नवनोत-मनसोऽक्षमा समुखागतापत्प्रतीकाराय । देव  
 सर्वमूलत्वेन प्रमाणयता तद्विधाना दुष्कर एव पुरूपकार ।

सकलविभूतिमति जगति साहसिक-रसिका विदधतो मार्गं विशल्य विलुम्पन्तोऽभा-  
 वदूपाणानि, तिरयतोऽक्षमताकलङ्कम् अमुमेव लोकं स्वर्गायितुं कल्पन्ते । मालस्यपित्त-  
 तिकीकृतरसना न रमने प्रभवन्ति पुरुषार्थमाधुर्यस्य ।

केचित् फेरव इवासफलता-शम्भा-सम्पात् भीरव पूर्वमेव कार्याद् विरमन्ते ।  
 तेषां सकल्पतरी शकातकम्भादोलिता विकल्पशतावतकवलीकृता स्वप्नेऽपि कृत्या-  
 कूपार-पार-दर्शनाय नालम् । निश्चयरञ्जुसदानित हृदयानां साहस-ज्योतिर्द्योतितान्त-  
 राणां मनस्विना कृते सकल्पितं न खलु न फलिनीभवति । उक्तं च—

अङ्गनयेदी वसुधा, कुल्या जलधि, स्वली च पातालम् ।

धर्मीकश्च सुमेह कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥

केचनैवात्र तादृशा गर्भोपनतस्वर्णचपका, तरलितसौभाग्य भाजना  
 अचालितपाणिपादा इहस्या एव स्वर्गं लोकं दुर्लभानपि भोगान् भुञ्जते । अन्यथा  
 स्वहस्ताजितवीरसन्दा विवशीकृतदेवगतय सुमतयोऽनवरतचरितोद्यमेनैव स्वभाग्य  
 निमित्तम् । तेषां खलु विदेश स्वदेशायते, स्वदेशो नगरायते, नगर भवनायते, भवन  
 गृहायते, विपिन निष्कृष्टायते । भुज-वसाधिगतमृगाधिपपदा हि पञ्चाननाः ।

उक्तं च—

को देशोऽत्र मनस्येन स्वविषय को या विदेश स्मृतो

य देश ध्यते तदेव कुरते बाहुप्रतापार्जितम् ।

महद्वानखलांगुलप्रहरण सिंहो यन गाहते,

तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्रधिरंस्तृष्णां छिनत्वारमत ॥

पुनश्च—

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं चिन्तति पुरुषास्त्रय ।

धूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

तेषां साहसमेव सफलताहेतु । सत्यपि भुवनावधीरणाय प्रभवति भुजबले-  
ऽस्तुले नाल सिंहधरंणाय मत्तमातग । दूरादेव शक्तिविषय पदे पदे स्खलितपदा  
सपद्यते हास्यास्पदानि गवनीतहृदया कातरा । ससाहसा सहसा सहसाऽऽस्फालित-  
जङ्घातला करतलेनाह्वयन्ते स्वयमापदा । ते सोत्कालमविरतोद्दान्तज्वालामुखेषु  
शिखिशिखरिशिखरिषु कूर्दन्ते, गजंद्धारघोशिषु निनदत्केसरिकरालेषु वृहत्कुम्भि-  
वृहितेषु गहन गहनेषु सहेलमाहिण्डन्ते, स्फूर्जन्ब्रह्मक्रभीपणो चोत्तालहिल्लोल-जाले  
वारानिधी निरूपप्लवम् प्लवन्ते, अनाधारेऽपि गगनागणे ज्योतिरिगणे-  
ऽवधीरितसदागतिगतम पतत्रिचार सवरन्ति । सततोपजातश्वेतान्धकार-  
दुर्दिनमविरत प्रवर्धमानजडिमजडितनाडीसन्दन प्रालेय-राशि विलोपितप्रालेया-  
द्रिमद ध्रुवप्रदेशमदभ्रहिमानीविलीनखनिजनिचयमनुसधित्सव स्य सचारपथीन  
विदधति, अनाक्रान्तपूर्वाणि विलिखितगगनमुखानि पवंत श्रु गाणि प्रियतममपि  
जीवित सशये जिहासत भारोढु प्रयतन्ते । तेषामेव कथन यत्—

न सशयमनादह्य नरो भद्राणि पश्यति ।

सशय पुनरादह्य यदि जीवति पश्यति ॥

न किमपि दुष्कर तेषाम् । साहसैवरसिकानामियं भू । नाद्य पाटश्चरतादि  
कुत्सितमात्रवचन साहसशब्द । सत्त्वोत्कर्ष एव प्राणिनां तेन सूच्यते । पततु नाम  
जीवित सशय-सागरे । पर स एव तेषामभ्युदय गिरि शिखरश्रयणाय सम्पद्यते सोपान-  
सरणि । तस्यैव बलाद् पुरा तुरुष्का भुजयलावलेपलुप्तविवेका सोल्लुण्ठ लोठिव-  
रिषुशिर-पटलमलुण्ठद् देशान्तराणि, तेनैव प्रेरिता काका इव लघिताण्वा, गुधा  
इव दूरावलोकितवैदेशिक सपदामिषगुघ्नवो देशान्तरेषु स्वराज्यानि स्थापितवन्वो  
हरिवर्षजा । अखिलोऽयं साहसस्य महिमा यदद्य मानवो नवनवोन्मेष-  
प्रयण्योमुपीको लोवान्तरेष्वपि शासन सिपाधमिपति । तस्मात् सत्यमुक्तमभिदुक्तः—

साहसे यति श्री ।

## ‘ज्वलितं हि ज्ञणे श्रेयो न तु धूमायितं चिरम्’

चनुरशीतिलक्षयोनिषु सर्वोत्तमा मानुषी पुण्यदानं सोभायसहस्रबलैश्चैव  
मुलभेति वस्य नाम नादरो भवेत् तां प्रति । परिगणिता एव श्रामा जीवितानु—  
बन्धिनोऽमुलमा, भ्रपुनरावतिन, अचिरस्यायिनश्चेति सूचयन्ति किमपि नामासाधारण  
प्रयोजनम् । सत्यपि शीतवातातपासहे चिरपरावलम्बिनि वपुषि प्रादायि नियत्याऽस्मै  
विवेकशेमुषीवनमितरदुर्लभ येनामौ दुर्धर्या प्रवृत्तिमपि सुख धर्ययति, द्विगुणोत्तमो  
हिंसात्पशूनपि सुतरामभिभवति, दुर्जयानपि रिपून् गतायास जयति । सत्यप्येतादृग्नि  
दुरतिक्रमे पराक्रमे कृमिकीटादिनामान्येन वलित वार्षण्यो दीन जीवन् विपीदति चेत्  
किं तस्य जीवनेन ? भ्रमुलभानामसूना प्रशस्यतमे कुत्रापि कर्मणि विधेयो नियोगस्तेषा  
साफल्यमर्जयितुवामेन ।

न मानव इतरतनुमनिक्वर इव किमप्यानयति जन्मना सह जगति जायमानो  
रित्तद्दस्तो न वा निनीपन्नपि प्रभवति तृणमपि सहैव नेतु त्यजन् जीवितम् । स्वेनैव  
पीर्येणोपाजंयति विपुल वैभव समदकटवरटिसकट मुभटानीकशतरक्षित वा  
साम्राज्यम् । तस्यायमनाधारणो महिमा यदजेयामपि बालस्य गरीयसी प्रभुतां  
तनयति । मदागतिमपि स्तिमित दहनमपि शीतल निम्नाभिमुखगामि जलमपि  
विपरीतयानं वतु क्षमोऽसी ।

तादृशशक्तिमतो मानवस्य जीवन न वार्षण्याय, नावसादाय, नापमानाय,  
न स्वमनाय, न कालपापनाय, नाऽऽशानाय, न खटवाभङ्गनाय, न च रुदिताय । स लघु  
भुव श्रु गार, प्रकृते पूर्णता, गुणानामालय, श्रोजसो निधानम्, कलानामालम्ब,  
लक्ष्म्या स्वय वृतो भर्ता, निधते प्रतिमानम् विपदा परिपन्थी मानस्य च भाजनम् ।  
आशास्ते तस्मात्किमपि मगलायित दीन जगद् । सिंहस्येव सप्रतापस्य, चातकस्येव  
दृढप्रतस्य, पयोमुच इव जीवनदस्य, गजस्येव मनस्विन, सुरभेरिव परहितरतस्य, शशिन  
इव ताप-हारिण, रवेरिव तेजस्विन एव तस्य जीवन जीवनम् । कुक्षिर्भरितामान-



कृत्याना कुक्कुराणामिव परपादावलुण्ठनमाश्रयिण्याणा, चाटुकारितैककौशलानामुपेक्षितस्वाभिमानाना जीवन्मृताना जनुपा रज-बलुपिततनू रोदितीय मही भार भूतानाम् । उक्त च—

येषा न विद्या न तपो न दान न चापि शील न गुणो न धर्म ।

ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

तेषामेव जीवन जीवनम्, तेषामेव प्रसू प्रसू, तैरलघृता मही, तैरेव प्रसाधित जगत्, तैरेव भूषिता मानवता यैर्नामित भुवन स्वमानेन, यं. सेविता प्राणिन स्व-विभवेन, यं खिलीकृत जगत् स्वात्मगुस्तया । तथाहि—

कुसुमस्तवकस्येव द्वे गतो स्तो मनस्थिन ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽथवा ॥

प्रसाधारणेन गुणगरिम्णा, शौर्यशीण्डीर्षेण, यशोनिधानेन धीरताधुरीणतया मनस्विता-प्रमाणेन परिशीलयन्ति ते निखिलमपि जगत् । पातयतु नाम विपद्बन्ध विधाता, वर्षन्तु वा प्रसादमुखदा लक्ष्मी न ते सहजा प्रकृतिगुस्ता जीवितस्यापि हेतोर्जहति, तैरेव जित जगत् सरलैरनुजुषीर्यविरलैर्भुवन-बन्धुभि । तथाहि—

यस्य न सम्पदि हर्षो विपदि विषादो रणे च भीरुत्वम् ।

त भुवनप्रयतिलक जनयति जननी सुत विरलम् ॥

अतथाविधाना तु भस्त्रावदेव स्वसता मृतकल्पाना जीवित वृषेव । जननीयोन वमच्छेदकुठारास्ताहसानु प्रसूयापि न तेषा प्रसू प्रसवित्रीषु सगर्वं मस्तक कर्तुं क्षमा —

शुण्णि-गण गणनारम्भे न पतति कठिनो सप्तध्रमा यस्य ।

तेनाम्बा यदि सुतिनी घद बन्ध्या कीदृशी भवति ॥

अपि च—

स जातो येन जातेन याति वश समुन्नतिम् ।

परिवर्तिनि ससारे भूत को वा न जायते ॥

यस्मिञ्जीवति जीयन्ति बहव सोऽत्र जीवसु ।

वपाति किन्न कुर्वन्ति चञ्च वा स्वोदरपूरणम् ॥

एकेनापि सुपुत्रेण सिहो स्वपति निर्भयम् ।

सहैकावशभि पुत्रैर्भारि वहति गर्वभी ॥

विभेतेषा काकोदराणामिव परममविषा वर्षं सहस्रजीविनामपि शुनामिव दसानोदर-प्रदर्शनाविष्कृतकार्पण्यानामुपानहामिव परचरणाश्रयणैकवतानामनजित मानानामनधिगतप्रतापानामनुपात्तयशसामलब्धशौर्यपदानामनुपभुक्तशिष्टसमादराणा-

मस्तिस्त्वेन । स्वल्पमपि तेषां सप्तम्पानमुच्छ्वसितं बल्पगतावधि जीविनादपि प्रगुणम् । न ते हि परेषामनादरभाजनतामनुभवन्ति जातुचित् ।

'ज्वलितं न हिरण्यरेतसं क्षयमास्करन्दति भस्मनां जनः' ।

न ते विलीकियन्ते जनं, नावधीर्यन्ते कृपणं न यश्च्यवन्ते भुजर्गं, न प्रताप्यन्ते विद्वं । न लोभ्यन्ते मृगमरीचिकया, नावधूयन्ते लघुजनोचितं दुष्कृतं, न यशोक्रियन्ते दुर्भाग्यविलसिने, नानाद्रियन्ते घनिक् । किमेतेषां चिरजीवितेन, न प्राय एतादृशानि भागधेयानि घरण्या यत् तेषां पादरजोभिर्दीर्घं कालं यावत् पावनीकृता भवेत् । पर धवलसन्ति त तावत्तवानेहमा भवन्मपि भुवनमवधीरितशक्तिरणरोचिषा यशसा । कृतार्थसन्ति तावद्भिरव दिनें पादखं वतिन, मश्रमिण, भुवनवतिनश्च जनान् । भूषयन्ति स्वोदारचरित्रेण मानवताम्, स्यापयन्ति निर्मलमिव यशस्तम्भ शीतादर्शम् । धन्यास्ते विभूतिभूता भुवनस्य देषा जीवनं गापयति लोकं मुहुर्मुहुः—

'को न प्राणिति, तेजसा ज्वसति यत्तज्जीवितं जीवितम् ।'

प्रतापं निवाजी च नाभूता दीर्घजीविनी पर स्वत्यागादर्शेन गती जगत्यमरताम् । अभिमन्यु षोडशवर्षदेशीयोऽपि कालकवलितोऽभूत् । किन्तु दुर्धर्षेणानुदलधर्षण-व्यक्त-प्रकर्षेणातुलेन बलेन नामी मृत । तादृशमेव जीवितं श्रेयस्वर स्वस्य भुवनस्य च क्षेमायेति शम् ।

## व्यतिपजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः ।

लोकोऽयं विविधप्रवृत्तिशालिना प्राणिना समवाय इव चित्रवस्तूनाम् ।  
 जीवो जीवस्य जीवनमिति घोषिते जन्तुस्वभावे रक्तपातो, हिंसनम्, परस्परवैरभावो  
 मात्सर्यमित्येवमादीनि विरोधिता-प्रमाणानि बाहुल्येन निभाल्यन्ते लोके, तथापि दृश्यते  
 बहुधा जडानामपि पदार्थानां मिय स्निग्धता वा नथा पुनश्चेतनानाम् । न केवल  
 मानवास्तिर्यञ्चोऽपि बाध्यन्तेऽनया समरसया प्रीत्या । शशिनि समुदिते माद्यति  
 जलनिधिरपि मुहुस्तानवल्लोलबाहुर्गाढिमाश्लेष्टुमिव पयुस्सुं कश्चिरवियुक्त  
 राकापति गगनमभ्युत्तिष्ठति । आच्छादयति नभोमण्डल घनाघने प्रसारितचन्द्रको  
 मृदगध्वनीकृतस्तनितघोषो नृत्यन्न श्राम्यति शिखावल । सहजगरलकुटिल-  
 प्रकृतिरपि भुजगमो जहात्यसून्वियोजितमणि । अचेतना अपि वीरुध सरभस-  
 मादिलप्यन्ति परिसरगतान् तरुन् मलयजपरिमललालिते सुरभिप्रणयिनि प्रावृषेण्ये वा  
 शीकरासारशिशिरीकृते वाति वाते । प्रखर-तेजसमपि दिनकर वृतवती बल्लभतया  
 कमलिनी न जातुचिद् भजति राग निशापती । किमत्र कारण, कोऽमी निर्बन्ध  
 केन योजित. सम्बन्ध, किंमूलोऽयमाग्रह इति विचिकित्साया महाकवे भ्रंशभूतेर्ज्ञति-  
 रिय समादधाति—

व्यतिपजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु—

नं क्षुब्धरूपाधीन् प्रीतय सशयन्ते ।

धिकसति हि पतगस्योदये पुण्डरीकम्

ब्रवति च हिमरश्माबुदगते चन्द्रकान्त ॥

(उ च.)

उदयगिरिभाजि तारापती स्फुटपटलदशना भवति स्मेरानना कुमुदिनी ।  
 उयोस्नासनापे नभोमण्डले मुधाकरकरपानमत्ता यापयति सक्ला निशा समीक्षमाणो  
 ऽमृताशुबिम्ब जीवजीव । जानन्नपि तरलता वञ्चकता च तस्य न जहाति मोह  
 सलिलस्य शफर ।

व्यवहार-क्षेत्रे भवति जनानां सकारणा प्रीति । तत्र न नामापि वस्तुतः प्रेम्ण । वृत्तिकोशलमेव तस्सोक्तस्य । आश्रयोजनमेव च तस्या स्थिति । सत्य चेन्न प्रणय वारणान्तरमपेक्षते । दृश्यते हि सोदाराणामपि समानकुलशीलशिष्याणामपि प्राणान्तकृद् वैरम् । अनुभूयते अतिदूरवासिनामपि विपरीतहृत्चीनामपि विषम-कुल-शीलवतामपि सद्दुर्वीक्षितानामपि चिरस्थमपि सौहृदम् । जन्मान्तरेऽपि न तद् विच्छिद्यते । धर्मं, पदमभिजनं, जातिं वा न तदन्तरयति । न सत्यप्रेम्ण उपासको गणयति प्रणयपथीनो मृत्युमपि । सहजश्च सप्रेमा सरसीकरोति दुर्गन्तमपि जीवनम् । भावयन्ति विगता अपि भावास्तदनारतम् । भवति च बागत्र कालिदासस्य मुकुवे —

रम्याणि वीक्ष्य मधुराश्च निगम्य शब्दान्  
पयुंस्सुको भवति यत्सुखितो ऽपि जन्तु ।  
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं  
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ (शा.)

इति—

न सहजा प्रीतिराश्रयति रूपम्, अपेक्षत कुलम्, गणयति शीलम्, उदीशते धनम्, कारणीकरोति पदम् । प्रियस्य दोषा अपि गुणायन्ते प्रियार्थे । तथाहि—

न कामवृत्तिर्ध्वञ्चनीयमीक्षते ।

वदन्तु नाम तुल्यवयोर्पकुलशीलवता म्यिरा प्रीति नीतिविद पर न सा परीक्षित-नया हृदये पदमादधाति । अथवा—

मनश्चेद् रासभीमग्न का कथा देवयोषिताम् ।

सकारणे प्रेम्णि न तादृशी पावनता स्थिरता च यादृशी सहजे । अधुनापि चारुरूपलावण्यमात्रमुग्धमनसो युवानो युवतयश्च मिय आकृष्टचेतसो भवन्ति । पर दृष्टमात्रे ततोऽधिक हृदयहारिणि जने पदुर्वेक्षताल्पसुपमाया रमण्या वा नयनगोचर गताया तत्कालान्तमानसा क्षिपिलप्रेमबन्धा सम्पद्यन्ते । न तेषा हृदि भवति वस्तुतः प्रीतिरपि तु वासना या जनाञ्जनमभिलषति । सत्यस्य प्रेम्ण परिचयस्तु भवभूतेरेव वचास—

अद्वैत सुखदुःखयोरनुगत सर्वास्ववस्थानु यत्  
विधामो हृदयस्य यत्र, जरता यस्मिन् हार्या रस ।

कालेनावरणाययात्परिणते यस्नेहसारे स्थित  
भद्र तस्य सुमानुषस्य कथमप्येक हि तत्प्राप्यन्ते ॥ (उ च)

नात्र सशयो मत्सत्यस्य प्रेम्ण आस्पद विरला एव जना भवन्ति । प्रीतिर्नाम तादृश स्वर्णप्रस्तरो यस्य स्पर्शमात्रेण प्रियस्य सकला अपि दोषा गुणायन्ते । भवति चात्र भगवान् वेद —

‘योषा हि जारस्य चक्षुसा विभाति ।’

जाराय रोचते चेत् कुरूपापि नारी निरतिशयरूपशालिनी प्रमदैव भाति । अप्रिया चेत् सोन्दर्यापहसितमाररमणीरामणीयवापि विरूपैव सम्पद्यते । प्रीति-बलादेव दारिद्र्यातिगमपीडितावपि दम्पती साम्राज्यसौख्यमिवानुभवन्ती जीवनमेव यापयत । स्वर्गायते तयोर्नरकमपि । कृच्छ्रशतदुर्भंगाऽपि जन्मस्थली स्नेहवशाद-तितमा प्रेयसी भवति । सर्वस्वमिव, प्राणा इव, तनुरिव प्रतीयते प्रेमास्पद वस्तु । यथा चोक्तम् —

न किञ्चिदपि कुर्वाण सौख्यं दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्य यो हि यस्य प्रियो जन ।’ (उ च)

प्राग्लसूक्तिरपि प्रभवत्यत्र—

“Love is blind”

न प्रेम्णि जायत उचितानुचितविवेक । नीतियन्त्रणा, आचारबन्धनानि, स्वार्थपातकानि न तस्य सीमान स्पृशन्ति । तस्य बलात्करोति दुष्कराण्यपि कर्माणि नर । डप्यते खल्वद्य तद् रसायन द्वेषज्वरानलदग्धस्यास्य भवस्य प्रशमाय । पर कर्षतादृशे स्वार्थपूर्तिदुर्विदग्धे काले तद्विधस्य सहजस्य प्रेम्ण उद्भव । सति सम्भवे विश्वमिद स्वर्गकल्प सपद्येत जनस्येति शम् ।

-----

## उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

सभारा यदपि मसारे सक्तानामपि विभजाना पर न निखिलमपि सर्वस्यो-  
पनतम् । वञ्चितोऽस्त्यत्राखिलोऽपि जनो धनेन, गुणं कलाभि, धन्नेन, पुष्ट्यायैत, हृदेण  
वा । निराकतुं तमभाय प्रयतन्ते प्राणिनोऽजंयितु स्व समीहितम् । निर्धना श्रमेण,  
विद्याप्रदर्शनेन, विविध जीवनीयोपकरणरचनाभि सचिन्वन्ति धनम् । अज्ञासुच सदा  
नृपितान्तरा विद्यापिपासया धनोत्सर्गेणापि वाञ्छन्ति बुधीभवितुम् । पर विशेषतोऽत्र  
जगति द्रव्यस्यैव महत्त्वम् सर्वारम्भमूलत्वात्तस्य । अयंप्रधाने हि लोके द्रव्यमधिकृत्य  
सर्वे व्यवहाराः । उक्त च—

“सर्वारम्भास्तण्डुलप्रस्थमूला ।” इति

शक्तिरपि द्रव्यस्य तादृशी । नास्त्यसम्भव किमपि कर्मार्थं वतामिह । दुर्लभा अपि पदार्था  
मुलभास्तेषा कृते । सर्वे समाश्रयन्ति धनिन धनाशया गुणिन कलाविदो बुधाश्च प्रच्छा-  
यसीतलमिव तद्य निदाधयमोदिता । मयन्ते तमेव जना मुदोहा गामिव क्षीरायिन ।  
तस्यैव बलेन प्रभवति पुमान् धर्मार्थकामाश्च सेवितुम् । इहस्थ एव स उपभुङ्क्त  
सुरलोकमुलभान् भोगान् । मुरूपा, दक्षा, सकलकलाविदग्धाश्च प्रमदा धनलोभवश्य-  
हृदया कुत्सिताङ्गवेपरूपवयोवपुष्मन्तमपि धनिन पतित्वेन वृणते । एतदेव समीक्ष्य पुरोक्त  
केनापि आम्बलेखकेन—

‘Money makes the mare go’

पर नैतावत् प्रयोजनमर्थस्य यस्त्वयमुपभुञ्जते सचीयेत वा । न कृतार्थता तस्य  
पूरित चेन्नियान स्वणसभारं । कूपरानां धन पुष्पवत्या इव वपुर्न कस्याप्युपभोगाय ।  
न ते स्त्रयमप्युपभुञ्जते सञ्चयमात्रायासिता, का कथा दानस्य । तेषा सन्ततिस्तूपेक्षि-  
तगुरूपदेशा भुवनहस्त लुण्ठयति तद्द्रव्य विविधव्यसनपु, ज्ञातयो वा विभजन्ते मृतेऽजंके ।  
तत एव केनचिदुक्त लोकभाषायाम्—

“त्यक्त्वैवाजितमत्र यान्तु कृपणा, भोक्षयन्ति जामातर ।”

(जोड जोड मर जायेंगे, माल जवाई खायेंगे ।)

अतः द्वावेव मार्गौ जयायासौ धनस्योपयोगस्य । पात्रेपूतसर्गं स्वयं चोपभोग ।  
 येन सचित्त्य धनं सुखितं जीवनं सकलसौविध्यसम्पादनं, पर्यटितो देश, पाठिता  
 बाला, दृष्टानि दर्शनीयानि, ग्रास्वादितानि विविधानि सरसस्वादूनि वस्तूनि, रक्षिता  
 असहाया, पालिता निर्धना, निर्मापिता सर्वजनोपभोग्या शाला, चालिता मानसा-  
 धकारापहरणपटवो विद्यालया, किं न कृतं तैः सफलीकृतजीवने ? जितं तैः सक-  
 लमपि भुवनम्, 'इहैव संजितं स्वयं ।' कामं ते भवन्तु दरिद्रा विसर्जितधना पात्रेषु  
 परं कृतकृत्या उपयुज्यावदयमपायशीलं द्रव्यं साधु मार्गं । भवति तेषां कृतेऽप्यं श्लोकः —

सतप्तं पर्वत-कुलं तपनोष्णतप्तमुद्गामदायदहनानि च काननानि ।

नाना-नदो नदशतानि च पूरयित्वा रिक्तोऽसि यज्जलदसंघं तद्योत्तमा श्री ॥

अपुत्रा अपि मृतास्ते कल्पस्थास्तुयशसोऽमृता एव लोके ।

“कीर्तयंस्य स जीवति ।”

विलासादिषु च नियोजितधनोऽकृतपरहितोऽपि निन्द्यत एव जने । न तस्य  
 द्रव्यं कस्यापि योगक्षेमाय कल्पते । तस्यैव गृहा कृता केनाऽपि धारसागरव्याजेन—

घादाय वारि परितः सरितां भुलेभ्यः किं तावदजितमनेन दुरणंवेन ।

क्षारीकृतं यद्यदबादहने द्रुतञ्च, पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥

को लाभो देशस्य प्रजानां राष्ट्रस्य वंतेषां धननं ? दोषानेव ते प्रसारयन्ति समाजे  
 दुर्विनीतं रात्मचेष्टितं । गर्हयन्ति ते कुलजातिमपि स्वचारित्र्येण । मन्ये निशाऽपि  
 विभेति तेषां कलककालीकृतमुखावलोचनात् । लोके—

जीवन्तोऽपि मृता एव तद्विधा क्षुद्रजन्तवः ।

अयंस्य सर्वयोत्कर्षो दानेन यदि पात्रे सुक्षेत्रे वा युज्यते । किं तावद्दुरानारस्य  
 कुक्षिभरितामात्रप्रयोजनस्य स्वयं पूरणस्य वा प्रदानेन ? गुप्तं प्रत्यक्षं वा स्वार्थं  
 समीक्ष्यापि कृतं दानं न प्रशस्तम् । तत्रापि हि न पात्राय दानं दीयते । अत एव  
 सात्त्विकदानस्यैव सर्वत्र प्रशंसा यस्मिन् प्रतिदानवाञ्छा स्यात् ।

अद्यत्वे दरिद्रोद्धारार्थं धनस्य, भूमे, अमस्य, हलादेश्च यत्किमपि निर्व्याजं  
 दीयते, तस्य कथं न प्रशंसा भवेत् परं वाजश्रवस इवानुपयोगिपदार्यदातुं क  
 घाशशा विवधीत । न चाभरणघोरस्य तत्प्रयश्चित्ते च सूचिकादानार्थिनोऽपि दानं  
 दानत्वेन गण्यम् । अश्रद्धया केवलं यशं कामनया प्रयच्छतामपि न तथा शस्तं यथा  
 श्रान्तस्य निर्धनस्य स्वपरिश्रमाजिताद् द्रव्यात्पणमात्रमपि प्रप्तम् । धन्यं खलु तेषाम-  
 जितं येन समाजस्य, देशस्य, राष्ट्रस्य विश्वस्य च श्रेयोऽनुष्ठीयते । न केवलं भारते  
 विदेशेष्वपि धनेके धनिका स्वश्रमाजितं पुष्कलं सारं परसेवार्थं समुत्सृजन्ति । न तेषां

दान घृते भेदोमिश्रणं कृत्वाऽर्जयित्वा च कोटिसो मुद्रा-घृतं प्रदायैव दानवीर-पदाका-  
ङ्क्षणांमिव दम्भदानम् । रक्तधूल (Redcross) साञ्छना घ्नन्तर्द्वीय-सस्था द्रव्येण,  
श्रमेण, चिकित्सा-सौविध्येन, मार्गनिर्माणेन, भूकम्पाद्याधिदैविकविपद्ब्यसनिना  
वस्त्रादिप्रदानसाहाय्येन च यावन्तमुपचारं करोति कथंकारं तस्य माहात्म्यं वर्णयति ।  
उक्तं हि—

‘परोपकाराय सतां विभूतयः ।’

किं तेन कृपणधनेन न यत्स्वस्य परस्य वा किमपि श्रेयं समाचरति । वृषैव तेभ्यो  
ददाति लोकजीवनसाधनं सारं भूतभावनं । सर्पा इव ते निधिरक्षणप्रहरिणो येषु  
भृतेष्वेव तद्द्रव्यमुपयुज्यते । उक्तं हि—

कृपणानां घनं, नागानां फणमणिः, केसराणि सिंहानाम् ।  
कुलञ्चालिकानां स्तना कुतः स्पृश्यन्ते भ्रमृतानाम् ॥

धनुषमुक्तस्य, भ्रष्टस्य तस्य विनाश एव भवति । भ्रत एव—

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।  
यस्तु ददाति न भुङ्क्ते तस्य वृत्तिया गतिर्भवति ॥

राजानं प्रजाहिताशिनो बलिभिर्धनमाददति विडम्ब्य, परमुपमुञ्जते तासामेव श्रेयसे ।  
रविरपि सभूतमवलमरित्सागरजलो निदाघे तपन् वर्पति सहस्रगुणं वारि प्रावृषि ।  
पिबन्ति नदनदी-सरोवर-सलिलं जलधरा, पयो मुञ्चन्ति च धरणीसताप-हरणम् ।  
भवन्ति हि सन्तः परोपकारैक-प्रयोजन-सचितधनाः ।

घादानं हि विसर्गाय सतां वारि-मुच्चांमिव ।

तादृशानेव दातृनभिलक्ष्य साधु प्रतिपादितं पण्डितराजेन—

अपि दलदरविन्दं स्पन्दमानं मरुदं  
तत्र किमपि लिहन्तो मञ्जु मुञ्जन्ति भृङ्गाः ।  
विशिं विशिं निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्  
परिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाह ॥ (भा. वि.)



## हासस्य स्वरूपमुपयोगिता च

मानवानां चेतसोषु प्रवृत्तिषु हासस्यापि नोपेक्षणीयं गौरवम् । सत्यवसरे सर्वोऽपि जनो भवति विकसिताक्षो विमुदिताननश्च । विवाहाद्युत्साहकाले शुष्क-भुक्षश्चतुर्दशी-चन्द्र इव निस्तेजा हृतमिष्टान्न इव बालः, कुपितप्रणीयनी-निराकृत इव भुजंगः, हृत-सर्वस्व इव कितवः, व्यथितधन इव कृपणः, क्षामक्षामगनुदित-वाष्पं हृदितकल्पमास्यं वहन् प्रेयानपि निमन्त्रयन्निवासकुन नाभिनन्दते जनैः । गभीरोऽपि, दान्तोऽपि, मनस्व्यपि मानवा वहत्येव स्मेरो कपोलावीपच्छुरितदन्त द्युतो चाधरो हासकाल उपसर्पति । अग्न्यथा-प्रवृत्तिश्चोपहस्यते सदा प्रसादमुमुखेन समाजेन ।

मानसध्यापारमूलत्वेन जीवनस्यान्तर्जगद्विश्लेषणप्रवृत्तं राचार्यैश्चित्तवृत्तीना परिगणनावसरे हासस्य स्थायितया स्वीकृतिस्तस्य माहारम्यं द्योतयति । यद्यपि नाद्याचार्येण भरतेन—

“शृङ्गारानुकृतिर्हासः, शृङ्गारादि भवेदास्यम्”

इत्युक्तम् तथापि कार्यकारणभावानुरोधेन स्वतन्त्रविभावानुभावानु-विधायितया न तस्य स्वातन्त्र्यं व्याहन्यते । उक्तं च तत्स्वरूपम्—

यागादिवंकृतं श्वेतोविकासो हास इष्यते । (सा. द. ३ प.)

कोऽपि नरो वीक्ष्यास्वाभाविकं वेपादिकं श्रुत्वा चासंगता वाचो हसति । न तावत्स्वाभाविकीरुक्ती निराम्योचितानि च कार्याणि हृष्ट्वा मतिमाप् सम्य करोति । तथा कुर्वन् मूर्खः क्षीन्न उन्मत्तो वा स मन्येत । क्वचिद् गभीरोक्तिरपि गूढव्यंग्या बोद्धव्या हास जनयति । अनेन हासेनैव हास्यरसस्य निष्पत्तिः । यथा—

विकृतः कारवाग्वेपचेष्टादे कुहकाद् भवेत् ।

हास्यो हासस्यार्थाभावः श्वेतः प्रमथ-वैवतः । (सा. द. ३ प.)

तत्रास्यानवस्तुविन्यासोऽममञ्जसचेष्टितमुपहासिन्युविनदच इष्टृणा श्रोतृणा  
वा हास जनयन्ति । यथा—

गुरोपिरः पञ्चदिनान्वधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनप्रयं च ।

अग्नौ समाप्राय च तर्कवादान् समागता कुवशुटमिथपादा ।

अत्र पण्डितम्मन्यस्य कस्यचिदुपहासस्तस्याल्पज्ञता सूचयति ।

असारे एतु असारे सार श्वशुरभग्विरम् ।

हरो हिमालये शेते हरि शेते महोदधौ ।

अत्र हरि-हरयोरम्बुधि हिमाचल-निवासस्य श्वशुर-गृहत्व-निमित्तोपन्यासेन  
हामोद्भूति । अथवा—

कमला कमले शेते हर शेते हिमालये ।

हरिमंहोदधौ शेते मग्ये मत्कुणशङ्कषा ।

इत्युक्तौ हरहरिकमलाना मत्कुणकृतभीतिवर्णना हास्यहेतु । हासस्य सर्वथा  
सलित स्वरूप नायकनायिकापरिहामे सखीना मवादे वा । तदेव नमंसज्ज शृङ्गार-  
रचनासु स्वारस्य तनोति । शाकुन्तले प्रियवदाया उक्तय, मालविकाग्निमित्रे च  
मकुलावलिकायास्ताहृदय एव । उक्त च नर्मण स्वरूप विद्वनाथेन—

वंदग्ध्यक्रीडितं नम । (मा द ३५)

नैसगिकतया सक्लेष्वपि जनपु विद्यमानोऽपि हासो विविधता वहति प्रकृति-  
भेदेनेति षड्विध उदित आचार्यैरेतन्ममध्यमाधमश्रेणितत्वेन ।

तथाहि—

व्येष्टाना स्मितहसिते, मध्याना विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसित तथातिहसित तदेष षड्भेद ।

तेषु च—

ईश्वरविकासिनयन स्मित स्यात्स्पन्दिताधरम् ।

किञ्चिल्लक्ष्यद्विज तत्र हसित कथित बुधं ॥

मधुरस्वर विहसित सासशिर कम्पमवहसितम् ।

अपहसित साक्षात् विक्षिप्ताङ्ग च भवत्यतिहसितम् ॥

हासस्य हि व्यापकत्वेऽपि हास्याश्रयप्रकृतिर्विध्यादेव वैविध्यम् । शिक्षिताना  
हि वाचो रसनिर्भरा शिष्टजनसमतानि च चेष्टितान्यह्लेषणानि । मर्यादातिक्रमे

## पुराणमित्येव न साधु सर्वम्....

जगति विविधप्रवृत्तिमति मति-भेदाद् दृश्यते विचारवैविध्य जनानाम् । स्थितिर्हि विपत्ता विश्वस्य मततपरिवर्तनशालिनी, जीवन इव समाजे, राज्ये, देशे काले च सदैव शुभाशुभदशापरिणामोऽनुभूतप्रायः । यत्राद्य फेरपूजकुलाशिव—रसितस्वन एव श्रूयते, हिम्या प्राणिन एव स्तरचार चरन्ति, दूर यावन्न मानुषी तनुहंप्टिगोचरतामायाति तत्रैव कालान्तरे गगनचुम्बिहर्म्यमालावनीड, दोषयमान-लसत्पताक निरन्तरचक्रमणुपरजनविमर्दितघण्टापथ नगर विनोदयते । माधुनिक च ममृदतम त्रिदशगणस्पृहणीयवर्भव नानोद्यानराजिविराजितम् पुरमपि न चिरात्पशु-गणपुरीपकरीपनिचिनमरण्यम्पलमेव सम्पद्यते । अतएवोक्तं भवभूतिना—

पुरा यत्र श्रोत पुलिनमधुना तत्र सरिताम्

विपर्यासं यातो घनविरलभाय क्षितिर्हहाम् ।

यहोहंष्ट कालादपरमिव मये घनमिव

निवेशे शैलानां तद्विदमिति बुद्धिं ब्रूयति ॥ (उ च २)

स्वभाव एवाय परिवर्तनस्य, नित्यं नवप्राया विचाराः वर्गशङ्कुली स्पृशन्ति, नूतना आविष्काराश्चेतो विस्मापयन्ते, अभिनवा सम्यक्ता उदयन्ते, कर्णाकिणिया श्रुता कपोलकल्पिता इति स्वीकृता एव पदार्था अधिलक्ष्यीभवन्ति । अचिन्तितारच कला विकसन्ति, असंभावितहृद्यानवद्यकल्पनाविलासतुन्दिलाश्चेतोरमा कृतय क्रियन्ते, अनालोचितपूर्ववस्तुविन्याससमन्विता ग्रन्था ग्रथ्यन्ते ।

क्रमेतावता, प्रतिदिन जनानां वेशालकारादिप्रकारा परिवर्त्यन्ते । विदेशे सहस्रपक्षेण तत्रत्या वेशविशेषा [फैशन] भारतीयैः सरुचि स्वीक्रियन्ते, अचुचण्डातक (स्केट) धारिण्यो वारुण्यो महिलाश्च भरतदेशस्त्रीप्रियपरिधानं शाटिका साग्रहं गृह्णन्ति । पवनदप्रमदाना परिधेय लम्बकञ्चुक शीलवार (सिलवार) चान्यप्रान्ती-यानां सादर परिदधति । अद्यास्मद् देशे वास्तुपद्धतिरपि पश्चिमकलामपक्षे सम्पृक्ता

नवीनमेव प्रकार स्वास्थ्यानुकूल रूपमगीकरोति । अध्येयेषु विषयेषु नाधुना वेदा, पुराणानि, काव्यानि च । न धर्मशास्त्रम्, परम् आग्लभाषा, गणितम्, भूगोलशास्त्रम्, लोकभाषासंहित्यम्, कृषिशास्त्रम्, विज्ञानम्, यन्त्रविद्या (Engineering) चिकित्साशास्त्रम् एतेषां च विषयाणां शाखा अधीयन्ते, अधीतकलाविषयाश्च कार्य-क्षमतायै प्रशिक्षण (Training) लभन्ते । अर्थोपार्जनमौकर्याय प्रौद्योगिक (Technical) शिक्षा च शिक्षयते । दर्शनानि च भारतीयं सह पाश्चात्यान्यप्यधीयते ।

एव सम्प्रति प्राचीनताया नवीनतया सह साङ्घर्षं दृश्यते । परं द्विधा खलु मानवीया प्रवृत्तिः । मुह्यति पुरातनं बीक्ष्य, प्रलोभ्यते च नवीनतमं । अद्य मानवः पश्चादवलोक्यन्प्राचीनं जीवनप्रकारं परिचिनोति यत्र नगरादिकल्पना विरहिते नदीतटादिस्थले मुक्तो वासः, वेदानां गानम्, पराङ्मुख्यं, वल्कलानि मृगचर्मं चाच्छादनम्, गोयानंश्च यात्रा, उपम, दिव, सिन्धोश्च स्तुति मर्ममिदं स्मारयति गतस्य युगस्य । सन्ति तदभिज्ञानं चिह्नान्यपि । अद्यापि राजमार्गे तस्यीत्कृतिं धावमानाभिस्तरन्तीभिरिव तैल दाकटीभिः सह वृषभदाकटी प्रतिस्पर्धन्ते, शीलधारेण महं चण्डातकमपि धायन्ते । वाष्पयामेन पाश्चात्तरेण च यात्रा विधीयते एव ।

एतादृशे व्यतिकारे सन्ति केचित्पुराणप्रिया ये वर्तमानं जीवनमाडम्बरप्रायं मन्वाना नामगर्हं गृहन्ते । नाद्यतनो शिक्षापद्धतिः, नेदानीतनो जीवनप्रकारः, नाधुनिको व्यवहारस्तेभ्यो रोचते । सामाजिकी स्वच्छन्दता तु न ते कूरिणतेनाप्यक्षणा सोढुं क्षमा । तेषां विचारेऽनुदिनं ह्रासः सम्प्रताया, श्रवणात् समाजस्य, पतनमाचारस्य, उदयः पापस्य, भ्रंशो बुद्धेः ध्वंसो नीते । किं बहुना, आडम्बरप्रायं भाधुनिके जगति ते निःसारमेव सर्वं समारं मन्वते ।

नवसम्प्रतायय पयिकास्तु तान् दशगीहतकान् चार्द्धं वयदुर्विलसित-प्रस्त-मतीन् निश्चिन्वन्तो न तेषां वाक्येषु श्रद्धते । न तेभ्यो प्राचीनानि शास्त्राणि, वस्तूनि, विद्याश्च रोचन्ते । ते तु भ्रमण्डलमेव तथा परिणमयितुं व्यवस्यन्ति न यथा तृण-मात्रमपि दोषवहनस्य मीर्ष्यं पूर्णं स्यात्संश्रुतस्यासम्पस्य च प्राक्तनस्य जीवनस्य दोषोऽप्यवनिष्यत । ते प्रज्वलितविद्युदोपदीप्तिदीपितभवनेषु भूपावेपथेऽप्यिदोष-चाकचिक्यायितक्षमपरिधाना मनोरमणी रमणीविलोक्ययन्तः, गोष्ठी-गृहेषु (मलय) स्वराहारविहारैस्ताभिः गहात्मानं विनोदयन्त, सुरिवाण्डकादिभिर्विधिरग-नपायित भोजनमास्वाद्यन्तो न स्मृतुं मपि कामयन्ते पुरातनं जीवनम् । पुराचीनानि गृहाणि तेषां वृत्तं गर्भं गृहाणि, वेदादीनि शास्त्राणि मुषा विद्वानभूरीणि प्रमत्त-जल्पितानि, ग्रामा नरकप्राया, विचारा अविचारितप्रचारा । प्राचीनगत सर्वमप्य-ज्ञान-विजृम्भितमिष तैश्चिन्वते ।

परम् 'प्रति सर्वत्र वजंयेत्' इति नीतिवाराणा मतम् । दोषकहक्ता विहाय, सूक्ष्मेक्षिक्या निभाल्येत चेदुभयत्राऽपि गुणा दोषाश्च सन्त्येव । अद्य विज्ञानबलात् परिस्थितय एव नव्या, यासु वय इवसिम । तदनुकूलाय जीवनायास्माभिनंभ्या प्रकारा सप्राह्या एव । प्राचीनेषु ग्रन्थेषु, आचारेषु विचारेषु च वर्तत एव किमप्यनुभूत सत्य तदप्यगीकार्यमेव । अन्यथा वयमप्यन्धविश्वासिनः । सदा हेयवर्जं गुण-प्रहण एवाग्रहो विधेय । आडम्बरप्राये नि सारतमे केवलमक्षिसुखप्रदेऽद्यतन-वस्तुनिवहे सारप्राये लाभवहुले निडम्बरे च प्राचीनकलापरिणामे किं नास्ति विशेष ? गर्भगृह्णितेषु वातप्रवाशवर्जितेषु प्राचीनेषु स्वास्थ्योपयोगिषु च नव-गृहेषु न कोऽपि भेद ? सर्वथा त्यक्तपक्षपातैरनाग्रहिभिरेकत्रप्रयुक्तबुद्धिविवेकं गुणग्राहिभिरेव भाव्यम् । न केवल नवीनत्वेन पुरातनत्वेन वा किमपि वस्तु निर्दोष विपरीत वा । गुणा दोषाश्च सर्वत्रैव भवन्ति । विदुषा पुरुषार्थस्तेषा विश्लेषणे । एतदेव समीक्ष्योक्त पुरा कालिदासेन—

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्य नयमित्यवद्यम् ।  
सन्त परीक्षया-यतरद् भजन्ते मूढ परप्रत्ययनेषुबुद्धि ॥

—

## लक्ष्मीनिन्दा (बाणभट्टस्य कादम्बर्या)

इयं सङ्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरो लक्ष्मी क्षीरमागरात्वारिजात-  
 पल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेवान्तवक्रताम्, उच्चैश्रवसश्चञ्चलताम्, कालवृटा-  
 न्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, वीस्तुभमणोर्नेष्टुर्षम्, इत्येतानि सहवासपरिचय-  
 वशाद्विरहविनोदचिह्नानि गुहीत्वंवोद्गता । न ह्येवविधमपरिचितमिह जगति  
 किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धाऽपि खलु दुःखेन परिपाल्यते, हृदगुणसदानिष्पन्दी-  
 षृताऽपि नश्यति । उद्दामदपंभटसहस्रोत्सासितामिलनापञ्जरविधुनाप्यपन्नामति ।  
 मदजतदुदिनान्धवारणजघटितघनघटापरिपालिताऽपि प्रपलायते । न परिचय  
 रक्षति, नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलस्रममनुवर्तते । न शील  
 पश्यति न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुवृष्यते । न लक्षण  
 प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्याहृदमन्दर-  
 परिवर्तवित्तभ्रान्तिजनितमस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसचरणव्यतिकरलग्न-  
 ननिननालकष्टेव न क्वचिदपि निर्भरमावघ्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधुताऽपि  
 परभेद्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्रजति । पारुष्यमिव  
 विशिषुमसिधारामु निवसति । विश्वरूपत्वमिव प्रहीनुमाश्रिता नारायणमूर्तिम्,  
 अप्रययन्नुना च दिवसान्तामलमिव समुपचितमूलदण्डबोशमण्डलमपि गुञ्जति  
 भ्रुजुजम्, सतेव विटपवानध्यारोहति । गमेव वसुजनन्यपि तरंगनुदनुदञ्चला,  
 दिवमकरगतिरिव प्रकटितविविधमक्रान्ति, पातालगुह्येव तमोयद्गुला, हिमिन्धेव  
 भीमसाहसैश्चाप्यहृदया, प्रावृडिवाचिरश्रुतिवारिणी, दुष्टपिशाचीय दग्धितानेषु-  
 पुरपोच्छ्रयाया, स्वन्नसरवमुग्मतीकरोति । सरस्वतीपरिगृहीतभीष्यंयेव नातिङ्गति ।  
 जलं शुण्ठन्तप्रपदिप्रपिद्धं न स्पृशति । उदररसस्यप्रपणलपिद्धं यद्गुं मन्वते ।  
 गुजनमतिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लपयति । दूरकष्टमिव  
 परिहरति, दातारं दुस्वप्नमिव न स्मरति । विनीतं पाण्डिनमिव नोपमर्षति,  
 मनन्विनमुग्मसामिषोपहर्षति, परस्परद्विद्विन्द्वजालमिव दत्तोपन्ती प्रकटयति

जगति निजं चरितम् । तथाहि, संततमूष्माणमुपजनयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानाऽपि नीचस्वभावतामाविष्करोति, तीयराशिसंभवाऽपि तृष्णां सवर्धयति । ईश्वरता दधानाऽप्यशिवप्रकृतित्वमात्मनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदराऽपि कटुकविपाका, विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना, पुरुषोत्तमरताऽपि खलजनप्रिया, रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेय चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कञ्जनमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । इय हि सवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, व्याघगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामशं-धूमलेखा सच्चरित्रचित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम्, तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुरपताका सर्वादिनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगप्राहाणाम्, आपानभूमिस्त्रिपयमधूनाम्, सगीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्; आवासदरी दोषाशीविपाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्, अकालप्रावृड् गुणकलहसकानाम्, विसर्पणभूमिलोकापवाद-विस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिण, वध्यशाला स्राधु-भावस्य, राहुजिह्वा धर्मन्दुमण्डलस्य । न हि त पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढ यो वा न विप्रलब्ध ।

## जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी

अहो कीदृश्युदात्तभावना निहितास्मिन् पद्ये । सुत्रेकनिलयो भोगानामाय-  
 तनमद्वितीय, सत्यकर्मणि सतत वाञ्छित स्वर्गलोकोऽपि ययाऽधरीकृत , लुठन्नपि  
 भुवनस्पृहणीयाया विभूती, भुञ्जानोऽपि त्रिदशदुर्लभात् विलातरसान्, विहरन्नपि  
 रामणीयकानाहततन्दनाया प्रकृतिरगस्थत्या धरण्याम् विलसन्नपि सहजला-  
 बण्योपहसितदेवागनारूपगरिमभिर्तालास्मितविल्वि च्छितसुललितविभ्रमलालिताभीरमणी-  
 भिर्वलात् जनो यस्या स्मार्यते , स्तन्यमिव निसर्गसरसमतिमुद्बद्धममृतमिवापर  
 यदीय जल पाय पाय तोको गात्रपोष पुष्पाति शरीरम्, वात्सल्यपरिमललालिते यद्यो-  
 योऽस्ये श्लोड श्लोड रजसैव निश्चिता वच्य रचितेव नो देहमष्टि , यदञ्चलसस्पशशीतलो  
 वायुरपि निवाम शिशिरयति भृगतापदग्ध मनो वपुरपि , कथ न सा जन्मदा जननीव  
 मातृभूमि स्पृहणीयता व्रजेत् ? अपितु सा जन्मदाभ्या जनन्या अपि जननीति ततोऽपि  
 महती गौरवस्य पात्रमिति कस्यास्ति सन्देह ?

यथा बाल पित्रन्नपि काममजासुरभिप्रभृतिदुग्ध वञ्चितस्तु मातृस्तन्येन न  
 जातु पुष्टिमातनोति वपुष ; एवमेव विदेशेषु नाना-साधनसाधितेषु वसन्नपि स्वमातृ-  
 भूमिनिसर्गसस्कारसमाविष्ट वीजवशात् रत्तसम्बद्ध रजो जल समीर वा विना न  
 तथा स्वास्थ्यभग्न भवति जनो यथा स्वभूमौ । श्रत्यक्षमिदं बाल्ये शिशवो न तथा  
 पर्यङ्क लालिता भङ्गादङ्गमारोप्यमाणा अपि साधु पुष्णन्ति स्व मया लुठन्ती जन्मभू  
 रजमि । मातृभ्रूलमपि तेषा सहजवात्सल्यरसनिर्भर जननीक्रीडापते, रजोऽपि  
 सुमन परागायते, जलमपि क्षीरायते, क्षीरमपि-धोषधीयते, धोषधिरपि मुघायते ।  
 गमीरोऽपि, छाद्यमपि, फलान्यापि, तृणतृलता-भुत्समुपमाऽपि रसायनतामा-  
 चरन्तीति धो नाम गग्गयितु दामन्तस्या माहात्म्यम् ? प्रथमर्णाथय. तस्या उगवार-  
 दतानाम् । भवेम नाम मुक्ता यज्ञादिभिर्देवैर्णान् श्राद्धादिवर्मं शुश्रोत्पादनादिभि  
 पितृणां, स्वाध्यायादिना चपिप्रणान्, पर न मुच्येम जातुचित् मातृजन्मभूमेरव  
 तादृशादृशान् । एतदेवाभिप्रेत्याभिहितं पुरा मर्यादा-पुरुषोत्तमेन रामचन्द्रेण—



अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे राक्षस रोचते ।  
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

भनार्या. स्याम वयमुपेक्ष्य स्वजननी जननी ता करुणावात्सल्यनिर्भरा-  
न्तराम् । अतएव वैदिकोऽपि ऋषिर्भक्तिपूर्णं उद्धोषयति—

‘माता भूमि पुत्रोऽह पृथिव्या’ ।

पित्रा लालितोऽपि पोषितोऽपि, पाठितोऽपि विशुर्न तथा सरसहृदयता व्रजति  
यथा मानृस्तन्यवर्धित । संव नैसर्गिकी प्रीतिर्जन्मभूमेरपि । राष्ट्रकवेर्मथिलीशरण  
स्येमा पङ्क्तय स्वर्णाक्षरैरङ्कनीया—

जिसकी रज मे लोट लोट कर बडे हुए हैं,  
घुटनों के बल सरक सरक कर छडे हुए हैं  
परमहंस सम बाल्यकाल मे सब सुख पाए  
जिसके कारण धूल भरे हीरे कहलाए ।  
हम खेले कूदे हर्षयुत जिसकी प्यारी गोद मे ।

हे मातृ भूमि, तुझको निरख मग्न क्यों न हो मोद मे ॥

कश्चिदाग्ल कविरपि सश्रद्ध स्वजन्मभूमिं प्रणमति—

‘I vow to thee my country’

अथ देशप्रेमैवाधुना राष्ट्रीयतानाम्ना व्यवह्रियते प्रशस्यते च । वस्तुत  
नितरामपरिहार्या मानृमक्तैर्भावना नागरिकाणा मन सु । ता विना न तावद्देश-  
वासिन स्वकर्त्तव्ये जागरूका भवन्ति । दुर्भाग्यस्यैव विलसितमिदं, यत्रत्या मानवा  
पुराङ्गुष्ठुपन्—

समुद्रवसने देवि पर्वतरतनमण्डले ।

विष्णुपरिनि नमस्तुभ्य पादस्पर्शा क्षमस्व मे ॥

तत्रत्या एव नरा स्वार्थाय मातरमेव विक्रीणीयुरिति को नाम विद्वसेत् । जय-  
चदेन द्वेषपराभूनेन स्वय गोराधिप साहायदीनभाहूत स्वमानुष्यसेपस्यैव विनाशाय ।  
मोदाल-साग्रान्ध-मस्यापको बवंरोऽपि शासकंरिहस्यैरेवेप्याऽशीवृत्तविवेकाधे-  
मावारमिव पारतन्य स्वयमामन्वित । न तैरुपहनमनिभिर्जानुचिद् विचारित यत्  
कीदृशीय शृ सला स्वगले निक्षिप्यते । हतोऽसामापेनरपतीना न जान कीदृशी  
दुर्मतिरभूत्सनातिम्यो विरुध्य विदेश्याना साहाय्यमाचरताम् ।

स्वतन्त्रतानन्वयभक्तस्य राजपुत्रकुलमुकुटमणे प्रतापसिंहस्यैव बन्धवस्तत्प्रतीपस्य सम्राजोऽर्कवरस्याकुण्ठशस्त्रतामाचरन् । न जाने को नाम व्यामोहोऽजायतानरयाना भूपतीना यैर्दास्यनिगच्छेदोद्यताना विरलानामपि विरोध एव कृत तेषामेव मूढधिया पारस्परिककलहैराग्लदेश्या प्राभवन्निम महादेश स्वायत्तीकर्तुम् । तेषा शासनकालेऽपि तादृशी राष्ट्रद्रोहिता प्रदर्शिता भारतीयैर्या स्मार स्मार गुरुत्रयाभार- नतमुत्तमाग नोदच्यते । सप्तपञ्चाशदधिकेऽष्टादशशततमे वर्षे विष्वग्व्याप्त एव क्रान्ति- काले गोपाद्रिपतिना (ग्वालियरनरस) पञ्चनदस्थराज्याधिपतिभिरचाग्लाना साहाय्य विधाय वंदेशिकाना नष्टप्रायमपि शासन सुदृढतामानीतम् । गौराङ्गप्रभूणामाधिपत्या- वधावपि भूपतिभिरधिकारिभिश्च स्वबन्धूनामेवोपरि के नाम नात्याचारा विहिता केवल स्वामिन प्रसादमितुम् । निजाधिकारलालसं सत्यज्यात्ममानसपद निखिलमपि कुत्सित कर्मानुष्ठितम् । भारतीयस्वाधीनतासंग्रामस्येतिहासे तेषामाचरितान्याय- साक्षरैरङ्कितानि न वदापि लोप्यानि । अद्यापि राष्ट्रीयतायुगे भारतीया आत्मन कुवमंभिलंजयन्ति राष्ट्रम् । अधिकारिपूस्कोचप्रियता, मन्त्रिषु स्वार्थपरायणता कर्तव्योपेक्षा बुक्षिभरिता च, कर्मचारिषु नित्यमात्मपरताऽनुचिता कृदपराड्- मुखता, वणिक्सु नि सीमाऽर्थलोभ, सकलमपि तन्त्रमाकुल्यति । भारतवासिनो- ऽपि ते स्पृहयन्ति परवेपभूयाऽऽचारसंस्कृतिभ्य । नित्य परकीयामेव भाषामादरेण पश्यन्ति ।

देशानुरागेऽथ वंदेशिका एवाप्रणयो ये स्वमातृभूमेर्गौरवार्यं सर्वस्वमपि होतु न सनुर्चति । पर तेषा राष्ट्रीयताऽतिमकीर्णा भीषणपरिपाक्वलुपिता चेति न सर्वेषा स्पृहणीया । स्वदेश भवोपरि मन्यमानास्ते तस्य भूत्यं सकलमपि विश्व भस्मसात् कर्तुं मपि नित्यमुद्यता । गतमहासमरे क्षीणशक्ति फासिस्टवादो नाजीवादश्च तस्यैव भावस्य कुफलम् । साम्राज्यवाद धार्मिका प्रभावाश्च तस्या एव दुष्परिणाम ।

'उदार-चरिताना तु वसुधैव कुटुम्बकम्', इति भावना न तद्गतात्मना हृदयमपि स्पृशति वदाचित् । भावस्यक्ता चास्यैव सिद्धान्तस्य येन मनुष्यमात्रमपि नेतरमपि तु स्वशातिभावनयैव शृण्वेत । तदैव वस्तुन समतामानीय राष्ट्रौन्ननिर्भविष्यति । स्वार्थं परित्यज्य देशहितमेवात्मकतंथ्य मन्यमाना विश्वबन्धुनामाश्रयन्तो यदि जन स्वदेशार्थं शुचिताव्रत शृहीत्वा सर्वेस्त्रमपि जुहुयुस्तदैव कथन साधु भवेत्—

'जननी जग्मभूमिश्च स्वर्गादपि परीयते ।'

## पुमान् पुमांसं परिपातु विश्वतः ।

जगति विविधभाववति विस्तृततमे परमे धामनि नानाचरित्रशालिना प्राणिना मानवो मानवोद्यमतिविवेकशीलतयाऽमुमता मूर्धनि मत सुमतिभि । आहारविहारदिपु विद्यमानाऽपि समताऽममता तेनैव गुणेन साधयति मनुमुताना यदभाववान् दानवता वजति मानव । तथाहि—

आहार-निद्रा-भयमंघुनानि

सामान्यमेतःपशुभिर्नराणाम् ।

ज्ञान हि तेषामधिको विदेषो

ज्ञानेन हीना पशुभि समाना ॥

ज्ञान चेह कर्तव्याकर्तव्यविनिश्चयात्मकमभिमत यन्न मनुजस्य धर्मं विलोपयेत् । तादृश विवेकलक्षण ज्ञानमपरिहार्यमेव यदनुमृत्य नरो न पराशर्मकर कर्म समाचरेत् । यदनभिमत स्वस्य, यदरुन्तुद मानसस्य, यदुदीरित शूलायते कर्णयो, यदाचरित जनयत्यसौविध्य स्वपरकृत्यव्यूहस्य यन्वेष्टित हानिकरमात्मनस्तदेव परेषामपि भवेदनाकाशित विप्रिय चेति दूरत परिहरेत् । एतदेवाभिमतघायाभिपुक्तं रुक्तम्—  
'भात्मन प्रतिकूलानि परेषा न समाचरेत् ।'

परमद्य कीदृशी स्थितिरस्य जगत । मत्स्यन्याय सर्वत्र प्रवर्तते । घनिनो निर्धलम्, सम्राज सुद्रराग्याधिपतीन्, घनिनो निर्धनान्, अधिकृता प्रधीनस्यान्, शासका शासितान् सर्वं प्रास जिग्रसिषन्ते । सकलभुवनविद्याभिगतिनिदान विज्ञानमपि विहाय लोकक्षेममार्गे लोक-धस्मराणा तेषामेवोत्तरीडकाना पाचनान्नि धमतितामाम् । विस्मृतनेमगिककृति प्रकृतिरपि विकृतिपर्यज्ञानेवानुविदधती, विरोधितामेवाचरति जगत । तथाहि शीतधमितया विदित सलिलमपि जनयति दहनम् । वैशुतोऽग्निरपि ममीरयति तिशिर-शिशिर ममीरम् । उष्णतम जल परिणमति तुहिनतनी ।

कलुपकलुषाण्युल्मुकान्यपि दधति हीरकताम् । अथ हिममपि दहनापते,  
दहनोऽपि सलिलापते, सलिलमपि पवनापते पवनोऽपि शक्तीयते ।

ईदृशमघटितघटनापटीय प्रमापितसकलवस्तुविधान विज्ञान विधाय सहाय  
क्रूरकर्मोपहसितदानवो मानवोऽथ जलीका इव, मत्कुण इव, यूकेव, ऋक्ष इव, पिशाच  
इव पररक्तशोषणं शमयति निजा तृषाम् । क्रव्यादिव कलितनरमुण्डमालो रुद्र इव  
शवावलोकनसमुजातहर्षो मृत्युरिव महासमराय स्पृहयति । तेनासख्याना नरनारीणा  
रक्त सिन्धून् प्रवाह्य देशान्तराणि स्वतान्त्र्य-सौख्य-भाञ्जि बलात्कारेण दासीकृत्य  
तत्रत्यजनता शोष शोष घनिकनिर्घनाना वर्गभेदा स्थापिता । अधुना चामीकरराशि-  
पूरितकोपो देवमन्योऽधनान् पीडयति, दलयति, ताडयति, दशति, समूलघात हन्ति स्वैर-  
त्याचारं । तेनैव धनमददुर्मन्देन स्वात्याचारप्रचाराय, दुर्मरक्तलिप्ताप्रसमाय च वस्तु-  
सारान् सहृत्य तदगुभि सहर्तुंरूपिण लोकसंहारक्षमाणि पिण्डानि(Bombs)  
निर्मितानि । अधुना चान्तर्राष्ट्रीयप्रक्षेपास्त्रनिर्माणेन वायुव्यायुध(Gas) कल्पनैश्च  
कल्पान्तकालो नेदिष्ठतामानीत । अतीतेषु पञ्चचत्वारिंशद्वर्षेषु द्वे विश्वव्यापिनी  
महायुद्धे तस्यैव मनुजकुलघस्मरया रणलिप्सया कारिते ययो महती सख्या जनानाम-  
काण्ड एव कालकवलिता समपद्यत । कोटिकल्पा नरा. प्रहृतप्रहरणविमुक्तविषदुष्प्र-  
भावाद् दुश्चिकित्सयाना रुजा भाजनानि समजायन्त । एकस्यापि नामाणुपिण्डस्य  
निर्माणे यावतो धनस्याप्यवय क्रियते, तस्य सहस्रतमेऽत्रे प्रतिजन वितीर्णं लक्ष जना  
दारितदारिद्र्यदयं सौख्येन काल नेतु क्षमा । एतावतोन्नेयमेतत् कियानर्थव्ययोऽगुणकृत-  
संहारकास्त्रभण्डारसज्जाया विधीयते परनाशाभिलाषिणा नरेण । आदित कालान्मनी-  
पिभि साक्षात्कृतमनुजप्रकृतिभिरस्या दुर्ममाधिकारलिप्साया गर्हैव सर्वं कृता । परमा  
सुरी वृत्तिर्न तेषा वचने तिष्ठति, न तेभ्य कर्णो ददाति, न तान् परिगणयति ।

प्रसिद्धिरिय न व्याघ्रो व्याघ्र खादतीति, सकलकाननविनाशोत्सुका अपि हिला  
श्वापदा न समन्वेषु प्रहरन्ति । पर मानव एवेदृश कुटिलो निर्घृणश्च जीवो य  
आत्मीयानेव ग्रसते । स्वार्थान्धो नामो गणयति परपीडाम्, न बलयति स्वपरसविभागम्,  
नापेक्षते ससृतिम्, न स्मरति कष्टरामा, न परिचिन्नेति पापम्, न प्रतीक्षते मुजना-  
नुशामनम् । न श्दघाति शास्त्रेषु, न विदवसिति धर्मं, न बिभेति पापात्, न जिह्नेति  
लुण्ठाकवृत्त्या, नापश्रपते कुकर्मणा, केवल गजनिर्मोतिकथा सकलस्यापि शुभानाक्षिणो  
जगनोऽनुरोधमुपेक्षमाण स्वपशुबलवृद्धय एवातुदिन प्रयतते । संहारसाधनसंभारान्  
समुञ्चेतु न चिन्तयन् प्रतिवेशि-राष्ट्रहानिम्, प्रवीर्यमाणविधिघातकरोगारुनिचयाश्चा-  
पश्यन् निर्मितान्याणवास्त्राणि परीक्षते । एषते च दिनादिन साम्राज्य प्रसार लिप्ता,  
बर्चस्वाधिक्यप्रेप्साऽधिकाधिकनाशकमशक्ति-बुभुत्सा च तस्य । चन्द्रादिषु लोकान्तरेषु

च यान्नापणप्रतियोगिताया मूलमियमेवाधिकार-तालसा यया वशीकृतो नरो न पृथिवी-  
राज्यमात्रेण तुष्यति । अस्मादेव हेतोर्बृत्त गत महासमरद्वय पाश्चात्यै प्राच्यदेशाना  
शोषणं च कृतम् । पुनश्चेयमासुरो पिपासा तृतीय भीषणनम सगरमामन्त्रयति यस्मिन्  
प्रवृत्ते क्व यास्यति मानवीया सम्यक्तेति केन ज्ञायते । अत इण्डोनेशियादेशस्य वाण्डुग-  
नगरे वृत्तायामेकस्या प्राच्यदेशपरिपदि भारतप्रधानमन्त्रिणा जवाहरलालेन शान्तिस्था-  
पनायै पचशीलस्य सिद्धान्त प्रस्तुत । तथाहि—

१. परराष्ट्रेण सह विवादाना मन्त्रणाभि. ममाधानम् ।
२. इतर-राष्ट्राणामान्तरिकेषु सघर्षेष्वहस्तक्षेप ।
३. अन्यसर्वभौमसत्ताया आदर ।
४. सहास्तित्वे विश्वास. :
५. परेषामभाक्रमणनीने पालनम् ।

शक्तिशालिराष्ट्रेभ्यश्चस्तान्तरै स बहुमान स्वीकृता समर्थिताश्च बलिष्ठाभि  
शक्तिभि सिद्धान्ता इमे न प्रयोगेण सत्यापिता राष्ट्रै । मिस्रदेशोपरि फ्रासीयानामा-  
प्लानाश्चाक्रमणम्, चीनस्य तिब्बतलीलनम्, अफ्रीकाद्वीपे च पाश्चात्याना स्वाधिकार-  
रक्षायै दक्षित नृशसत्वम् विपरीतमेव पचशीलव्रतस्य । राष्ट्राणां परस्परद्वेषिणी नीति  
सम्प्रति विद्यमान शीतयुद्ध तृतीये युद्धे परिणमयितु सुक्षमा । तदा न द्रश्यते मृष्टि,  
न मानव, न पृथिवी, न वैभवम्, न सस्कृति, न राज्यम्, न द्रव्यम्, न धरणी, न  
सत्ता यदर्थे जना ह्युद्योघ युध्यन्ते ।

सम्प्रति न केवले रूसामरीके विमनायेने, साम्यवादसमेधितोप्रभावदर्शनोऽपि  
शशिनमिव विद्युन्तुदो निखिलमेव भुवन जिघत्सति । आक्रान्तश्च तेन मैत्री विस्त्रम्भ-  
घातिना भारतस्य पुहतमो भाग । ईदृशमाचरण स्फुलिङ्गायमानमपि सहसैव भीषणतमे  
समरान्नो परिणन्तुं क्षम येन दन्दह्यमान निखिलमपि भुवन विघातापि न त्रातु पारयत ।  
अतोऽपेक्ष्यते धरणीनलस्य सविभवत्रा नरेण सप्रयोग, साचरण, सविश्वास, स-  
सकल्प, ससमर्थन, स-प्रचार सर्वतो डिण्डिमघोषोऽस्य मन्त्रस्य—‘पुमानु पुमांस  
परिपातु विश्वत इति’ ।

## सर्वे भवन्तु सुखिनः (सर्वाभ्युदयवादः)

(श्रीश्रीनिवासशास्त्रिण 'चन्द्रमहोमति' सत्तादुपन्यासात्)

समाजो हि सहयोगिना सहकर्मिणा पारस्परिकभावपूर्णं सामञ्जस्ये सामरस्ये च समाश्रित समुदाय । परमथ तस्मिन् केचनासहकर्माणोऽनुत्पाद्यापि सर्वाधिक विश्रमनीविनश्च भूता व्यपेत-लज्जा । एतानन्तरेण न कापि समाजे क्षति । यथा च —

(१) व्याजोपजीवी—कस्यापि सत्तमुद्र भूषण क्षेत्र गृह पशुवादि वा न्यस्य प्रावश्यकतापीडिताय पञ्चाशन्मुद्रा ददाति न्यासधर । एतस्य कुसीद दशमुद्रा प्रति-मासम् । न्यासावर्तनावधिर्मासत्रयम् । परिस्थितिपीडितो न्यासकरोऽवधिमध्ये कथमपि न्यास प्रत्यावर्तयितु न समर्थं । न्यास धरस्य कुसीद चक्रवृद्ध्यया यथा प्रति-क्षणमेघते इतरस्य तथैव ह्लास । भूत एव स महाजन । जनो दृश्यमानोऽप्यजन = जनेतर = मानवोचितगुणरहित, सोऽपि न सामान्योऽपि तु महान् । अथवा अज गतिक्षेपणयो —अजन, न्यासेन सह न्यासधरस्यात्मसात्करणे सस्पृह सफलश्च, सोऽपि महान् । दस्युराजस्तु सम्पन्नेभ्योऽपहरति, परमय वराकानकिञ्चनान् अमद्र-भागान्, भग्नमनसो विपण्यान् खिन्नानवसादयति । भूत एव प्राकृतं स 'बाबू', 'लाला' आदि पदै सम्बोध्यते ।

(२) व्यसनोपजीवी—परया व्यसनेन, कष्टेन, विपत्त्या यो लाभान्वितो भवति स । यथा मानवीलो बंधश्च । ज्ञान हि परेषां शर्मणो, यो ज्ञान विक्रीणानो श्लोकस्य विपत्त्या लाभान्वितो बुभूषति, स किं ज्ञानोपासक ? 'ते हित्वा काञ्चन राशिं पाशुराशिमुपासते', स तु व्यापारी भगवत आशिय आशासानो भक्त इव "न म भवत स वै वणिक् ।" य शूलमारोप्यमाणात् पञ्चसहस्र मुमूर्षोश्च घत जिघृक्षति । विचार्यता स कीदृश ? 'यो मर्तुकामादपि हर्तुकाम ।'

नार्थायं' नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ।

वर्तते यश्चिकित्सा स सर्वमतियर्तते ॥

(चरक.)

एतादृशास्तु राष्ट्रस्य गौरवम् । परमद्य कियन्तस्तादृश । अद्यत्वे चिकित्सका प्रथमं ह्यण न हि, तस्य धन दिदृक्षन्ते, स जीवतु त्रियता वा ।

(३) शुल्कोपजीवी—गृहशुल्केन शकटशुल्केन जनवाहनशुल्केन जीवति इत सहस्र वा मानवाना नियतवेतनेन नियोज्य यन्त्रादीना परिचालनेन वार्यमुपाजंयति स ।

(४) घटक —केवल वार्तावित्त उभयोपभोक्ता उभयार्थहरश्च ।

(५) समानशोलस्य धनिन पोष्यपुत्रोऽपहृतहिरण्यस्य परिरक्षको लगुडी च ।

अथ वय सर्वाभ्युदयाय कृतसकल्पा समवेता, सर्वेण सर्वस्मं, सर्वस्मात् सर्वस्य सर्वस्मिन्नभि उदय = सर्वाभ्युदय । सर्वेषामेकाङ्गिन्युदये न मन्तुलन सभाव्यते, अत समन्तादुदयोऽस्माकमभीष्ट । स चाधिदैविकीनामाधिभौतिकीनामाध्यात्मिकीनाश्च शक्तीनामभितो दिशाभुत्कर्षं स्वभाव-बाधिकाया बाधाया अपनयनश्च । सोऽथ दरिद्राङ्ग-भगिदोपानुपगिपुञ्जवादोत्तु मभुजङ्गभङ्गी, अभिमानभीष्मोष्मघ्नीष्मक्लान्तामृतस्यन्दी जगन्निर्वंदसेदच्छेदी पराभूतभूतवर्गानुक्म्पी, पुञ्जवादहू कारकातरातुरहर्षवर्षी, भव-भयाग्निविविग्नामृतवर्षी समददपंजवरकर्षी आन्तरगुहागहनगेहगूहितध्वान्तविध्वसी कलकसकरशकरो मायामत्तत्रिजगदगदङ्कार शस्यमहसा प्रियोऽभयकरो मन्दीकृत-भोतिभृद्विपद्, जगच्छर्मकर्मी आनन्दधामा, दिग्देशकालकलननिरपक्ष क्षपितातङ्क उदूढहेमरुचाम् सकलकर्म फलोपलम्भ, कनकवर्षधनोऽपक्षधनोऽपक्षपातम्, दीनतर्जि-धनिदृष्विलसितोष्मशमनशीतसुभगसुरभिसमीर, पुञ्जवादप्लुष्टपीयूषसारशिशिरो धुसिन्धुलहरीनिर्मल कीनितभाग्योत्कीलक, विपन्नबन्धु, समस्ततापोपेतापन्नपालन-प्रपितप्रवीण, प्रायशो विश्वजनवाङ्मनसानुमोदितो महीमहितो विश्वस्य निशेष-कलमशमशमोऽश्लेषजनचिन्तामणिनि सामान्यो वदान्यमान्यो वादमूर्धन्योऽस्माक प्राक्तन घादशं परस्पर फलानपेश स्वभाव । सर्वोऽत्र सर्वस्मं न पक्षाय, न सम्प्रदायाय, अपि तु लोकाय । 'वसुधैव कुटुम्बकम्', 'यो वै भूमा तत्सुखम्', स चाय परस्परमभेदभावेऽद्वैते सहयोगेच प्रतिष्ठित । सम्पत्तेरप्ययमेवार्थं । मम्यक् पदनम् प्राप्ति (पदगतौ, या प्राप्ति ममेभ्य सम्पद्य जायते सैव) सम्पत्ति, या च विशिष्टरूपेण (केवल विशिष्टेभ्य प्राप्ति) सा विपत्ति । यत्रैको निपीदति, नवनवतिश्च नराणां शते विपीदति सा विपत्ति पुञ्जवादस्य फलम् ।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

(ई. उ २)

अगाधोऽय जीवनाम्बुधि, अनन्ता उत्पात-वाता इव विपन्निपाताः विरलाश्च  
सम्पासराता इव भवन्नि सप सघना । आश्रयन्ति निष्पादयन्ति च कामपि जीविका  
जीवितुकामा यावज्जीव जीवा । सधर्ममूले हि जीविते विजेता जीवति चिर सुप्तेन,  
पराजितस्तु काम भस्येव श्वसितु दौर्गन्ध्यपापित कालो यथा कश्चित् पर न तज्जीवन  
जीवनम् । तथाहि—

‘कारोऽपि जीवति चिराय यत्न च भुङ्क्ते ।’

अत पुरुषार्थसार्थो जन. स्वोद्योगेन लोकमिम स्वर्गायित क्तुं कल्पते । पर  
महास्तत्रायामोऽनुभूयत इति बापुण्या नातराः कर्मवृच्छात् ससारमव जिहामन्ति ।  
पर कथकार हीयेत ससार मरन्त्या इवास मरणी, धगधगज्ज्वलति च जाठरेऽग्नी ।  
ततस्स्यसत्रभंपघोऽपि गृहीततुम्बोपात्र प्रीदरिक् इव गृहाद्गृह भेद्यमटति । सहसा  
भस्मसाद् भवति शुषावह्निज्वालाजाते सकलोऽपि वंराग्यभाव । न एवानाबन्ध,  
न एव परिग्रहेऽभिलाष, नैव बायासक्ति, तदा किं तेन त्यक्त सगार ?

‘अटिलो, सुशुद्धो, सुश्रितवेश, बायायाग्यरयदृष्टवेव. ।

करतलभिक्षा, सदतसबागस्त्रदपि न मुञ्चतयाशापाश ॥”

श्रुतनास्त्रकथा ‘धवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्मं शुभाशुभम्’ इत्यत्र  
विदग्धना, कर्मवन्धादेव भूयो भूयो मरण जनन च जायतेऽत एव त्यक्तव्य इति  
निवृत्तिमार्गाभिमुखा भवन्ति । पर केवलेन बायायग्रहणेन गृहत्यागेन वा न माप्यने  
निवृत्ति । ज्ञान तदर्थंनानिवार्यम्, तदपि ‘ज्ञान भार किना विना’ इति गिद्धान्तापुरोपात्



साधना सापेक्षम् । साधनाऽपि कीदृश्येव भवेत्, कर्म तु तत्राऽपि करणीयमेव । तर्हि कर्म न स्वे प्रवृत्ति-मार्गे एव प्रवर्तते ? उक्तं च गीताणाम्—

‘स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः ससिद्धिं लभते नरः ।’

तथा च—

‘न कर्मणामनारम्भान्नेष्कर्म्यं पुरुषोऽऽनुते ॥

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥’

परं कस्तदाऽभ्युपायः संसारबन्धनिवृत्तेः ? कर्मफलादात्यागादेवेति ब्रूमः ।

‘यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागोत्वभिधीयते ।’

संसारबन्धः खलु पुण्यपापाशया च्छ्नाति जीवम् । कर्तव्यभावनया कृतं चेन्न तत्तिलम्पति फलेन । महदिदं कर्मक्षेत्रं योऽग्री सारः । परश्शता दु खिनोऽत्रापेक्षन्ते साहाय्यं जनेभ्यः । विहायीदरिक्त्वं विस्मृत्य च स्वं योगक्षेमं सुखदुःखद्वन्द्वं च, धिक्कृत्य पापपुण्यचिन्तां विधूय हिताहितभावनां सेव्यन्ते चेत्ते यथोक्तव्यसाधन-संभारैः कायेन, वाचा, मनसाऽपि, जितं तेन । साभालाभचिन्तया कृतं हि कर्म लिम्पति । ‘सेवाधर्मः परममहानो योगिनामप्यगम्यः ।’ लोककल्याणाय कृतं कर्म न कर्मत्वेन मन्यते । कर्तव्यभावना तत्र विधेया ।

यस्मिन्जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवतु ।

वयांसि किं न कुर्वन्ति चञ्च्वा स्वोदर-पूरणम् ॥

• तपोमूलेयं सृष्टिः । उच्चतमं लक्ष्यं कृत्वा कष्टसाधनमेव तपः । आत्मन उन्नतिरपि तपसैव । तदपि कर्मैव । नैतल्लोका अभिजातन्ति—

‘किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।’ (गीता)

अयमेव कर्माकर्मेविको लोकक्षेमहेतुः । लोकाः प्रायो विघ्नाशङ्कया हानि-भीताश्च कर्मणो विरमन्ति । परं नैतदुचितम् । कर्तव्य भावनया ‘करणीयमेवंतत्करोमि’ इति बुद्ध्या कर्मस्वात्मजते जनदक्षेण तदा साकल्याणाकल्पयिन्ता । कर्मण्येव हि जनस्याधिकारो न फले । दुर्मिथाशङ्कया किं कृपको बीजमेव न वपति ? याचका प्राण-मिष्यन्तीति किं भोजनमेव न पच्येत ? रस्तया कुंर्याद् विवेकवान् ? एवमेव फलाशा विहाय कर्तव्यबुद्ध्या कर्म विधेयमेव ।

नानाघान्ताय धीरस्ति इति रोहित शुश्रूम ।

पापो नृपद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा ॥

पुष्पिण्यौ चरतो जंघे भूष्णुरात्मा फलेग्रहि ।  
 शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताः ॥  
 चरन् वै मपु विन्दति चरन् स्वादुमुबुम्बरम् ।  
 सूर्यस्य पश्य श्रेमाण यो न तन्द्रयते चरन् ॥  
 चरंवेति चरंवेति । ( प्र. वे. )

‘न ऋते श्रान्तस्य सहाय देवा’ इति च ।

यदा जीवनरक्षार्थं कर्म करणीयमेव जनेन, तदा कर्मपालनाय कथं न कुर्यात् । कर्तव्यभावनया क्रियमाणे च कर्मणि रुचिरभियोगश्चोत्पद्यते । साधु कृत हि कर्म फलवद् भवति, अतो न तदुपेक्षया विधेयम् । ‘योगः कर्मसु कौशलम् ।’

कर्मज बुद्धि-युक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणो जन्मबन्धविनिर्मुक्ता अनामय पदं गच्छन्ति ।

के खलु ते महात्मानः कर्मत्यागिनः ? ससारत्यागस्तेषां स्वमुखनिरभिलाष-  
 स्त्वेन । परार्थं तु कर्म कुर्वन्तो राजानोऽपि मुक्ता अभवन् । कर्मणैव हि प्राञ्चो जनकादयः  
 ससिद्धिमास्थिताः । सम्यक् साधनादेव ते हि साधवः ।

‘Handsome is who handsome does.’

इत्युक्तिरप्यत्र भवति ।

कर्मकरणं नाम जीवनस्य धर्मः । प्रवाहो नद्या, दाहो बह्वे, गमनं वायो  
 स्वाभाविकं कर्म, तदेव धर्मः । न खलु धर्मं त्यक्त्वा तेषु नदी-वह्नि-वायुत्वव्यवहारः  
 स्यात् । एवमेव विहाय कर्मं कुतो जीवस्य जीवत्वम् ? यथा च कबीरः—

हाड बडा हरि भजन कर, इय्य यडा कछु बेह ।

अकल बडी उपकार कर जीवन का फल येह ॥

अतो निःसगमावेन कर्मं कुर्वन्तेनैवात्र भवितव्यमिति शम् ।

## त्यजन्त्यसूञ्जर्म च मानिनो वरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ।

(नैपथ्यम् १)

ससारेऽस्मिन्नपारे वैविध्याधारे पठ्यन्ते श्रूयन्ते च नानाविधानि द्रव्यजातानि । पर न तानि सर्वेषां मुलभानि । विलसन्तोऽपि सुरलोकस्पृहणीयेषु रमणीयेषु भोगेषु चञ्चिता केनाऽपि वस्तुना लालायन्त एव तदर्थम् । पौरुषैकधना पुरुषकारेण तल्लिप्सन्ते । कातरास्तु भभावितानर्थे तस्मिन् पथि न प्रभवन्तश्चलितुं कुटिलेन मार्गेण तदधिगतये प्रयतन्ते । तथापि तस्करता मार्गेण वेत्येतावान् विकल्प । न च स्तेय सुकरम् । न खलु नवनीतहृदया (Chicken hearted fellows) क्षमास्तदाचरितुम् । साहस तथापेक्षयते । निग्रह प्राणमशयश्च सभवत् । अत्यर्थं प्रियाश्च प्राणा प्राणिनाम् । सुगमतरमुपाय तेऽन्विष्यन्ति कमप्यन्यम् । म च याचनमेव ।

पर याचना सुकरा तेषां कृते निहतो यैरात्मा, न ये परिगणयन्ति पराभवम्, नानुरोधते ये मनस्विताम् । परताडना भरसंना च मुहुर्मुहुर्ननुभवन्तोऽपि लघयन्त्येव देहलीं परेषाम् । पर जायति येषां मन, आत्मनो य आश्रवा, न क्षोदीयसि कर्मणि येषां प्रवृत्ति, न ये सोढु क्षमा परस्य कलुपनिरीक्षणम्, भिनत्ति येषां मर्माणि परिभवा, वर नामालिङ्ग्युर्मस्यु न ते हस्त-प्रसारण कलुं क्षमा । मानधना हि ते । लालसा-सालसमनस एव सतमस प्रियासव सकलमपि कर्मोचितमनुचित वा सुखेनानु-तिष्ठन्ति ।

इयमुदरदरी दुरन्तपूरा यदि न भवेदभिमानभगभूमि ।

कथमपि न सहै भवाद्दशार्ता कुटिलकटाक्षनिरीक्षण नृपाणाम् ॥

मानिनस्तु न पणयन्ति प्राणान्, नापेक्षन्ते शरीरम्, न स्पृहयन्ति भोगेभ्य, न रोचते तेभ्य पराभवसहृदतो विलास । न ते क्षमा स्वान इवोदरपोषणरता गृहाद् गृहमा-हिण्डमाना भस्त्र्यमानास्तज्यमानास्ताड्यमानाश्च रोटिवाखण्डंरितस्ततो लब्धैरुदर पूरयन्त काल यापयितुम् । बधूनपि न ते समर्था याचितुम् । पराभवो महौस्तत्र—

वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं जनेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।  
तृणानि शय्या परिवानवल्कलं न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥

तेषामेव चोक्तिः —

“वयं नो ते विप्राः प्रतिदिवसमासाद्य कृपणान्  
धनं ये याचन्ते परिगणितनृक्षत्रतिथयः ॥”

महती खल्ववमानना याचकानाम् । रिक्ता हि ते लषिष्ठा जगति—

‘रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ।’

तृणः खल्वसाराणा निदर्शनम् ततोऽपि विशेषेणोपेक्षणीयो भवति याचकः ।

तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।

वायुना किं नीतोऽसौ यन्न याचेन मामिति ॥

परसम्मुखे हस्तप्रसारणसमकालमेव गलति लज्जा, देहीति कथनेन समं त्यजति धीरता, दृष्ट्या सममेव नमत्यात्मा, स्थैर्येण सहेव व्रजति मानम् । सादरं दोग्धत्येनापि जीवन्नरः परां मुदमनुभवति । अत एव तपस्विनो वनेऽवसन्न नगरेषु । तृणायामन्यन्त सन्नाजोऽपि ।

सत्यामप्यनिवार्यताया ते महत एव याचन्ते न कृपणाद् । चातको लघोयान् विहगोऽपि स्वातिकरणानेवार्यते । तुल्येषु तु नैव संभवति याचने प्रवृत्तिः । सुदामा सखाऽपि कृष्णस्य गतोऽपि द्वारवतीमनुभूयाऽपि गरीयांसमतिधिसत्कारं नैवायाचत किमपि । स्वभावोऽयं मानिनाम् । न जीवनं मानहीनानां धरणी च तैर्हणीयते । अधिकाद् याचने नानादरस्य संभव इति तान् कदाचिद् याचेरन्नपि । तथाहि—‘याच्ना मोघा वरमधिगुणे नाथमे लब्धकामा’ । अतः साधुक्तं श्रीहर्षेण—

त्यजन्त्यसूश्रमं च मानिनो वरं, त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ।

## सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।

इह विविधप्राणिमति प्रकृतिविचित्रिते जगति विलोक्यन्तेऽमुमता बहुविधा प्रवृत्तयः । शुभा अशुभाश्च तेषां चेष्टा मानसीमवस्था सूचयन्ति सस्कृतामसस्कृता वा । देहभृता हि क्रिया भावप्रेरिता भवन्ति, भावाश्चान्त करणोद्भवाः । अन्तःकरणं च 'मनोबुद्धिरहकारश्चित् करणमान्तरम्' इत्युक्तदिशा चतुरगात्मकम् । एव भावानामुत्थानानन्तरं बुद्ध्या तर्कवितर्काश्रयेण कृत्याकृत्यरूपेण चिन्तनं सहजबुद्ध्या वा खल्वन्तः प्रेरयित्वा च्यते, साध्वसाधु वा बोधितः चेतनाबलेन सम्पाद्यते । इत्थं प्रत्येकं क्रियमाणे कार्ये मूले मानसो व्यापारो भवत्येव । मनसः पूर्वं च कामस्योदयो भवति ।

अनुभूयते लोके यद् भावुका विचलितमानसाश्चास्थिरचिन्तिता भवन्ति । न तेषां सकल्पेषु दृढता विलोक्यते । ते क्षणे किमपि चिन्तयन्ति तदितरञ्च विदधति । कर्तुमीहन्ते तावदन्यथा न तु तथाऽनुतिष्ठन्ति । एतद् खलु भावानां विचाराणां चाशुचित्वेन भवति । सद्भावनाभरितान्तरां सद्बुद्धयः सत्कर्माणश्च न जास्वन्नुचितं मृषा वा समाचरन्ति, न कथयन्ति न च तथा चिन्तयन्ति । तेषां मनोवाक्यायकर्मसु न वैषम्यं भवति, अतएव ते सत्यचारिणाः सत्यस्य प्रतिमूर्तय एव सिध्यन्ति । न स्पृशत्यपि तेषां हृदयं कलुषम्, तदा कथं ते वदेयुः कुर्यात् तया, एव शुचिनि मानसे मुबुर इव मुखं निखिलमपि भूतवर्तमानं भविष्यद् वा लोकवृत्तं प्रतिफलति । इदमेव योगिभिः प्राणिधानमुच्यते । न ते केवलं तनुं वशीकृत्य, कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि वा निगृह्णन्ति, तेषां संचालकं मनोऽपि वशीकृत्य लक्ष्ये नियोजयन्ति । सत्यपि विकारं न प्रभवति तदुत्पथमाश्रयितुम् । अतएव ते सदा प्रार्थयन्ते—

सुधारधिरद्वानिव यन्मनुष्याग्नेनीयतेऽभ्योशुभिर्वाग्जिन इव ।  
हृत्प्रतिष्ठं यदजिर ज्विष्ठं तग्ने मनः शिवसकल्पमस्तु ॥

मनोव्यापारस्य सत्त्वं एव निदानम् । अत एवोक्तम्—

कामस्तदप्रे समधर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।'

( ऋ. ना. सू. )

तस्य पावनत्वे बुद्धिरपि न विक्रियते । यथा तिर्यञ्चोऽपि सनिहितायामापदि सहजयाऽन्त प्रेरणया (Intuition) प्रबोधयन्ते सावधानाश्च सुरक्षायै प्रयतन्ते । तथैव ते सत्सकल्पा विक्रियमाण एव मनसि तत्क्षण निगृह्णन्ति तत् । पारद इव चपलमपि तत् वैराग्येणाभ्यासेन च नियच्छन्ति ।

“विकारहेतो सति विक्रियन्ते येषां न चेत्तासि त एव धीरा ॥”

एव नियन्त्रित तपा मानस सानुशासन संनिव इव सदा बधे तिष्ठति, नोच्चरते । तस्य वृत्तय एव कृत्याना चिन्तितानामौचित्येऽनौचित्ये वा प्रामाण्यमा-  
तिष्ठन्ति । तदनुसारिणी हि तेषा क्रिया ।

ये तु नित्य दुर्भावंनाभरितान्तरा दु सगेन, दु परिशीलनन, दुरभ्यसनेन नियत क्लुपमेव चिन्तयन्ति, तदेव तेषा वाचि समायाति, विदधति च तथैव । पर ततोऽपि दुर्वृत्ता धर्म-वञ्चुकिनो मिथ्या पारित्रा, येषा चिन्तित, नयित विहित च सदेव विसवादितामाबलयति । विदम्बनामात्र तेषा जीवनम् ।

‘अन्तश्शक्ता महिदशैवा सभामध्ये च वंद्यता ।’

त दम्भिनो विपरीतमव साधूना सदाऽनुतिष्ठन्ति । निखिलमपि तेषा जीवन-  
मादम्बरेण छलेन वतध्येन चावृत्त भवतीति चालितचेतसस्ते न श्वापि प्रामाण्यमर्हन्ति ।  
कङ्ककार ते प्रमाणाता गच्छेयुष्येयाम्—

‘मनस्यग्यत् वचस्य-यत् कर्मण्यग्यत् कुरात्मनाम् ।’

तेवा मन, वाणी, चरितम्, आत्मा, शरीरम् सकलमपि वञ्चना-मात्रम् । ते  
परानात्मानञ्च वञ्चयन्ति घूर्ता ।

अतोऽन्त करण साधूनामेव प्रमाणातां यासि येषां मनु—

‘मनस्येक वचस्येक कर्मण्येक महारमनाम् ।’

आत्मा हि तपा महान् जागरूय प्रहरी । पदमपि न गन्तु प्रभवति तन्मन  
सत्पयाद् विरुद्धम् । असस्ते मत्तभ्येऽवत्तभ्य चारमानमेवान्त करणमेव विगृह्णन्ति  
शोधयति च ततान् सदसद् वा सन्मिन्नमिव । असन्तो न तस्य वचने तिष्ठन्ति परिभूयन्तं  
पान्तगंतैर्बहिगंतैश्च दात्रुभि । पर तस्य निदेश परिपालयन्त तन्तो न वञ्चयन्त  
केनाऽपि । त एव च वक्तु प्रभवत्यात्मविषय—

“सता हि सन्वेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणागत करणप्रभृतय ॥”

## भारतीय स्वतन्त्रताया लाभाः

ख्रीष्टस्य विशतितमा शताब्दी स्वातन्त्र्यस्य शताब्दी व्यपदिश्येत चेत् न काऽप्यतिरञ्जितता । दिशोऽनुदिशम्, कोणालकोणम्, देशादेशं प्रतिवर्षं स्वाधीनता-ज्योतिरपाकुर्वदवाञ्छित दास्यतिमिरं भूमण्डलात्प्रसरतितमाम् । शिपिलाऽथ नाडी साम्राज्यवादस्य, व्ययते मनो राजतन्त्रस्य, नष्टमूर्जः सामन्तवादस्य, कम्पते पदमुपनिवेश-प्रथायाः, छिद्यते शृङ्खला परतन्त्रतायाः, कालो गतः परदेशविजयस्य । नाधुना तादृशी सरला मूढा वा जनता या सन्ध्याशिक्षणव्याजेन धनादिप्रलोभनैर्वा वशीक्रियेत । विरापोपभुज्य राजतन्त्र भूयोऽपि स्वभाग्य-निर्णयाधिकार स्वयमुपभोक्तुमुद्यतो जनो ऽधुना । भवति तादृशे व्यतिकरे कथं नाम निसर्ग-भारत भारतमद्यापि बहेत वैदेशिक-कुशासन-धुराम् ।

कल्याणी वत गाथेय लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति ज्योत्स्नमानन्दो नर ययंशतादपि ॥

इति कथनमनुसृत्यतहस्रकल्पेभ्योऽब्देभ्यो जनन्तर पुनरपि भारत स्वातन्त्र्य-वादि-किरण-मुक्तमन्वभवत् ख्रीष्टस्य सप्तचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिसप्ततमे दसरे शत-शतस्य पञ्चदशे दिने । परमेतदर्थं विद्यन्तोऽस्याचारा न सोढा एतद्-देश्यं, विनानुभूतो महान् कारागारवासायासः ; किं नाट्टं स्वाधीनतामहाह्वमये, प्राणाः, धनम्, सुताः, जननी, प्रियसी, भगिनी, सर्वस्वम् चान्यविधम् । थाप धावमति-रोमहर्षणानि → कृत्यानि पिशाचोचितानि विदेश्यानामद्यापि वद्योऽपि तरनायते, प्रावाऽपि द्रवायते । शतरा पारादग्ध बद्धा, पशुघात हता, मूलदाहं दग्धाः । चीरा इव, जारा इव, लुण्ठना इव, गोघातिन इव धुष्टाहता इव निर्वासिता. सह्यश. स्वातन्त्र्यभक्ता जनाः । परं न तेषामात्माहृतिरपरायिता फलाधिगतये । कामं देश-विभाजनेन महार्घ्यं न. स्वाधीनता पर ताभिवानमद्योन्ममयन्ति शिरो भारतीयाः । न कोऽपि सिष्टमन्वी ज्ञादनु प्रभवति तान्दुराग्रहयन्तरा ।

पूर्वाक्तप्रकारेण सर्वस्वहोमपणेन लब्धा स्वाधीनतेय मधुरतमा । तस्यां  
 प्रभावेण देशवासिनः स्व-भाग्य-निर्णयाधिकारिणः । सार्वभौमगणतन्त्रतापदमनु-  
 भवतीद राष्ट्रम् । यथावसर, यथावकाश, यथायोग्य, यथाक्रम, यथागुण प्रत्येकमपि  
 जन आमूलादुच्चतमपदाहः । न तत्र कुलविशेषस्य वर्गविशेषस्यैव वा पात्रता ।  
 अनहंताश्च गुण योग्यता-देशभक्त्याद्यभावकृता न तु जातिहेतुकी । अधुना राष्ट्र-द्रोही  
 अराधो न तु राष्ट्रीयता । न सम्प्रति क्षामन-प्रमाद दर्शदशमपि वाच्यमस्त्वमपेक्ष्यते ।  
 नेदानीं वेश-भूषाविशेष-धारणेन, स्वद्रोहेण चाटुकारितया च प्रभुप्रसादनमात्र  
 कर्तव्यम् । स्वकीय शासनम्, राष्ट्रम् जनपदो वा । सर्वस्यापि शिरसि समापतितो भारः  
 पुनर्निर्माणस्य । आत्मनैव वपमद्य स्व-विधान-निर्मातार, भाग्य-निर्णायका, अभाव-  
 निराकर्ताश्च । प्रत्येक जनोऽधुना शासनेन रक्षणीयो न केवलमायकरप्रदायकाः ।

स्वातन्त्र्याधिगतेरनन्तर क्रान्तिरेव भारते दृश्यते । प्रयतते नव शासन दरिद्र-  
 तायाः, बुभुक्षाया, अभावानाम् अकौशलानाम्, अपटुताया, अशिक्षाया, अयोग्य-  
 ताया, अनहंताया, अज्ञानस्य, असमानस्य, असमानतायाश्च समूलनाश विनाशाय ।  
 नैकोऽपि जनो विपीदन्नन्कणाय क्षुषाम्निकवलितो भवेदिति प्रतिज्ञानुसार यत्  
 कुतोऽपि सुलभखाद्य वस्तुनो देशात्खाद्यपर्याया आनायन्ते । मा तावदवसरवादिना  
 साम-लोलुपानां शण्डिजा समाशात्कृपकाणां शोषण भूदिति जागरूके शासने न सम्प्रति  
 पूर्ववद् विपीदन्ति दैन्यबलान्तानना कुपीबला । स्थानात्स्थान प्रति निर्मिता यावद्दुर्व  
 धूम्रनकटीना, भारवहानां द्विचक्रकाणां च धावनयोग्या कुहिमतला-  
 योजिता रथ्याभि प्रायशो ग्रामा नगरं सह । कोणे कोणे ऽधुना चि-  
 विद्यालयाः, न्यायालया, रक्षि-संस्थानानि, व्यापार- केन्द्राणि च जन-  
 दिशि दिशि महाविद्यालया, विश्वविद्यालया, शिल्प-शिक्षणास्तया, यन्त्र-  
 विज्ञान-शिक्षा-संस्थानानि संस्थाप्यन्ते । नाऽधुना भारतमानाययति धूम्र-  
 यन्त्रात्सूचिका-पर्यन्त किमपि वस्तु विदेशेभ्यः । स्थाने स्थाने यन्त्र पोत-वा-  
 निर्माण-शाला स्थापिता स्थाप्यन्ते यानु लक्षाणि भारतीया आजीविका  
 प्रौद्योगिक-शिक्षा संस्था यथावश्यकमुद्घाटयन्ते । संचारसाधनानि सुलभो-  
 पन्धानो विकष्टवा विधीयन्ते । नारी-जाते शाश्वत-कलक-प्रशालनाय  
 वृत्तिरूपमूल्यते, सहकारि-कोप-स्थापनया मोच्यन्ते कृपवाः कुसीद जी  
 श्रमिका अपि यथावसर नव-नव-निपम-विधानं सरञ्जिताः । अपास्ता श्रम  
 स्वन्न-कृपीबले प्रयत्नाजितां सपद भुञ्जाना भू-स्वामिन । स्वय क्षेत्र-पालोऽ  
 स्व-भूमे । जनकल्याणाय पञ्चवर्ष्या योजना आयोजिता । नास्माक सेन  
 जीहताय. पराक्रमणाय च, नारक्षिण प्रजा-दमनायाह-स्थापनाय वा । जन-

पद्यात्  
 कलात्पान  
 शौर्याय  
 निचिकित्  
 निचिकित्  
 कुमन्तौ  
 बले।  
 किन्ते  
 नन्।  
 नि  
 पु



मनु-निष्ठन्तीति न मस्याऽप्यविदितचरम् । सर्वोऽयं स्वाधीनतायाः प्रभावो यद्यद्य  
 प्रति-नगरं, प्रति-ग्रामं, प्रति-क्षेत्रं च स्वैरमालोच्यते शासन-वर्गो न च प्रभवति को  
 ऽपि तन्मुम-मुद्रणाय । प्रकारणं चास्ति आधिकारिकैः कोऽपिसमर्थदृष्टन्दतो  
 न्यायालये तानभियोक्तुम् । जन-प्रतिनिधिभिः पूरिता मंसदस्माकं विधायिकेति सा-  
 ऽस्माभिनियन्त्यने । को नाम लाभो नाजितः सर्वैः काममंसतः । आधुनिके युगे मह-  
 तारोक्षणम् गणतन्त्र-पद्धतेः क्रियते भारते । लोक-वत्पारण-राज्यमिदं विधातुं यतते  
 ऽर्हदिव शासनम् । एका परं महती हानिस्तदवधि सभजनि समाजस्य यद् राष्ट्रस्य  
 दिनादिनं चारित्र्यमनहोयतं । स्वातन्त्र्यस्यायंः स्वेच्छाचारिता निरंयुक्तत्वं च स्वीकृते  
 जनैः । नाद्य जनो विधानं गणयति, न शासनाद् विभेति, न धर्मं मन्यते, न सौहार्दं  
 मंतिष्ठते, न मानवतामीक्षते, न सौजन्यमाद्रियते, न पात्रवात् जिह्वेति चेष्टितात्,  
 नापत्रपते ऽकार्यात् । किं बहुना, स्वयं शासका लंपितमर्यादा जलधय इव समाज  
 मुद्वेलयन्ति । कोऽमावनाचारो यत्र तेषां न समागतिः । उत्तमोचं विना न को  
 ऽग्रधिष्ठतः प्रायंता श्रुणोति । स्व-मुता, भगिनीं वनितां वा प्रत्यप्यं लोकाः कार्यं  
 माधयन्ति दण्डनीयंस्तस्करं दंसुभिर्भुजंगंदवमंश्री । गिथिल दण्डतया तेषां शासनस्य  
 धरक्षिणमिदानो जनस्य जीवनं, धनं मानं वा । मध्यदिन पश्यतो लोकस्य लुण्टाका  
 लुण्टन्ति धनम्, दिन्दन्ति प्नन्ति वा मानवान्, न परं कश्चिद् चारणस्तेषामुत्पय-  
 गामिनाम् । दरिद्रा दरिद्रतरा धनिनश्च धनवत्तरा भवन्ति । मुमुर्षोरपि कोपीनमप्यद्य  
 जिहीषन्ति निवृत्ताः कृपणाः पण्यजीविनः । नितरा विलासिनिरतास्तृणीकृतारममाना  
 अपुरपि विक्रीणन्ति रमण्यः । को नाद्य कर्तव्यच्युतो जनः । एवं कामं भौतिकी भजन्ति  
 भारतीयः समृद्धि स्वातन्त्र्यलाभमूला परमात्ममंसपद् विलीयते सर्वथा । प्रतो न  
 भारतीयैस्तया लब्धं यथा हारितम् । प्रजा राजानमनुसरन्तीति शासकाश्चारित्र्यधनाः  
 सन्मार्गप्रवर्तकास्तीक्ष्णदण्डा, ध्रुवधाः, भ्रनृशंसाः, अपक्षपातिनः, भ्रलुधाः, अस्वैरिणो  
 भवेद्युद्वेत् सपदि सम्पद्येत प्रजास्वपि तादृशी सद्वृत्तिरिति स्वातन्त्र्यस्य गरीयान्  
 लाभो भवेत् ।

## स्वतन्त्रे भारते संस्कृतस्य स्थानम्

जगति नास्ति कोऽपि देशः समाजो वा यस्य स्वकीया संस्कृतिर्न स्यात् । मानवस्य परिष्कृता मानसिकी दशा संस्कृतिरित्युच्यते । संस्कृतेरौन्नत्यमेव कस्य चित्समाजस्य विकासावास्यायाः प्रमाणम् । अतएव प्रत्येकं सम्यजगति संस्कृतेविकासाय रक्षणाय च भूयान् प्रयत्नोऽनुष्ठीयतेतमान् । भारतीया-संस्कृतिर्देशिकसंस्कृतेः समस्तं पारतन्त्र्यात् परामुपेक्षामन्वभवत्, तस्या उपोद्बलकं साहित्यं संस्कृत एवेति संस्कृति-समुद्धाराय संस्कृतस्थोन्नतिरपरिहार्येति निश्चप्रचम् ।

संस्कृतं कदाचिद् भारतस्य लोकभाषा राज्यभाषा चाभूदितिहासविदाम्मतम् । गुप्तवंशजानां भूपानां शासन-काले तस्य असाधारणः सीभाग्योदयः समपद्यत । साहित्ये, दर्शने, गणिते, ज्ञाने, विज्ञाने, शिल्पे, कलासु, किबहुना, नाभूत् कतमदपि क्षेत्रं यत्र तस्योत्कर्षोऽपहन्येत ।

अतीताया ख्रीष्टाब्दस्य दशम्या शताब्द्याम् भ्रंभा-प्रकोपे इदं तुरुष्काक्रम-शोऽकाण्ड एधोत्क्षिप्तं, राजकुलेषु तत् प्रतिरोधाकुलेषु, संघ-शक्तेरभावात् प्रतिहते तेषां प्रयत्ने भारतमिदं चिराय यवनराज्यपूर्वाहनतामभजत् । तदाऽपि बहवः प्रगल्भमतयः पण्डित-तल्लजा मन्दिरेषु, सरित्तटेषु, तटलतागहनेषु गहनेषु सुदूरवर्ति-पर्वत-कन्दरामु घोपहसितमुरपति-मन्दिरामु कालक्षेपं विदधतो ग्रन्थरत्नानि प्राणेषुः । न तु तदा राजपरिषदि जनसंसदि च पुरेव प्रायुज्यत संस्कृतम् । ईदृशे दुर्दशाघननिशाकरालितेऽपि-काले कैश्चित् समाश्वास्यत—

तावत्कोकिल विरसान् यापय दिवसान् धनान्तरे तिपतन् ।

पावग्मिलदलिमानः कोऽपि रसातः समुल्लसति ॥

परं हन्त भोः । 'समाश्वासनमिदं कालापलापमात्रे प्राभवत् । दुर्बलसिताद् देवस्य मार्जार-मुखाद्भ्रष्टो शूह-कपोतश्चित्लाया मुषे निपतितः । गोरण्डेर्भेद-दोण्डे-हिन्दवो यवनाश्च स्वदासतां प्रपिता नियोजिताश्च शासन-शकट-भूः-परिवहने । भारतीय-

मेवाध्ययनाय मुरारं मग्नन्ते । एषा परम्परा तथा परिणमति यद्योत्तरोत्तरं संस्कृता-  
ध्यायिनां छात्राणां संन्यासश्चीयतेतमाम् ।

अधीतेऽपि सररुते परदगता उत्तीर्ये एम्. ए. गास्त्रि-प्रभृति-परीक्षा इती भ्रष्टस्तो  
भ्रष्ट इति संख्यानां दशा भजन्ति लोकाः । केचनैव गौभाग्यवशादधिगतोच्चपदाः  
स्वचीयमेव स्वार्थं मापयन्त उभाभ्या परिणम्यो पतं मंगृह्णन्ति; न संस्कृतज्ञानां  
दुरवस्था, परा प्रौढमधुना देभाषा भक्षतीति धोपयन्ति च ।

अस्तु । विन्नाम स्वातन्त्र्याधिगतेरनन्तर भाग्य-मर्षकारेण कृत्रिमिनि समीक्षाया-  
मेतावदेव युष्यते यदेक प्रायोगः संस्कृतज्ञाना तदवस्थाऽवगतये तदुन्नमनमार्गान्वेषणाय  
च तेन नियुक्तः, येन धर्षेय यावत् देवास्य कतिपयेषु म्यानेषु परिभ्रम्य पदचाद् विवरण  
प्रदत्तम् केचित् प्रस्तावादन प्रस्तुताः । अधुना तदनुगारिणां सर्वकारेणैवा समिति-  
नियुज्यते इति श्रूयते । प्राचीन-पद्धत्या संस्कृत पाठयन्ति सस्थानानि घन माहाष्येन  
प्रोत्साहयिष्यन्ते । दिल्ली-नगरस्यया गार्हित्याकादमी-मञ्जया सस्यया प्रतिभानाम्नी  
पाण्मासिक्वी पत्रिका प्रकाश्यते यस्या मूननाना प्रतिभावता कवीना रचना. प्रकाश्यन्ते ।  
सुरभारती-नेवानुरागिणः प्रवयसो मनीषिणः प्रतिधर्षमर्थं सहृदुत-मम्मान-प्रदानेन  
सम्मान्यन्ते । पर नैतावदेवाल तदुन्नर्ये । एते खल्वकिचित्कराः क्षुद्रतरा अनुपेक्षणीया  
अपि भार्गा । केचित्प्रबला उपाया. ममाश्रयणीयास्तदुन्नतये सत्यमेवोन्नमयिष्यति  
संस्कृत चेत् सर्वकारः । ते चाऽनुक्रमं प्रस्तूयन्ते—

१. संस्कृत मूलादारम्योच्चकक्षावधि सर्वांगु कथासु प्रधान-विषयेष्वन्यतमत्वेन  
निर्धारित भवेत्तत्र चोत्तीर्णताऽनुपेक्षणीया स्यात् ।

२ संस्कृताध्यायिना पठनोत्तर साधीयानुपजीविका-प्रबन्धो निरलस विधेयः ।  
तेषा कृते च वेतनसभाराद्यन्यभाषाविज्ञाना वेतनादेः समकक्षमेव भवेत् । धार्षण्ये च  
विश्रामवेतनव्यवस्था स्यात् ।

३. नवीनपद्धत्या संस्कृत शिक्षमाणानामत्पीयसी विषये योग्यता सम्पद्यते !  
तादृशा च सख्यावृद्ध्या विदुषा परिमाणमनुदिनमपचीयमानमनुभूयते । सग्रह-मुस्तका-  
ध्यायिना तेषा न सामर्थ्यं मूलग्रन्थावबोधे । अतः प्राचीन-परिपाटीमनुसृत्य शिक्षयन्त्यः  
सस्था. सरक्षणीया सर्वकारेण ।

४. नूतनाना कवीनामुत्तमा. कृतय प्रकाशिता भवेयु परीक्षादिषु च पाठयत्वेन  
नियोज्येरत् । प्राचीनस्य लुप्यमानस्य बाड्मयस्य सरक्षणं पुन प्रकाशनं च विधेयम् ।

५. विद्वांस संस्कृत व्यवहारयोग्य वर्तमान युगीनसकलविषयोपयुक्तग्रन्थसमृद्ध  
च विघातुं चढपरिकरा. प्रयतेरत् । नव-शब्द-निर्माणे, नवतम-विषय-विषयकलेख-  
लेखने च दत्तावधानताऽपेक्ष्यतेतमाम् ।

६. संस्कृताध्यापकैः प्राध्यापकैश्च छात्रा. संस्कृताध्ययने साभिनिवेशा विधेयाः ।

७. स्थाने स्थाने प्राचीन-पद्धत्या नवीन-पद्धत्या च संस्कृताध्ययनस्य व्यवस्था स्यात्, प्रोत्साहनीयाश्च प्राक्तन्यः सस्थाः ।

एतैः प्रयत्नैरुपायैश्च साग्रहैरवश्यं लोक-प्रियता तस्य समेधिष्यते । ऐतिहासिकया हृष्ट्याप्यद्यत्वे तदध्ययनं महीय । भाषा-विज्ञान-परिशीलने देववाणी दिव्यतामेव साधयति नव नव-प्रन्य-समुद्घाटनेन । अतो पल्लवनाद्विरमन्तो वयम् तस्य महत्त्वं संसाध्येत्येवाशास्महे—

भवेद् देववाणी प्रिया लोकावाणी  
बुधानां रसायां चिर राजताम् ।  
तथा वीत-कालीन-शालीन-सत्—  
साहितो-पीतिराशु व्यवस्थाप्यताम् ।  
न च स्माद्गुपेक्षाऽनपेक्षा-कृता तत्र  
लोकस्य चाथो समोक्षावताम्,  
निहत-सर्व-दु खयजा सेवकानां  
सदा भारती मानसे भासताम् ॥

## भारतीय संस्कृतिः, तस्याः प्रभावश्च

संस्कृतिर्नाम प्राचीन तमेषु भारतीय ग्रन्थेषु संस्कार-शब्द एव लभ्यते यस्याय सशोधनमेव । जन्मना जातो मणिरिव न मानव स्वयमेव सव गुण-सम्पन्नो जायते प्रकृति शिक्षा च द्वे नारणे तस्य । प्रकृतौ सामाजिक पैतृकश्च प्रभाव कारणम् । शिक्षया च साधारणान्दोषानपाकृत्य सुविचाराणा सक्रमण कुप्रभावाणा च निराकरण विधीयते । तदेव शाण्डिलिखितो मणिरिव 'निसर्ग-संस्कार विनीत' नर सम्पद्यते । अतएव मनुना द्विजाते संस्कारेणैव द्विजत्व प्रतिपादितम्—

'जन्मना जायते शूद्र संस्काराद् द्विज उच्यते ।'

इत्युक्तवता । मानवमात्रस्य मानस्या बौद्धिक्याश्चोन्नते संस्कारा एव कारणम् ।

संस्कृतेरर्थो ऽपि सशोधिता सत्युच्चता प्राप्ता जनस्य मनोऽवस्थेति । यदा नर कुक्षिभरिता विहाय सामाजिकता भजते, परित्यज्यात्मपरता, न लीन सन्नाहार विहारादियु हिताहित कृत्याकृत्य च विचारयितु क्षम कार्यकलापे, विचारे जीवने, धर्मे, राज्यवृत्तये, कलासु च परिष्कृता रुच धारयति, तदेव स संस्कृत इत्युच्यते । अतएव कस्यापि समाजस्य सत्योन्नति संस्कृतेरु नमन एव निहिता ।

अद्यतनी भारतीया संस्कृतिमूलत प्राचीनतमाऽपि न स्वरूपत । तस्या प्रादिरूपमार्य संस्कृतिरेव या खलु काल क्रमेण विविधा-बाह्यान् प्रभावानात्मसाद् विदधती समयानुरूपाणि तत्त्वानि स्वीकुर्वती बलीयस्तरा ऽजायत । आर्य-संस्कृति राक्षीत् वैदिकी संस्कृतिर्यस्या स्वरूप वेदेषु वेदाङ्गेषु रामायणे, महाभारते, पुराणेषु, दशनेषु, सत्कालप्रतिबिम्बेषु राजनीति ग्रन्थेषु स्मृतिषु कलासु कि बहुना सर्वेष्वपि जीवनीयादक्षेषु 'भूत्रे मणि गणा इव' सर्वत्र प्रोतम् । यस्या प्रभावोऽद्यापि तिलेषु तैलमिव, धीरे नवनीतमिवास्मासु निहितो लक्ष्यते । काम सा पुराऽपि नासीदेक विधा अदाचित्मूढमोपासनापयी, अन्यदा च यज्ञ मयी भवन्ती पर न तस्या मूल-सत्त्वा

भूमिद्यन्त । महाभारतादनन्तर अ घंदेशिवेव्याज्जन्तुषु धरंभायनया समागतेषु तानपि जाह्नवीव क्षपित-सकल-बलुषा नदानिवात्मसाद् विदधतो पुष्टतामयासीत् । शङ्खाधिप-कुषाण पद्म-लव-प्रभृतयोऽनेका जातयोऽत्रैव लीना । तासां सस्कृतीना कलामया गुणास्तमाऽप्यगृह्यन्त परमात्मा तु तासां स्वामिन् एव व्यधीयत । प्रमाण चास्य—ग्रीस-देशस्य राजदूतेन हेलियोटोरस-नाम्ना विदिशाया (भेलसा) स्थापितो यदहध्वज-नामा स्तम्भः ।

भूम्यन्ते नामेति-हासेषु लोभेरवानाम् (सुमेरिया) अस्तुर्याणाम्, (असीरिया) वावसून्यानाम् (वेबिलोनिया) मिथराणाम् (मिसर) च प्राचीनतराणां सस्कृतीना-माख्यानानि । क्वाश रक्तरक्त-तिह्यानां पश्चिमकाधिपतीना रोमिलानाम् (रोमन) चिह्नम् ? सर्वेऽपि कालस्य दष्ट्राक्रकच चर्चितान्तर्त्यबोदरसादजापन्त । पर-संघा-धार्मसस्कृतिः काम रूपान्तरेण यातेष्वपि सप्तशो लक्षाधिकेषु वर्षेषु भोगीरषो-वाविरत-प्रवाहा सिन्धुवेलेवालक्षित-मर्यादा, रवि-प्रभेव आम्बरा, उषा इव विर्गल-द्योया चाटीवानल्पगुणा कौमुदीवानुरञ्जित-निखिन-नोका वात्थेव देश-कार्त्तनोपगत-रजो-धूमरा कान्तेव कमनीय-रूपा आहिमाद्रे-राकुमारि निरन्तरमनुप्राणयति भारतीयान् । अद्यापि पावनतमाः पूज्यतमा मान्यतमा प्रामाणिकतमा अध्येयतमाऽथ वेदा धार्पाणाम् । इदानीमपि भजति रसना पूरयति वर्णा, सस्करोति हृदय तेषा गायत्री-मन्त्र । अमुता ऽपि जन्मनि, चील कर्मणि, उपनयने, विवाहे, कि बहुना अन्त्यष्ट्या च श्रुतय एवोच्चार्यन्ते । राम, कृष्णो, बुद्धो, महावीर, सगरश्च नव न तं स्मर्यन्ते सादर सद्यश्च । क नाह्वावदति रामायणी महाभारतीया वा कथा ? आकृत्या, प्रवृत्त्या, रीत्या, नीत्या, मिथ्या, दीक्षया, आहारेण, विहारेण, आचारेण, विचारेण च भिन्नेष्वपि कोणात्कोण भारतीयेषु वर्तते प्रतिदेह भिन्नेष्वपि व्यापकमात्मतत्त्वमिव किमपि सूत्र यत्तान् सजीव, हार इव, स्तम्भ इव गुम्फत्येव मिय । प्रमाणानि चात्र मतिवर्षं तीर्थपायिता जनाना समूहा । तत्सूत्र सा सस्कृतिरेव यथा वय स्वमिम उच्छ्वसिमः प्राणिम सस्क्रियामहे, अनेकेऽप्येको क्रियामहे । सन्ति तस्या केचिद् गुणा यैः सदानिता नौरिव कराने भीषण विवत्तवित्त-चक्रविकारालेऽपि कास-पारावारै वैदेशिकाक्रमण-भ्रष्टाजंरिडाऽपि नापाचिचरम्भरणीयताम् । तेषु सर्वप्रथमो गुण —

सहिष्णुता—अस्माकं सस्कृतिः परान् स्वान् प्रति च सत्यपि वैमत्ये गुण प्राहितामेव शिष्ययति । अतएवात्रेश्वरवादिभि सहानीश्वरवादीनि दशानान्यपि सामान्येन प्रायाभ्यमभजन् । यथा साह्य पूर्वमोमासा च । वैदिकं सह वेद-विरुदानि जैन-बौद्ध-चार्वाकीयानि दशानान्यपि यथाऽत्र विक्रमितानि, तदपि सर्वे जानन्त्येव ।

विश्वस्मिन्नपि विघर्भिणामुपरि कृतानामत्याचाराणां विदितैव कया प्रेमसंदेष्टु-  
रीशस्यानुयिभिर्मोहमदमतावलम्बिभिश्चानुष्ठितानाम् । परमत्र नास्तिका आस्तिका-  
श्च वेद-भक्तास्तन्निन्दकाश्च सहैव प्रतिष्ठामलभन्त ।

**धर्मस्य प्राधान्यम्**—भारतीया संस्कृतिः सर्वेष्वपि जीवन-क्षेत्रेषु धर्मस्यैव  
प्राधान्यमंगीकरोति । राजनीतावपि सदसत्पक्षी, युद्धेऽपि सामान्य-धर्मस्य पालनम्,  
अर्थोपाजने च तस्य कारणता प्रमाणम् । ज्ञाने विज्ञाने, त्यागे विरागे, दर्शने साहित्ये  
कलासु च तस्य प्रमुखता । कामोऽप्यत्र धर्माविरुद्ध एवाङ्गीकृतः ।

**सम-वय-भाः**—अत्र जगतो मूलशक्तिः सर्ग-रक्षा-विलय-हेतुतया त्रिविधा  
गता ब्रह्म-विष्णु-महेश-नामभिः । तस्या एव माहात्म्यात् अयस्त्रिंशत् तावत्कोटिसंख्या-  
श्च देवाः स्वीकृताः । एतेनैकत्वेऽप्यनेकत्व-प्रसारईऽप्यत्र दुर्लभः । मा तावद् विचार-  
भेदेन कलहोऽभूदिति कृत्वा परस्पर समन्वयात्मिका वृत्तिश्च, पुराणोपवेककस्य देवस्यो-  
त्कृष्टत्व-वर्णनेऽप्यमेव हेतुः । अन्ते च 'तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद् वायुस्तद् चन्द्रमा'  
इत्युत्तवा सर्वेषामेवस्मिन् देवे लयः । अतएव बुद्धस्य जैनतीर्थंकरस्यपंभदेवस्य  
चावतारेषु गणना ।

**प्राध्यात्मिकता**—भारतीयसंस्कृतेर्जीवन तत्त्वमाध्यात्मिकतैव । आत्मनोऽ-  
मरता 'अनेक-जन्म-संसिद्धस्ततो याति परा गतिम्' इत्याशावादः, मोक्षलक्ष्यीकृत्य  
शाश्वतानन्दे लय एव मानव-जीवनस्योद्देश्यम्, 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि  
चात्मनि । ईक्षते योग-युक्तात्मा सर्वत्र सम-दर्शनः ।' इति सर्व-भूतात्मवादः, 'सर्वे  
भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःख-  
भाग्भवेत् ।' इति विश्व-कल्याण-कामना, वर्णाश्रम-व्यवस्था-द्वारा मानव-जीवितस्य  
सम्यग्विभाजनम्, संग्राहिका शक्तिश्चेति गुणा इमामनुप्राणयन्ति । 'श्रेयान्स्वधर्मो  
विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्' इति स्वकर्तव्यपालनम्, भोगेऽपि त्यागस्य वृत्तिः,  
सर्वासा विद्याना कलाना च परमात्मनि सायुज्यमेव चरमपुरुषार्थोपदेश इत्येतानि  
वैशिष्ट्यानि तस्या अमरतायाः कारणम् । अतएवात्मतत्त्वज्ञो युष्यमानोऽपि जये  
पराजये चानातक्त 'स्वकर्तव्यम्' इति भावनयैव मुद्यते । 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं  
जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' इति सर्वथा कल्याणानुबन्धिन्येवाशा ।

यतः प्रभृति दृष्टिरिय विशाला त्यक्ता ऽऽर्ये, विहायाध्यात्मिकता भौतिकता  
ऽऽलिङ्गिता, सत्यं रूपं धर्मस्य विस्मृत्य बाह्याचार एव तद्वुद्धिः स्थापिता, सर्व-भूतात्म-  
वादिता परित्यज्य स्वेष्वपि परभावना घृणा च स्वीकृता 'श्रुत मे दक्षिणे हस्ते जयो मे  
सव्ये भाहित' इति पुरुषार्थे मतिं हित्वा 'भाग्य फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम्'

इति भाष्यवाद उपहिता ऽऽस्था, तदवध्येव तेषा पतनम्, दौर्गत्यम्, दैन्यम्, पराभूतिः, निर्वीयता च । स्व काञ्चनमपह्नाय काचे प्रणयस्तेषाम् । सिंहोऽथ शृगालता भजते । 'हवा मनस्विता तेषाम् ।' कलहपरता, मेहेधूरता, पात्रेसमितता चापीकृता तं । अतएव विपीद त्यवसीदन्ति च ।

विश्वस्मिन् लोके प्रभाव — नाभूवन्तार्या पुरा गेहेर्नन्दन । 'इक्ष्वाङ्कुणामिय पृथ्वी सर्वलवनकानना ।' 'रथेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णं जलधि, पुरा सप्तद्वीपा जयति वसुधामप्रतिरथ ।' इत्यभूत्तेषा लक्ष्यम् । उदन्वति, प्राक्शो, महीधरेषु च तेषा रथस्य गतिर्नहि विजघ्ने । दूर सागरेषु तेषा पोता काण्डिज्यमकुर्वन् । नासीत्तदवधि-अङ्गवगर्कलोगेषु सौराष्ट्र-मण्डेषु च । तीर्थंगया विना यात पुनः सस्कारमहति ।' इति कूपमण्डूकवाद । प्राभवस्ते ज्ञान विज्ञान च । तेषा सास्कृतिक-विजयस्य लभ्यन्ते ऽद्यापि यदा कदा प्रमाणानि । मुद्गरेऽमरीकायाममरकेश्वरनाम्न शिवाल्लिगस्याधि गति ; रुस-देशे, अरबदेशे च प्राञ्चि धार्मिकिहानि, मवद्वीपे (जावा) स्वर्णद्वीपे (मुमात्रा) बालिद्वीपे (वाली) बरुण-द्वीपे (बोर्नियो) मलयद्वीपे (मलाया) च भार-तीयाना रामायण-महाभारतादि-ग्रन्थाना कथा तत्तद्देश्यभाषासु सस्करणानि च सार्यन्त्येतत्कथनम् । चम्पादेशे (अनाम) भारतीयब्राह्मणस्य कौण्डिन्यस्य राज्य-स्थापनम्, फोरवाटस्य मन्दिरम्, वाम्बोजेषु च बोरोबदुरस्थाने भव्य देवायतनम् किं साध्नुवन्ति ? स्वाम-देशे चाद्यापि वैदिकः प्रभावः । पदाधिकारिणा मस्कृते मज्ञा, राज्याभिषेकेषु वेद-मन्त्राणा प्रयोग व्यक्तीना नामानि च मूचयन्ति तत्रार्थं मस्कृते-मुं द्राम् । सिंहलद्वीपे भारतीय एव राजकुमार स्वताउन स्थापितवान् । अशोक स्व-पुत्र महेन्द्र कुमारी सधमिया च बुद्धदेशे तत्र प्रचारयितुं प्राह्णोन् । तत्र विदुषो बुद्धपथस्य मिहल्या त्रिपिटकानुवाद, कुमारजीवधान्तिरक्षितादीना बौद्धपण्डि-ताना चीने, त्रिविष्टपे, कुरु देशे (कोरिया) जयपाणो (जापान) च प्रवास भारतीय-नामादांणो मास्कृतिक विजय दिगन्ति । अरबदेशे हाकूरनीदनामा मासरो भारताद् विदुष आनाय्य अरबसहिताया अन्य ग्रन्थाना चानुवाद वारयामागति प्रमाण-यन्ति नामैतिहायविद । अष्ट्वाभर्तभारतादकाधिगता इति तेषां [हिन्दमासज्ञा सत्याप-यति । नाय प्रौढिवाद । पश्चिमेन सह पुन मपर्ते ऽपि नात्पीयान् प्रभावो भारतस्य तत्र । स्वामी रामतीर्थ स्वामी विवेकानन्दश्च बहुशो गतो धार्मधर्मसदेश च थावया मासतु । अद्यापि हृद्यन्ते तत्र महत्प्रशो गृहीतुसमीमाला गीता-गाठ परायणा रामपरित-भारत-परिशीलन-स्यगनिनो जना । एनीदेशेऽ नाम्नी पाश्चाय्यमहिषा ऽमूर् परमा कृष्णे गृहीतभक्ति । भारत काम स्वय विज्ञाने गृष्टन हृन पर पश्चिमेतु गणनामत्राद्यानां ग्रन्थानां प्रभावो ऽथ वामुपानातां निर्माणे । मूदन्ते च भारत-पुस्तकानि लभन्त्येते ।



अथापि बुद्ध-विभीषिकाऽऽकुलं जगत् स्मरदिवातीतं गौरवं भारताभिमुखमेव  
 पश्यति शान्तिकामम् । तस्य पञ्चशीलस्य सिद्धान्तो जनिताशस्तेषां मनःसु । गांधेर्बुद्धस्य  
 चाहिसोपदेशो भूयः स्पृशति विश्वकरणंशङ्कुलीम् । तादृशीयं भारत-संस्कृतिरमृता  
 ऽमरतां संदिशन्ती चिराद् भूतजातस्य श्रेयोऽभिलाषिणी पाश्चात्यसभ्यतानादेन कलुषिता  
 सती भौतिकतया स्पृष्टाऽपि नात्मनः प्राण-तत्त्वं जहाति । संजति सफलतामस्याः  
 प्रयत्नो विश्वशान्तौ चेद् भूयोऽपि प्रभविष्यति मनोरुक्तिरियम्—

“एतद्देश-प्रसूतस्य सकाशादप्रजन्मनः ।  
 स्वं स्वं चरित्रं शिषेरन् पृथिव्यां सर्षं मानवाः ॥”

-----

## “शिक्षा-पद्धतावपेक्षिताः परिष्काराः”

प्रावर्तत यदवधि भारते' स्वातन्त्र्यादोलनम्, यदा चालभत जनवाणी महत्त्वमनुपेक्षणीयम्, नेतृभि सर्वैरपि भूयो भूयोऽप्युप्यत प्रचलिताया, शिक्षापद्धते-रवाञ्छनीयता । प्रणालीय वैदेशिकं शासकं स्वस्वायत्नपुरावहनशाम कर्मचारि-ममूह प्रस्तौतु चिरस्थायिता चाधिकारस्य सम्पादयितु प्रवर्तिता केवल लेखनी-चालनक्षमस्यासन्दीभञ्जनपटोवर्गस्य निर्माणे समर्था । अधीत्यापि द्वादशवर्षाणि, सचिंत्योपाधिपत्रमुद्गकम् अग्रहार्थापुनरागामिनीमवर्जनीया दृष्टिम्, विलुप्य च सकल-भोगमूलमारोग्यमवालवृद्धा सन्तोऽपि वृत्तिहेतोर्द्वाराद्द्वारमटन्तोऽकृतार्था शर्म न लभन्ते जना । नेम राष्ट्रीय-चरित्रमुत्पद्यति, न देश भक्ति शिक्षयति, नात्मनिर्भरता पाठयति, न कर्मठता ग्राहयति, नाजीविकाक्षमत्व सम्पादयति नात्मगौरव जनयति, न मनोबलमुत्पद्यति, न धीरता धारयति । अपि तु शिक्षिता अपि न प्रभवन्त उदरभरणाय, किं कर्तव्यविमूढा अपारयन्तो विवल्पाय नदीषु, भृगुषु धूम्रशकटीगणेषु च निपात्यात्मानं ध्वन्ति । तादृशे व्यतिकरेऽन हस्ते हस्त निधाय स्थित्वा । महतीय राष्ट्रहानिरवरोद्धव्या परिवर्तनेन शिक्षापद्धते ।

परमुपशान्तोऽय घोष स्वतन्त्रताधिगत्या सह । अद्युनाऽपि त एव नेतारः, ता एव भारतीय प्रजा, सैव च शिक्षा प्रणाली, सर्वमपि चक्र यथापूर्वं भ्रामति, परि-यतिता केवल शासका तेषा विचारश्च । ये नेतृगणा पूर्वमेता प्रणालीमहनिशमा-क्रोशन्तो नाश्राम्यन्, तस्या परिवर्तनीयत्व डिण्डिमघोषमज्जुपुपन्, त एवाद्य देशस्य शासनमूत्रघारा प्रयातेऽपि दीपकाले त्रयोदशवर्षाणा स्वातन्त्र्यप्राप्तकृत्तर यथावस्थामेव स्थितिमनुशुष्यते । केवल यदाकदा यथावसर प्रवृत्तपु समारोहेषु, पानगोष्ठीषु सम्मेलनेषु घोषहृतमधुरतरमशगुलिबासरमकण्ठा कृतज्ञताप्रकाशनाय शिक्षापद्धते परिवर्तनीयता भेदरटितमिवाटन्ति, वरतस-ध्वनिना सहैव च ममाप्यत तेषामिति-वर्तव्यता । स्थापितेषु विविधेष्व्वायोगेषु, नियोजितासु च यद्गुण समितिषु, प्रकाशितेषु तन्मतेषु—

आयन्तहृदि मे हृषभो मुञ्चति न संसदाप्रभुषम् ।

सत्य नाम जटिलायते वर्तमाना परीक्षा-प्रणाली, यथायथोपचीयते विषयभार-  
पुस्तकसभारश्च पाठ्यक्रमे तथातथाऽनुदिनमपचीयते शिक्षार्थिना व्युत्पत्ति । विरला  
एवाधुना विद्यार्थिन । प्राधान्य खलूपाधिपत्रार्थिना यथाकथञ्चित्परीक्षातरणार्थि-  
नामुत्कोचेन देहापंशेन वा परीक्षकानुपलोम्य परीक्षाकार्यालयकर्मचारिणो वा वशीकृत्य  
परीक्षास्थलेषु वा पुस्तकादिसाहाय्यमुपयुज्योद्देश्यसाधकानाम् । शिक्षणालयेषु छात्रेषु  
छात्रासु शिक्षकेषु च प्रसृतोऽनाचार इमामतितमा क्लुपयति ।

परीक्षासमितिषु च व्याप्तो महान् भ्रष्टाचारो येन छात्रहितानुपेक्ष्य पाठ्यक्रमेषु  
स्वार्थवशेन न पुस्तकानां साधु निर्वाचन भवति । प्रकाशका धनवलेन न कश्चित् सदस्य  
न विलोभयन्ति । अविचार्यं विद्यार्थिना बुद्धि बंधव गदंभ इव दुर्वंशे भार पुरतकानामा-  
रोप्यते छात्रस्कन्धे य नामी बोहु क्षमा । तदुपरि महापता कराला पिशाचीव  
तत्सरक्षकाणां बोष्ण रुधिर पिबन्ती न तृप्यति यन्न पारयन्ते ते शिषूना सञ्चिका-  
मासिक्शुल्लादिव्यय निर्बोहुम् । मुतरा व्ययसाध्यो ऽवतन शिक्षणप्रयासो बालानाम् ।  
पर कि फल तस्य ? छात्रा अध्यापकाश्च दलबन्धव्यस्तमतय शान्ततयाभीप्सिता  
शिक्षणिकी स्थिति द्रूपयन्ति । अनुदिन प्रतिनगर प्रतिसस्थ च श्रूयन्तेऽनुशासनविरहिताना  
छात्राणांकाण्डताण्डवितानि तेषां चरममुच्छ्र खलत्वं प्रमाणयन्ति । धार्मिकशिक्षायाः  
पाठ्यक्रमेऽनिवेशादुदास्यते चरित्रनिर्माणं प्रति । अस्या एव शिक्षापद्धते प्रभावा-  
स्तुमारीप्यपि शालीनता विलीयते, चारित्र्यं च लुप्यत । यामु सस्यासु प्रदीयते छात्रेभ्यो  
धार्मिकी शिक्षा, प्रायसस्ता. सम्प्रदायविशेषमनुबध्नन्तीति परमतानुयायिन प्रति  
द्वेषभावना सकीर्णता च शिक्ष्येते । नोदार-भावना विद्यार्थिना हृदयेषु पूर्यत इति धार्मिक-  
बलहृष्य निदानमेव प्रस्तूयते । शिक्षणसस्यासु चानभिज्ञातरुचय शिक्षका शिक्षणाय  
नियुज्यन्ते ।

उद्योपयति नेतृवर्गं सदेव साम्प्रतिवदद्यात्रवर्गो राष्ट्रस्य भावी बर्गंधार इति पर  
न चेष्टते तदनुसारम् । शिक्षक देशोन्नतेर्मूलमिति जानन्नपि न किमपि करोतीति कीदृशी  
विद्वम्बना ? शिक्षण-क्रमे विदेदयभाषाया धनिवार्यता छात्रमतेरनावश्यको गरीयात्  
भार इति नात्रत्या बर्गंधारा विभावयन्ति । तस्या भाष्यमेनैवोच्चशिक्षाप्रदानात्  
प्रतिदिन योग्यता हीयत एव । केवल मंडान्तिकी शिक्षाऽत्र प्रदीयते न प्रायोगिकीति  
हेतोर्वंशवदरि शिक्षिता न प्रभवन्ति जीवनमहागदरे स्यातुम् । औद्योगिक शिक्षा-  
प्रदानताम्ना मौलिकशिक्षणक्रमे (Basic Education) निष्प्रयोजनो भूयात्संभ्ययो  
विधीयते मयंकारेण । प्रवाराय स गृहीतशणो न वस्तुन किमपि कर्तुम् । अतो यदि  
सत्यमपेक्षयते देशहितम् प्रस्तुत-गमस्यानां समाधानं च तर्हि विधेयास्तत्राधोशिक्षिता  
परिष्काराः ।

१. शिक्षा स्वल्पव्ययसाध्याऽर्थकरी सर्वमुलभा च कार्यी ।
२. निष्पद्यतयाऽध्यापने सचचिन्मनसो जना उपयुक्तवैतनसभाजिता नियोज्याः ।
३. विषयभारापेक्षया योग्यता-संपादनप्रकार एव विशेषेणावधेयः ।
४. शिक्षाया माध्यमं छात्राणां मातृभाषैव स्यात्, प्रांग्लभाषा सहकारितयैव पाठ्या ।
५. छात्राणां चरित्रनिर्माणयोच्छ्रयनता-विनाशाय च धार्मिकी शिक्षा पाठ्यक्रमेऽत्रस्य समावेश्या, परं सोदारभावनाभरितैः पुस्तकैरेव देया यथा न साम्प्रदायिकी विरोधिता पदं लभेत ।
६. कलाविभागे (Arts faculty) स्तौका एव छात्राः स्यान्तं लभेरन् ।
७. आत्मनिर्भरता भृतिमार्त्रकानुपजीविता च छात्रहृदयेषु संक्रामणीया ।  
एते परिष्कारा द्रुतमेव प्रयोगाहिताः स्युः । अक्षमा इमे कालहरणस्य ।  
अन्यथा देशोन्नते. सर्वेऽपि प्रयत्ना बन्ध्या एव स्युरिति निर्विवादम् ।

अत्रत्या जनभाषा' । शिक्षणे, शासने, व्यापारे, प्रचारे मिय सविहारे च तथाऽलभत  
 पदमाग्लभाषा भारते यथा न केवल याणी मानसमपि तन्मय भारतीयाना जातम् । न  
 केवल कार्यालयेषु, स्वर-गोष्ठीषु, विद्यालयेषु, गृहेषु च संव नवशिक्षितमुष्टेऽभ्युपत ।  
 सस्कृतादि-प्राच्यभाषाविदोऽनधीयानास्नामध्यगच्छन् परमुपेक्षापदम् । अहस्पत तादृशो  
 जन प्रारनगीविद्मि' पशुगृहान्मुक्त भाफीकेयो जन्तुरिव । न तद्विधाना कृतेऽशिक्ष्यत  
 क्तमदपि क्षेत्रमाजीविकार्यं । ते ऽध्याम्यन् पण्डिता अप्यपण्डिता, शिक्षिता अप्यशिक्षिता,  
 सस्कृता अप्यसस्कृता, सभ्या अप्यसभ्या, प्रघाम्या अपि प्राम्या, अबवंरा अपि बवंरा  
 अपि मुरया अपि निपुरुषा । किं बहुना, नाऽभूत् क्तमदपि तदनादरपद यत्तंभ्यो  
 नादीयत । सर्वतो मणिवन्धघटितपटीयन्त्राणा परधातापिनामिष चित्रगलबन्धनिगडित-  
 श्रीवाणा ममंरायितोपानबानढपादाना परलोचदशनमिबान्तरयितु गुरुपूर्णापका (हैट)-  
 च्छन्नमूर्ध्ना वस्त्रदम्बराऽऽऽम्बरितवेपधारिणापुदधूमधूमवर्तिका-व्यग्र-मुखम्लेच्छायित-  
 वचसा लेखनीघर्षकाणामेव परम्पराऽवलोकयत जने । तादृशानामेव लेखनीयन्त्राणा  
 निर्माणस्थलान्यवतन्त विद्यालया । अप्रगल्भ आग्ल-भाषाया कुशाग्रमेमुपीकोऽपि मूयिक  
 इवाधिरयापि सकलग्रन्थ न तात्पर्यं ग्रहीतुमशकज्जन । निर्दय ध्ययितेऽपि पुष्पले  
 धने क्षयिते च नेत्रज्योतिषि, श्रुते चानपगामिनि गदशते न पाण्डित्यमवाप तत्र  
 छात्रगण । प्रतिवर्षं चानुत्तीर्णस्यंधमाना छात्रवर्गस्य सख्या द्रौपदी शाटीव दुःशासना-  
 कृष्टा नाऽपाचीयत । उच्चशिक्षामिलाषिणा अभूताना विद्यार्थिना गरीयसी सख्या  
 नाकल्पत स्वमनोरथ सफलयितुम् । सर्वोऽप्ययं दोष आग्लभाषामाध्यमस्य येन सुबोधोऽपि  
 विषयो दुर्बोवो विधीयते ।

स्वतन्त्रे भारतेऽपि हस्यमानमाग्लभाषाज्ञानस्तर प्रतिवर्षंनेषमाना च  
 तत्तद्विषयेऽनुत्तीर्णाना छात्राणा सख्या विलोक्य निदानान्वेदिषा विपरिवृत्तामासत्  
 विविधा विप्रतिपत्तय । तत्रानेकेषा विदुषा मतन सुकुमारमतीमाविद्यार्थिना मस्तिष्के  
 बलात् पारेसमुद्र निवसता विदेश्याना भाषाया दुर्बहभारारोपण तेषा विकासपथे  
 रोधशिला (Stumbling stone) एवेति तस्या अनिवार्यता परिहरणीया शिक्षा-  
 क्रमात् । विज्ञानादीनपि विषयान् यथा ते मातृ भाषाया पाठिता साधु बुद्धयन्त न तथा-  
 ऽऽङ्गलभाषापाम् । ये केचन तस्या विशेषेण प्रगल्भा स रचयो वा, काम तेऽमुमधीयेरन् ।  
 बहव शिक्षाविदोऽस्य विचारस्य समर्थकाः ।

इतरे तु वात्यादेवाग्लगिरमधीयाना श्रुवाणा सर्वत्रतपैव व्यवहरन्तश्च सहसा  
 न कल्पन्ते ता विना विचारयितु कृत्य जातस्य यथापूर्वं-भाविताम् । तेषा विश्वारे  
 परित्यक्ताग्लवाणीप्रयोगा भारतीयं प्रबनति रसावले मधु निमहयन्तीति कृत्वा  
 सर्वत्रैव तस्या धर्षसाऽक्षुण्णतयैव भवितव्यम् । न ते स्वप्नेऽपि विचारयन्ति यत्

स्वतन्त्रराष्ट्रस्य कलक हेतुरेव वंदेशिक्या भाषाया प्रधानता । एतन्मानस दास्य न भारतस्य गौरवाय ते तर्कयन्ति च विज्ञानप्रौद्योगादिविषयबन्धवो ग्रन्था भ्राग्लभाषामा-  
मेव । तत्तच्छास्त्र शासन तद्वैषयिक पारिभाषिक शब्दबोधमतरा न सम्भवतीति  
तदध्ययनायाग्लभाषावैदुष्यमनिवार्यंमेवेति । न शिक्षापद्धतेस्तस्या भावश्यकत्व परिहेयम् ।  
पर प्रौडिवादोऽयं नाम तेषाम् । रूसजयपाण्यादिदेशा स्वभाषाया विज्ञानादि-नव-नव-  
विषय-शिक्षा प्रदायासाधारणी क्तुं प्रभवन्ति समुन्नतिं चेत् कथं तर्हि भारतस्य  
स्वभाषाया तेषां शिक्षणेनावनति सम्भाव्यते ?

स्वीकृत चैतद् भारत-सर्वकारेण शनं शनं पाठ्यक्रमेऽनिवार्यतयाऽऽग्लभाषा-  
ध्यापनस्य नियममपाकर्तुम् । बहुषु प्रदेशेषु च शिक्षाविभागेन स्वीकृता सा वंक्त्य-  
विषयतया ऽध्यापितुम् । ख्रीष्टानुयायिन स्वमातृ-भाषा मन्यमानास्तस्या अध्ययन  
मूलादेव विदधति । परमद्यापि बहु शिष्यत एतदर्थं कर्तुंम् । विदुषा कर्तव्यं तत्तद्-  
विषयकग्रन्थान् स्वमातृभाषाया निर्माय लोकभाषासूत्रपुस्तकाभाव निरान्तुंम् ।  
सर्वकारेण च विद्वांसस्तद्विषयग्रन्थ रचनायै प्रोत्साहनीया । छात्रा अपि स्वभाषा-  
माध्यमेनाध्येतु विषयान् महिषि प्रवर्तेरन् ।

ये केऽपि विमल मतय प्रभवन्त्यवगादुभाष्यभाषा ते काम पठन्तु ताम् । अन्ता-  
राष्ट्रीय-व्यवहारे तत्प्रयोगस्य सुप्रचलत्वात्, तस्या ज्ञानमपीप्यत एव । पर-  
मंछिद्वकविपरत्वेनैव पाठ्यक्रमे मा निर्धार्येत । अद्यापि विदेशज्ञानापेक्षिण फ्रेञ्च-  
जर्मनादि यथाशक्ति शिक्षन्त एव । राजनयिक-दृष्ट्या महत्त्वे विद्यमाने तज्ज्ञास्तदाऽपि  
सत्रिसेप मान्या भविष्यन्ति, तन तेषां श्रमो निष्प्रयोजनो भविष्यतीति न तैर्भेत्यम् ।

एव शिक्षाप्रसारस्य जनकल्याणस्य च धियाऽऽग्लभाषाया प्राषाय शिक्षा-  
पद्धतिराकरणीयमेवेति शम् ।

## मानो हि महतां धनम्

जगति जीवता प्राणिना कृते भोजनादिमाधनान्तरवन्मानोऽपि नितरामनुपेक्षणीय । दुर्गतोऽपि, वयसा हीनोऽपि, विद्यादि-विकृतोऽपि जनोऽनुभवति किमप्यात्मगौरवम् । तस्मिन्हृत्यमाने क्षुम्पति स, शक्तश्चेत् प्रतिकरोति कमप्यन्यमुपाय वा श्रयते ।

मानो नात्र धनादि मूल । स तु अहकार एव य सदा निन्दितो महात्मनि । परमानस्याश्रायमेवाभिप्रायो यन्न स्व नयेद् दैन्यम् । मनस उच्चता, परत पराजयस्यास्वीकृति । किमप्ययाचनम्, अकारपण्यम्, अनादराऽनुपलम्भ, श्रयसासोऽभाजनता, परेया चाटुकारिताया अभाव, दैन्येऽपि निकृष्टवृत्तेरनालम्बनम्, तिरस्कार-मिश्रस्य महतोऽपि बन्धवस्य त्याग, अनादरस्यामर्षणम् इत्येते गुणा मानस्य लक्षणानि । विनय शीलोऽपि, निराडम्बरोऽपि, सुशीलोऽपि, वयसा, कुलेन, पदेन, धनेन, व्यवसायेन वा हीनोऽपि शक्नोति भवितु मानो । मनस्विता न केवल सद्वृत्तनिष्ठा । दुर्वृत्ता अपि, कन्दक भाजानान्यपि पापाचारा अपि भवन्ति मनस्विन । रावणो दुर्योधनश्चास्य निदर्शने । मन्त्रिभिर्भ्रात्रा पत्न्या च बोध्यमानोऽपि न रावण शीता मुमोच न च रामेण सह सदेव । तस्योक्तिरिय प्रदास्यैव—

‘जानामि सीता धरणी प्रसूता जानामि राम मधुसूदनोऽयम् ।

अहं हि जाने स्वयमस्य वध्यस्तेनाऽऽहूता मे जनकात्मजंया ॥

न कामान् नैव च क्रोधात् त्यजामि जनकात्मजाम् ॥’

( रा० यु० का० )

धार्तराष्ट्रो दुर्योधनोऽपि ‘अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदर’ । इत्येव सदाऽभिललाप । कृष्णेन सन्ध्ये सम्बोध्यमानोऽपि ‘सूच्यग्र नैव दास्यामि विना युद्धन केशव’ इत्येवोदतीतरत् ।

न मानिन कदाचित्परोपजीविनो भवन्ति, पुरुषकारावलम्बिनस्ते । मानिषु प्रतिष्ठावानु सिंह —

‘मदसिक्तमुखंमूर्गाधिप करिभिवर्तयते स्वयं हतं ।’

न जातुचित्स क्षुधा-शामोऽपि घासमति परहृताल्पसूत् वा भक्षयति ।

मानिना स्वभावोऽपि लोकोत्तर । न ते जात्वपि मानविरुद्ध स्वर्गमपि कामयन्ते ।

अतः काकाना राजहसाना च प्रकृति स्वतो विभिद्यते—

क्रुद्धोलूक नख प्रपात विगलत्पक्षा अपि स्वाश्रयम्  
ये नोज्झन्ति पुरोध पुष्ट-वपुषस्ते केचिदन्ये द्विजाः ।  
ये तु स्वर्गंतरगिणी विसलता सश्लेय सर्वाभिता  
गाग तो इमपि त्यजन्ति भलिन ते राजहसा वयम् ॥

(भा० वि०)

अनादरस्तेषां कृते मृत्योरपि दुःखावह । 'सभावितस्य चाक्रीतिर्मरणादति  
रिच्यते ।' सभावना सा सुकमला सुपदाच्च जाता । नातस्तेऽनुचितमारभन्त ।

“वयं नो ते विप्रा प्रति दिवसमासाद्य कृपणान्  
घनं ये याचन्ते परिगणित-नक्षत्र तिथयः ॥

अतएव 'सेवा श्ववृत्तिराहपाता ।' इवा हि लागूल चालनम् अघश्चरणाव  
पातमुदरप्रदर्शनं च करोति । दासवृत्तावपि जनस्तर्यंवाचरति । स्वामिनं प्रसा  
दाय चाटुकारिता कापण्य याचना चानुतिष्ठति । परं पतनमिदमात्मनः । बभ्रुहि  
प्रेष्ठ सर्वेषामात्मा । न तस्यावगातनं कदापि विषेयम् । प्रतापोद्भावितयवन  
हृत्ताप प्रतापोऽवृणोत् काननं वासं न तु यवनेश्वराधिपत्यम् । रणं दुर्मंदो हम्मीरश्चा  
कामयत राज्यं भ्रष्टं, कुलनाशं च, न परं तस्याजं शरणागतं यवनम् । मानिनः  
सदोत्कर्षार्थं यतन्ते—

धुसुमस्तबकस्मेव द्वेषुत्ती तु मनस्थिनः ।  
धुधिनं वा सर्वं लोकस्य विशीर्येत धनेऽप्यथा ॥

साधु-तले धीवरस्य रक्षा पुरुषा प्रति स्वाजीविका निन्दत उक्तिः स्वाभिमान  
पुण्या—

सहजं किल यव धिनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम् ।  
यद्यु मारणं कर्म ब्राह्मणोऽनुकम्पा मृतकोऽपि भोजिय ॥

यस्तुतो नास्ति जीवनं मानं विना मानवानाम् । लघीयस्त्व मानं विना ।  
मनस्विनो महात्त इत्युच्यन्ते । मानो हि महता धनम् । अतो न मानो जीवन-सशये  
ऽप्युपेक्षणीयः ।



## मृत्युः

ग्रहो, कोटश भीषणं नाम यच्छुर्वैव महतामपि भटशिरोमणौना हृत्प  
 कम्पते, विपण्णभावातेष्वपि निष्कम्प घर्षे ध्रियमाणमपि विमलतितमाम्, चलति  
 सहस्र सहस्र सक्टाकूपारपारदृशवनाम्। दुर्लभ्यतैवास्य तादृशी यन्निटोशकौक्षेयकराल-  
 करैश्चण्डमुण्डिकामण्डितस्वर्णं, भाकारध्वनिसहनाखान्तगोलकापातनिपातितदुर्गसत-  
 यत्तम्नीबलवृहितं सैन्यदलैरावेष्टितादपि भवनान्नानोपविजालजटिलीवृतादपि शरीरात्  
 पञ्जरादिव वपोत मार्जारो भ्रष्टति धरति जीव वलीयसामपि मृत्यु ।

नाय स्निह्यति धनिकेषु, न दयते दीने, न वातर- कूपणो, न जिह्नेति स्त्रैणे, न  
 रण्यते रूपे, नासज्जते योवने, न रक्षति परिचयम् । सर्वान् ययावसर यधीकरोति ।  
 दुर्गतोऽपि, रोगानुरोऽपि, घाधि प्रस्तोऽपि जीवो नाभिलषति मरणम्, मार्गयते मोक्ष  
 तस्मात् । पर दुर्निवार प्रहारस्तस्य । देवा अपि वाम युगक्षये, भवन्ति तस्याक्षितदया ।  
 तथाभूतोऽय दुश्चिक्वित्सो व्याधिः । सृष्टेरारम्भादेवानुल्लिखितमामनोऽय मर्त्यैरगर्त्यैश्च,  
 प्राणुभिर्महद्भिश्च, दलिभिर्निबलैश्च, सुरूपै कुरूपैश्च, धनिभिर्निधनैश्च ।

कथं न तस्य वरुणम् ? वेदेषु, ब्राह्मणेषु, पुराणेषु, काव्येषु, दर्शने विज्ञाने च ।

कथं तावन्मृत्यु ? अत्र गोपचब्राह्मणम्—‘स समुद्रादमुच्यत, स मुष्पुर्भवत्त  
 वा एत मुच्छु सन्त मृत्युरित्याचक्षते परोक्षेण ।’

दातपथे च—‘एष वै मृत्युर्पंसवत्सर । एष हि मर्त्यानामहोरात्राम्यामायु  
 क्षिणोत्यथ त्रियते ।’ (श १०।४।३।१)

अन्यत्र गुरुं एव मृत्युरिति कथित । एवचिदक्षनाया (ध्रुवा) मृत्युत्वेन  
 प्रतिपादिता । भैरवायुष्या ‘मृत्युस्तम’ इत्युक्तम् । यजुष्पु च मृत्युर्जीवित च प्रजापते-  
 रक्षयात्वेन वर्णिते—

‘यस्य उक्षाया अमृत यस्य मृत्युः ।’

एव मृत्युस्तावज्जीवितस्यैवापर पक्ष । कथं तर्हि तस्माद् भीति ? अज्ञानमूलेति ब्रूम ।

न हि तत्त्वज्ञास्तस्माद् भयमश्नुवन्ति । तेषामेव कथनम्—

‘मृत्योर्बिभेधि किं बाल ? न स भीति विमुञ्चति ।’

‘अथ वाऽव्यज्ञाने वा मृत्युर्वै प्राणिना ऋचः ॥’

गीतायां तु मृत्युर्जीवस्य दशाविशेष एवोक्तः ।

‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युं ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।’

यथायंजास्तस्यावश्यंभाविता विज्ञाय न मुह्यन्ति, अविवेकिनस्तु विस्मरन्त्येवैतत्—

‘अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम् । शोषा जीघितुमिच्छन्ति, किमाश्चर्यमत. परम् ॥  
रण-सुभटा अपि मृत्युञ्जयिन एव ये न तस्माद् विभ्यति स्वयं च तमामन्त्रयन्ति ।

यद्दं सुमरमवास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोऽप्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तो. किमिति मुधा मलिनं यदा. कुरुष्वे ॥ (वे. सं ३)’

महाकवि कालिदासस्तु मरण प्रकृति जीव च विकृति मन्यते—

‘मरणं प्रकृति. शरीरिणां विकृतिर्जीवनमुच्यते युर्थः ॥’

परमपुरुषस्य भक्ता अपि न मृत्युं भयदायकं मन्यन्ते, प्रियस्य परब्रह्मणो लम्भकतया स्वागत योग्य एव स. । भक्तः कबीरः कथयति—

जा मरने से जग छरे मेरे मन ध्यानन्द ।

कब मरिहौ कब पाइहौ पूरन परमानन्द ॥

लोक भाषाया’ प्रसिद्धा कथयित्री महादेवी मृत्यु सुन्दरीत्वेन वर्णयति—

‘हे सृष्टि-प्रलय के आलिंगन, सीमा पसीम के मूक मिलन,

कहता है तुझको कौन घोर, तू चिर रहस्यमयि कोमलतर ॥

तेरे हित जलते दीप-प्राण, खिलते प्रसून, हँसते विहान ।

स्थामांगिनि, तेरे कौतुक को बनता जग मिट मिट सुन्दरतर ॥

प्रिय प्रेयसि तेरा लास्य धमर ॥”

मृत्योरनुभूतिरपि नैकविधा । केचिदतितमां पीडामनुभवन्ति मरणकाले । अपरे तु सुनेनैव तमालिगन्ति । अतिशीतलस्यस्यानुभवो वर्णित. कौरपि । परं निश्चितमेतद् यद् भावनावृत्तैव तस्य भीषणता ।

वस्तुनो जीवनसप्रामस्य विश्राम-दर्शव मृत्युरिति कथ्यते । तदाहि जीवो द्रन्ढातीतः सबलवग्यन-मुक्तश्च सम्पद्यते । उक्तं च तावदाग्लवविना—

“All was ended now, the hope, and the fear and the sorrow; All the aching of heart, the restless unsatisfied longing. All the dull deep pain and constant anguish of patience.” (longfellow)

(मृत्यो रपि सबस्ता दापयो व्यापयद्व, भावां अनुभूतयत्न विनीयन्ते)

पण्यः कविः सिनेका (Seneca) संतः प्रकृति-विहितमिति वृत्त्वा मृत्युममि-  
नन्दयेत् । तथाहि—

“What is death but a ceasing to be what we were  
before; We are kindled and put out, we die daily;  
Nature that begot us, expels us, and a better and a safer  
place is provided for us.”

(अस्माकं सत्ताया लय एव मृत्युः, प्रकृतिर्नयति हृत्ति चास्मान्प्रतिपादयति च  
सुरक्षिततरं स्थानान्तरमस्मभ्यम् ।)

अनेन प्रकारेण न केवलं भारतायाः, परं पश्चात्त्या अपि विचारकाः स्वाभा-  
विकमवश्यंभावि च मरणं मन्यमाना न तस्माद् भयमुचितं मन्यते । अज्ञानवृत्तं हि  
तद् भयम् । अन्यथा—

देहिनोऽस्मिन्मया देहे कीमत्तं धौवनं जरा ।

तथा देहान्तर-प्राप्तिर्घोरस्तत्र न मुह्यति ॥

इति गीतानुसारेण दशापरिणामाभिन्नादरमात्मकं भीतिः । अतः सप्ताहमं स्वागत-  
योग्य एवासाविति विभावनीयम् ।

## अहिंसाया जीवनौपयिकंत्वम्

“भगवन् मुनिरयं विश्वामित्रोऽद्यापि द्रुह्यति भवते । कथं भवान् क्षाम्यति तम् ।”

“देवि, नान्यथा विभावनीयम् । महाप्रभावोऽयं राजर्षिः । स्वतपसो महिम्ना जातो ऽधुना ब्रह्मपिपदाहं । केवलं क्रोध एव तस्य परिपन्थी । निष्क्रोधश्चेत्स्यात्, न प्रभवेत् कोऽपि तमतिशेतुम् । ब्राह्मणानां पुनः क्षमैव परमो धर्मः । हिंसाभावः प्रति-हिंसामेव प्रमूते ।”

इत्यमासीत्सवादः कुट्या महर्षेर्वेत्तिष्ठस्याऽऽन्धत्याश्च । बहिरतिष्ठञ्च कृपाण-पाणि कौशिकः प्रतिशोध-भावनया विकलान्तरः प्रतीक्षमाणो महर्षेरेकाकिताम् । परं श्रुत्वा तानि शान्त-स्तिमित-निर्घोषाणि वचनानि तितित्वा-सरसानि विश्वामित्रः पश्चात्ताप-सतप्त-चेता सहसा प्रविश्यान्तमुर्नेर्वेत्तिष्ठस्य चरणयोः पपात । महर्षि-मंत्रावच्छेदस्तु निरीक्ष्य तं प्रेम्णा ‘भागच्छ, स्वागतं ब्रह्मर्षेः’ इति कथयंस्तमालिंगितम् । अयमासीदहिंसाया विषयः । हिंसा प्रतिहिंसा च मानवता-विरद्धे न कदापि मंत्रो जनयितुं क्षमे ।

हृदयमिदं भावानामधिष्ठानम् । तस्य वृत्तय एव देवमासुर च धर्मं बहृत्यो मानवस्य शुभाशुभकर्मणा हेतु-भूताः, देवी वृत्तिरेव गीतायां देवी संपदिति प्रतिपादिता । तत्प्रतिकूला चासुरीति दिव्य-गुणाभि-कर्मदेवी वृत्तिरेवानुरोद्धया । तत्र हि धर्माचरणम् धर्मस्याङ्गेषु च ‘अहिंसा सत्यमस्तेयं दौर्ध्र्यात्मविनिग्रहः ।’ इति ‘अहिंसा, समता, तुष्टिः’ इत्यादिना च सर्वप्रथममहिंसाया एव परिगणना । तस्येदमाकृतम् ।

मानवः सलु सामाजिकः प्राणी । समाजोऽपि विविधाचार-विचार-शालिना-मपि परस्परमन्वयता जनानां संपः । सौनस्थितिस्तेषां मिषः सहयोगेन । तदर्थं च बन्धुता नितरामपेक्ष्यते । सा च विद्यमानाया हिंसावृत्तौ शशाङ्ककर्त्तृव । हिंसा हि द्वेष-मूला । न सलु मंत्रो विद्वेषश्च सामान्यं भजतः । अमयं परेषां तत्रापि रह्यम् । न हि अये सस्यति स्नेहः समादरो वा । अतोऽपि सोऽस्तिमनुश्यानेन स्वोपायोऽहिंसा ।

स्वार्थ-प्रायो जनः । स्वेषु स स्निह्यति परेभ्यश्च द्रुह्यतीति राग-द्वेषाभ्यां भेद-भाषना । तत्र एव प्रयोजन-साधनाय नरः स्वान् रक्षति पराश्च जिघांसति । एव च

मास्य-न्याय प्रवर्तते । लोक-क्षय-कारिण्यं सधामा , सामाजिका व्यवसायानां, परपीडनम्, परम-कृतो वर्ग-गतो जाति-गतश्च विरोध सर्वे एवाद्यान्ति हेतवोऽस्या हिंसक-वृत्त्या उपजीवित । अतोऽपि विश्वस्य स्थितये ऽहिंसा ऽपेक्ष्यते ।

न हिंसा प्राणि-वध मात्रम् । परपीडनम्, मर्म-भिदा वचनानां कथनम्, इतरेषां भावनाया उपघात , किं बहुनाऽन्येषां हृदय येन क्षमणा व्यपते, तदेव हिंसा । अतः सर्व-प्रथमं मनसो वैरभावमुत्सृज्य सर्वे भूतात्मवाद स्वीकार्यं , सर्वत्र स्व-बुद्धिराधेया । अथगत-वैरभावे, प्रवृत्ते च प्राणि-मात्रं प्रति वन्मुक्ते स्वतो निहृन्वते हिंसकता । 'समो ऽहं सर्व-भूतेषु न मे द्वेष्यो ऽस्ति न प्रिय' एतादृशी स्वित्तिर्यदि कस्यचित्स्यात् शान्तं तदा लोक-विरोधेन । त्वक्त द्विद् भावाना महात्मनां ससर्गेण प्रवृत्ति हिंसा प्राणिनोऽपि त्यक्त-हिंसाभावा अज्ञानेति श्रूयते । महात्मा गौतम क्रूर-कर्माणमगुलि-मातं दस्यु स्व-प्रेम्णां विजिग्य इति स्यात् चरम् । स्वापद-बहुले कानने तपस्यतामृषीणामासीदिय स्थिति । सिंहा मृगाश्च व्यचरन्तेयामाश्रमेष्वकुतोभया । पर स्थितिरेषा वीत रागाणां ।

अत्र भवति वाचिद् विप्रतिपत्ति । शास्त्राभ्युपदिशन्ति 'मा हिंस्यात् सर्व-भूतानि' इति । पर व्यवहार-क्षेत्रे नैतत्प्रभवति । विलोक्यते तत्र स्व परभाव , रागो द्वेषश्च । तथाहि—

मुनेरपि घनस्पस्य स्वानि कर्माणि कुर्वन्त ।  
उत्पद्यन्ते त्रय पक्षा भिनोवासीन शत्रव ॥

तदा सम्मुखमागच्छति घातके ऽवृत्ते च प्रति विधाने स हन्यादेव । कथमहिंसा तस्य प्रतीकारः ? प्रतिघाते तु हिंसा सम्पद्यते । अतो न लोके सम्भवति सर्वथा ऽहिंसा । वीतरागाणामेव वृत्ते सा । अनंतदेवोत्तर यतस्या जीवने सामञ्जस्य विधेयम् । प्रभवति कश्चिच्चेत्स्व हृदयादामूलमुच्छेत्तु वैरभावम्, शान्तश्चेद् रागो द्वेषो वा, तस्य सपकदिव विगलति रज परस्य घातवस्यापि । नास्ति तत किमपि भद्र-तरम् । न सम्भवति चेन्न स्वार्थाय पर-पीडा कार्या । अधिक हिंसा-मयस्याचरणस्य समक्षमत्पीयो हिंसावत् कमणो ऽनुष्ठानम् । परस्यात्माचारादबलस्य रक्षणम्, अन्यायस्य प्रतिरोधो ऽप्यहिंसैव । सत्यपि प्रतीकार-सामर्थ्ये प्रतिविधानं हिंसाया अप्यहिंसा । एवमहिंसा सबलस्यायुधम् । निबलस्यापि शान्त भावेन निर्वरेण चान्याय मणो परस्य हृदय-परिवर्तनं सम्पद्यते ।

वस्तुतः 'घातन प्रतिभूतानि परेषां न समाचरेत्' इति तावदहिंसायास्तत्त्वम् । एतादृशाचरणे न कश्चिद् विरुद्ध्येत न च हिंस भावो जागृयात् । स्व-मनोगता हि हिंसा प्रतिहिंसामुत्पादयति । नहि जातु बलेन सम्भवति हिंसा निवृत्ति । अग्निना न शान्त्य-

त्यग्निः । जलमेव तदयंमपेक्ष्यते । मंत्री च सर्वथा शीतलमुदकं यत् परिपन्थिनामपि शमयति मनांसि द्वेष-दहन-दग्धानि । एवं यथाशक्ति हिंसकता-वर्जने हिंसा-मूलानां च परित्यागे समाजस्यैव प्रति-भूतिः सम्पद्यते । कुतस्तदा वैरम्, क्व गमिष्यति घृणा, कुत्राश्रयं भजिष्यति हिंसेति को जानाति । अतएवोक्तं बुद्धादिभिः—

'अहिंसा परमोधर्मः ।' धर्मश्च विश्वस्यजगतः प्रतिष्ठा ।

तदर्थं सर्वधर्मानुयायिभिरहिंसाऽचरणं विधेयम् । स्व कर्तव्य-पालने धर्म-रूपे न हिंसा भवति, इत्यप्यवधेयम् । नहि प्रतिहिंसामुद्भावयति सा । इदमेवाहिंसायास्तत्त्वम् ।



## वासुदेव जरा कण्टम् ।

'मह ! प्रभो ! कीदृशीं दशां प्रापितोऽस्मि ? वयते वक्ष सीदन्ति नाम-  
सर्वांगणि, न स्फुरतो हस्तौ कर्मणि, न प्रसरत पादौ भुवि, न गच्छति दृष्टिलक्ष्ये,  
न श्रुणुत शब्द कर्णौ, क्षीयते घ्राणशक्ति, अपचीयते वलम्, न परिणमति भुक्तम्,  
एषते ऽनुदिन वायु । किं वक्ष्यामि ? अपगलित-दशन स्फुटितजलबन्धुकमिव जात  
श्रवलाक्षा-विलम्ब मुखम् । उपचित-श्यामलिम कान्तारावटाम्भेऽक्षभूपम्, विगत-  
मसृणिमानो गाढगर्तो घट सर्परायेते वपोली, जरत्पारावत-पक्ष धूसरे क्लुपितापाङ्गे  
दग्धकपर्दकायेते कर्नीनिवे, रोम सन्तुले घर्षं रायितस्वने दृश्येते तृणजालजटिले नासिके,  
घनी-वन्धिता तिलकालकाचिता श्लथत्वक् दरहीखंडरा लूनावशेषकाण्डा क्षेप्रस्थलीव  
प्रतिभाति तनु, भग्नमेहदण्ड कृष्टसारासन इवाभाति पृष्ठवश, शिथिलवसन-वेष्टिते  
दुष्क वशयष्टी इव प्रतीयेते जघे, नटडमरूरिव नृत्यति कम्पमाना शीवा । गतावधि,  
मतावधि, वचने ऽपि श्रवणोऽपि, स्मरणोऽपि भवति सदा स्खलनम् । नाधुना करोति  
कर्णे सुत, न सम्प्रति तिष्ठति वचने पक्षी, नेदानो सहते दर्शनं स्तुषा, न परामृशति  
हितं बन्धुवर्गं । कोलेयकस्येव पलितखण्ड-मात्र प्रयोजनस्य न स्ति गृहे कश्चिद्वादर ।  
किं करवाणि ? वक्ष वा गच्छानि ? क वा शरणं यानि । वञ्चितोऽस्मि मृत्योरपि ।'  
इत्थं भवति शोचनीयावस्था जराजीर्णकलेवरस्य मनुजस्य ।

दशामिमा गमिने शरीरे क्षीयते 'सकलमपि सनिहित शक्ति-पुञ्ज परमनुदिन-  
मेयते वृष्ट्या । उक्तं च—

जीर्यन्ते जीर्यंत केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यंत ।  
जीर्यंतश्चक्षुषी श्रोत्रे, तृष्णंका तरलायते ॥

तथा च—

अङ्ग गलित पलित मुण्ड, दशनविहीन जात मुण्डम् ।  
वृद्धो याति गृहीत्वा दण्ड तदपि न मुञ्चत्यशा विण्डम् ॥

अवाधमेयते वृद्धस्य वृष्ट्या, प्रगुणो भवति सुत दारेषु मोह, वाधुंषिक कुसीद-  
वद् वर्धते प्रतिदिन कोप, करपुटाकलितसिक्तानिम्बर इव परिहीयते दिने दिने शक्ति,  
तरगिणौतरगभगीभन्नपुलिनकपल्पो लघीयान् जायते ऽबहमादर । दशमीहृत्क इति,  
वृद्धापसद इति, जराविकलमतिरिति च सोल्लुण्ठ हस्यते वार्धक्यग्रस्तो जनेन ।

महान् यद्यपि दीर्घजीवनकृतो ऽनुभवो वृद्धस्य कल्याणाय कल्पते शिघ्रनाम्, तथापि न त आद्रियन्ते योवन-मद-भक्त-भनसो वाद्वैक्य-विजृम्भितमिति वदन्तः ।

क्षीणे वयसि जीर्णे वयुषि च बहुधा भ्रश्यते मतिरपि प्रवयसाम् । तदा ते विस्मय-करं मील्यमनुतिष्ठन्ति । बहुधा रोगादिकलान्तशरीरास्ते खिलीकुर्वन्ति सकलमपि परिजनं निजया विचित्रया वृत्त्या । वर्तमाने ऽसौभमाने भीतिकता-प्रधाने युगे दुरवस्थे च वृद्धानां पुत्रसाकृताथंजातानाम् । परिणीत एव सुतः परित्यज्य पितरो वात्सल्य-निभंरौ पृषणेव दासं करोति पत्न्या सह । यावद् वर्तते तयोरधिकारे घनम् तावदेव संभवति शुभ्रया । परं न सर्वे ऽपि लक्षाधीशाः पुष्कलघना वा येन्नाम स्वाधिकारे घनं रक्षेयुः । तनयानां दयामात्रमाश्रयन्त एव वृद्धा यथाकर्यंचित्कालं व्यत्यामयन्ति । परं तामवस्थां प्राप्ता प्रप्यमी नोपहास-योग्याः । सेव्या एव सुताना महतो ऽनुभवान् सौकोपकाराय रक्षन्तः । परं नायमादर्शः पाल्यते जनैः । अतो जरा-जीर्ण-जनानां दुर्दंशैव समाज इति कष्टं जरा ।



## कष्टं निर्धनजीवनम्

सुखदुःखमकरेऽस्मिञ्जीवने दारिद्र्य नाम वृष्टि-विरहितो दास्यो वक्ष्यनिपातः, धातापूर्वकः, घल्प-प्रवेशः, भ्रमह्लि-स्पर्शो दुःमहो दाहः, अरस्तुदर्शनश्चुरिकापातः, प्रद्वण-भूयिष्ठ कुष्ठम् । कस्नावदस्मिन् जगति दीर्घत-विलीकृतो यः सुखं जीवति ? चिन्ता-दाव-दरुण-मनसा दरिद्राणां घस्तुनो न जीवनम् जीवनम् ।

नि साध्यते तं प्रयोजनमिह विविध-भार-राशि-सरसोऽवृत्तेऽपि भुवने ? सर्वाप्यपि विकास-साधनानि श्रीतान्मपहृतान्यधिवृत्तानि च धन-पनिधिः । तेषां शिक्षा सुरस-रसायनायिते-भोग्यपुष्टवपुषु कुट्टिमेषु व्रीडन्ति परं निर्धनानां पृथुका मुष्टि-मित-पृथुव-कण्ठेभ्योऽपि रुदन्तः शुश्रूषाम-वण्ठा बाल्य एवानुभवन्ति चिरनिद्राम् । न तेषां शिक्षा नापि दीक्षा, न सस्कारः कुतो मयस्कारः, न परिधानम्, दूरे वेशविधानम्, नोदरपूतिः यव भोगकृता स्फूर्तिः । सञ्चिता अपि द्रव्यबहिष्कृता न मानवोचितं जीवनं जीवन्ति धनहीनाः । सर्वाप्यपि विकास-क्षेत्राणि न तेषामासाप्रदानि ।

ध्यायति 'घसन्तः मयैषामुल्लासकृत् । श्रीष्मन्तुं नानादेशं पर्यटनीरमुक्थमानयति, वयंतुं कामयति ताप रवि-करजेन सह मानसमपि, शीततुं सन्दिशति विविध-भोगायतनता वपुषु उल्लास्य हेतुता च । परं निर्धनानां कृते विषद-वक्ष-पातनमेवैतदसर्वम् । निदाधे प्रखर-कर-कर-दाहदाघा, प्रावृषि निरन्तर-वृष्टि-जलधर-धारा सारैर्ध्वस्त-धारणा, धीति च काले शिशिरस्तर-समीरण-वेपमान-जडीवृत्ताङ्गा प्रज्वाल-जठरानल-पीत-शोणिता न जातुचित् विन्दन्ति धर्म-लेशम् । उक्तं च केनचित्—

रात्रौ जानुर्विवा भानु कृशाशु सान्ध्यमोर्द्ध्वो ।

एष शीत मया नीतः जानु-भानु-कृशाशुभिः ॥

दारिद्र्य-विलीकृते जीवने स्वजना अपि द्रुहन्ति, मित्राण्यपि दास्यन्ते, जातयोऽप्यरातीयन्ते, पत्नी सपत्नीयते, माता विभातरति । तथाहि—

धम्बा तुष्यति न मया न स्तुष्या साऽपि नाम्बया न मया ।

अहमपि न तया न तया, यद राजन् कस्य दोषोऽयम् ॥

महतोऽपि कुटुम्बस्यैकस्मिन्नघावेव कक्षे निवासोऽस्तितु लब्ध —

तस्मिन्नेव गृहोदरे रसयती, तत्रैव सा कण्ठनी

तत्रोपस्करणानि तत्र शिशवस्तत्रैव धास्य स्वयम् ।

सर्वं सोढवतोऽपि दुःस्थगृहिणं किं ब्रूमहे तां दशाम्  
अथ श्वो-जनयिष्यमाण-गृहिणो तत्रैव यस्कु यति ॥ (बंनतेय कवे) ।

साधनानामभावे तु तद्दारिद्र्यमतिशयेन दुःख-प्रदं सम्पद्यते—

वृद्धोऽन्धः पतिरेव मञ्चक गतः, स्थूणावशेषं गृहम्  
कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुशलिनी वत्सस्य धार्ताऽपि नो ।  
यत्नाहसञ्चित्तल-विन्दु घटिका भग्नेति पर्याकुला  
दृष्ट्वा गर्भं-भरालसा निजवधूँ श्वश्रूँश्चिरं रोदिति ॥

निधनश्चारित्रधनोऽपि सर्वे सन्दिह्यते, सर्वेऽपराधास्तत्र सभाव्यन्ते, अलीकोऽपि  
दुर्नयारोपस्तत्र सत्यायते । न स क्वापि शान्तिं लभते । नष्टप्रायता तस्य । तथाहि—

दारिद्र्याद्धिमेति, ह्यी-परिगतं सत्वात्परिभ्रश्यते,  
नि सत्त्वं परिभूयते, परिभवान्निर्घेदमापद्यते ।  
निर्विण्णं शुचमेति शोकनिहतो बुद्ध्या परित्यज्यते,  
निर्बुद्धं क्षयमेति, हा निघनता सर्वाग्दामास्पदम् ॥

अस्यैव दारिद्र्यस्य कारणात् परेषामवमानना तूष्णीं सङ्गते, निकृष्टमपि  
धर्मं क्रियते, पापेऽपि चरणो निक्षिप्यते, नेष्टुर्मूरीक्रियते, कारुण्यं धिक्क्रियते । पिता  
तिरस्करोति सुतम्, भगिनी धिक्करोति सोदरम्, जननी न्यवकरोति तनयम्, पत्नी  
धापाकरोति पतिम् । दृश्यते च, अनेन विवशीकृता पतिव्रता अपि पराङ्मता भवन्ति,  
सवित्री मुत विक्रीणाति, पिता निहन्ति तनुजम् । किन्तज्जघन्यतरं कृत्यमस्माद् यत्स्व-  
सुता भगिनी बल्लभा वा धनिना मन्मथज्वालाया इत्यनीक्रियते । अस्यैव पापस्य  
कारणात् पृष्णितामपि याचना-वदर्थता परावहेलनामपि यजन्ति जना । न केवलं  
जन्म-दुर्गता, अर्यवन्तोऽपि पदधादर्थं विवला मानवास्तामेव दुरवस्थामनुभवन्ति ।  
उक्तं च—

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम,  
सा बुद्धिरप्रतिहता, वचनं तदेव ।  
अर्योऽप्येव विरहितं पुण्यं स एव  
भिन्नं क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥

पर्येतनोक्तान् विविध-भोग-भाजनानि दीनं स्वप्नेऽपि नाम तं सह तुल्यति  
निजामवस्थाम्, बन्धनायामपि सभावयति तं सामान्यम्, परं न जानुचिदनुभवति  
फतिमताम् । स न एवोक्तम्—

'उरपापोर्याय सोदते हरिद्राणां मनोरया ।'

न तेस्रनी प्रभवति कृत्स्नशो यगुंयितुमस्य दीर्गत्वस्य दोषान् । सर्वेषा जीवन्तो-  
ऽपि मृता एव जना भवन्ति खिलीकृता एतेन । तत

*'Poverty is a curse'*

(दारि-द्रयमभिशाप एव)

इपमांग्वोक्तिरपि सगच्छते । तेन च सत्यमेव—

*'कष्ट निघ्न-जीवनम् ।'*

## चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।

जीवनमिदं तरगावर्त-बुद्बुद-सकुलाम्बु सनिभं नित्य-परिवर्तमान-सम-विषम-  
दशा-परिणाम-कटुकं नव-नवानुभव-शबलितम् । न कोऽप्यत्र शश्वदानन्दं कष्टं वाऽनु-  
भवति नियमेन । अथ सुरामुर-दुर्लभान्भोगान् भुञ्जानोऽपि, सुधा-सार-पूगापिता-  
न्यदार्यान् स्वदमानोऽपि परिमल-ललित-कुमुद-पटल-मसृण-शय्याभिशयानोऽपि जन-  
श्च कथं भवितेति 'को वक्तुमीष्टे ? महातरु-स्कन्ध-दोलान्दोलन-दुर्ललिता वात्येव  
घनाघनैरनारतं नियतिरियं क्रीडति प्राणिना भागधेयं । भ्रूकुस इव प्राकृत-मनोरमण-  
निपुणा, पारदारिक-विट-वञ्चना पटीयसी योपेव विविध भूमिकावगाहिनी क न प्रतार-  
यति पुरुष-विशेषं कमला । रजनीव चन्द्रकान्ता परिहसतीव पक्षान्तरेण रञ्जयन्त्यपि  
स्फुटं सहस्रोपनतं विपादा मानव श्रौ । चञ्चलेषु रमयति नर परं कथयति च कचिद-  
पाङ्ग-भङ्ग्या । कलित-दिवस-मुखरागा सावित्रीव विभा हासाभिलक्ष्य-दन्तुर-मुखा  
सुदर्शना, भोगाभिराम योर्निराहृतं सर्वंस्व राजकान्ता संन्यव्रज-भूषणा सूदकैव परि-  
लक्ष्यमाणा निसर्गं प्रेम-भर-मन्थरेव च स्थिरीकृताऽपि न नियतमनपगामिनी साम्राज्य-  
लक्ष्मी । अचिन्तितोपगतान्यपि देवानुकूलता प्रकटयन्त्यपि दुष्परिमेयानि लोपन्ते सहसं-  
बन्ध्रंजालिक-क्रीडितानीव वैभवानि ।

विपरीतं चास्यानुभूयते लोके । घ्राजन्मनोऽविज्ञात-मुखोपाधय, रज वणा इव  
सुठन्तो जनानां पादयो, कुक्कुरा इवाहिण्डमाना द्वाराद्वारम्, अपारयन्तं परि-पूरमितु-  
मुदर-दरीं विडम्बनामात्रं मनुष्यताया कालान्तरे लक्ष्यन्ते धिमकुर्वन्त इव कुबेर-  
मपरिमितं विभवै ।

वृमि-नुत्पतयोपहसितोऽद्यतनो जनो भोक्तुं क्षमो भविष्यति सावंभोम राज्यम् ।  
इह भवति मुहूर्तेन राजिकावणं क्षितिधरोपमं क्षितिधरश्च व्रजति राजिका-वणताम् ।

'यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति, यच्चैतसाऽपि न गतं तदिहान्युपैति ॥

प्रातर्भयानि वसुधापि चक्रवर्ती सामं व्रजामि विविनं जटिलस्तपस्वी ॥'

इत्यं न वस्यच्चिन्ताऽनुभा वा दशाः श्येयसी । जीवनस्य सारसर्वं तदा  
पर्यायं दुःखानि सुखानि चापतेयुश्चेत् । उक्तं च—

'सुखं हि दुःखाप्यनुभूय शोभते घनान्यकारेच्छिव दीप-वर्शंनम् ।'

यया सकृत्प्रिया विरहमनुभूय सगतस्तयाऽधिका प्रीतिमनुभवति प्रियाम् ।  
 नैसर्गिकीय गतिं सुख-दुःखयो पर्यायस्य पातिनी । अराणि यया रथचक्रत्योच्चैरथश्च  
 यान्ति, तस्यैव समा विषमाश्च दशा भवन्ति प्राणिनां जीवने । यया भास्योदितम्—

‘कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना चकार-पङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ।’

(स्वप्न-वासवदत्ते)

कालिदासस्य च—

‘कस्यात्पन्त मुखमुपनत दुःखमेकान्ततो वा  
 नोचंगं हृद्युपरि च वशा चक्रमेमि-रुमेण ॥’ (मेघदूते) ।

लौकास्तु नेत्यं विचारयन्ति । कुल पद पुरुषार्थाधिगत विभूतय कदाचिद् यदि  
 पतन्ति सकट महोदधौ, तरणापटव इव सहस्रा भवन्ति विकला न च क्षमन्ते शान्त्या  
 त काल यापयितुम् । प्रावृषेण्या सरित इव क्षिप्र भवन्त्युद्वेला सपरसूतौ क्षानता च  
 दधति निदाष इव कृच्छ्रावसरे । न ते चिन्तयन्ति यन्मकार्तिकीय स्थिति ।

कल्याणी वत गाथेय लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नर षपंशतदेपि ॥ (वा. रा सु.)

न सर्वदा वस्यच्चिज्जीवने केवल दुःख सुख वा निहितम् । अथ यदि सकटानि  
 द्रवो नियत सुख भविता । सधनासु घनटास्वपि विद्योतते विद्युत् ।

“If winter comes, spring cannot be far behind.”

(शंले)

अतो धैर्यं धनं भूत्वा जनैर्न तावद् विभवेषु प्रमदितव्यं न वा विपदि भेतव्यम् ।  
 सुखे दुःखे दुःखे च सुख निहितमिति श्रुत्वा तयो । न कस्याऽपि वैभव सदा तिष्ठति,  
 किं मूलस्तद्दिदपो विधीयेत ? नापि शाश्वतमत्र दुःख यद् विलोभ्य व्याकुलतां भङ्गन्ति  
 लोका । अथवा साधूच्यते—

धीरथ सास न लेह्य दुःख, सुख साईंहि न भूल ।

‘दई दई क्यो करतु है, दई दई सु कबूल ॥ (बिहारीलाल)

अत सत्यमेवोक्तम्—‘चक्रवत्यरिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥’

## ( भारतीय-संस्कृतौ स्त्रीणां स्थानम् )

जीवनस्य तावद् द्वौ पक्षौ पुरुषार्थो भावना च । तत्र प्रथमस्थाश्रयं पुरुष  
अपरस्य च नारी । तयोरेक्येनैव जीवनस्य पूर्णता । सम्यक्तमाजे स्वीकृतऽपीय  
स्थितिर्बहुत्र विसर्वादिनी । अतो मूलदेव विद्यायते कीदृशी सा भारतीय संस्कृतौ ।  
किमारम्भतो गरीयसी विपरीता वा ।

भारतीयऽसंस्कृतिश्च न मूलतोऽद्यतनी । प्रथमं वैदिकी पश्चाच्च सा पुरा-  
णोक्ता पद्धतिमनुसरति । पर प्राचीनतमाकालात्तस्या नार्या स्थितौ यानि परि-  
वर्तनान्यभूवन् तान्यत्रैवस्मिन्नेव पद्ये भङ्ग्यन्तरेण वर्णयन्ते—

पुराऽभूवस्माकं प्रथममधिभिन्ना तनुरियम्,  
ततो नु त्वं प्रेषात् वयमपि हताशा प्रियतमा ।  
इदानीं नाथस्त्व वयमपि कलत्रं किमपरं,  
हताना प्राणानां कुलिशं कठिनानां फलमिदम् ॥

एतदनुसारेणादौ मानव जीवनस्य पूर्णतैव नार्याऽभवत् । यद्यपि तस्या सृष्टि-  
सन्तति प्रसवायैवासीत्, पर तदाऽऽर्याणां वीरपुत्र प्राप्तिरेव परमाऽऽशाऽभूत् । वस्तुत-  
स्तास्कालिक आदर्श एव सन्त्ये दारपरिग्रह । पर नैतेन तस्या अपत्य प्रसव मात्र  
मूल्य बोध्यम् । साऽगृह्यत सहधर्मं चारिणीत्वेन । तदानीं वधूरभूत् मुमगली । न  
यद्यपि कन्याजन्म प्राप्यंत पर हस्यते क्वचित्, पुत्र शत समकक्षा सुता वसिता । न  
तया विना यज्ञस्य पूर्तिरमन्यत । लक्ष्यते च तदा पुरुषवत्तातामप्युपनयने वेदाध्ययने  
चापि वार । \* लोपामुद्रा घोषा, विश्ववारा च मन्त्र-द्रष्टृय, गार्गी च ब्रह्मवादिनी  
वभूव । आदौ कुलस्य गणना मातृमूलाऽभवत् । 'मातृमात् पितृमानानाचार्यंवात् पुरुषो  
वेद 'मातृदेवो भव', 'पितृदेवो भव', आचार्यदेवो भव', इत्यादी मातृरूपेण नार्यैव  
प्रथममादरपदमभवत् । 'कन्यारस्त्रं दुष्कुलादपि शाह्यम्' इत्यादिवचनं स्त्रियो जाति-  
कृताऽयोग्यता न-सिद्धयति । पत्युर्बरेणै सा पितृप्रदेयाऽपि स्वयंवराऽप्यासीत् । क्वचित्त  
प्रदाने तस्या अनुमतिरपि ग्राह्याऽभूदिति दृश्यते ।

आसीत् स्त्रीणां पूर्णा शिक्षा-व्यवस्था । चतुःषष्टि कला, कामशास्त्र, वेदा,  
वेदाङ्गानि च तां प्रथमधर्मत । पश्चादेव 'स्त्रीभूदौ नाधीयात्ताम् एतादृशी व्यवस्था  
ऽभवत् । नाभूत् पत्यु स्त्रीत्यागाधिकार । भरणपोषणार्थं च पत्या तदर्थं द्रव्य

देयमासीत् । पत्युं रणत्वे, नपु सन्त्वे चावर्तत तस्या देवरादिवरणाहेता । भासीत्तदा  
गृहस्य सुखं शान्तिरश्च गृहिणीसौख्याश्रिते । उक्तं च मनुना—

नार्यस्तु यत्र पूजयन्ते रमन्ते तत्र देवता ।

यत्रंतास्तु न पूजयन्ते सर्वास्तत्राऽफला क्रिया ॥

स्त्रीणामासीत्पतिव्रतात्व धर्मं पर पुरपाणामपि पत्नीव्रतत्व वृत्त्यमभूत् ।  
पुराणकालेऽपि न सर्वथा परिहीणा तासा दशा । पुरुषे परब्रह्माश्रयता स्वीकृते नार्यपि  
तस्य शक्तिरिति पूजितैव ।

'देव्य समस्तास्तव देवि भेदा स्त्रिय समस्ताः सकला जगत्सु ।' तदानी-  
मपि तासा हितरक्षण भर्तुः कर्तव्यमासीत् । शिवस्मार्य-नारीद्वरत्वेन बर्णने स्त्री-  
पुष्पयोरियमेवाभिन्नता विवक्षिता । तदा यद्यपि—

पिता रक्षति कोमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रो रक्षति यादृश्ये न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

एतादृशी व्यवस्थाऽविद्यत पर न नारीणा विकासस्याऽभावोऽभूदिति ध्येयम् ।

'गृहिणी, सचिव सखी मित्र प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।' अजस्यास्मिन्

विलापे तात्कालिक नारीविषय दर्शनं दृश्यते । तदानीमपि विज्जका, विकटनितम्बा  
वरदाम्बिकासदृश्य कवयिष्योऽभूवत् । मध्यकाले तु नार्यो भोगस्य प्रधान साधनम-  
मन्यन्त । बालविवाहेस्तासा विकास एवाक्यते । यवनानामाक्रमणैस्तासा पावन  
ताऽहीयत । कालक्रमेण जातेषु जनेष्वशिक्षितेषु, ता प्रति सर्वाणि कर्तव्यानि व्यवहानि  
पुरुषैः । पादुकेषु साऽगम्यत तैर्यथाकाम चागह्यत । परमय प्रभावो यवनसंस्कृत्या यत्र  
नार्यो मूल्य वासनापूर्तिः सन्तानोत्पादनमात्र च—

'उपयन्तुहि वारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ।'

(शाकु ५)

इति भावना च विकारमेवाभजद् येन स्त्रीणा जीवनमतिशोचनीयतामगात् ।  
एव भारतीया संस्कृतिवैदकालिकी पौराणिकी च न नारीणा विषय उदास्ते । न सा  
सिद्धान्ते तथा तिरस्करणीयोपेक्षणीया च यथा समाजे प्रवृत्तिरुपलभ्यते । अथ शिक्षिता  
भारतीया, स्त्री, पुत्र, स्वतन्त्रिकारणैः तिरस्म्यते, सर्वोपेक्षिते, श्रेष्ठेषु वस्त्रेषु, प्रवेशे, । विद्वद्भ्योऽ-  
कृता तस्या सफलताऽपि अनर्हता विधानेन, नाशिता, पर जागरणमिदं पाश्चात्य-  
'सम्यतामूलम् । अत काम सा स्वकीयमपहृतप्राय गौरव पुनर्भजते पर तथा प्राय  
पावनता स्वकीया व्यवर्तते । नाथ सा पूर्ववच्छील गणयति ।

एव प्रवृत्तिर्भाग्ये भारतीया संस्कृतिमूलतो नारी प्रति न सकीर्णा । पर सामयिकः  
प्रभावस्तामघोदशामनयत् । यद् सत्यं सैव प्राचीना संस्कृति रक्षति । तर्हि कथं तस्या

लथीयसी स्वितिः स्वीक्रीयेत । निवृत्तिमार्गावलम्बिनस्तु स्त्रियो निन्दन्त्येव । तेषां  
विचारेण ताः सिद्धिमार्गस्य बाधिका एव । कामास्त्रत्वेन परिगणितास्ताः स्वरूप-  
संपदा प्रलोभयन्ति साधकान् । ब्रह्मणो मायैवंपा या नाम स्त्री । अनया वशीकृतो न  
प्रभवति जनो निवर्तयितुमात्मानं विषय-प्रपञ्चात् । अत एव तैरुक्तम्—

शम्भु-स्वयम्भु-हरयो हरिणक्षरानां,  
येनाक्रियन्त सततं गृह-कुम्भ-दासाः ।  
साचामगोचर-चरित्र-विधिप्रिताप  
तस्मै नमो भगवते मकर-ध्वजाय ॥

भर्तृ हरिणां च निन्दितेयं कवयदचोपहसिताः ।

स्तनो मांसप्रन्थी कनक-कलशावित्युपमिता,  
मुखं श्लेष्मागारं तदपि च दाशांकेन तुलितम् ।  
स्वयम्भु-विलम्ब-करि-वर-कर-स्पर्धिजयन्तम् ।

ग्रहो निन्द्य रूप-कवि-जन-विशेषगुह कृतम् । (वै. ध. २०)

महाभारतेऽपि नारीणां महती गर्हा कृता । सांऽपि ज्ञानमार्गश्रद्धतानां  
वेराग्योद्बोधनाय । नीतिकारेस्तु क्वचित् प्रसंशाऽप्यन्त्र च निन्देति द्विधैव वक्ष्यताः ।

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।

षड्गुणो धर्मवसावश्च कामश्चाष्ट-गुणः स्मृतः ॥

“परः साहसिकाः स्त्रियः”, “मधुः तिष्ठति जिह्वाप्रो हृदये तु हलाहसम्,  
इत्यादिसिक्चनैः नितरां निन्दैव तस्या विहिता ।” परः गाहस्प्यस्याधिष्ठात्री, जीवनस्य  
सरसता, मूर्तिमती प्रीतिनारी, न. सर्वथाऽनपेक्षिता । सुष्टेनिर्माणाय विकासाय च  
प्रादुर्भाविते मात्मानः कला विश्वात्मना । कथं साज्जादरणीया-यां विना नियतिरपि  
सहसा निरन्वयात् स्वकायम् । मानवतायाः पूर्णता न सामन्तेरा संभवतीति महस्व-  
पूर्णमेव तस्याः स्थानम् ।



## आचार-प्रभवो धर्मः

भारतीय दर्शने धर्मस्य मानवजीवने निरतिशय महत्त्वम् । जीवनस्य पुरपाय-चतुष्टये धर्मस्य प्रथमं स्थानम् । न स केवलं परलोकायैवोपास्य, लोकेऽपीह तस्य नितरामपरिहायंता । तथा हि लौकिक-जीवितेऽयंस्तदाश्रितश्च काम सांसारिका भोगा इति यावद्, प्राणिनामिष्टौ । पर तयोरपि कारणत्वेनोक्तो धर्मो मुख्यः । प्रसिद्धं लोके सुखमवस्थाय परलोकैऽपि सीध्यावाप्तिरेवासुमता कामना विषयः । तत्प्राप्तिश्च धर्मानुष्ठानेनैव सम्भवति । अत एव 'यतोऽभ्युदयं निश्चयस-सिद्धिः स धर्मः' इति धर्मलक्षण-मुक्तम् । अभ्युदयो हि वर्तमान एव जीविते, निश्चयसस्य कल्याणस्य च सिद्धिः परश्च । 'भवद्भयमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्,' 'कर्म च स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते,' इत्याद्यनुमारेण च शुभस्याशुभस्य च कर्मणः कृतस्य परिणामोऽयं भोक्तव्यो जीवेनेति शुभकर्मणा फलं स्वर्गादि लोकान्तरप्राप्तिरेव । 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एव त्रयोधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामास्तभन्ते,' गीताया इति-प्रमाणेन च न धर्मानुष्ठानेनात्यन्तिकश्रेयसो मोक्षस्याधिगतिर्भवेति । तेन तस्य त्रिवर्ग-साधनता कथिता परं नैतदसत्यम् । भुमुक्षो स्थित प्रज्ञस्य स्थिरबुद्धेयानि लक्षणा-न्युक्तानि तदयंमपि धर्म-स्वरूपत्वेनोक्तानि, अतानामनुष्ठानमव मूलम् । केवलं फला-वाङ्क्षया कृतानि चान्द्रायणादि-अतानां स्वगादिभ्यः प्रयोजनत्वम् ।

धर्मस्य धर्मत्वं तु महाभारते, 'धारणाद् धर्मं इत्याहुर्धर्मो धारयते प्रजा' इत्युक्तम् । तेन प्रजानां लोके साध्ववस्थितिरपि धर्मं मूलं च । वयं तु पदार्थानां स्वरूप रक्षण-आचरणमेव धर्मं स्वीकुर्मः । न च तेन प्राचीनोक्तानि लक्षणानि बाध्यतेऽपि तु तेषामेव पुष्टिः । यथाऽपि शीतस्पर्शवत्त्वं क्लेदनं च धर्मः । तस्मिन्हीयमाने नापामप्येव भवेदिति तासां स्वरूपहानिरेव । तथैव वानं (सदा गमनम्) वायो, दाह प्रकाशनं च बह्नेर्धर्मः । तस्मिन्स्त्यक्ते वायोर्वायुत्वं बह्नेश्च वह्नित्वं न रक्ष्येन । सैव स्थितिर्निवचानाम् । मनुष्यानुष्ठेयानां जातिस्वाभाव्यादपरिहार्याणां कर्मणां करण एव मानुष्यक-रक्षा ।

सत्यं, क्षमा, धृतिः, शौचं, स्वयंभ्रातृम विनिग्रहः ।

अहिंसा समता, तुष्टिस्तपो दानं यज्ञः ॥

इति गीताया प्रतिपादितानि तत्त्वानि धार्मिकं सम्राह्याणि ।

धृति क्षमा दमोऽस्तेय शौचमिन्द्रिय निग्रह ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशक धर्म-लक्षणम् ॥

धर्मस्यैतानि दश लक्षणानि जीवनेऽनुष्ठीयन्ते चेत्तदैव धर्मस्य स्थितिर्नायथा । अतो न धारणेनैव धर्मस्य धार्यत्व धारकत्व चेष्टम् । प्रथम प्रजाभिर्घृणतो धर्मो धारयितु क्षम । तत एव—

‘धर्मं एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षित ।’

इत्यभियुक्तोक्ति सगच्छते ।

न चाहिंसादय केचित्पदार्या येषा गृहे रक्षणेन मिद्धि स्यात् । वर्तव्याना धर्मणा चरण न च वर्तव्याना त्याग इत्येव धर्मस्य स्थिति । नाचरणमन्तरा चाहिंसादिब्रत-सिद्धिरित्याचारमूत्र एव धर्म । अत एव सदाचारो धार्मिकोऽजाचारो दुराचारो वाऽऽर्थात्मिक इति वक्ष्यते । आचारोऽपि यथा देशकालापेक्षते, विपदि चापद्धर्मस्यानुष्ठान विधीयते, तेनाऽपि क्रियात्मकता (Practicalness) धर्मस्य सुतरा साध्यते । धार्मिकाणा जनानामाचरितानि दृष्ट्यैव लोका धर्माधर्मो निर्णयत । यथोक्तम्—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

महाभारतेऽपि यथायुधिष्ठिर सवादे श्रेष्ठ पुरुषाचरणस्यैव धर्म-भाग्यत्वस्वीकरण निरूपितम् । यथा हि—

“तर्कोऽप्रतिष्ठ, धृतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य मत प्रमाणम् ।

धर्मस्य सत्यं निहितं गुहाया महाजनो येन गत स पथा ॥”

गीताया वरिष्ठा देवी सपदपि धर्माचरणमेव प्रतिपादयति । तादृशान् गुणान्नात्मयावलम्बन्नेव जनो धार्मिक इति वक्ष्यते ।

‘स्वे स्वे कर्मण्यभिरत सतिद्धि सभते नर ।’

श्रेयास्व धर्मो विगुण पर धर्मास्वबुद्धितात् ।

स्यधर्मो निघ्न श्रेय पर-धर्मो भयावह ॥

इत्यपि धर्मस्याचार-भूततामेव साधयति । सयत जीवन हि सदाचारवद् भवति, सयमस्य धर्मस्याद्गम् ।

धाचारार्थं च प्राञ्ज उपादिः अनुष्ठेयानि धर्माणि । यथा संतिरीयोगीपदि—

‘वेदमन्त्राचार्योऽन्तेवागिनमनुगास्ति, सत्यं यद, धर्मं चर, स्वाध्यायानां प्रमद । धाचार्याय त्रिय धनमादृत्य प्रजागन्तु मा ध्यवच्छेत्सी । सत्यान् प्रमदित्प्रमद,

धर्मानं प्रमदितव्यम् । कुशलानां प्रमदितव्यम् भूषणं न प्रमदितव्यम्, स्वाध्याय-  
वचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्, देव पितृ कार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृ देवो भव, पितृ-  
देवो भव, भ्रातृभ्यो देवो भव, अतिथि-देवो भव । मान्यनवहानि कर्माणि तानि  
सेवितव्यानि नो इतराणि । मान्यस्याकं मुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो  
इतराणि ।

ये के चाऽऽभ्यर्च्यन्त्यासौ ब्राह्मणा, तेषां स्वयाऽऽमने न प्रशंसितव्यम्, श्रद्धया  
देयम् अश्रद्धया देयम्, श्रिया देयम् ह्रिया देयम्, भिया देयम्, सविना देयम्, अथ यदि ते  
कर्माविचिन्विता वा वृत्त विचिन्विता स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणां समाधिना युक्ता आयुक्ता,  
अलूक्षा धर्मकामा स्युः, यथा ते तेषु वर्तेरन्, तथा तेषु वर्तेया । अथाभ्यास्वातेषु ।  
ये तत्र ब्राह्मणां समाधिना युक्ता आयुक्ता, अलूक्षा धर्मकामा स्युः, यथा ते तेषु वर्तेरन्,  
तथा तेषु वर्तेया । एष आदेश एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् एवमुपासितव्यम्  
एवमु चेतदुपास्यम् ।”

एष एषाचारोपदेशो धर्मोपदेश । न चरतुत कश्चिदस्माद् व्यतिरिक्तो धर्मः ।  
सावर्भौमोऽयं न शिक्षयति परद्वयं घृणा वा । शास्त्रतस्य मानवमात्राचरणीयस्य  
लक्षणमिदं धर्मस्य । अथत्वे सम्प्रदायत्वेनोक्ता एव देशकालभेदकृता आचारभेदा ।  
मूलं तु सर्वेषां धर्माणामाचारपूतत्वम् । बौद्धानामहिंसा समता च, जिन धर्माव-  
लम्बितामपि सर्वेषां हिंसा निष्ठा, अपरिग्रहवृत्तिः । मोहभेद (मुहम्मद) प्रवर्तित धर्म  
च शुचिस्वम् (ईमान), ख्रीष्टमते (ईसाई) कारण्य मंत्र्य च तत्र सावर्भौमे धर्म  
समाविष्टान्येतानि सत्त्वानि । आचरन्तेतदनुसारेण सत्यानुष्ठानो न द्रुह्याद् भूतेभ्य  
कदाचित् ।

अथ धर्म-नाम्नैव लोका समहं नाम्ना सकोचयति । केचिदतीत गुणीन परे च  
स्थो निपय त प्रतिपादयति । इतरे तु वाचाट्टा प्रवचनेषु धर्मं पोषयन्तस्तद् विरुद्धमेवा  
चरन्ति । धर्मोऽथ लोकं सैद्धांतिकताभूमिमारोपितो जीवनाच्च बहिष्कृतः । अत एव  
मानवो हीयते मानवताया । आचरति स दानवानामाचारात् । धमध्वजा अपि  
त क्षोभ्या एव कूपितैरात्मचेष्टितं कलङ्कयन्त्येव धमम् । अतो भूयोऽपि योगक्षेम  
कामं शान्तिं कामैः पुष्टिकामैस्तुष्टि कामैश्चकामं श्रीकामैश्चाऽऽमेवो धर्म आचारेण  
जीवते । तदेव तेषां क्लेशनिवृत्तिः सम्भविष्यति नायथा ।

## आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः .

अत्र संसारे विविधप्रवृत्तिमतां प्राणवतां वसतामेकत्र समाजे भवन्ति मियः संव्यवहाराः संसर्गमूलाः । ते च भद्रा'अभद्राश्चेति नैकविधा लोकानां प्रकृतिवशात् । केचित् तावन्निर्सर्गैव पापाणा इव कटुस्वनाः, कण्टकवन्मर्मच्छिदः, मशका इव कर्णैजपाः, मत्कुणा इव पररक्तलोलुपाः, सर्पा इव छिद्रवृत्तयः, उत्पाता इव हानिकराः, अङ्गारा इव दाहकाः, उल्मुका इव क्लुपितमुखाः, सूता इव कृतजालप्रपञ्चाः, वृका इवोदरपरायणाः सखीनां रिपूणां च हानिकरा एव सिध्यन्ति । परे तु स्वप्नेऽपि न चिन्तयन्तोऽन्यस्याशुभं सर्वेषां हितायैव चेष्टन्ते । तत्र साधुमार्गेण तितिक्षाबलम्बने सति पूर्ववर्णितानां खलानां साहसस्य वृद्धिरेव भयतीति न तान्प्रति सन्नीते. प्रयोगो युज्यते । तेषां कृते तु कूटनीतिरेव प्रदर्शिता . नीतिविद्भिः ।

नीतिप्रयोगस्याधिकारिणः केवलं सन्तो येषां हृदयं स्फटिकोपमम्, कर्माणि करतलामलवत् स्फुटानि, तदनुकूलाश्च मुधामुचो वाचः । न स्वप्ने ऽपि तेषां मनो वचः कार्ये वा छलं स्पृशति । न ते स्वप्ने ऽपि परानिष्टं भावयन्ति. परैः पीड्यमाना अपि सुखयन्ति जगत् । उक्तं खलु तेषां कृते—

पाटीर ! तव पटीयान् कः परिपाटीनिमामुरोकतुंम् ।

यत्पिपतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोवि परिमलंः पुष्टिम् ॥

तेषु प्रयुक्ता नीतिः सुक्षेत्रे कृपिरिव सुफला सम्पद्यते ।

यद्यपि सर्वेषां साधुदर्शिनो महात्मानो नालोचयन्तः खलानां छत्रप्रदानां कुत्सितानि चेष्टितानि, तानुपबुवंत एव, परं न तेन कश्चिरलाभः संभवति । दुष्टा न बोधिता अपि बुध्यन्ते, शिक्षिता अपि शिक्षयन्ते, संभाविता अपि सक्रियन्ते, पाठिता अपि पारुयन्ते । तेषां प्रवृत्तिस्तु नलारोपितं स्वपुच्छमिव न स्नेहनादिना मुनमा । दण्ड एव तेषां विनेता, सङ्ग एव तेषां साक्षा, भयमेव तेषां शास्त्र । सामवादस्तु चाङ्गताऽमीपामपेततराम् ।

बहुधा खलंः कुटिलमतिभिः सह कृतस्य सद्व्यवहारस्य भूयात् दुष्परिणामोऽनुभूयते । अक्षमाययन्तः प्रतिक्रिया परस्मात् भूयोऽपि द्विगुणतरमग्याय्यमाधरन्ति, दीर्घस्यं सतो मग्यमानास्तेन श्रीडन्ति । पीरुपे ज्ञाते सति गूढनम्रा इव बहिः सस्यं

प्रदस्यन्त पश्चात् द्विदान्वेषिणः समये प्रहरन्ति । न तेषां प्रतीवारस्तदा सम्भवति ।  
एतच्चोक्तं भारविणाऽग्राधारणप्रतिभाविभारविणा विराताहुं नीये—

स्रजन्ति ते भूदधिपः पराभयं भवति माघाविपुषे न माघिनः ।

प्रविश्य हि धनन्ति शठास्तथापिधानसवृताङ्गानिपिता इवेषवः ॥

कठु सत्यमिदं प्रमाणोऽश्रियते भारतस्यैतिह्येन । तपोधना शान्तिं शस्त्रा  
क्रययन्तु पाषाणैः सततमवाध्यन्त । राज-खड्ग एवाभूत् तेषां दास्ता । धर्मप-  
पयिषा पाण्डवा कुटिलमनिभिर्घातं राष्ट्रं सदाऽनुचन्त । महाभारत युद्धमेवाभूत्  
तेषां चिक्वित्सा । ग्रीस्य आक्रान्ताऽनक्षयेन्द्र (सिवन्दर) पुरणा मुद्देन समाहित एव  
परावर्तत । तस्य सेनानी शल्योरा (संल्यूकस) अपि मोयंतम्राजश्चन्द्रगुप्तस्य निशित-  
सङ्घं धाराजले निर्वाप्य स्वदिग्विजयीयामयं प्रतापम् दाशाम । मिलिन्द (मीनेण्डर)  
पुष्यमित्र पौत्रेण वसुमित्रेण निगृहीत एवात्यजद् भारतजयोद्योगम् । साध्वर्तत—

कृते प्रनिष्ठत कुर्यात् हिंसके प्रतिहिंसनम् ।

न तत्र दोषं पश्यामि शठे शठ्य समाचरेत् ॥

ये तु न तथा विदधति भुञ्जत एव ते दुष्परिणामाद् । पाञ्चानदेश्या जयपाल-  
प्रभृतयोऽप्योत्स्यन्त चेन्नाहामदेन गजनीपतिना, नात्यदमच्चेच्छाहाबद्धीन दिल्लीश्वर  
पृथ्वीराज प्रथमविजयेऽपि न सनधास्यन्त यदि मुगलं सह भारतीया क्षत्रिया  
प्रजाश्च, न भारतमपि पराधीनताकालुष्यवल्गुपितमभविष्यत् । राजनीती तु भवति  
चपेटिकाया उत्तर मुष्टि-वर्षं इष्टिकाना चाश्मवृष्टिरेकस्यापकृतस्य शत प्रत्यपकृतम् ।  
अद्यापि भारतीया शासका कुटिलं पावस्थानीयैश्चीनैश्च सह मैत्रीमेव दर्शयन्ति,  
तं कृतानपकारान् मर्षयन्ति, तस्यैव फलितं महति भागे चीनानामधिकार, पाक  
स्थानस्य च स्वार्थसिद्धिः । न ते विभावयन्ति 'पयं पानं भुजगानां केवलं विषवधनम्'  
इति गरलदन्तभग एव तेषां चिक्वित्सा । अन एवानुदिनं परामव ।

वस्तुतः सामकाले साम्नं प्रतापकाले तु प्रतापस्वैवाश्रयणं भवति नय ।  
दुर्वला अपि पराजीयमाना शक्तिं ससह विधाय कालांतरे विजेतारं प्रहरन्ति नाशयन्ति  
च तम् । कण्टकं तावत् कण्टकेनैवोद्ध्रियते । हस्तेनाग्निमृष्टं तु गहनं प्रविशति प्रकोप  
च कुरते । दूषितं रक्तं शिरावेष एव प्रतिक्रिया भवति । न जाल्मा (जालिम) जातूप-  
क्रियमाणः अपि शाम्यन्ति । विभेति जनं पौरपाधिहृदाद् एव । दाक्षिण्यं भजन् रवि-  
रप्याश्रयति मन्दप्रतापताम् । भवत्यात्मभाषायामपि तावदाभाणुकम्—

'Tit for tat'

अतः साधुक्तं श्रीहर्षेण—

'आजंघ हि कुटिलेषु न नीति'

## महान्महत्येव करोति विक्रमम्

इह जगति भवन्ति प्राणिना मनोज्ञकृता विचारास्तदनुकूलाश्चाचाराः । प्रतिक्रमति तेषामाशयः कर्मसु ; अतो येषां कर्मसु, वचनेषु व्यवहारेषु च गौरवं दृश्यते त एव महान्तः । महत्त्वमधिथयति तेषां सत्त्वम् । नानुकतुं क्षमस्तान् निःसत्त्वः । तथाहि—

व्यालोलकेसरसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदधौ यदि इवा ।

मत्तेभकुम्भतलपाटनलम्पटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥

महत्त्वं च तेषां प्रतापाश्रयम् । पौरुषेणैव तेज्जयन्ति राज्यम्, उपहसित-सुरलोक-सपदः संपदः । दृष्टिर्हि तेषामुत्कर्षगामिनी । न कदाचित्परिभवं सहन्ते परस्मात् ते । विप्रकृतास्त्वरितं ते तेजोऽधितिष्ठन्ति ।

ज्वलति चलितेग्धनोऽग्निविप्रकृतः पन्नगः फणां कुश्ले ।

प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात् प्रतिपद्यते हि जनः ॥ (ध. शा. ६, ३१)

परं पौरुषमाश्रयन्तोऽपि न विदधति कदाचित् दीनान्कृपाहान् स्वपराक्रमलक्ष्य-भूतान् । साटोपं गर्जति, सजघनास्फोटं तर्जयति, दर्पनिसंपत्तिपते बलिन्येव प्रयुञ्जते बलम् । भवति तेन सह युद्धे तेषां निरतिशयः परितोषः । वृषणानां तु प्रत्युत्तारणोऽपि लज्जते महान् ।

'अनुहं कुश्ले घनध्वनिं न हि गोमायु-हतानि केसरी ।'

यथा कस्यचिद् विदुषः परा प्रीतिर्मस्तिष्क-कण्ठ-व्यपनयन-पटी जटिल-ग्रन्थि-ग्रन्थिले महति ग्रन्थ एवाधीते भवति, श्रेष्ठस्य वैज्ञानिकस्य महत्याविष्कारे जायते रुचिः, गरीयाद् दार्शनिको यथा गूढतमसमस्या-समाधाने भजते सुतरां तोषम्, तथैव महान् धीरो वीरायैव द्रुहति, तमेवाक्रामति यमवलोकयति रणदुर्मदम् । उक्तं च—

दिग्गते श्रूयन्ते मद-मलिन-गण्डाः करटिनः

करिष्य. कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।

इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपम-शिक्षानां पुनरयं

नतानां पाण्डित्य प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः ॥

वस्तुतो विक्रान्तेन सह विरोधे भवति शौर्योत्कर्षः, विजये यदा पराजयेऽपि च प्रशंसा जायते । तदनु रूपतामावलम्बितुं क्रियते व्यायामः । एतेनाशक्तोऽपि शक्तता

भवति । तदर्थमेव प्रोक्तं भारविणा—

“समुन्नयन् भूतिमनार्यसंगमाद् वरं विरोधोऽपि सभं महात्मभिः ॥”

अल्प-बलेन सह विरोधे तु पराक्रमिणो लज्जं व भवति । तथाहि विजये न किमपि यत्., ‘किमनेन कृतं वराकोऽसौ जितश्चेत् ।’ यदि तु कथमपि पराजितो भवेत्तेन, अपरिमार्जनीयमयद्यो नितरामुपहासश्च जायेतेति जये पराजये चोभयतोऽपि हानिः । कालुष्यं कलंक-जनितं परिहृतुं न वीरोऽवीरे प्रहरति शस्त्रम् । लज्जते स तत्रास्त्रं चालयन् । अतएवान्विष्यति सुभट-शिरोमणिसौम्य-दप-निकयापित दोर्दण्ड-कण्डू-व्यपनयन-पटुं प्रनिभटं दूरः । तत एव वीर-भट-मुकुट-मणोर्मणनादस्योक्तिर्गरीयसी—

○ क्षुद्राः संश्रासभेते विजहत् हरयः क्षुण्णशक्रभक्तुम्भा  
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति पुनरमी सायका निष्पतन्तः ।  
सौमित्रे तिष्ठ, पात्र त्वमसि नहि ह्यपां, नग्वर्ह मेघनाद  
किञ्चिद् भ्रू भंगलीला-नियमितजलाधि राममन्वेपयामि ॥

शोभते वीरेण सहैव वीरस्य प्रतिस्पर्षिता । तदैव भवति तस्य पराक्रमस्य परीक्षा । कृपणै बल-प्रयोगः प्रयोक्तु रेव ह्यिये । न केसरी मूषिकं प्रहरति, मद-मत्त-मातग-कुम्भ-भेदेन एव तस्य परितोषः । न कदापि विद्वान् विवदतेऽप्यज्ञेन सह । न स्पधते धन-कुवेरः कमलाविलास-लालित-स्तोक-द्रव्येण सह । का तुलना सानुमतो गण्डर्षलेन सह । समबलेन सह मैत्री वरं चोभयमपि शोभते । बलीयसा विरोधे मानिनां पराभवोऽप्युत्सवार्यैव । न वीरः स्वतो दुर्बलं रोगिणं स्त्रिय शरणागतं, शस्त्र-हीनं प्रभतं क्षयानं वाऽऽक्रामति ।

युक्तिरापदि यद् गम्यः परस्तन्मानिनो ह्यिये ।

विधुर्विधुःतुदस्येव पूरुंस्तस्योत्सवाय सः ॥ (श्रि. व. २, ५५)

प्रकृतिरियं मनस्विना सत्त्वानुकूलमेवाचरितुम् । न ते जातुचिद् लघीयसि  
प्रहृषुं भुत्सहन्ते । भतः साध्विदमुच्यते—

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो  
मृद्धानि नीचंः प्रणतानि सर्वतः ।  
स हृन्निष्ठतानेव सङ्घ्न प्रवापते  
महान्महलोव करोति विषमम्”

## काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारकतीं द्युतिम् ।

सामाजिकस्य मानवस्य जीवनं मरणं च समाज एव भवति. समजोऽपि तिरश्चां तस्यात्मनीनः सम्पद्यते, किम्पुनः सजातीयो मनुष्यः । कामं स भवेत्यक्तासङ्गः कानने वसन्, तत्रापि तस्य यथाकथञ्चन संसर्गो जायत एव । तथाहि—

मुनेरपि घनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।  
उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥

यदा मुनीनामपीयं दशा, का कथा रागापहृताना जनानाम् । अतो न संभवति पर-संसर्गभावः सर्वथैकान्त-वासो वा । एवमवश्यं-भाविनि पर-सगे कस्य ससर्गं उचितः कस्य वा नेति विचिकित्सायां सतामेव सङ्गः करणीयत्वेन खलानां च परिहरणीयत्वेन प्रतिपादितः ।

आत्मनस्तावदूर्ध्वोन्मुखी वृत्तिः । काय-बलेश-कर्म-विपाकादिमये रागादिबहुले शरीरे ऽस्मिन् न जीवस्य वासवती स्थितिः । शुद्धस्य सतश्चित्त आनन्दमयस्य च ब्रह्मणो ऽभिन्नत्वेन तमेव प्रकाशमयमव्ययमनपायंमरजस्तमोमयं स्वं पदं प्रविविधुः स नितरामुद्यतते । येषां संगेन तथाविधा प्रवृत्तिर्जायति रागासक्तस्य चेतसि, त एव वस्तुतः सन्तः । येषां संगतिस्तु चेतनामहरहो ऽवपातयति महा-मोह-कदंभे पाकंपङ्के सद्विचारानव-लुम्पति, जनयति कुरिस्तान् विचारान्, प्रवर्तयति च दुष्कर्म-पथे, कारयति सकृदचिन्तितान्यपि महापातकानि, निमज्जयति दुस्तरेऽज्ञानान्धकारे विष इव परिहरणीय एव तेषां संगः । बह्निज्वाला इवास्पृश्यास्ते । नरकवासवल्पस्तन्मध्ये सवासः । क्षणमपि कृतस्तेषां संपर्को बहूनुत्पादयति दोषान्, किं पुनस्तैः सह संभाषणम्, मैत्री निवासो ऽनुरागश्च । अतः प्रतिपादितमभियुक्तः—

दुर्जनः परिहृतंध्यो विद्या ऽसंकृतो ऽपि सन् ।  
मणिना भूषितः सर्पः किममो न भयंकरः ॥

उष्णोदकस्य सम्पर्केण शीतलमपि जलं भजत्यूष्माणम् । अयस्फान्तो मणि-श्चण्ड-कर-प्रकर-प्रतिफलनेन दहनं सूते; उपलो ऽपि चेन्द्रकान्तः शशिकिरण-संसर्गेण क्षरति रपम् । सम्पर्काद् भवन्ति दोषा गुणाश्च । भ्रात्रोरेव सजन्मतोः संग-वशाद् दृश्यन्ते भिन्नाः प्रकृतयः । यथा खनु यवन-सहवास-शिक्षित-गाली-प्रदानस्य शुक्रस्य



कद्रुतीराकर्ष्यं कुपितं नृपं प्रति मुनि-वने वसतो हारीतस्य वचनम्—

गवाशनानां स भ्रूणोति वाक्यमहं हि राजन्वचनं मुनीनाम् ।<sup>१</sup>

न चास्य दोषो न च मद्गुणो वा संसर्गजा दोष-गुणा भवन्ति ॥

प्रभाव एव दुसर्गस्य तादृशो योऽनेकान् दुर्गुणान् जनयति गुणांश्च नाशयति ।

पात्रमपात्रीकुरुते दहति गुणं स्नेहमायु नाशयति ।

अमले मलं निपच्छति दोषस्वालेव खलमैत्री ॥

मतः परिहृत्य सकलाभिनययोनिं तं दुसर्गं सतामेव संगतिः कार्या यया गुणानां संचारो जायते, भ्रूणोऽपि गुणवान्, अविद्योऽपि विद्वान् भ्रूतोऽपि श्रुतवान् संपद्यते ।

जाड्यं धियो हरति, तिष्ठति वाचि सत्यम्,

मानोन्मतिं दिशति, पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति, दिक्षु तनोति कीर्तिम्,

सत्संगतिः कथय, किं न करोति पुंसाम् ॥

अन्यच्च—

दूरीकरोति कुमतिं, विमलीकरोति चेतश्चरन्तनमघं चुलुकाकरोति ।

भूतेषु किं च कर्हणां बहुलीकरोति, संगः सतां किमु न मगलमातनोति ॥

स्फुरति मतिस्तेषां प्रभावेण, उदयते कारुण्यम्, जायते कर्मसु पाटवम्, विलीयते व्यसनं दोषेषु, चलति चित्तं सत्ये, रमते वृत्तिः सुव्रते ।

हीयते हि मतिस्तात हीनेः सह समागमात् ।

समंश्च समतामेति विशिष्टंश्च विशिष्टताम् ॥

भाग्यवन्त एव सतां संगं लभन्ते, देवानुकृत्याद् वा यदा कदा जायते पर-मल्पीयानपि भ्रूयांसं गुणं करोति रसायनमिव । छायाऽपि तेषां कल्मषहारिणी जीवनरम ।

गंगा पापं, शशी तापं, दैन्यं शल्पतश्दतया ।

पापं तापं च दैन्यं च धनंति सन्तो महाशयाः ॥

नैसर्गिकी दान्तिर्भासते सतां मुक्ते, ययाऽग्न्येषामपि तापः शाम्यति । पीयूष-धारा इव वाक्छप्रनारच्योतन्ति सतो, यया प्रीयते हृदयम्; सजीवनरस इव जीव-विकासनोऽप्युषं श्रेमास्रवतीव तेषां दृष्टेयंश्च स्थावयता गलति कालुष्यं सर्वमपि ।

कौटोऽपि मुमनःसंगाबारोहति सतां शिरः ।  
पद्म-पत्र-स्थितं तोयं, घत्ते भुक्ताफल-धियम् ॥

अतो भूयसा प्रयतनीयं दुःसंगपरिहाराय । प्राणपणेनापि च कार्यः सत्संसर्गः  
यैः सह विरोधोऽपि लाभायैव सम्पद्यते । का कथा मैश्याः । अत एवोक्तं केनाऽपि—

काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारफतीं ह्युतिम् ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिशिष्यन्ते सर्वसंशयाः ।  
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्टे तस्मिन्परावरे ॥

इह जगति द्वे विद्ये निगदिते वेद्ये पराऽपरा च । तत्रापरया विश्वमिदं नामरूपात्मकं सविशेषं वेद्यते । शिष्या च 'परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यनुसारेण ब्रह्मण आत्मनश्च प्रतिपादयित्री, यदक्षरं परमं वेदितव्यं यच्च वेदविदो विदन्ति, यच्च वीतरागा यतस्य प्रविशन्ति । यस्मिञ्ज्ञाते न किमपि ज्ञातुं शिष्यते । यथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन—'आत्मा वा अरे ज्ञातव्यं, श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति । आत्मैव ज्ञानाधिकरणं परमात्मा जीवात्मा चेति द्विधा विभक्तं एक एवानेकत्वमापन्नं । भोगाधिकरणं देहमधिष्ठायाविद्याकृतं क्लेशकर्मविपाकं भुञ्जान एवास्मिञ्जगतिं विहरति स जीवात्मा मायया मुक्तोऽभावेव 'अहं ब्रह्मास्मि' 'सोऽहम्' इत्यभेदबुद्धिमापन्नं पुनरपि शाश्वतं स्वरूपं प्रविशति ।

नामरूपात्मकेऽस्मिञ्जगतिं निखिलमपि पदार्थजातं केवलं सन्मयं, चिन्मय-मानन्दमयं वा सविकल्पोपाधिकं तस्य प्रजापतेरेव व्यक्तं रूपम् । अतः न केवलमस्मिन्नापातरमणीये विश्वस्मिन्नपि केवलं रन्तव्यम् । कुलालचक्रवर्त्नित्यप्रवर्तमानस्यास्य जगतो वर्तते पश्चिन्नियन्ता येन प्रेरितो जीवनिवहो विविधानि कर्माभ्यनुतिष्ठति ।

ईश्वरं सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुंनं तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यः प्राहृद्वानि मायया ॥

परमत्र विषये द्विविधा प्रतिपत्तिः मानवानाम् । एके देहात्ममानिनः शरीराद् व्यतिरिक्तं न कमपि दृश्यमदृश्यं वाऽऽत्मभूतं मन्यन्ते, परमात्मनस्तु कथं वा । तेषां मतं भोगाधिकरणं देहोऽयमेवात्मा, भस्मसात्कृतेऽस्मिन् सोऽपि नश्यति । अतो भोगानेव ते परमार्थत्वेन स्वीकृवाणास्तत्रैव रमन्ते ।

'यावज्जीवेत्सुखं जीयेद् श्रेण कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत ॥'

इत्येव तेषां विश्वासः ।

अपरे चात्मतत्त्वं स्वीकुर्वाणा मन्यमानाश्च परमात्मसंज्ञं मन्दिरे, तीर्थे वा परिमार्गयन्ते । तेषु केचन तदप्राप्तये तनुं ग्लपयन्ति, तपःश्लेशं सहन्ते, प्रतानि च चरन्ति । वस्तुतस्तु सर्वेऽपि न यथार्थ-दर्शिनः । न स सर्वथा विस्मर्तव्यो नाप्यन्व-  
त्रान्वेष्यः । अन्तरेव स सर्वेषां रमते बुद्ध्या ज्ञानेनैव द्रष्टव्यो लभ्यश्च । तनुरियमेव हितस्याधिष्ठानं वैकुण्ठलोकश्च । यथोक्तम्—

अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोष्या ।

तस्यां हिरण्यमयः कोशः स्वर्लोको ज्योतिषाऽऽद्युतः ॥

छान्दोग्याश्चात्रामगन्ति—

‘अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्-  
दन्तस्तदन्वेष्यं तद् वाव विजिज्ञासितव्यमिति । तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं  
पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशं किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्यं यद् वाव  
विजिज्ञासितव्यमिति । स ब्रूयाद् यावान् वाऽयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदयः आकाश उभे  
अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेय समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसाबुधौ  
विद्यन्तक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति । तं चेद्  
ब्रूयुरस्मिन्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदेतज्जरा-  
माप्नोति प्रध्वंसते किं ततोऽतिशिष्यते इति । स ब्रूयान्नास्य जरयेतज्जीर्यति न वधेनास्य  
हन्यते । एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामा समाहिताः । एष आत्मापहतपाप्मा विजरो  
विमृत्युविशोकोऽविजिघ्रितितोऽपियासु सत्यकाम सत्यसंकल्पः.....’

एवं स्वान्तस्थ एष तस्मिन्कुत्र ब्रजेत्तमवबोद्धुम् ? महिमाऽस्यंतादृशो यन्नैवया  
परिभाषया निरूप्यते ।

प्रशोरखोरयान्महतो महोयान्नात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

तमब्रुतुः पश्यति धीतशोको धातुः प्रसादाभ्रहिमानमात्मनः ॥

(क. उ. १. २०)

सन्नप्ययमात्मा न सर्वहंश्येत गुहास्थत्वाद् । इन्द्रियाणि हि बहिर्मुखानि  
कर्णं वाऽधोक्षजमेत पश्येयुः ।

पराञ्चि खानि षपतृणत्थययंभूस्तस्मात्पराद्, पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद् धीरः प्रत्यागत्मानर्मक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

(क. उ. ४)

आत्मन आत्मत्वं हि—

यच्चाप्नोति यदावत्ते यच्चाति विषयानिह ।

यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥

स एव शरीरेऽधिपज्ञरूपोऽग्निः । यथा गीतायामुक्तम्—

'अधिपज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ।'

तथा च—

अरण्योनिहितो जातवेदा गर्भेऽय सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हंविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥

एतद् तत् ॥ (क. उ. २, १, ८)

इत्थं सोऽग्निश्चायनीयः श्वेयस्कामः । चयनप्रकारस्तु न दुर्लभः । तथाहि—

स्वदेहभरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मयनाभ्यासात्पश्येद्देवं निगूढवत् ॥

तस्मिन्नेव दृष्टे, साक्षात्कृतेऽनुभूते च परमार्थसिद्धिः । स एव हि चरमः पुरुषार्थो यत्र लीनो न भूयो मृत्युमृच्छति, उदके प्रास्तो लयणश्च तत्रैव लीयते । यथाह याज्ञवल्क्यः "स यथा सन्धव खिल्व उदके प्रास्त उदकमिवानुविलीयते नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वादधीत लवणमेवैव वा अर इदम्महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवंतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे प्रवीमि ।" (बृह) न चात्र विश्वस्मिन्नपि किमपि तद्ब्यतिरिक्तमस्ति । स एव विविधरूपो वर्तते ।

"यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरम्पश्यति तदितर इतरञ्जिघ्रति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमनुते तदितर इतरं विजानाति । यत्र त्वस्य सर्वमारम्भवाभूत् तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कञ्जिघ्रेत् तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात् तत्केन कम्पन्वीत् तत्केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ।" (बृह-)

स एवास्माधिष्ठाता नानारूपोऽय दृश्यो ज्ञेयश्च ।

प्रजापतिश्चरति गर्भे-अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।

तस्य योनिभ्यरिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह सस्यभुवनानि विदया ॥

येनस्तत्पश्यन्निहितं गुहा सव् यत्र विश्व भयत्पेक-मीडम् ।

तस्मिन्निरं सं च विवैति सर्वं स प्रीतः प्रीतश्च विभुः प्रजासु ॥

(मनु ३२।८)

अपमेवानन्दः, अस्मा एवान्नमयं, प्राणमयं, मनोमयं विज्ञानमयं च कोरामति-  
रूप्य परावहवमाश्रियत आरमा । 'रसो वं स', रसं लब्ध्वायमानन्दी, भवति ।'

मुखमात्पन्तिकं मतद् बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् ।

तथा च—

‘यत्सद्ब्रुवा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।’

कथं नाम न स दुर्विज्ञेयो ज्ञेयो यस्य ज्ञानमन्तरा न मृत्युमत्येति—

वेदाहमेतं पुरुषमहान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नाग्यः पन्था विद्यतेऽपनाथ ॥

मृत्युरेव हि महद् भयं लोके तद्यदि जितं सर्वथाऽभयमात्मनः ।

पराचः कामाननुपयन्ति बालास्ते मृत्योर्येन्ति विततस्य पाशम् ।

अथ धीरा अमृतत्व विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रायथेयते ॥

(क. उ. २, १, २)

महानयं संसारमार्गं दुर्गमो यत्र पतित्वा जीवा मज्जन्ति मोहान्धकारे, स्वपन्ति च विषयनिशापाम् । तेषामेव दुःखम्, तेषामेव सशयः, तेषामेव मृत्युभयम् । जाग्रतामप्रमादाना च तत्र कुतो भयम्, कुतो दुःखम्, क्व शका ?

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ।

बन्धन्यभाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनेव नीयमाना यथाग्धाः ॥

(क. उ. १, २, ५)

ते प्रेयोमार्गं श्रयाणा संसारबन्धनान्यश्नुवन्ति ।

विज्ञानसारयिषंस्तु मन प्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परम पदम् ॥ (क. उ. १, ३, ९)

त ज्ञातवान् पुरुषस्तु—

“स पर्ययाच्छुभ्रमकायमन्नमस्ताविर शुद्धमपावविद्धम् ।

कविर् मनीषी परिभूः स्वयभूर्पायातध्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छ्वाश्वतीभ्यः

समान्यः ॥” (ईश. ८)

एवं च—

अज्ञानमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुव निचाय्य तन्मृत्यु मुखात्प्रमुच्यते ॥

तस्य ज्ञानमेव चरमः पुरुषार्थः । त ज्ञातवान् सर्वत्रकमेवात्मानमनुपश्यति । न स परस्य कष्टाय क्रमते । निर्मोहो विशोकी धीरदच भवति ।

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येयानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ (ईश. ६)

तथाभूतस्यैव चोपदेश —

ईशावात्स्यनिदं सर्वं पत्विञ्च जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीया भा गुध कस्य स्विद् घनम् ॥ (ईश १)

ससारबन्धहेतु सपन्मयीमसभूतिमुपासमाना एवात्महनः । तेषामेव कृते ऋषे-  
षुदबोधनम्—

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

सुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पयस्तत्कवयो वदन्ति ॥

(क उ १।३।१४)

ततो जागृताना कर्तव्य तस्य परमतत्त्वस्य ज्ञानेनामृतत्वप्राप्तिरेव—

न सदृशो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनेनम् ।

हृदा मनोया मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

एव च—

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थय ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्वयनुशासनम् ॥ (क. उ २, ३, १५)

अतो यावन्नासो पुरुषो विदितस्तावदज्ञ एव जनः । स च जगत्यन्तर्हितः ।

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

दृष्टे च तस्मिन्सशया नश्यन्ति । अत साध्वेवोक्तम्—

भिद्यते हृदयप्रन्थिशिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयते चास्य कर्माणि दृष्टे तस्मिन्परावरे ॥

## आशा हि परमं ज्योतिर्नैराश्यं परमं तपः

इह जगति सुख-दुःख-बहुले संपद्विपद्विपमायिते नैकदशाकपायिते मृत्युभय-  
विरसीकृतेऽपि भवन्ति प्राणिनां विविधाः संब्यवहाराः । नास्ति कोऽपि जनो यः  
स्रलु क्लेशकलुषितमतीतं विचार्य दैन्यमलिनं च वर्तमानमप्यनुभवद् न शुभं भविष्यन्त-  
माशास्ते । जानन्तोऽपि लोका जीवितं क्षणभंगुरं प्रयतन्ते सरसीकलुंमिदम् । दारिद्र्य-  
दारित्त-मना अपि दुर्गंतो भाविनि काले संभावयत्येव वैभवभूयिष्ठभाजमात्मानम् ।  
इति विफलितकृपिरपि शृषीकलो द्विगुणफलाशया पतत्येव चीर्जं क्षेत्रे तावतेव  
घोत्साहेन सिञ्चति रक्षति च । मृत्युभयेऽविकलेऽपि को न प्रगतये समाचरति पूर्णं  
प्रयासम् । आतप्रायस्य शिशोरपि वात्सल्यविचारा सवित्री संभावयत्येव वयोविलास-  
शुभमं बाल्यं निखिल-सौख्य-सरसी-कृतं यौवनं सन्ततिकलिनं विवाहं जरसि च तेन  
विधीयमानां सेवाम् । प्रकृतिरियं प्राणिनां भूतस्य स्मरणं भविष्यतश्चाशा ।

यस्तुतः प्रेरणादात्रीयमाशा भूतानां यया कृच्छ्र-बहुलमपि जीवनं सौख्यमयं  
विधीयते । विरहिणी मिलनारायैव प्राणाधिबस्यापि वल्लभस्य विरहकालं शान्त्या  
व्यत्याययति ।

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो स्रङ्गनामम्

सद्यः पाति प्रणयिहृदयं यिप्रयोगे दृष्टि ॥ (पू. मे.)

न निराशस्य स्फुरतः करोति किमपि विधातुम्, न प्रवर्तते मतिः, क्षीयते बलम्,  
अपहोयते साहसम्, सीयत उत्साहः, गलति बान्धिः, ग्लायते वेजः, शाम्यति प्रतापः,  
मदयति पूरुषम् । न सा जीवितुमपि प्रभवति तया सन् । बल्पनाः, योजनाः, प्रेरणाः,  
प्रवर्तनाः, प्रापनादच सवना अपि भविष्यति सापुसंभावनामूलाः ।

आशायादिन एव जनाः प्रभवन्ति भ्रूय महान्ति वार्याणि वक्तुं म् । त एवाश्र-  
तिहानि भवनानि निर्मायन्ति, चारुचमत्कारपणाः सुवसाः सिद्धान्ते, देगान्तराणि  
णि वक्तुं मुत्सहन्ते । स्वव्यापिनो सामागेशयैव वाणिज्य-



मनुतिष्ठन्ति । नवदम्पती मंगलमयस्य एव भावितो जीवनस्य कामतयैव दाम्पत्ये सरस-  
तामनुभवतः । कश्चित् छात्रोऽपि पूर्वमेव परीक्षोत्तरणे विद्यालाम्-विरासत्वेन  
जातु परीक्ष्यतां स्विकुर्यादध्ययनं वा समाचरेत् । आशामन्तरा न लोको जीवितुमपि  
प्रभुः । आशावादगुरुकया दृष्ट्या (optimistic outlook) सबला जातिरेव  
विश्वं न्यक्कतुं क्षमा । किं तादृशो वराकः कतुं प्रभवति कर्मासाधारणं यः क्तु  
उत्तिष्ठन्नु शयानो वा जीवितमाक्रोशद् विद्यातु मृत्युमेव कामयते । अत्र तु तादृश एवा-  
रोहुंक्षमः प्रगतिगिरिशिखरं यस्य भावना नित्यम्—

“पश्येम शरदः शतं प्रव्रवाम शरदः शतं श्रुणुयाम शरदः शतमदीनाः स्याम  
शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ।”

इति—

‘अतो पश्यन्तश्नुवन् दीर्घमायुररत्तमिवेज्जरिमाणं जगन्म्याम् ।’

इत्येवंविधा च वर्तते । विपदन्वतमसनिविडितेऽपि कष्टकस्तकुलेऽपि साधन-  
विकलेऽपि च कर्मपथेऽतुलममन्दमप्रघृष्यमुत्साहस्नेहप्रदीपितमाशादीपं वहन्  
साधारणोऽपि जनः कल्पते-सफलताधिर्यं पुम्बितुम् । नैराश्यकुहमतिनाशयस्तु  
सबलोऽपि, ससहायोऽपि ससाधनोऽपि त्यज्यत एव फललक्ष्म्या । सुखमयमपि  
जीवनं विपमयमिव मधुरमपि भोजनं विरसतामेति तस्य । अत आशैव उत्कृष्ट-तमं  
ज्योतिरप्रदीप-कृतम्, अरवि-प्रभासितम्, भगशिकर-कल्पितम्, अनग्नि-शिला-प्रसृतम् ।

पर निन्दतेऽपि सा विचारकैरितरैः । यदा परतो धनलाम-कामना, सुखेपणा  
वा ऽऽद्या-पदेन गृह्यते तदा न प्रशस्यते । विरक्तिमागविलम्बिनः परमायं-रिपिन्यिता-  
मस्या मन्यन्ते । एनामधिकृत्य हि मानवः कां न कदपेनामनुभवति ? मोचानामपि  
पनिनां स चाटुकारितामङ्गीकरोति, न सत्कृतामवमाननां गणयति, न भर्त्सनया  
सज्जते, कान्दारपयमप्यतिक्रामति, तरति दुर्गमानपि जलनिधीम् । अनया खिलीकृतो  
निन्दितान्यपि कर्माणि कतुं मुद्यतते । अतएव निन्दता तामुक्तं मनु हरिणा—

आशा नाम नदी मनोरथजला वृष्णातरंगाकुला  
रामप्राह्वती वितर्कविहगा धर्मंश्च मर्ध्वंसिनी -  
मोहावतंमुबुस्तराऽतिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्ता तटी  
तस्याः पारपता विद्युदमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ (वै. प. ४५)

आशावन्तो हि दुर्मदानां धनिना वट्टवचनानि सहन्ते, सुखमयमपि जीवनं  
विदपति वट्टुवापितम् । सकलमपि भुवनं तेषां सत्कारपात्रं भवति—

“आशाया ये शशास्ते शशाः सर्वसोकस्य ।

आशा देवां दासो तेषां दासापते सोकः ॥”

न ये कामपि लाभसभावना जगत आवहन्ति सम्राजोऽपि ते न तृणाय  
मन्यन्त—

वयमिह परितुष्टा चत्कलंस्त्व दुकूलं  
सम इह परितोषो निविशेषो विशेष ।  
स हि भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला  
मनसि तु परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्र ॥ (वै श ५०)

वस्तुत आशाग्रहग्रस्ताना जीवन विडम्बनैव भवति ।

एहि गच्छ' पतोत्तिष्ठ वद मीन समाचर ।  
एवमाशाग्रहग्रस्तं क्रीडन्ति धनिनोऽपिभि ॥

नित्यमेवाधिकाधिक विभवादिकमाशासानाना न कदापि भवति शान्ति,  
अशान्तस्य च सुख कुत । अत उक्त केना ऽपि—

आशा हि परम दुःख नैराश्य परम सुखम् ।

सद्मिरस्मादेव कारणत् सर्वप्रथममियमाशा निच्छते ।

'चाह गई चिंता मिटी मनुआ बेपरवाह ।  
जिनको कष्ट न चाहिये तेई साहसाह ॥'

एव निष्कर्षे व्यवहारपक्षे जगद्व्यापारहेतुभूततया जीवनाधाररूपिणी  
नोपेक्षणीया तावदाशा, पर निवृत्तिपक्षे परस्माल्लाभेच्छाया च सा गह्वर्य यतस्ता-  
मसिनीकृत्य मनस शान्तिरपि दुर्नभा सतु । तत साधूत्तम्—

'आशा हि परम ज्योतिर्नैराश्य परम तप ।'

## ‘यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः, सोऽत्र जीवतु ।’

अस्मिन्नाना-चरित्र-विचित्रिते विविध-विभूतिमति जगति हृश्यन्ते प्राणिनां नैकविधाः प्रवृत्तयः । केऽपि बहु-साधन-साधित-सकलसंपदोऽपि नित्यमेव विलासक-संग्रह-परा आत्म-पोषण एव सकलमपि जीवनं यापयन्ति । क्षणमपि न ते कमपि स्वकीयेन घनेन, वचनेनान्तःकरणेन वा सुखयितुं क्षमाः । द्युनामिवोदर-पोषणं-व्रताना दूकराणामिव विषयलम्पदानाम्, ऋक्षाणामिव पर-रक्त-पायिनाम्, मत्कुला-नामिव परोपजीविनाम्, लुब्धकानामिवान्य-जीवापहारिणाम्, स्वर्णकाराणामिव पश्यतोहराणाम्, लोक-वस्मराणां तेषां धूमकेतूनामिवोदयो भुवन-विनाश-पिशुन एव । इतरेषां विपदि स्वकीयाया सम्पदि च ते हृष्यन्ति; क्षुत्क्षाम-कण्ठेऽपि निखिले जनेऽनावश्यकमाकण्ठं मुञ्चन्ना अजीर्णं-ग्रस्ता अपि कश्चन वीक्ष्य भक्षयन्तमुदर-गूलेन म्रियन्ते । संमारो भवति धनकृतः, परं भारेणैव तस्यैते खलाः कदर्थ्यन्ते ।

तद्-व्यतिरिक्ता भवन्ति केचन कामं विरलाः परं सरलाः परविपदि तरलित-हृदः, येषां जीवितस्य पलमात्रमपि पर-हित एवोपयुज्यते । आत्माऽपि तेषां न स्वार्थं; कण्ठ-गृतेष्वपि प्राणेषु न जातु जहति तेऽप्य-हित-व्रतम् । यदि सत्यं तेषामेव सता शशि-कराणामिव पर-ताप-हारिणाम्, सुमनसांमिव सुरभित्त-मनसां, श्रीखण्ड-खण्डानामिव दाह-शोषिणा जीवितं जीवितम् । घन्या तावदेकाऽपि घटी याज्य-कार्यं उपयुज्यते । पर-हित-प्रतिनां साधूनां जन्मैव भुवन-कल्याणाय जायते । कथं न ते तथा भवेयुः ? मानुषं तावदिदं शरीरम् ! नास्य कृतार्थता कुक्षिंभरिता-मात्रेण ।

जातः कूर्मः स एकः, पृथु-भुवन-भरायापितं येन पृष्ठं  
इलाह्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्वि-चक्रम् ।  
संजात-ध्वर्य-पक्षाः परहित-करणे नोपरिष्टान्न चाथो  
ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तर्मंसकवदपरे प्राणितो जात-नष्टाः ॥

(चं. दा.)

पक्षिणोऽपि स्वोदर-पूरणं विदधति । किं तेनैव कर्मणा चतुरशीति-त्रय-योनि-  
चक्रमरणान्तरमुपलब्धस्य मानुष्यकस्य साफल्यम् ? किमपि गुह्यतरं कृत्यं कारयिष्यति  
शरीरेखानेन सुदुर्लभेन धाता । वृथैव यैर्यापितोऽयमवसरः, पश्चात्ताप एव तेषां भवति ।

नान्यस्ता भुवि वादि-वृन्द-दमनी विद्या धिनीतोचिता,  
खड्गार्घ्रः करि-कुम्भ-पीठ-दलनैर्नाकं न नीतं यशः ।  
कान्ता-कोमल-पल्लवापर-रसः पीतो न चन्द्रोदये,  
तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यात्तथे दीपवत् ॥ (व. श. ८६)

वस्तुतो ये स्वजीवनमिहाऽऽ गत्य लोक-हिताय, समाज-संस्काराय, दृष्टि-दैन्य-  
दुर्दलनाय, पापि-पाप-प्रणोदाय, दुर्वल-रक्षणाय, देशोद्धाराय चोत्सृजन्ति, महानिदा  
परहित-साधन-रताः स्व-योग-क्षेममपि विस्मरन्ति, राफलीकृतं तैर्जीवितम् । तेषामेव  
सवित्री सवित्री, तेषामेव कुल-कुलम्, तैर्भूषितैव धरणी धरणी । पावनीक्रियते  
तैरिदं भुवनम् ।

एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपति निर्भयम् ।  
सहैकादशभिः पुत्रैर्भार वहति गर्दभी ॥

विरला अपि ते भूपणता भ्रजन्ति लोकस्य । हेदं तेऽनुभवन्ति परहित-  
क्षमताऽनावे ।

कस्य भोः कथयामि, देवहतकं मां विद्धि शाखोटकं  
वैराग्यादिव यक्षि ? साधु विदितम्, कस्मादिदं कथ्यते ।  
यामेनात्र वटस्तमघ्नग-जनः सवर्त्मना सेवते  
न च्छामाऽपि परोपकार-करणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥

भजा-गल स्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकमेव येन न रक्षिता भवताः, न येन  
ससहाया असहाया, न पाठिता, पाठाधिना, न तपिता अर्थाधिना, नानुगृहीता अनु-  
ग्रहाधिना, न समिता अरयः नोन्नीत कुलम्, न धन्योवृतः समाजः, न साधिता  
साधुता । यस्याभ्रयेणानाया अपि सनायतां यान्ति, प्रबन्धवोऽपि धन्युता भजन्ते,  
भ्रारणा अपि सभारणता भ्रजन्ति, भवता अपि सबलता गच्छन्ति, हृताना अपि  
प्रसाधिताऽऽ सतामाश्रयन्ति, तस्य जनुपैव धन्योवृता जननी । एयोमुचामिव तादृशा-  
मुदयो सोऽभ्युदयाय सलु । भत. साध्विदमुच्यते—

यस्मिञ्जोवति जीवन्ति बहवः, सोऽत्र जीयतु ।  
यथासि विन्न बुध्नि च्छ्रया स्वोदर-पूरणम् ॥

## संधे शक्तिः कलौ युगे ।

भासीत् कोऽपि कालो यदा मानवस्य व्यक्ति-गर्तः बलमेवापेक्ष्यत मानादि-  
रक्षणाय । स्ववीर्य-मुप्ता हि मनोः प्रभूतिरिति तदेवायुज्यत कथनम् । परं चिरातीतं  
तद् युगम् । अद्य न तावती शक्तिः, न तेजः, न प्रभावः, नापि क्षमता मनुष्ये यदेकलः  
करिचन्महत्या अपि सत्तायाः प्रतिरोधे प्रभवेत् । कामं वैयक्तिकीमापदं प्रतिक्रुं  
शक्नुयात्सः । समुदायकृतान्यद्याक्रमणानि, येषामुपायोऽपि मामवायिकं बलमेव ।  
वञ्चं हि वञ्चे शेव तक्ष्यते । अतो वर्तमाने संधे एव सर्वातिरिक्ता शक्तिः ।

यद्यपि संधोऽपि व्यक्तीनामेव कल्प्यते, व्यक्तयः सशक्ताश्चेत् संधो ऽपि तासां  
शक्तिमान् स्यात्, प्रभवत्कस्याऽप्युपकाराय विपदा वा प्रतीकाराय । निर्बलानां  
समवायस्य तु न भवेत्काऽपि प्रभविष्युतेति संधहेतो व्यंक्तिगतं सामर्थ्यमेव प्रथमं  
तावदपेक्ष्यम्, सत्यमेतत् । सबलानां सघटन बलातिशेयाय कल्पते । परं निर्बलानामपि  
समुदायो न निर्बलो ऽपि तु संहतशक्तिमत्त्वादघृष्यता व्रजति । तथा चोक्तम्—

बहुनामप्यसाराणां समवायो वुरत्ययः ।  
तृणैराबध्यते रज्जुयन्मृगते मत्तवन्तिनः ।

तृणं नाम भवति लघुतमं द्रव्यम्, तत्कल्पितेनाऽपि दाम्ना यदि मत्त-मार्तगा  
निबद्धं शक्यन्ते तर्हि हस्त-पादादि-भता विवेक-सहायानां मानवानां संधस्य शक्तिः  
किंविधा सम्पत्स्यते इति विचारणीयमेव ।

पाणोरेकस्यापेक्षया युगलस्य शक्तिर्द्विगुणा । एवमेव पृथक्पृथग् यतमानानां बलं  
महति कार्ये बहुधा न फलिनतां व्रजति विशेषतश्च तिष्ठति बहुपरिमाणे प्रतिबले ।  
परं संधशक्त्या महानपि रिपुः पराजोयते । अग्निस्फूर्लिंगा अपि निचिता एव च दहन्ति  
ग्राममपि । विन्दुराः संचितमपि जलं शमयति करालतामुपयुंक्षस्य । भूयसा समुदि-  
त्तान्यपि तारकाणि विभासयन्ति गगनांगणम् । सिंहोऽपि बलाद् घृष्यते शृंगायुधाभि-  
रजाभिः । परं संधोभावस्य न तावत् समदं एव जनानामर्थः । पर्वणि समवेता लक्षयो

ऽपि जना न संघर्षां व्रजन्ति, सहसा ऽपि समागते संकटे प्राणरक्षणार्थं पुच्छमुत्पाप्य  
पलायन्ते । बुद्धि-मनः-करणाणामिवानेकव्यक्तीनामैकमत्यभेक-व्रतत्वम् समनस्त्वम्,  
सयोगत्वं ससंकल्पत्वं च सधीभावायावश्यकम् । यथाह वेदः—

सहृदयं , सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि यः ।

अन्यो अन्यमभि हर्षत वत्सं जातमिवाह्वया ॥

समानो प्रथा सह वोऽन्नभागः समाने योवत्रे सह धो पुनश्चिम् ।

सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा नाभिमियाभितः ॥

(म. धे. ३, ३०)

समानो य आकृतिः समाना हृदयानि यः ।

समानमस्तु वो मनो यथा यः सु सहासति ॥

(धृ. १. १६१, ५)

इत्यमेवीभूतमनस एव संधीभावाय कल्पन्ते । पर न संघभावना ज्ञायासेन  
संभवति । नेतुः शासन-पालनं तदर्थमनिवार्यम् । न च नेतारं विना वस्यापि संघट-  
नस्य साफल्यम् । त विना हि सर्वे स्वेच्छयैव कार्यं कुर्युः । तेन च सर्वथा श्यवस्था  
स्यात् । अनुशासन-सूत्रैणैव भिन्न रुचयो ऽपि लोका ऐक्य-बद्धाः सम्पद्यन्ते ।  
तदुक्तम्—

“अनायका यिनश्यन्ति नश्यन्ति बहुनायकाः ॥”

सेनायाम्, रक्षापुरेषु, (Police) संहितेषु च दासवेषु, बालवरेषु  
(Scouts) रक्षादलेषु (Home Guards), क्रीडकमण्डलीषु (Games-  
team) मंघभावना (Party-spirit) अनुशासनं च सर्वथा जनिवार्यं । संघटनान्ते  
जनानामेतादृशाः सथा एव साहाय्याय कल्पन्ते ।

न केवलमस्मिन् जनमुगे, पुराऽपि संहननस्याऽभूदायस्याता । तदभावे च  
महती हानिरस्माभिरनुभूता । महाभारत-युद्धस्य पारशुं परस्परं भेद एवासीत् ।  
संहिनीभूय कार्यकरणस्य पक्षेऽस्मावेनैव स्त्रीभर्ग्या अपि यथा भारतमधिरगुं  
प्राभवन् । धनस्याः पामरास्तु निवः कनहायमाना चर-प्रति-सोधायाप्राप्त्याणामेव  
साहाय्यमाचरन् । ते ध्यस्मरन् सुधिष्टिरस्य वचनम्—

परस्पर-विरोधे तु सर्वं पश्य दानं च ते ।

द्वयंः सह विरोधे तु सर्वं पश्यतापोतरम् ॥

अत एवाल्पीयास एव गोरण्डा भारतीयान् परस्परं योघयित्वा स्वयं महादेश-  
मिममधिचक्रुः । अघुना स्वतन्त्रे ऽपि भारते पुनः संघभावना लुप्ता लक्ष्यते । सर्वे  
संकीर्ण-दृष्टय सम्प्रदायस्य, धर्मस्य, जातिदलस्य भाषायाः, प्रान्तस्य चापदेशेन देशं  
खण्डशः कर्तुं प्रयतन्ते । न ते दूरदर्शिनः ; ये स्वकलहेन प्रगत्यं चेष्टमाना मातृभूमि  
संशयसागरे मज्जयन्ति । भद्रं तदैव, यदा ते स्वार्थ-भाव परित्यज्य भारतीयतामात्र-  
मनुरुध्य मन्त्रमिममनुसरेयुः—'सघे शक्ति कलौ पुये' इति ।



## किं विश्वरूपो मानवः ? ( Is man a multi-personality ? )

मानवः सृष्टि-भूषणम् ; तस्य चैतन्यस्य विस्तारः कलासु, शिल्पेषु, सर्वेष्वपि विद्याक्षेत्रेषु, गम्येष्वगम्येषु च विषयेषु द्रष्टुं शक्यः । स एको हि नामातीन्द्रियान् ज्ञानैकाधिगम्यान् विषयानपि सोमातीताऽर्त्तदृष्ट्या साक्षात्कतुं प्रभवति, दैव्यासुरी च प्रवृत्तिस्तस्यात्म-क्षेत्रमधितिष्ठतः । प्रथमाया प्राबल्ये स विश्व-कल्याणाय कल्पते, अपरस्याऽसबलत्वे तु जगतो रुजे । समस्तानां कल्याणानामुपाधीना च स स्फुट निधानम् ।

न केवलं धारीर-बलेन, धारमबलेनापि गुह्यतरेणाज्ञात-पूर्वाण्यपि, प्रदृष्टचराणि कुतोऽप्यश्रुतान्यपि क्षेत्राणि साक्षात्कतुं दुरधिगमानपि विषयान्समधिगन्तुं शमोऽस्ती ।

मनुजस्तावदभिमतोऽखिल-जगद्बीज-भूतस्य परमात्मनो व्यक्तरूपः प्रतिनिधिर्यस्तस्य कलामात्मनः प्रतिभया, पौश्येण साधनया च लब्धुं यतते । यो विश्वात्मा 'एकोऽहं बहु स्या बहु प्रजायेय' इति संकल्पेन सूक्ष्ममतीन्द्रियमकरशृंगोच्चरमात्मानं जगद्रूपेण व्यक्तीभावमधिगमयति, सोऽपि विश्वरूपो विराडिति कथ्यते । तस्य व्यक्तित्वं नैकया प्रतिभास्यस्मिन् विविध प्रवृत्ति-मति जगति । प्रजापतेः शक्तेः साक्षादुपधानं नरोऽद्य त सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु यतते समतिशेनुम् ।

विश्वात्मतेया जगति व्याप्तस्य तस्य गतिः क्व व्याहन्यते ? अपाराणामगणित-नक्ष-मकरचक्र-जलावतं-सतवक्र-मन्दरात्-हिल्लोलजाल-दुष्पाराणामनूपांराणां वदा मु, जलधरपटाभिदुरासु धनतरुलतातृणश्यामलिममेदुरान्यकारासु दुरारोहासु गिरिशिखामु क्रीडाशिखरिष्वन स्वैर विहरन्, स्वच्छन्दं खग इव च नभसि पर्यटन्, सदातीतेष्वनुपभुक्तचण्डरश्मितापेषु प्रालेयालयेषु प्रदेशेषु स्वात्म इव सुख वसन् विज्ञान-बलेन सततोद्यमेन च दुर्घर्षायाः प्रकृतेरपि विजेताऽस्ती ।

वैज्ञानिकः सन् सोऽद्य दुश्चिन्तिस्थाना रुजा नाशायामोघदाक्तीनोपधीनाविष्करोति, धामुर्षा प्रतिभयाऽधिष्ठितः राहारसक्ति स्वकरे संगृह्य निर्माणबीजरेवारुभिः, गृष्टि-विष्वंससाधनानि निर्मिमीते, सिंहादिमरुणोष्णरक्तपायिभिर्हिस्रजीवं हृद्य-मानय-नाति प्रसरेषु वान्तारेषु विद्युद्दीपोज्ज्वल-विभा-विभासितहर्म्यं राजिचक्रकविक्रियतमानयाकि-



वृत्तानि नगराणि प्रतिष्ठापयति येषु निवासामाकलयीयविभवलाभिता घनपतयोऽहम्-  
ह्निकया स्वयन्तेतमाम् । एकतः स एतादृशांनि विस्मयकराणि सृष्टिधेयःसाधनानि  
प्रजनय्य विधातुर्माहिमानमधिजगतिप्रति, परतद्वाम्नि-गोलकैर्वहुजन-संकुलानि  
महापुराणि समूलदाहं निर्दह्य प्रलयकारिणः पशुपतेः पदमपजिहीर्षति ।

स एव मानवोऽपुना स्वाप्रतिहृत्-भक्तिप्रभावात् मुह्यतमायाः शक्तोः पदमधिगतवान्  
स्वभावानयैव कस्मिन्नल्पदृष्टचरे परमात्मनि विदवसिति अतः स स्वयमीश्वरस्य  
कल्पयिता जनयिता च मन्यते । विज्ञानवित् सन् सर्व-विद्यानां निधानम्, प्राश्चर्याणां  
वर्ता, संहार-यज्ञस्यातुष्ठाता, सृष्टिब्रह्मोः प्रतिष्ठापयिता, रुद्रमपहृतां, शिल्पानामुद्भा-  
वयितोन्ममयिता च । नासाविदानीमात्मानं सर्वकालिकं मृत्युकवलं मनुते मृत्युञ्जयत्वं  
सम्भुं च सततं प्रयत्नमनुतिष्ठति ।

अथ स एव प्रभुः, ईश्वरः, अद्वयोपास्यः, सेव्यस्तोष्यश्च । तस्मिन् हृष्टे, तुष्टे,  
पुष्टे, स्वस्थे, सुस्थे, भारोग्य-शालिनि, अधिगतसकलजोननीयान्निर्वायै-वस्तुजाते,  
विदुषि, बला-अधिजग्मुषि, विश्वमेवेदं त्रिविष्टप-पदवीमधिष्ठा स्यति । स एव  
कौपीनधारी दरिद्रो नारायणः सुप्तपास्तोर्वासि मातृव-मनासि प्रबोधयितुं मिक्षा-यानं  
करे दधानो रघ्याम् परिभ्राम्यति ।

इन्द्र-सृष्टृणीय भोगान् मुञ्जानः स एव निर्धनान् घनमदायः कीट-मशक-बल्बान्  
परिपश्यति । समाज-सेवी दुर्मतातां रोगिणां परिचर्यां चरन्ध्रुषि प्रमाजयन् मधुर-  
मचनेर्हस्तु भोदं संचारयन् कस्तुता-प्रतिमूर्तिविभादि । साभ्राज्यलोलुपोऽजाष्ट एव षण्डं  
रण-साण्डवं वितण्डयन् स्वैरसुप्तेषु लोकेषु विनाशययामन्नं पातयति । जनानां  
प्राणदाताऽन्नदाता तुष्टिदाता, पुष्टिदाता, वर्ता, पतां संहर्ता च स एव । तस्यैव विस्तारः  
सर्वत्र । स एव प्रभवति निखिलेषु क्षेत्रेषु । तस्यैव महिमानं मायन्मात्राणि स्यावर-  
जंगमादि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा गायन्ति । स. विराट् विश्वरूपः भूमा, सर्वेषां क्षेत्रेषां  
विशेषाणां भ्राजन् । कनमि शब्दस्तस्य गरिमा रेहूयेत ?

केवलमेवावदेव यत्कथं यत् तस्य दैव्याः प्रतिभायाः प्रसार एव जगत उपकाराय  
शमो न स्वामुर्मा. । पौराणिको नारायणः स्वमृष्ट्या प्राणिनः स्वयं न भवति तु प्रत्यन्तर-  
विपुलरिद्वारेणैव पातयति । परमयं मानवाकारः स्वयमिमां जगतीं नानामुल-साधनैः  
प्रतिनयाऽऽविष्कृतैः सुरलोक-कल्पान् परिकल्प्य स्वकरेणैवाभिनयं न ददेत् । एषा  
विभीषिना मानवस्य विदवरूपत्वं जगतोऽश्रेयसे प्रस्थापयति ।

साया धैरता, सहि धाहरतीर्षा पुष्टयः सहस्राशः सहस्रपात् इति शब्दवैशिष्ट्यः स  
मानासिः-वर-पदवद्भिः पौराणिकै रक्षोभिरणमेयतां भजन् तुष्टेनांशायैव बलिप्यत  
इति निदचप्रचम् ।

## अणुशक्तिः

विश्वस्येतिहास आसीत्तद् विस्मयकर दिन यस्मिन्नि स्पन्दश्वासेन, स्तिमित-नाडी गतिना, स्थगित-पक्ष्म तारक चक्षुषा मानवेन श्रुतं यद्मेरिकासंन्याधिकारिभिः पातितेनैकेनाणुपिण्डेन ( Atom-bomb ) जयपाणिदेशस्य ( जापान ) नागासाकिनगर लक्षत्रय जन कोलाहलपूरित निमिष-मात्रेण भस्मसादनुष्टिम् । न तत्र मानव, न भवनम्, न तरु, न तृणम्, न च क्षुपम् ( Plants ) क्वाप्यक्षिप्यत । सकलाऽपि क्षस्य द्यामला धरणी क्षणेन पक्व मृण्मयीव कपिलोपरायिता च । सैव दशा हिरोशिमापुरस्यापि समजनि । अभूतपूर्वैयमासीद् घटनाऽकाण्ड एव यथा मनुष्यस्य रक्त लिप्सा-ताण्डवेन ताण्डवितम् । तादृशोऽभूदस्य नवास्त्रस्य लोक घस्मरश्चमत्कारो येन विस्मितस्याऽपि जगतोऽजायत भयाक्रान्त मन । स्मारिता सर्वे प्राक्तनस्य महाभारतस्य यत्र वायव्यानि, काशनिवानि, वारुणानि चायुधान्यक्षिप्यन्त । क्रीडनवीकृतानि नवेनामुना पारमाणव-पिण्डेनासाधारणविनाशदमेन प्रलयकारिणा खड्ग भुशुण्डी शतघ्नी-प्रभृति प्रहरणानि ।

सकलाऽपि सृष्टि पदार्थानामणुभिर्निर्मिता, मूढमतोऽणुश्च स्वतन्त्र इति वैज्ञानिकाना प्राचामभू मतम् । भारतीयदाशनिवास्तु—

जालसूर्यमरीचिस्य सूक्ष्म यद् वृश्मते रज ।

तस्य षष्टितमो भाग अस्तरेण स कथ्यते ।

तस्य षष्टितमो भाग परमाणुरिति स्मृत ॥

इति प्रतिष्ठापयामासु । परमामरीचेयो वैज्ञानिको एल्बर्ट आइन्स्टाइनसज्ञस्तेषामपि परस्परसम्बद्धतामज्ञुषुपत् । तस्य सिद्धान्त सापेक्षवाद ( Relativity ) इति प्रसिद्ध । सन्मतानुसारेण दार्मण्यदेशस्य विज्ञानवित् आर्टो हॉननामा परोक्षेण शतानि कृत्वाऽणुना क्षण्डने समर्थोऽभवत् । डा० रदफोर्डं, चर्नर हीजन वर्गं, मैक्सयान लेन एते वैज्ञानिका अपि तत्रानेकात् प्रयोगात् व्यदधु । पश्चाच्छार्मण्यदेशे ( जर्मनी ) श्वेष्ठानामणुविशेषज्ञाना मण्डन भीषणतमस्य पारमाणवास्त्रस्य निर्माणे सलग्नमासीत् ।

केचिदामरीकेयाः प्रणिघयोऽसुरहस्यं विज्ञाय स्वदेश्येभ्यो विज्ञानविद्भ्यो निवेदितवन्तः। देववशादेतस्मिन्नन्वरे शार्मण्यदेशो युद्धे पराजित इति तत्रत्या वंजानिज्ञा न प्राभवत् तदस्त्र-निर्माणे। ग्रानरीकेयास्तु रहसि प्रयत्नास्तत्र कर्मणि कालान्तरे सफलतामभजत्। प्रथम परीक्षणं च तस्य माक्षिक (नैक्सिको) द्वीपे लासर्वेगास स्थाने - प्रशान्तसागरस्य तटेऽक्रियत। महीयस आद्यत-स्तम्भस्य मुखे पारमाण्वः पिण्डो न्यधीयत। दूरे च सूक्ष्मदर्शकान् गृहीत्वा विज्ञान-विदोऽतिष्ठन्। विद्युद्द्वर्तनेन (Electric Switch) तस्य स्फोटने कृते महत्तमोऽधुतपूर्वोऽष्टपूर्वश्च विस्फोटनादः समजति। तदुद्भवमेव गुरुतमेन प्रकाशेनैकस्य दिग्दक्षोर्दृष्टिरेवालुप्यत। कोटिशो मत्स्या व्यनश्यत्। सौह-स्तम्भस्तु धूमेनैव सहालीयत। बिलोर्ध्वतादृशीमदृष्टचरा शक्तिमस्त्रस्यास्य वंजानिका नितरामहृष्यन्। जपपाणिश्च (जापान) कथमपि पराजयं न स्वीकुर्वन् तस्य शरव्यताम् (Victim) अगात्। -

विज्ञानविदानुभवेनाशूनामप्यशा भवन्त। अनवत्रोना (इलेक्ट्रोन) प्रोतनाः (प्रोटोने) न्यूतनाः (न्यूट्रोन) च कणा अणून् परितो भ्रामन्ति। तदर्थं यूरेनियम-२३५ संज्ञः योऽप्यमसंहस्य घातुरतिशयेनोपयोमिनो। हेलीयरोषेण (हेलियमगैम) निरन्तरप्रहार-रत्नत्रोनिकाः प्रोतनिकाश्च कणाः पृथग् जायन्ते। एतेन गरीयसी शक्तिरुत्पद्यते। अतः पिण्डनिर्माणे तामेव पद्धतिमनुकल्पाना वंजानिकाः पिण्डेषु यूरेनियम-संज्ञं घातुं निसिष्य तदशास्त्रशैथिल्यानयनाय गधुसारेण (भोम) मिश्रयन्ति। पिण्डस्य विस्फोटे कृतेऽणुकरणाः परस्पर-समर्द्धेन सण्डशो भवन्तः शक्तिं जनयन्ति।

स्फूलवस्तूना सूक्ष्मघटौ परिणामनमेवास्थाः पद्धतेर्मूलम्। प्रस्थाप्यपरिमितेन यूरेनियमधातुना या शक्तिं सगृह्यते सा महदपि नगर क्षणाद् भस्मसात्कृतुं शक्यते। वंजानिकानुसारेण सौरचक्रंऽप्यसावेव प्रक्रियां कार्यं करोति। अतोऽणु-सक्त्या भविष्यति काले कृत्रिमसूर्षनिर्माणे कृष्टे, करणं घातूना परिवर्तनं च सम्-विष्यति। यन्त्रचालनम् यानगतिं, विद्युज्जननम्, महभूमे, साद्बले परिणामन चाणु-प्रभावेण सुकरम्, प्रकृति-विजयाय प्रयत्नमानो नरोऽधुना सृष्टिनिर्माणस्य मूलतत्त्वान्यपि यथोक्तं समर्थं। अधुनाऽऽश्रित्यामुं शक्तिं दुश्चिकित्स्या अपि यदा निराकृतुं शक्यन्ते, प्रशयेन्यनमारेण लोकान्तरयात्राऽपि साधोमसी सम्पत्स्यते। कृत्रिमसुवर्णरचनया दुःखद, दारिद्र्यमपि नामशेषं करिष्यते।

परं नार्यं पक्षः साधितोऽद्यवावन्मानवेन, लोकसंहारक्षमा शक्तिमेव स संप्रहीतुं निरन्तरं यतते। अण्वस्त्रनिर्माणे जाता प्रगतिमेवैष्य प्रथम, परमाणुपिण्डोऽधुना बाल-श्रीडनकायते। लदजन्ममाः (Hydrogen bomb) निरणवमा घातकानि धायध्या-स्त्राणि च भाण्डागारेषु सगृह्येतानि। प्राप्ततान्यस्त्राणि पूर्वंपक्षे स्थापितानीदानीम्।

## अणुशक्तिः

विश्वस्येतिहास आसीत्तद् विस्मयकर दिन यस्मिन्नि स्पन्दश्वासेन, स्तिमित-  
नाडी गतिना, स्पगित पक्ष्म तारक-चक्षुषा मानवेन श्रुत यदमेरिकासैन्याधिकारिभि  
पातितेर्नकेनाणुपिण्डेन ( Atom bomb ) जयपाणिदेशस्य ( जापान ) नागा-  
साकिनगर लक्षत्रय जन कोलाहलपूरित निमित्त भावेण भस्मसादनुष्ठितम् । न तत्र मानव,  
न भवनम्, न वरु, न वृणम्, न च क्षुपम् (Plants) ब्वाप्यक्षिप्यत । सकलाऽपि  
शस्य श्यामला धरणी क्षणेन पक्व मृण्मयीव कपिलोपरायिता च । संब दक्षा हिरोशिमा-  
पुरस्यापि तमजनि । अभूतपूर्वैयमासीद् घटनाऽकाण्ड एव यथा मनुष्यस्य रक्त लिप्ता  
ताण्डवेन ताण्डवितम् । तादृशोऽभूदस्य नवास्त्रस्य लोक घस्मरश्चमत्कारो येन विस्मि-  
तस्याऽपि जगतोऽजायत भयाक्रान्त मन । स्मारिता सर्वे प्राक्तनस्य महाभारतस्य  
यत्र वायुपानि, कार्शानवानि, बाहुरानि चायुधान्यक्षिप्यन्त । क्रीडनकीकृतानि नवेनामुना  
पारमाणव-पिण्डेनासाधारणविनाशबमेन प्रलयकारिणा खड्ग भुशुण्डी शतघ्नी-प्रभृति  
प्रहरणानि ।

सकलाऽपि सृष्टि पदार्थानामणुभिर्निर्मिता, सूक्ष्मतनोऽणुश्च स्वतन्त्र इति  
वैज्ञानिकाना प्राचामभू-मतम् । भारतीयदाशनिकास्तु—

जालसूर्यमरीचिस्य सूक्ष्म यद् वृश्यते रज ।  
तस्य षष्टितमो भाग अक्षरेणु स कश्यते ।  
तस्य षष्टितमो भाग परमाणुरिति स्मृत ॥

इति प्रतिष्ठापयामासु । परमाणुमरीचियो वैज्ञानिको ज्वबर्ट आइन्स्टाइनसज्ञस्तेषा-  
मपि परस्परसम्बद्धतामङ्गुपुपत् । तस्य सिद्धात सापेक्षवाद (Relativity) इति  
प्रसिद्धः । तन्मतानुसारेण शार्मण्यदेशस्य विज्ञानवित् आर्टो हॉननामा परीक्षण-शतानि  
कृत्वाऽणुना खण्डने समर्थोऽभवत् । डा० रदफोर्ड, चर्नर हीजन बर्ग, मैक्सवान  
लेन एते वैज्ञानिका अपि तत्रानेकान् प्रयोगान् व्यदधु । पश्चाच्छार्मण्यदेशे (जर्मनी)  
श्रेष्ठानामणुविशेषज्ञाना मण्डल भौषणतमस्य पारमाणवास्त्रस्य निर्माणे सत्तनमासीत् ।

केचिदामरीकेयाः प्रणिधयोऽग्ररहस्यं विज्ञाय स्वदेश्येभ्यो विज्ञानविद्भ्यो विवेदितवन्तः । देवदत्तादेतस्मिन्नन्तरे शार्पण्णदेशो गुद्धे पराजित इति तत्रत्या वैज्ञानिका न प्राभवत् तदस्त्र-निर्माणे । आमरीकेयास्तु रहसि प्रयत्नास्तत्र कर्मणि कात्मान्तरे सफलतामभवत् । प्रथमं परीक्षणं च तस्य माझिक (भेक्सको) द्वीपे लासवेगास स्थाने प्रशान्तमागरस्य तटेऽक्रियत । महीयस आयास-स्तम्भस्य मुखे पारमाणवः पिण्डो न्यधीयत । दूरे च सूक्ष्मदर्शकान् ग्रहीत्वा विज्ञान-विदोऽतिष्ठत् । विद्युद्वर्तनेन (Electric Switch) तस्य स्फोटने कृते महत्तमोऽभ्रुतपूर्वोऽष्टष्टपूर्वश्च विस्फोटनादः समग्निः । तदुद्भवेन गुरुत्मेन प्रकाशोर्नकस्य दिहृशीदृष्टिरेवालुप्यत । कोटिशो मरुत्या व्यनश्यत् । लीह-स्तम्भस्तु ध्रुमेनेव सहालीयत । विलोकर्यतादृशीमहष्टचरा शक्तिमस्त्रस्यास्य वैज्ञानिका नितरामहृष्यत् । जयपाशिद्व (जापान) कथमपि पराजयं न स्वीकुर्वन् तस्य शरंव्यताम् (Victim) भगात् ।

विज्ञानविदामनुभवेनागुणानामप्यशा भवान्त । अलवत्रोना (इलेक्ट्रोन) प्रोतनाः (प्रोटॉन) न्यूतनाः (न्यूट्रोन) च कणा अणूत् परितो भ्रामन्ति । तदर्थं यूरैनियम-२३५ संज्ञः योरियमसंज्ञश्च धातुरतिशयेनोपयोगिनौ । हेलीयनेपेण (हेलियमगैस) निरन्तरप्रहार-रत्नशोनिताः प्रोतनिकाश्च कणाः पृथग् जायन्ते । एतेन गरीयसी शक्तिरुत्पद्यते । अतः पिण्डनिर्माणे तामेव पद्धतिमनुकृत्वा ना वैज्ञानिकाः पिण्डेषु यूरैनियम-ससं धातुं निक्षिप्य तदंशारचयैयित्वा नयनाय मधुसारेण (मोम) मिश्रयन्ति । पिण्डस्य विस्फोटे कृतेऽणुकणाः परस्पर-समहंनं खण्डशो भवन्तः शक्तिं जनयन्ति ।

रथूलवस्तूनां सूक्ष्मशक्तीं परिणामनेवास्थाः पद्धतेर्मुलम् । प्रस्थाघंपरिमितेन यूरैनियमधातुना या शक्तिः संगृह्यते सा महदपि नगरं क्षयाद् भस्मसात्वतुं शक्यते । वैज्ञानिकानुसारेण सौरचक्रेऽप्यसावेव प्रक्रिया कार्यं करोति । अतोऽणु-पक्त्या भविष्यति काले कृत्रिमसूर्यनिर्माणं कृष्टेः वरुणं धातूना परिवर्तनं च संभ-विष्यति । यन्त्रचालनम् धानमतिः, विद्युज्जननम्, मरुभूमेः शाद्वले परिणामनं चाणु-प्रभावेण सुकरम्, प्रवृत्ति-विजयाय प्रयत्नमानो नरोऽपुना सृष्टिनिर्माणस्य मूलतत्त्वान्यपि वरीकृतुं समर्थः । अधुनाऽऽश्रित्याप्तुं शक्तिं दुश्चिन्तित्या अग्निं यदा निराकृतुं शक्यते, यद्येन्यनसारेण सौकान्तरयात्राणि साधीयसी सम्पत्स्यते । कृत्रिमसुवर्णरचनया दुःखं दारिद्र्यमपि नामरोषं करिष्यते ।

परं नायं पदाः साधितोऽप्यावन्मानवेन, शोक्संहारदायां शक्तिमेव स संग्रहीतुं निरन्तरं यत्ते । अण्वस्त्रनिर्माणे जाता प्रयत्नभेदय प्रथमः परमाणुपिण्डोऽपुना वात-श्रीडनकायते । उदजनवमाः (Hydrogen bomb) विरणावमा पातवानि वायव्या-स्थाणि च भाण्डागारेषु संगृहीतानि । प्राक्पानान्यस्त्राणि भूवंपक्षे स्थापितानीदानीम् ।

एषां परीक्षणेष्वपि विसृमरास्तरंगायिताः कणा दु साध्यरोगाञ्जनयन्ति, चायुमण्डले चासाधारणी विक्रियामाचरन्ति, यथाऽतिवृष्टिरनवृष्टिश्च दुःखाकरोति भुवनम् । अतः शान्तिप्रियाणि राष्ट्राणि जिजीविषन्त्यश्च तेषां जनताः सधिवकारं गर्हयन्त्येतापि परीक्षणानि । अप्रतीकारैरभोभिरस्त्रैः समीपमानीतो युगक्षय इति गरीयसी तृतीय-युद्धविभीषिका ।

अपेक्ष्यते च संप्रति शक्तेरस्या जनकल्याणाय प्रयोगः । यावानर्थं उपयुज्यते श्रीहेतुकानामस्त्राणां निर्माणे, तावता सकलस्यापि जगतो दारिद्र्यस्य नाशः संभवति । पुञ्जवादेन सुतरां पीडिताः प्रजाः सरोपां अस्य नाशाय चोद्युक्ताः । तेनाऽपि प्रलय-कल्प एव संहारो भविष्यति । अतः पूर्वमेव सर्वैरपि संभृतैः साधनैरशान्ति-हेतोरस्यदारिद्र्य-स्यैव प्रलयो विधेयः । चिरं पीडिता दलिता शोषिता च मानवजातिरप्य भोजनमपेक्षते नास्त्राणि, विकासं काक्षति न विनाशम्, बोधमभिलपति न युद्धम्, प्रीतिमीहते न वैरम् ।

अतएव भारतेन पुनर्निर्माणाय प्रयत्नेनायुशक्तैः प्रयोगः प्रजाकल्याणाय शान्ति-स्थापनाय च विधीयते । मुम्बापुर्यां (बम्बई) समीपे त्र्यम्बकपुरे (ट्रावे) स्थापिता-ऽणुवी प्रयोगशाला, आयोजितश्चैकोण्ड्यायोगः ( अणु-कमीशन ) । अणुयन्त्रस्य ((Atomic plant) स्थापनेऽमरीकाशासनेन भूयः साहाय्यं कृतम् । गुरुजल- ( Heavy water ) प्रभृतीन्नुपकरणानि प्रप्तानि । डा० भाभा-सशो वैज्ञानिक-प्रवरोऽस्य निर्देशकः । अक्षर-सज्ञा धमनिका (अणु भट्टी) स्वकार्यं कर्तुं प्रवृत्ता । अधुना भारतसर्वकारोऽणुशक्ति-चालितानि विद्युत्प्रतिष्ठानानि स्थापयितुं विचारयति । सर्वाण्यपि राष्ट्राणि प्रयु जीरश्चेत् शान्तये योगक्षेमाय च जनानामिमां शक्तिम्, अल्पीयता कालेन सकलोऽपि दारिद्र्य-दोषः प्रजानां गच्छेत् स्मरणीयताम् ।

## आधुनिका उपग्रहप्रयोगाः

लोकाः पुराणेषु बहुधा अपठन् नारदादीनां मुनीनां लोकान्तरेषु गमनम् । महाभारतेऽपि सन्त्येवविधानि वर्णनानि । बाल्येऽपि च पितामही मातामही वाऽश्रावणदुःख्यनखट्वाम् (उड़न खटोला) धारुह्य राज्ञश्चन्द्रस्य राज्ञी तारामुपयियसोः कथाम् । सर्वाणीमान्याख्यानानि विस्मयकराणि कपोलकल्पितान्येवामन्यन्त जनैः । अभूत्तथापि मानवस्य कौतूहल वितत-पक्षान्पक्षिणो दसं दशंम्, भासमानानि च चल-प्रमाणि तारकाणि रजत-पुष्पाणीव नीलनीलायां शट्टवाम् । अकामयत सोऽपि मुक्त-बन्धनो विगलितसीमवन्धे विट्ठु' नीलाम्बरे । व्यचारयन् नैज्ञानिका बहूनि वर्षाणि यावदन्तरिक्षयात्रायम् । कथमुड्डीपता मानवो नमसि ? कयंकारं भविष्यति तस्य भार-संभुवनं तत्र ? कः प्रकारोऽस्य तस्मिन्नवस्थानस्य ? क उपाय, पतनाभावस्य ? इत्यादयो बहुविधा प्रश्ना अभूवन् तेषा मनसि, परं विमानाविष्कारेणानेकेषा तेषु समजनि समाधानम् । स्वनादपि तीव्रगामिभिः छेद-यानैर्दूरीकृतः स्थानकृतोऽन्तरायः । स्वल्पेनैव चानेहसा दुर्गमानपि प्रदेशानद्रिमध्यगतान् समुद्रवक्ष-स्थितांश्च भूभागाव् गन्तुं शक्नोति जनः ।

एवविधे व्यतिकरे वैज्ञानिका अकल्पयद् कस्यचिद् द्वि-भूमिवस्य यानस्य रचनाम् यत्केनाऽपि प्रबलशक्तिमताऽश्वयेण्येन्येन चालित भवेत्, यन्न पृथ्व्या गुस्त्वा-कषण्येन कृष्येत, नोत्काभिर्बाध्येत, न तापैस्तप्येत, न ब्रह्माण्डादिकिरणैर्धुष्येत न जाड्याज्जडीक्रियेत । प्रथमे महामुदे शार्मण्यदेश्यैर्वैज्ञानिकैर्निर्मिता वी (V) सजा-स्तीव्रगामिनः स्वतश्चालिता अग्नि-वाणा अभूवन्तेषामादर्शाः । परं द्वितीय-महायुद्धस्य मध्य प्रापतनादतिष्ठन्नपूर्णा एव सर्वा योजनाः ।

द्वितीयसहस्रसमयानन्तरं तु प्रक्षेपास्त्रनिर्माणेन सह पुनः प्राबल्यमगाद्यं प्रदनः । अमरीक्या हस्याश्च प्रतिमदतामगच्छन् चन्द्रलोकानियानोद्योगे । परं सहसा विस्मितेन जगता श्रुतं यद् खीप्यान्दे १९५७ तमे मन्नुवरमासस्य चतुर्थे दिने हस्याः

साधर्मण्यद्वयमात्रमुपग्रहं वियति प्रेषयितुं प्राभवन् । प्रक्षेपणीयेन क्षिप्तोऽयं भूग्रहः  
शताधिकयोजनात्मकमुच्छ्वाय गत्वा स्वप्रक्षेपकात् पृथग्भूतः प्रतिहोरमष्टादशसहस्र-  
क्रोशलधिन्या गत्या पचोनशतेन कलाना (Minute) पृथ्वी परिक्रामति । न  
यावदमरीका प्रहिणोति स्वकीयं प्रथमं कृत्रिमं ग्रहम्, रूस्या अपरमपि ततोऽपि गुरुतरं  
सध्वनिग्रह्यन्त सप्रसारणकलं (Radio) साधिदेवतमिव लाइकाख्यया गुन्या  
पुनः प्राक्षिपन् । गतेनान्तरिक्षयात्राया प्राणिना शरीरे कः प्रभावो भविष्यतीति विषये  
लब्धा भूयासः सकेताः ।

मासत्रयानन्तरमामरीकेयैरपि वैज्ञानिकैः प्रक्षिप्तो लघीयानुपग्रहः । सहस्रा-  
धिकयोजनाच्छ्वाय गतोऽयं प्रतिहोरभेकोनविंशतिसहस्राणि क्रोशाना गत्या लघयन्  
पट्टतरेण शतेन कलाना भुवं पर्यक्राम्यत् । अपरावप्युपग्रहो तदीयेरेव वैज्ञानिकैः सृष्टो  
साधारणावेव ।

रूस्यानां तृतीय उपग्रहो गुरुतमः साधर्म-टन (Ton) भारात्मकोऽपि तीव्र-  
गत्या गगने चक्रमणपरो विस्मयावहः । चतुर्थे वारे च प्रक्षेपणास्त्र चन्द्रमण्डलमपि  
निर्भिद्य सूर्पाभिमुखमगच्छत् । एतस्मिन्नन्तरे रूस्याश्चन्द्रस्य पृष्ठदेशं द्रष्टुं तदीय-  
प्रदेशानां चित्राणि च ग्रहीतुमकल्पन्त । तैः गगारिन-तितोवनामानो द्वौ यात्रिणौ  
आकाशे प्रेषितौ पुनरानीतौ च ।

गते ग्रीष्मकालेऽमरीकावासिभिरुत्सृष्टे कृत्रिमग्रहे मानवोऽपि यात्रा व्यधात् ।  
कामं स नाधिकोच्छ्वायं गतः । भारतस्य तद्देशस्यो राजदूतश्च ग्रहस्य-यात्रिष्वभूदिति  
समाचारपत्रेभ्यो ज्ञातम् । इत्थं दिनादिनां लोकान्तरयात्राया दिशि प्रगतिरेव भवति ।  
आप्तदेशे अमरीकाया च विशत्यधिकैः सहस्रं जनानां चन्द्र-लोक-गमनाय याने स्वस्थानानि  
मुरक्षितीवृतानि । चन्द्रः खलु भूमण्डलस्य नेदीयान् प्रतिवेशी इति प्रथमं तन्मुखेव  
यात्राऽज्योष्यते । परं रूस्यास्तु चन्द्रलोकयात्रा पूर्णकल्पा मन्वाना मंगलग्रहयात्रायै  
परामृशन्ति । सन्ति यद्यपि काश्चनासमाहिताः समस्यास्तेषां समक्षम् । यथा

१—आकाशे यानास्थानस्य (हवाई ग्रहा) निर्माणम् ।

२—मानवशरीरे ग्रहाण्डादिकिरणानां प्रभावस्य निवारणम् ।

३—तत्स्यलीयशीतादेर्मानवस्य सुरक्षा ।

४—पुनः परावर्तनस्याव्याहृतता

५—प्रक्षेपणावेगसह्यता

मार्गे भोजनादेर्मलमूत्रत्यागादेश्च गुबिधा कथं स्यादिति च प्रश्नोऽधुनाऽपि न  
समाहितः । अतः शिष्टमद्यापि तत्र भ्रूयः कार्यम् । प्रतीक्षते जगद् विस्फारितेन  
चधुया सकौतुबेन चान्त करणेन सत्यतामस्य स्वप्नस्य ।



## विश्वसंघस्यावश्यकता

सृष्टेरारम्भादेव यथा यथा मानवेषु मिथः कलहप्रवृत्तिं प्राप पद तथा तथा समजनि भावना सघटनस्य । आत्मनिर्भरतायामपि बहुषु कार्येषु परापेक्षतयाऽन्य-  
राहयोग सर्वैरपीष्यत इति सामाजिकताऽऽद्रियते । यथा सामान्यजीवने कौटुम्बिकता  
जातीयता च जनानां सन्नेपहेतुस्तथैव राष्ट्रीयता मित्रभावश्च राष्ट्राणां बन्धन-  
मूलम् । राजनैतिकेष्वामरणेषु सत्सु मिथ साहाय्येन प्रतिरोधोऽक्रियत । इत्थं नगर-  
राष्ट्रं सहस्रावितानानां राज्यानां राज्यंश्च साम्राज्यानामुदयोऽभूत् ।

इयं सघभावना विशेषेण विरोधस्य सग्रामस्य चान्तायैव समुदिताऽऽसीत् ।  
निमित्तेषु च सधेषु, कुटुम्बेष्विव लघुराष्ट्रेष्वपि नाभवत् सहसा रणा । तेषां सत्या  
न्यूनतां न भजत् परं भीषणता नितरामधत् । नाजयत् तादृशीं जनहानिर्लक्षुषु कलहेषु,  
यादृशीं महासमरेष्वभवत् । केवलं कतिपये ग्रामा प्रथमं सम्मिलिता अभवन् परं  
व्यापकेषु युद्धेषु जनपदा घासन् योधिन् । इत्थं सपरार्थं सहैव सधोभावस्यापि  
क्षेत्रमगाद् वृद्धिम् ।

अथ तु स्थितिरेव विलक्षणा । एकतो देगृह्यता, जातिश्रुता, यत्कृता,  
वर्गकृता सिद्धान्तकृता भेदाश्च मानवान् दूराद् दूरतरं नयन्ति, परतस्तु विज्ञानमूला  
भाविकारा बहुधा भिन्नमपि विद्वं विघटितप्रायमपि सघटयन्ति । एकत्र प्रवृत्ते  
युद्धे न समीपस्थो देशोऽविकृतं स्थातु क्षमः । साधारण्यमपि भ्रान्तिर्द्वीपाद् द्वीप  
धात्येव सकलमपि भुवनं चातयति । सर्वेऽपि प्रदेशाः, सर्वाण्यपि राज्यानि,  
निखिलाः अपि राष्ट्राणि तथाऽथ नैकट्यं भजन्ते यथा विकासे ह्रासे वा प्रगताववन्तौ  
वा परिस्थितिलक्ष्येवान्यत्र सक्तामति ।

पताब्दीयं नवसम्प्रदाया, नवनवाविष्काराणाम्, धर्मिनव-विकासस्य च ।  
मानवैर्नश्यामश्रुतपूर्वैः दृष्टपूर्वाऽऽचिन्तितपूर्वाः च श्रुता समुन्नतिरिति प्रयोगे  
विवरयन्ते लोकाः । परमेतावदपि ते जानन्ति यत्पूर्वायै एवास्ता विश्वधरमरे भनात्पूर्वं  
दे महायुद्धे भुवनेन दृष्टे । तृतीयस्य भयं चाजाहृपाणोपयायेन सर्वेषां गिरति

जागर्ति । यादृशी भीषणता गतयोर्बहासमरयो ध्रूयते, न तादृशी महाभारतेष्वने-  
केष्वपि स्यात् ।

इमामेव विनाशलीला समीक्ष्य प्रथमयुद्धानन्तरं पृथ्व्या सग्राम नामशेषता  
नेतु राष्ट्रसंघ (League of Nations) संस्थापितं चासीत् । परं नादीयन्त  
तस्मै केऽप्यधिकाराः, न च बलवन्ति राष्ट्राणि व्यवसत् तस्य शान्तिप्रियेषु  
सिद्धान्तेषु । विशेषत इटली, जर्मण्यश्चेति त्रयो देशा 'धुराष्ट्राणि'  
(धुरी राष्ट्र) इति प्रसिद्धा घातकप्रिया नीतिमाश्रयन् । प्रथमेन 'अग्नीसीनिया,'  
'लीबिया,' 'अल्बानिया' इति राष्ट्रस्य बलवदाक्रम्यात्मसात्कृतम् । स्पेनदेशे तत्रत्येन  
सेनापतिना फ्रान्कोनाम्ना विद्रोहेण प्रजातन्त्रस्य लोपो विहित । परं सर्वमिदं घटना  
चक्रं नाटकीयदृश्यमिवानायासेनैवाजायत । क्लेश इव च राष्ट्रसंघं केवलं पश्यन्  
नापारयत किमपि प्रतिकर्तुंम् । तस्य परिणतिश्च द्वितीयो महासमरः ।

अस्यान्ते च पुनः संयुक्तराष्ट्रसंघस्य स्थापनाऽक्रियत तमेव प्रथमं लक्ष्यं  
पुरस्कृत्य, कृतानि च तेन महान्त्यनेकानि कार्याणि । तथाऽपि स्वार्थपराणां राष्ट्राणां  
दलबद्धता पक्षपरिपोषणीतिश्च तस्मिन् दृश्यते । अद्यावधि तत्र भौराङ्गाणामेव  
प्रभुत्वम् । न तेऽन्यापहतं श्वेताङ्गजातीयराष्ट्रस्य प्रतीपं किमप्याचरितुमुद्यता ।  
प्रत्युत स्वार्थ-वशेनान्यायमेव बहुत्र समर्थयन्ति । संयुक्तराष्ट्रसंघीयो मञ्चः पक्ष  
द्वयस्य सभर्षमञ्चायते । अद्यापि तत्र बहूनां राष्ट्राणां न्यायोचिताऽपि सम्मतिररूप्य-  
रुदितमिवोपेक्ष्यते । वर्णद्वेषो वर्गद्वेषश्च तत्रापि दृश्यते । अफ्रीकामहाद्वीपस्य बहुषु  
भागेषु श्वेताङ्गैः कृतानत्याचारान् स पण्ड इव पश्यति न तान्प्रति दण्डायोत्सहते ।

साम्प्रदायेन सर्वाधतसाहस्रर्षीनोऽद्य भुवनमाह्वयते । सोऽपि जनसंख्या  
शक्तिं चाधिकृत्य विश्वस्य महाराष्ट्रम्, परं न संयुक्तराष्ट्रसंघस्य सदस्यताभागद्यापि ।  
इत्यनिरस्त-प्रायाः सक्लाऽप्याशा नीतिमिमामनुसरताऽप्युना सधेन । अत एव बुद्धिमत्तो  
नीतिविदोऽप्युना सग्रामस्य सर्वेषां लोपाय विश्वसंघस्य स्थापना समर्थयन्ते यस्मिन्  
संनममपि भुवनमेवमात्रं राष्ट्रं भविष्यति, सक्ला अपि मानवाः एकस्या पृथिव्या  
पुत्राः सन्त एव-मत्येन तां प्रार्थयिष्यन्ते—

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयं सवभूषु ।

यस्यामिदं जिग्वेति प्राणवेजत् सा नो भूमिः पूर्वपेदे दधातु ॥

(अथ. १२, १, २)

विडम्बनरा यमुयानो प्रतिष्ठा हिरण्यपला जगतो निवेतानो ।

यंसयानर विभ्रतो भूमिरग्निभिर्द्रक्ष्यपमा द्रवितो नो दधातु ॥

(अथ० १२, १, २)

न यत्र कश्चित्सुधया न चापरोऽजीर्णं विनङ्क्ष्यति, न यत्र जातिकृतो वर्ण-  
 कृतो वर्णकृतो देशकृतो लिङ्गकृतश्च भेद कलह जनयिष्यति, न यत्र सैन्याना,  
 रसापुहयारणा, शासकाना च क्षणिककेशा वागुदेष्यति ; न मनुष्यो मनुष्यस्य रक्तं  
 पातयिष्यति ; कुटुम्ब इव, कुल इव, जाताविव, वर्ण इव समाज इव सकलेऽपि भुवने  
 जन सामान्येन सम्मान भजिष्यति, परम् 'उच्चमेन हि सिष्यन्ति वार्याणि न मनोरथं'  
 इत्यनुसारेण न सकल्पमात्रेण तादृशस्यादर्शस्य प्रतिष्ठा सम्भवति । यावन्न  
 मानवस्य हृदयात्पातकमिव स्वार्थपरता, परस्परमविश्वासश्च निष्कामति, यावन्न  
 स स्वपरभाव क्लृपमिव जहाति, यावन्न स सकलमपि भुवनमात्ममयं पश्यति, कथं  
 तावदस्य स्वप्नस्य साफल्यम् ? तथाऽपि लोकक्षेमकहेतोरस्योद्देश्यस्य पूर्णं प्रयत्नो  
 विधेय एव ।

## भारतस्य परराष्ट्रनीतिः

नीति विवेचयता माघेनोक्तगासीत्—

तन्प्राचाप-विदा योगमण्डलान्यधितिष्ठता ।

सुनिर्गह्या नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इय शत्रवः ॥ (शि. व. २।८६)

एतदनुसारेण शासकैः स्वराष्ट्रस्य परराष्ट्रस्य च चिन्ता विधीयते । ययातमयं राष्ट्रान्तरैः सह सन्धिबिग्रहोऽवानुष्ठीयते । यावदभूत्साम्राज्य-विस्तार-चिन्ता, तावत् परराष्ट्र-विभागस्य कार्यमासीन्मित्रराष्ट्रैः सह सन्धिदाढ्यं, उदासीनेषु च बलवतां सस्थापादनम्, निर्बलानां च निग्रहणम् । परमद्य प्रजातन्त्र-युगे साम्राज्य-भावनाया नास्ति महत्त्वम् । 'राजा घृणी भ्राह्मणः सर्वभक्षी' इति मतमद्य नादरास्पदम् । कोणे-कोणे, धरण्या दासतायादिचरपरिचिताः शृ'खलाः सरभसं शकलीभ्रियन्ते, यव तदा नवविजय-प्रसंगः ? तथापि ध्यापारादि-सौकर्याय पक्ष-भोपणाय च कूटनयप्रयोजितो भ्रम्य-सम्बन्धो योग्यत एवेति न निष्प्रयोजनोऽयं विदेश-सम्पर्कविभागः ।

भारतस्य वास्मकाले संदेशिकाः शासका एव स्व-हितानुरोपात् विदेशैः सह नीति-बन्धम् अकुर्वन्, परं स्वातन्त्र्य-सामानन्तरं भारतीयै एव प्रभवः पक्ष-विपक्ष-निर्धारणे इति ते देश-हितं पर्यालोच्य तदस्वनीतेरेवाश्रयणं धेयस्करममन्यन्त । काले-ह्यस्मिन् साम्यवादिनां जनतन्त्रवादिनां च विरुद्धी पक्षी । प्रथमस्य नायको रूसोऽपरस्य चामरी-केति प्रतिद्वन्द्विनावेतौ । भारतं च चिरकालिक-पारतन्त्र्यवशात् साधन-हीनम्, विज्ञाना-दिषु च नगण्यम् । पक्षद्वये च स्व-प्रभाव-प्रसाराय प्रयत्नाने, पौरस्यपद्विगाम्यां दिग्म्यां सहैव तत्तद्देशेषु च विभक्तोषु, तृतीय-महायुद्ध-विभीषिका-नामाश्रान्ते जगति प्रौद्योगादि-दृष्ट्या निर्बलेषु प्राच्य-देशेषु, स्वास्तिरज-रक्षणाय अनुपेक्षणीये शक्ति-संग्रहोद्योगे, अपरिहार्ये विद्यतोमुने विकसते, साधन-संभार-समाहरणाय मार्गशीये साहाय्ये न समभावि केनापि पदचाद्वर्तिनो राष्ट्रस्य तदस्पदम् । परं दूर-दर्शिभि-भारतनेतृभिः मुचिन्तितमेव चिन्तितं यदेकतर-पक्षाश्रयणेऽपरस्य विरोधः स्यात् । पर-प्रभावे च साहाय्यार्थमनुचितोऽपि समयः (Condition) स्वीकार्यो भवेद् यो

राष्ट्रीयसमानस्य हितस्य च परिपन्थितामाश्रयेत् । केनचिदपि विरोधे सति वृथैव व्यायाम-कालेऽपि युद्धादिना शक्तिह्रासो हानिकर सम्पद्येत ।

पर वाराङ्गनेव नृपनीति स्वार्थानुधि-धनीति न न्याप्य इति कृत्वा कश्चि-पक्षस्त-त्रादरस्य विषय । अतः प्रथम भारतस्य नीतिमधिकृत्य सर्वेऽपि समशेरत । हंगरीराज्ये कृत दमनचक्रं भारतीया शासका निनिन्दुरिति रूस्या द्रकुप्यत् । मित्रदेशोपरि चांग्लीयस्य फ्रांसीयस्य चाक्रमणस्य विरोध तेषु कुर्वन्निति पाश्चात्या अपि दृष्टा । अमरीका-प्रदत्तामन्न-सहायता तपणामिति राष्ट्र समान विरोधिनी कृत्वा प्रत्यादि-शन्निति तदीयनीतेर्दाढ्यं मपि स्फुटतामगात् । कुव्देशे (कोरिया) सिन्धुचीने (हिन्दचीन) च शान्ति-स्थापनार्थं भारतस्य कार्यं प्रशस्यतममभूदिति भूषणार्जित द्वादर । दक्षिण-राष्ट्राणा पक्ष-पोष अत्याचारिणा च विरोध कृत इति साधिता न्याय-प्रियता दुर्बलाना विश्वास-भावना च । 'शान्ति-स्थापना न सुरक्षा-सघटनं (Defence Organi- zation) अस्त्रतश्चर्हैर्वा भवित्री, साम्राज्यवादस्य (Imperialism) पुत्रवादस्य (Capitalism) शोषणनीते (Policy of exploitation) चान्तेन, दारिद्र्य-प्रस्तानामवनताना च विकासैर्नैव सा सम्भवति । समुक्तराष्ट्र-सघस्य सापत्न्य न सबल-राष्ट्राणा प्रभावेण अपितु बहिष्कृताना प्राच्यदेशाना सहयोगेन भविष्यति, निष्पक्षतया सर्वत्रैवाऽज्यायो निराकरणीय, इति भारतस्य घोषणा । सबलानामपि विवादाना मन्त्रणाभि समाधाने विद्वत्सदभिरदसीयैः शासकैर्न पाकस्थान (पाकिस्तान) पूर्णगत्त (पूर्णगत्त) वा स्व-प्रदेश-मोक्षाय बलात्क्रियते । अनया तदस्थतानीत्या निवटमागतोऽपि तृतीयो महा-समरो दूरीकृत' । अद्य परिचिनोति विश्वमस्यतीतेर्यथार्थताम् अतः शान्ति-स्थापनार्थं प्राप्यते तस्य योग । श्रूयते तस्य वाणी । समर्थ्यते च तस्य पक्ष । सर्वत-स्तस्य प्रगतये धनेन, विशेषज्ञप्रेषणेन, प्रशिक्षण-प्रदानेन, यन्त्राणार-प्रतिष्ठापनेन च साहाय्य विधीयते विरोधिभिरपि राष्ट्रैः । कानिचिद् दुराग्रहपरारिण राष्ट्रानि वर्जयित्वा सर्वे सह भारतस्य मैत्री । न तत्र वाद, वर्ग यत्नो वा बाधक । अय ताप-देवतर पक्षस्तस्य नीतेः । अपरस्मिन् तु महती हानिरप्यनया सम्पद्यत । तथाहि, महत्त्वाकाक्षिभि कुटिल-मतिभिर्बलदर्पिर्नरच कैश्चिद् राष्ट्रैस्तस्य तदस्थता नीति-दोर्बल्यप्रमाणमित्येव स्वीकृता । अतोऽतीतेष्वपि अयोदशाधिपेषु वर्षेषु नाद्यापि त्यत पूर्तगल्लीर्मैर्भातस्य प्रदेश । पाकस्थानमपि कूटनयेनाग्लामेरिषाग्राह्यायेन वृद्धसाहस नाधिदृत्त नरमोरभाग युञ्चति । निरन्तर भारतमपबुर्धदपि तदस्मात् शासर्व सामदानाम्भामेव तोष्यते, स्वहितानां बलिदानेनार्पि तत्प्रसाद्यते । जगत्-मवगणाय्यापि तेन सह सन्निविधीयते । गृह्य माया-जालप्रतारितैरतैर्देशस्य महान्भागश्चीनेर्हारित । मैत्र्यैव शोऽपि मोचयिष्यत इति मर-भरीचिवा भ्रान्तै-स्तरुद्यापि चीने विश्वासो विधीयते । अस्या नीतेस्तावदप्य परिणामो यत्—

न यत्र स्थेमानं दधुरति-भय-भ्रान्त-नयना  
 गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदम्बाः करटिनः ।  
 क्षुब्धमुक्ताभारे भवति परलोकं गतयतोः ।  
 हरेरद्य द्वारे शिव ! शिव ! शिवानां फलकलः

(भा वि.)

वस्तुतो युगमिदं शक्ति-संतोलनस्य । सर्व-विध-शस्त्रास्त्र-समृद्ध-सैन्यस्य,  
 त्रिविध-चमू-परिवृढ-बलस्य राष्ट्रस्य शब्द एव प्रामाण्यमर्हति लोके । उक्तं च—

अवन्ध्य-कोपस्य विहस्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्ष-शून्येन जनस्य जन्तुना न जात-हार्देन न विद्विषावरः ॥

(किरा. १ । ३३)

अतो वर्तमानायै स्थितौ शक्तिसंग्रहाय युद्धस्य प्रत्यादेश एवोचितः ।  
 सम्मानस्य रक्षायै कामं रणस्यानिवार्यताऽऽपत्तेद्, परं यावच्छत्रयं तद् दूरीकृत्य  
 देशस्य सर्वतोमुखं निर्माणमेव करणीयम् । तदर्थं च तटस्यतानीतिरेवापेक्ष्यते ।  
 अनया च लोकमतमपि स्वपक्षे क्रियते । संकट-काले तदपि सहायकं स्याद् । अनया  
 सह कूटनीतिर्यथाधीयते राजनयानुसारेण सा हितानुबन्धिनी भवेदित्यपि नमज्ञानं  
 मतम् ।

## जनतन्त्र-पद्धतिः, तस्या गुणा दोषाश्च

अद्यत्वे राजनीति-शास्त्रस्य (Political Science) दृष्ट्या शासनस्य राजतन्त्रम् (Monarchy) अधिनायक-तन्त्रम् (Dictatorship) प्रजातन्त्रम् (Democracy) शिष्ट-तन्त्रम् (Autocracy) सैन्यतन्त्रम् (Beaurocracy) इत्येवं प्रकारेणानेकाः पद्धतयो निरूप्यन्ते, तासु जनतन्त्र-प्रणाल्येव सर्वाधिका लोक-प्रिया । वर्तमाने युगे विश्वस्मिन्नपि विरलान्येव राष्ट्राणि वर्तन्ते, यत्रान्या विशेषेण राजतन्त्र-पद्धतिर्वर्तते । साम्यवादिषु देशेष्वपि न राजतन्त्रमपि तु जनतन्त्रस्यैव विकृतः प्रकारोऽधिनायक-तन्त्रमधिकृतम् । ईंग्लैण्डादिषु देशेषु, यत्र राजा न सर्वथाऽभावः, केवलं सामन्त-युगस्यावशेष-सूचकम् राजतन्त्रम् । तत्राऽपि जन-संसदा तेषामधिकारा नियम्यन्ते । विधानानुकूलाः शासकास्ते प्रजा-प्रतिनिधिभिर्निर्णीतस्य प्रामाण्यमाचरन्ती हस्ताक्षर-यन्त्रमात्रम् (Signing Machine) । जनतन्त्रस्य परिभाषा नव-जगत् (New world) सन्नया ख्यातस्यामरीका-देशस्य राष्ट्रपतिना अब्राहम लिन्केनैवं कृता—

'Democracy is a government for the people, of the people, by the people.'

अर्थात् जनानां हिते जनैर्निर्वाचितानां जनानां शासनं जनतन्त्र इति ।

अस्या जनतन्त्रपद्धत्या अनेके गुणाः । अस्या शासनाधिकारः प्रत्यक्षं परोक्षं वा प्रजातामेव । लोकेन स्व-मतदानेन निज-प्रतिनिधीवृत्त्य प्रेषिता जना एव बहुसंख्यकाः सन्तः, शासनं चालयन्ति । अतो नैकतन्त्र इवास्या व्यक्तिगतं स्वातन्त्र्यमपह्न्यते । प्रति-गृहं, प्रतिविपणिं, प्रति-चत्वरं शासकदलस्य स्वैरमालोचनं कर्तुं शक्यते, यथो भ्रष्टेषु शासकेषु कृष्टा जनता यथा-नियममान्दोलनैः संमदि चाविश्वाम-प्रवटनैः शासन-कर्तृन् पदाब्ज्यावधितुनर्हन्ति । प्रत्येकं वयस्को (Adult) नरः नारी वा स्वमतदानस्याधिकारिणी । मात्र व्यक्तेरेकस्या उचितानुचितानां वेच्छा निग्रहानुग्रहयोः प्रभुः सौवाः हितमहितं वा विमृगन्तीति लोकतन्त्र-शासने ते स्वकन्याणं साधु कर्तुं क्षमाः । विचार-स्वतन्त्रता तदभिव्यक्ति-सामर्थ्यं चास्या प्रणाल्या विशेषता । अत एव

समाचार-पत्राणां प्रजानां प्रतिनिध्यमाचरता वैशिष्ट्यमत्र । न कोऽपि निरपराधो यथानियमं न्यायालयस्य निर्णयं विना निग्रहीतुं शक्यः । तथा कुर्वन्च शासन-मप्यभियुज्यते । प्रजातन्त्रे विघातं सर्वोपरि । तस्य समक्षं शास्ता शासितो वा समानः । लिङ्गकृता, जातिकृता वर्ग-कृता वाऽप्योन्यता न तत्र विहिता । किमपि कार्यं बहूनां विचारेण भवतीति नैकस्येच्छा राष्ट्रं स्वर्गं रसातलं वा प्रापयितुं क्षमा । अन्यासु प्रणालीषु योग्याः अयोग्याः वा कतिपये जनाः प्रजानां भाग्य-निर्णयमनुतिष्ठन्तीति भूयान्न्यायावसरः । परं नैतत्प्रजातन्त्रे संभवति । योग्याः परीक्षिताश्च निर्वाचिताः स्युश्चेत्तथा व्यवस्था लोक-कल्याणार्थं वल्येतेति न संशयः ।

विश्वस्य प्राचीन इतिहासः प्रायो राजतन्त्र-प्रधान एव । अतीते सर्वत्रापि सामन्त-वादस्यैव प्रभुत्वमभूत् । राजा महाराजानां सम्राजा च वर्चस्वमधुष्णमासीत् । परं सम्यन्ते तादृशानि प्रमाणाणि यैः प्रागैतिहासिककाले जनतन्त्रस्य सत्ता सूच्यते । यथा वेदेष्वेव—

‘स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यम्, राज्यं महाराज्यमाधिपत्यमयम्’ इति । एतेषु स्वाराज्यं विशेषेण वैराज्यराजविहीनं शासनं प्रजातन्त्रमेव सूचयति । एतादृशं स तन-प्रधानानि राष्ट्राणि च गणा इत्युच्यन्ते स्म । महाभारतस्यानुशासनिके पर्वणि राजधर्म-प्रसंगे युधिष्ठिरस्य गणानां विषये भीष्मः प्रति प्रश्नो लभ्यते । बौद्धमाहित्यानुशीलनेन भोतम-बुद्धस्य समये लिच्छिवीनां शाक्यानां मल्लानां वृजीनां च गणराज्यान्वेवाऽसन् । लिच्छिवीनां शक्तिमद् राष्ट्रं वैशाल्या (इदानीं बसाह इति ख्यातो ग्रामः) बभूव, सिन्धुनागवक्ष्येन विम्बसार-गुणैणां जातस्य गुणा च ह्यस्तमभूदिति प्रसिद्धम् । अलक्ष्येन्द्र (सिकन्दर) स्याक्रमणकाले पञ्चनदेषु मद्रका, यौधेया, त्रिगर्ता, सुद्रवा, अन्ये च गणाः आसन् । एवं भारते जनतन्त्रपद्धतिः पुराऽप्यासीदिति निर्विवादम् । समुद्रगुप्तस्य जयेन तस्याः अन्तोऽजायत ।

अद्य यद्यपि कोणात् कोणं विदवस्य राजतन्त्रस्य श्रुत्वा सततं स्वारं वृत्त्यन्ति, प्रतिशयेन लोकं प्रियां चंपां प्रजातन्त्र-पद्धतिं तथाऽपि न सर्वथा निर्दोषाः । तथाहि— योग्याः अयोग्याः वा शिक्षिताः अशिक्षिताः वाऽत्र प्रतिनिधी-भावः सतदानं चाहन्ति । बहुधा छलेन धनं प्रदानेन वाऽनर्हा अपि सतदा सदस्याः भवन्ति । तादृशा स्वार्थमेव साधयन्ति न परमायंम् । पुनर्वहु-सस्यव-दने शासके सति, तस्यैव नीतिरुचिनाऽनुचिता वा, राष्ट्रस्य भाग्यं निर्णयं करोति । अतः स्तुतितान्यपि सम्भवन्ति । अत्येकं कार्यं सतदा स्वीकृत्या स्यात् इत्यत्यधिके कार्येऽपि कृपा विवादेन बिलम्बो जायते । निर्वाचन-भ्यवस्थायां पोषणादिषु च महान् अर्थव्ययः सपद्यते ।



शासनं खलु भन्नाधीनं भवति । न च भूयासो मन्त्र रक्षणे समर्था ।

उक्तं च—

मन्त्रो योष इवाधीर सर्वाङ्गं सवृत्तरपि ।

चिरं न सहते स्थातु परेभ्यो भेद-शक्त्या ॥ (शि व २।१६)

भीष्मेणापि युधिष्ठिरकृत् प्रश्नमुत्तरयता गणराज्यानां दोषा वृद्धि-प्रवाराश्च वर्णिता । यथा—

‘चार मन्त्र बलादानं सामदानं विभेदनं । इयं व्यय-भयोपायं कशंयन्तीतरेतरम् ॥  
तत्र दानेन भिद्यन्ते गणाः सघातं वृत्तयः । भिन्ना विभ्रनस्य सर्वे गच्छन्त्यपरिवशं भयात् ॥  
भेदाद् गणा विनश्यन्ति भिन्ना सूपजपा परं । तस्मात्सघातं योगेषु प्रयतेरन् गणा सदा ॥  
अर्पा ह्येवाधिगम्यन्ते सघानं बल-पीडयात् । बाह्याश्च भर्त्सो कुर्वां त तेषु सघातं वृत्तिषु ॥’

इत्थं गणतन्त्रेषु विविधानां दलानां शासने मन्त्रभेदस्य भयं भवति । तदर्थमपि भीष्मेण प्रोक्तम्—

“मन्त्रगुप्तिं प्रधानेषु चारुचामिश्रकर्षणं । न पराः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ॥”

परेषामनुपजापेन गणाः शत्रुवशं यान्ति । तं कृतादुपद्रवाद् भयं महदुत्तिष्ठति । उरकोच्चादिबाहुल्येन, प्रमादेन, चरित्र-दोषाच्च गणतन्त्राणां दोषा उद्भवन्ति । एतान् दोषानभिबोध्य स्पष्टीभवति जनतन्त्रस्य दीर्घत्वम् । परं क्षिप्टेषु ततोऽप्यधिका उपाधय इति जनं प्रजातन्त्र-प्रणाल्येव विशेषेण स्वीक्रियते ।

अद्य लोक-तन्त्रं स्वीकृत्य राष्ट्र-प्रत्याशितोन्नतिं कृता । अमेरिका देश, रूस, मिश्र, भारतम् अन्ये च प्रजातन्त्र एव भवनिर्माणं व्यधुः । परं तत्साफल्याय जनानां शिक्षा, स्वकर्तव्यं प्रति जागरूकता, हृदयमनुशासनम्, योग्यतमानां परीक्षिताणां च हस्तेऽधिकारः, आलोचकानां साध्वी सख्या चानिवार्या । अन्यथाऽत्रसहस्रादिना हस्ते गतं शासनं राज-तन्त्रादप्यतितमा क्लेशदा भवति ।

## भारत-चीन-सीमा-विवादः

प्राच्य देशेषु भारतवर्षवत् चीन देशोऽपि नितरा प्राचीन सम्य उन्नतश्च । तस्यापि सस्कृतिरतिपुराणी समुन्नता च । गुप्तकाले कुमारजीवशान्तिरक्षित प्रभृतयो महापण्डितास्त देशमगच्छन् वृद्धस्य सदेश च तत्र समदिशन् । चिरादेव भारतेन सह तच्छासवाना मंत्री सम्बन्ध एवाभूत् । भारतस्य स्वातन्त्र्यलाभानन्तर प्रधानमन्त्री जवाहरलालोऽपि चीनाना स्वागतभाजनतामगात् । तत्रत्यो मुख्यामात्यश्चाउ एन-लाई नामा चास्माक देशस्य यात्रामन्वतिष्ठदस्मत् सत्क्रिया चागृह्णात् । सर्वत 'भारतीया-श्चीनाश्च भ्रातर ' (हिन्दी चीनी भाई भाई) इति धोष प्रामरत् । विश्वेन ज्ञातम्, द्वौ महादेशौ भिन्नादर्शावपि मिथ सख्याबद्धौ जगति किमपि नव परिवर्तनं नरिष्यत ।

चीनस्य प्राचीना शासका विशेषेण भारूध्रवदस्या सम्राजोऽतिविस्तारवादिन साम्राज्य लोलुपाश्वासन् । पर गत शताब्दया सर्वत प्रवृत्ते प्रजातन्त्रवादे डा० सन्यात सेन नाम्नो नायकस्य नेतृत्वे तत्रापि क्रान्तिर्जाता राजतन्त्रस्य समाप्त्या च सह जनतन्त्र प्रतिष्ठित । गत-महायुद्धानन्तर ष महति गृह-वत्तहे साम्यवादिना विजयेन चीन-देशे साम्यवादप्रणालीमनुकल्पे । -

भारतस्योत्तरसीमिन् पृथिव्या पृष्ठदेशत्वेन (ससार की छत) ख्यातस्त्रिविष्टप-देश (तिब्बत) चिरन्तन बौद्ध धर्मानुगामी च । वदाच्चिदय चीनैरधिबृत्त पदचान्च स्वातन्त्र्यमभजत् । प्राग्ल शासन-काले तत्र भारतीय व्यापारादि सौकर्याय बहून्धिवा-रान्मुञ्जत । अस्माक संन्य-गुल्माश्च तत्राभयन् । विस्तृता पर्वत श्रृ लला त देश-मस्माद् विभजते । १९१४ तमे ख्रीष्टाब्दे सिमला नगरे प्राग्ल चीन तिब्बत-प्रतिनिधि-सम्मेलने मेकमोहन-सजेनांग्न प्रतिनिधिना निर्धारिता सीम रेखा स्वीकृताऽऽसीत् । दोषमिद गिरि-मध्यवर्ति नितरा दुर्गम मार्गं हीन च । सहाय्य क्षेपे 'सुगुल' सन्नमेवमेव यातास्थानम् (हवाई प्रह्ला) । यस्तुतो भारत-गर्वनारेण चीन मंत्री विश्वस्तेन न तस्मिन् भागे सुरक्षा-व्यवस्था व्यवस्थापिता ।

यावत् त्रिविष्टप देश स्तन्न च्छातीन्, तावन्वान्वभूमत किमपि काटिदम् । पर यदा चीनं मैत्रिकाक्रमणेन त्रिविष्टपो वशीकृत, तदवधि विधादारम्भोऽपि

जात । चीनाक्रमणस्य हसवर्जं सर्वैरपि देशैर्विरोधे कृते भारत-शासकैर्घोषितं यत्  
त्रिविष्टपश्चीनस्यैवाङ्गमिति । एतेन वर्धितोत्साहैश्चीनं पूर्णतया त्रिविष्टपं आयत्ती-  
कृतं । परं तत्रा स्वयत्त-शासनं तस्य स्वीकृतम् । अयमेव राजनैतिकं प्रमादो भारत  
स्यापि शिरोव्यथाया मूलम् । काममद्य भारतीया प्रधानामात्या न स्वत्रुटिं स्वीकुर्युं  
परमयमभूद् राजनैतिकोऽभ्युपराव । तेनैव भारतीय क्षेत्रोपरि चीनाक्रमण  
सुकरमभूदिति स्वयं क्रीतेषु विपत् ।

न चैयमाक्रान्तिराकस्मिकी, अपि त्वायोजित-पूर्वा । अत एव चैनेषु मान-  
चित्रेषु विस्तृतं भारतीय क्षेत्रं चीन सम्बन्धितया दर्शितम् । बहुधा सीमा निर्धारणाय  
चोदिता अपि चैनाधिकारिणोऽब्रह्मवामवाचरन् । त्रिविष्टपे स्वयं योजना सत्यापयितुं  
तैरनुष्ठितेभ्यः कार्येभ्यो भीतास्त्रैर्विष्टपाः शासका भारते शरणागम्यन् । अधुना  
भारतीयानां त्रिविष्टपे व्यापारादि कार्यं निरुद्धम् । शक्ति-मद-दृष्टाश्चीना अस्मात्  
विस्तारवादिनो वदन्ति, स्वयं च तैर्विस्तृतं भारतीय क्षेत्रमधिकृतम् । एकदा रक्षा-  
सैनिकानां गुल्मोऽप्याक्रान्तो निर्दयं न हता निरशङ्का सैनिका ।

अद्यापि भारतस्य शासका न प्रत्याक्रमणं विदधन्ति, पर्यन्त-भूमिषु मार्गादि-  
निर्माणं रक्षा प्रयत्नान्वाचरन्ति । परमधिकृत-क्षेत्राणां मुक्तये न किमपि सम्प्रति प्रति-  
विद्यातुं शक्यते युद्ध-भीते । तेषामुद्यमो न खल्वर्मेनीपूयम् । इतः साम्यवादिनो भार-  
तीया अपि चीने समवेदना भजन्तोऽन्तः कोषं समाचरन्ति । अन्ये गणास्तु (Parties)  
तं प्रति कठोरा प्रतिक्रियामयंयन्ते ।

अधुना स्थितिरियमिति विपत् । युद्धाग्निं प्रनोदन्ति दर्शं दर्शमिमं सीमाविवादम् ।  
भारतीया प्रजा अनुभवन्ति कातर्यं न प्रतिविदधतां शासकानाम् । राजनैतिकानि  
दलानि समस्थाया अस्या अपदेशात् सभावयन्ति विजय निर्वाचने । शासकाश्चात्माक-  
मुभयतः पाशास्त्रजु मध्ये पतिता । स्व दोष-रक्षणाय प्रत्याक्रान्तुं चेष्टेरन् चेत्स्वल्प-  
मपि युद्ध महासमरे विपरिणमेत् । उदासीन् चेत्युच्यते प्रजा न दर्शयेयुः तान् । समा-  
वितस्य तृतीय-समरस्य क्षेत्रं माभूद् भारतमित्यपि तेषां प्रवासः । तेषां सति देशस्यैव  
विष्वक्तो अवेदित्यवाञ्छनीयमेतत् । पश्यता सर्वेषां स्वक्षेत्रस्य परहस्तं गमनं राष्ट्रीय-  
सम्मानस्यैव हानिकरम् । परं यदि न समापीयते विवादोऽयं गाम्ना, दुष्परिणामो-  
ऽयं सद्यस्य परिणमेत्तथापि विरोधं रूपं । सस्मृततमयोः प्रान्ततमयोर्महोदययो-  
रनयोर्मध्यं लोच-दोषाय कल्पेत । परं सात्त्विकमनोभयतस्त्यागमपद्यते । दुराग्रहे  
तु मृगतृष्यां समाधानासा ।

## स्त्री-शिक्षा कीदृशी भवेत् ?

अयं प्रश्न इदानीं भारतीयानां समक्षं भूयोभूय आयाति यत् स्त्रीशिक्षा कीदृशी स्यात् ? कथं तावदस्योद्भूतिः ? नाभूत्प्राचीनकाले एतादृशी समस्या । तदा बाला इव बालिका अपि पाठयन्तेस्म । गार्गी, घोषा, विश्ववारा, लोपामुद्रा चंता नार्यौ ब्रह्मवादिन्यो मन्त्रं द्रष्टुं यश्चासन् । जनक-मुलभोपाख्यानाच्च सुलभाया वैदुष्यं स्फुटी-भवति । महाभारते कुन्त्या विदुलायाश्च यादृशं चरित्रं चित्रितम्, रामायणे च कौक्यी तथा सीता यादृश्यौ वर्णिते, तदपि तासां साधु शिक्षितत्वं साधयति । आद्यशकराचार्यस्य मण्डनमिश्रपत्न्या सकाशात्पराजय, 'या वैदमंगिरा वास कालिदासा-दनन्तरम्,' विजयासम्बन्ध इत्यमुक्तिः, नीलोत्पलदलश्यामा विज्जिका मामजानता, वृथैव दण्डिना प्रोक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥' इति सरस्वती प्रतिमूर्ति-विज्जिवा-प्रशस्तिः, 'काले माप मापे मासं पश्च शकासं वदति सकाशम् । उष्ट्रे लुम्पति र वा प वा, तस्मै दत्ता विवट-नितम्बा ॥' इति विवट-नितम्बाया वैदोक्तिस्तिलमलाम्बिकाया प्रौढ-नद्य निर्भरा वरदाम्बिका परिणयचम्पू सर्वमेतत् स्त्रीणां शिक्षितत्वं साध्नोति । ताश्चतुर्ष्वपि कलानां ज्ञानं विज्ञानं साहित्यं कामशास्त्रं च साध्वर्धयति । राजवृत्तमारीणामभिजातकन्यानां च शिक्षणाय समानिता प्राचार्या न्ययुज्यन्ते । साधारणेषु जनेषु कीदृशी व्यवस्थाऽभूदिति न प्रमाणमद्योपलभ्यते । परमनुमीयते यत्तदर्थमपि कश्चित्प्रबन्धोऽवश्यमेवासीत् ।

मध्ययुगे विशेषेण यवनागमनात्प्रभृति नारी-शिक्षा निरुद्धाऽभवत् । तेषां समाजे स्त्री वासना शमनस्य साधनम् उपभोगसामग्री चेति विजय-मद-भक्ता अत्रत्या-पत्न्या सबलात्कारमदूषयन्ति तारा पित्तरो बाल्य एव पालिमग्राह्यन् । तस्य परिणतिरतितमा समाजघातिका समजनि । ययाऽप्रश्याः स्त्रियं सर्वथाऽज्ञानान्यकारेण्यमज्जन् । केषामेव विचारवता सन्ति साक्षरा सती शिक्षितेति सम्मानमभजत् ।

आग्लानां शासनकाले नव-शिक्षा-प्रवृत्ति-प्रसारेण सहैव कन्यानां शिक्षणस्यापि प्रश्नः समजायत । प्राचीन-परम्परानुयायिनः 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इति वचने -

'स्त्रीशूद्रौ नाधीयाताम्' इति कथने च श्रद्धघाना सर्वथा नारी-शिक्षाया विरोधिन । प्रगतिशीलास्तु पुरुषाणामिव स्त्रीणामपि विकास समाज-कल्याणाय मन्वानास्तासां शिक्षाया पक्षपातिन । वस्तुतो न कोऽपि सम्यगन्यो नारीपशिक्षिता दिदक्षेन् । जननी-भगिनी, पुत्री गृहिणी चेति बृह-व्यक्तित्वशालिनी नारी शिक्षाऽभावे कथं समाजस्योन्नतमङ्गं स्यात्, कथं वा कस्यचिच्छिष्टस्य विदुषोऽर्धाङ्गिनी पद भजेत् । शिक्षितं व पुरुषस्य सह धर्म-चारिणी सत्या जीवन-सहचरी च भवितुं समर्था । संव सुदक्षा गृहिणी गृह लक्ष्मी-विलासोचित विधातुं प्रभविष्यु । मोक्षमेवंतद् यदि मुशिक्षिता नारी गृह-संचालने अमर्था मन्येत । न च केवल शिक्षा तासां शील भग-हेतुः । किं नाऽशिक्षान्धकार-मग्ना अनाचार दूषिता जायन्ते ? शिक्षा-प्रभावात् तु तासां विवेको जागति, यस्य प्रसादात् चरित्र-अच्छ-दोषात्सम्पटाश्च पुरुषान् साधु परिचेतुं क्षमा स्यु । नार्था धर्ममात्मबल साहस च जागृत स्यात्, पथो न यथा स्वैच्छया बलाद् वा भ्रस्येत ।

पर शिक्षेय कौहशी देयेति प्रश्नोऽद्यापि शिष्यति । वस्तुत स्त्रीणां चारित्र-अशाशकेमा पाश्चात्य-शिक्षामधिकृत्यैव, यत्र विषयाणामभ्यासो विधीयते, शीलसम्बन्धे तूदास्यते । माहशमञ्च शिक्षा-सस्याना वातावरण विशेषेण सह-शिक्षा-प्रधानानाम्, तत्र छात्राणामुच्छ्र्खलताऽनुदिन वर्धते । ते विद्याभ्ययनेन सार्धं पत्नी-तामन्येपणामपि विदधति । मार्गे सहपाठिनोरनुधावन्ति, तां श्रावयन्तोऽस्त्रीलानि गीतानि गायन्ति, विशेषेणाकर्षकाणि वस्त्राणि परिदधति, चलचित्रादि प्रदर्शनेन ताः प्रलोभयन्ति । एतेन शालीना अपि कन्या शीलाच्छ्याव्यन्ते । महाविद्यालयेषु विश्व-विद्यालयेषु तु स्थितिरस्मितमा दूषिता यत्र (प्राध्यापका स्वयं स्त्र-शिक्षा काम-पिपासा-साधनानि विदधति । ताश्च वराक्यस्तां प्रसादयितुं परीक्षाया भूयसोऽङ्काश्च लब्धुमात्मानमर्पयन्ति । यदि कन्यानां सरक्षका शिक्षामेव तासां दूषिका मन्येरस्ताहि वस्तेषा दोष ?

विद्यार्थिन्योऽपि पतिवरा इव क्लृप्तशृगारा कटाक्षपातं परिहासैश्चाह्वयन्तीव सतीर्षानध्यापकाश्च । चलचित्राणां वातावरणस्य च ताहसा प्रभावी येन सर्वत्र ताहदयुच्छ्र्खलता लभ्यते । यदा—

हृश, कारण, तञ्ज, ध्वणरहित पुच्छविकसो  
 षण्णे, पूयजित्मन् कृमि कुल शतं राशुत-तनु ।  
 शुषा क्षामो जीर्णं विठरक-कपातापित-गत  
 शुभोमयेति दया, तमपि मदपत्येय मदन ॥ ( भ ग. )

वा कथा तर्हि समावदुक्कुटाण्डभोत्रिना सूचिवा पिच्छल मनसां शून्याम् । इत्यमिष पाश्चात्यशिक्षा पश्चत्पावयिन्ति । तस्मिन् कन्या भवत गीतायमायणादिरु

पठेयु, पूर्ववद् वा 'असूयम्पश्या' तिष्ठेयु ? नंतस्सभाव्यतेऽस्मिन् युगे । यदा तासां कृतं सवाणि क्षेत्राण्युन्मुक्तानि, यदा ता स्वसाहसेन बुद्धयुत्कर्षेण च पुरुषान् पराजयन्ते, सैन्यसघातने, विमानचालने, मल्लयुद्धे, सागरतरण्ये, यान्त्रिकविद्यायां प्राङ्गिवान्-व्यवसाये च तासां तुल्या गतिस्तदा कथं ता दूर्वा हस्ताश्चुल्नी धमन एव काल नयेयु ? केपाचिद् विदुषां मतं यत् स्त्रीणां कृते पाठ्यक्रम एव पृथक् स्यात् । भाषाणां ज्ञानेन सह कला, शिल्पम्, साधारणी चिकित्सा (First-aid), पाक-क्रिया, गार्हस्थ्य विज्ञानम् (Domestic Science), गणित, व्यवहारज्ञान चेति तासां शिक्षा विषये सर्वं समावेश्यम् । नारीणां दाम्पत्यं भोक्तृत्वं च यथा सफलं भवेत्तथा ता शिक्षणीयाः । यतो न तासां कायक्षेत्रं पुरुषाणां इव । तासां विषयेषु, एतेषु प्रतिभायां विकासं साधुं स भवति । शालीनता गृहकार्यदक्षता च स्त्रीणामनुपेक्षणीयाः ।

वस्तुतो नात्र काचिद् विप्रतिपत्तिः । नारीणां साफल्यं मातृत्वं एवेति प्रायः सर्वा एव ता दाम्पत्यं स्वीकुर्वन्ति । अतो यथा ता सुखं सर्वोदयं च गार्हस्थ्यमाचरेयु-स्तथा शिक्षणीयाः । कला शिक्षयित्वाऽर्जुनसामर्थ्यं तासामवश्यमापादनीयम्, येन सबटकाले न पराश्रयणमपेक्षितं स्यात् । स्त्रियो हि प्रायोऽर्थकार्येनैव मार्ग-भ्रष्टा भवन्ति । तासां शिक्षा चरित्रनिर्माणेन सह व्यवसायोपयोगिनी स्यात् । पाठ्य विषयेषु प्रतिभावत्पस्ता अन्यानपि विषयान् शिक्षितुमहन्ति । न तत्रावरोधं कार्यं । कला, धर्मशिक्षा, इतिहास, विविध भाषाणां परिचय, यामशास्त्रम्, व्यवहार-शिल्पम्, पाक क्रिया, आभूषण (अचार मुरब्बा आदि) प्रभृति वस्तु-विज्ञानम् तासामभी-विषया अनिवार्याः स्युः । भूमि धराणां कस्यां कृषिमुद्यान शिक्षा चाम्पत्येषु । सन्नितकनामु स विदोपरचयं तत्राधिकं प्रयतेरन् । भौत विज्ञानस्य सामान्य ज्ञानमपि तासां सर्वासां स्यात् । एतादृशी शिक्षा स्वस्ये क्षेत्रं प्रत्ता सती नारीणां योग्याय कल्पेत ।

## वर्णाश्रम-व्यवस्थाया उपयोगिता

ऋग्वेदस्य दशमे मण्डले चतुर्णां वर्णानां विराट्पुरुषाङ्गत्वेन वर्णानं लभ्यते—

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद् वैश्यः, पद्भ्यां शूद्रो प्रजायत ॥

आर्यैः समाजस्य वर्ण-चतुष्टये जीवनस्य च चतुर्धाश्रमेषु विभाजनं कृतम् । वर्णेषु ब्राह्मण, समाजस्य मुख-स्थानीयः, क्षत्रियश्च बाहू-स्थानीयः, वैश्यो प्राणा-स्थानीयः, शूद्रश्च चरण-स्थानीयः, एवमाश्रमेषु जीवनस्य प्रथमः कालो ब्रह्मचर्यस्य, द्वितीयश्च गार्हस्थ्यस्य, तृतीयो वानप्रस्थस्य चतुर्थस्तु संन्यासस्येति सकलस्थापि शतवर्षात्मकस्य पुरुषायुषस्य पूर्णो विभागः सीद्दस्यः ।

अद्येयं व्यवस्था प्रायो निन्द्यते लोकेः, अनुपयोगिनी हानिकरी च साध्यते । परं वैज्ञानिकीयं न तैः साधु परिचोप्यते । वस्तुनो वर्ण-व्यवस्था समाजवाद आर्याणाम् । तथाहि विद्याया अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं प्रतिग्रहो दानं चेति ब्राह्मणस्य कर्तव्यानि । शासनं, प्रजानां रक्षणं बलकार्यं क्षत्रस्य । कृषिं वाणिज्यं पशुपालनं चेति वैश्यस्य कर्माणि । वर्णत्रयस्य सेवा स्वजातीय-कर्मणामनुष्ठानं च शूद्रस्य कार्यं निर्दिष्टम् । ब्राह्मणस्य मुखस्थानीयता तत्कर्मपिक्षया । तथाहि विद्याया अध्ययन-मध्यापनं वा यज्ञादि च मुखेनैव क्रियते । तस्य स्वयं ज्ञान-ग्रहणं ज्ञान-प्रदानं मस्तिष्क-कार्यं बौद्धिकता प्रकटयति । बुद्धिबलस्य शरीर-बलापेक्षया श्रेष्ठता स्वीकृतोपकारकत्वात् । शरीरं तु पादाव पर-पीडनेऽपि प्रभवतीति ततो निहृष्टम् । पर समाज-रक्षण-कार्य-मधिकारयुक्तं नियन्त्रितं सत् कल्याणाय कल्पतेऽनियन्त्रितं तु हर्षान्धतया पीडनं कुर्यात् । अतो बुद्धिबलस्य शरीर-बल-नियामकत्वम् । वस्तुनः केवलं बुद्धिबलं शरीरं वा न धिये । द्वयोः समन्वय एव समाजस्य क्षेमाय । यथोक्तम्—

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्प्रच्छी चरतः सह ।

तं लोकं पुण्यं प्रजेयं यत्र देवाः सहातिवता ॥

परं न केवला वौद्धिकता देहबलं वा श्रेयसे संभवति । अन्नाधीना । यत्तु प्राणिना प्राणा । व्यवहाराश्चार्य-साधना । अत एव समाजस्य पालनं कृषि-वाणिज्याद्यधीनम् । तत्कर्म च वैश्यानाम् । यतोऽध्ययनाध्यापनादिकर्मणि न वणिग्कृति-रुचिता, रक्षणस्य चोत्तरदायी न कृष्यादेरतिरिक्तं भारमर्हति व्यवस्था-भङ्गात् । वंशानुक्रमगते च व्यवसाये नैपुण्योदभव इति सततेरपि पंतुकुलोद्योग एव प्रवृत्तिर्विहिता । समाजस्य क्षेमाय शर्मणे च चतुर्थ्य-वर्णस्य शूद्रस्य स्वीकृतिः । विद्या-सत्तादि-विहीनोऽयं वर्गः सेवा-धर्मैर्गुणैश्च निःश्रेयसाय कल्पते ।

बुद्धि-कर्म मस्तिष्कस्य, तच्चोत्तमाङ्गमिति ब्राह्मणस्याम्बहितत्वम् । परं न तस्य धनार्जनादिना सम्बन्धः । तत्र प्रवृत्तो हि स स्वकर्मण्युदासीत । क्षत्रं च क्षतात्प्राणम् तत्पौरुषाधीनं तदर्थं बाह्योरेव प्रयोग इति बाहु-स्थानीयो राजन्यः । न तस्य दानादि-ग्रहणं तपश्च नियतं कर्म । दानस्य पौरुष-विपरीतत्वात्तपश्च दीवल्यावहत्वात् । शिक्षा रक्षा चैत्युभय समाज-भद्राभावावश्यकम् । अतएव ब्रह्म क्षत्रयो परस्पर सह-योग उचितो मतः ।

जंघे यथा गमनादि-व्यापार-प्रवर्तिते, ताम्बा दिना पङ्कुरेव प्राणी; तथैव कृष्यादि-विना न सामाजिका व्यापाराः संभवेयुरिति लोक्यानाया आधार-भूतो वैश्य-वर्गः । पादयोर्वंपुष स्थितिरिति शूद्रस्य समाज-स्तम्भत्वमिष्टम् ।

इयं वर्ण-व्यवस्था जन्म-मूलाऽऽसीत् कर्म-मूला वेति विचिकित्साया द्विविधे अपि प्रमाणे उपलभ्येते । 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण-कर्म-विभागशः' इत्यत्र 'मया' इति पदेनैश्वर-कर्तृकत्वं वर्ण-चतुष्टयस्य मन्यते ।

नोपतिष्ठेत्तु यं पूर्वा नोपास्ते यश्च पश्चिमात् ।

स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥'

इति मनुवचनात् 'स्थो-शूद्रो नाधीयाताम्' इति सूत्रकारोक्तेश्च जन्म-मूलता वर्णानां सिध्यति । परं महाभारते यक्ष-मुधिष्ठिर-सवादे वृत्तवत् एव ब्राह्मणत्वोक्तं विश्वामित्रस्य ब्रह्मण्य-प्राप्त्युद्योगोपास्थानाच्च कर्मण्यं वर्णानां स्थितिः प्रमाणी-क्रियते । गीतायां चतुर्णामपि वर्णानां स्वाभाविकानि कर्माण्युक्तानि । यथा—

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्यां शूद्राणां च परत्तपः ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभाव-प्रभवेर्गुणैः ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराजंयमेव च ।

शानं वितानमास्तिष्यं ब्रह्म-कर्म स्वभावजम् ॥

शौचं तेजो घृतिं दर्शयं पुढे चाप्पपत्तापनम् ।

दानमीश्वर-भावश्च क्षत्र-कर्म स्वभावजम् ॥



हृदि गो-रक्ष्य वाणिज्यं वैश्यं कर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ (गीता १८ । ४१-४४)

एतेन तु वर्णानां जन्मजातत्वं सिध्यति ।

एवमेव चतुर्णामाश्रमाणां व्यवस्थाऽपि विचार-पूर्विकैव । जीवनस्य विशेषेण तिस्र एव दशा भवन्ति—कौमारं यौवनं जरा च । एतामु प्रथमा निर्माणात्मिका, द्वितीया विकासात्मिका, तृतीया च ह्यासात्मिका । सृष्टि-यज्ञ इवास्मिन्नपि जीवन-यज्ञे शंशव वसन्तं यौवनं ग्रीष्मं, जरा च शरत् । प्रादी सप्त-धातूनां वृद्ध्या पुष्ट्या च सह बुद्धेर्मेस्तिष्कस्य मनसश्च विकासं संभवति । तदर्थं शक्तिं सचयस्यावश्यं कता । यथा षटे पूर्वमात्रेण एव छिद्रं स्याच्चेत् सलिलस्य निष्क्रमणे न स पूर्वोत् । एवमेव यौवन-प्राप्ति-पर्यन्तं शक्तीनां विकासे जायमाने तासां रक्षणमपरिहार्यम् । अतः पञ्चविंशति-वर्षाणि यावद् ब्रह्मचर्यस्य कालो निश्चितः । अस्मिन् मनो बुद्धिं शरीराणां विकासादतिरिक्तं न किमपि चिन्तनीयम् । विकासे पूर्णे सति गार्हस्थ्ये सचितानां शक्तीनामुपयोगोऽयं कामयोरुपभोगे । सन्ततिं प्रजननेन सृष्टेर्विस्तारं पितृणामुक्तिं चापाद्य निःसंगतया विषयाणामुपभोगोऽस्वाश्रमस्य धर्मः । न जातु कामं कामानामुपभोगेन क्षाम्यतीत्युक्ते । शनं शनैर्विषयेभ्यो मनस उपराभाय वानप्रस्थाश्रमं गेभ्योऽभूत् । पुनादौ गृहभारं विन्यस्य धर्माज्जनाय विरागं ग्रहणमस्य धर्मः । पञ्चाशद्वर्षोपरि प्रवृत्तस्यास्याश्रमस्य तपसि लोककल्याणायामनं श्रयसे चोपयोगः । पञ्चसप्तत्युत्तरं तु क्षिप्रितानामिन्द्रियाणां सर्वथा विषयेभ्य उपरागान्निवृत्त-कर्मणोऽभिगतब्रह्मज्ञानस्य परमपदाधिगतये प्रयास एव सन्यासः । ब्रह्मचर्यं कालेऽध्ययनं प्रवृत्त्या न जनानां जीविका चिन्तोचिता । गार्हस्थ्यस्य पञ्चविंशति वर्षेषु चार्थाजनं कामोपभोग-प्रवृत्तेरवसरं प्रारितोपपत्तिः । पञ्चाशदुपरि च धर्माज्जनादि-कार्येभ्यो विरतेर्नैवानामानुक्तानां कृते कर्मक्षेत्रं मुक्तमभूत्, तदूर्ध्वं ब्रह्मचर्यं-पालनेन च सन्तति-निग्रहोऽप्यनायासेन साधितः ।

इत्यमवलोकनेनार्थाणां वर्णाश्रम-व्यवस्थायां वैज्ञानिकता सूच्यते । प्रत्येक जनस्य वृत्तेर्निर्धारणात् कस्याऽपि जीविका हरणस्य शक्यं नैवमभूत् । एतेन न सम्प्रतीव कार्यार्थं जनां द्वाराद् द्वारमभ्राम्यन् । आश्रमैश्च नियमिता समाजस्य जीवन-सस्या । कौमार एव विवाहे सति वार्धक्यं यावत् सतति जनयता यावज्जीव चार्थाज्जने ससक्त-मनसा कथं शान्तिं, सौख्यं वा स्यात् ?

केचित्तु वर्ण-व्यवस्था सामाजिकान्यायहेतुमाश्रम-व्यवस्था च परोपजीविता-मूलं वदन्तो निन्दन्ति ताम् । तेषां मते वर्ण-व्यवस्थयैव समाजे जनितोत्तमाधम-भावना । ब्रह्मचारिणा वानप्रस्थानां सन्यासिनां च निष्प्रभोजनो भारो गृहस्थानां स्वल्पभारोपितः । कालक्रमेण तैरेको भिक्षोपजीवी वर्ण एवोदादितः । वस्तुतः प्रार्थाणा

भावनाऽऽसीत् त्यागपूते भोगे । धनमर्जयतो नरस्य दानादिना चान्यत्र प्रयुञ्जतो न सीमातिरिक्त द्रव्य सन्वीयते । प्रकारान्तरेण तु समाजस्यैव पार्श्वं आगच्छति । एवमभाव श्रस्तानामप्यभाव-निवृत्ति सम्पद्यते । ब्रह्मचर्यं-वानप्रस्थ्याभ्या भोगेऽपि नियन्त्रणं कृतम्, तेन बहु-प्रजा-मूला निःश्रुतिर्निर्णीयते । सामाजिक-वैषम्यस्य मूल स्वकर्तव्य-परित्याग ।

‘श्वेद कर्मण्यभिरत ससिद्धिं तभते नरः’

इति विस्मृत्य लोका पराजीविकामपहरन्ति । अतएव वृत्ति शून्यम् । यदा ब्राह्मणा स्वाध्यायादि-कर्म परित्यज्य चमविक्रय रस-व्यवसाय चाचरन्त शूद्राणां वैश्यानां च जीविका हरन्ति, तदा तेषुपि किमप्यन्यत्कार्यमाजीविकायै समाचरन्ति । वाणिज्य-प्रिया वणिजो भृति-कमणि (मौकरी) क्षत्रिया व्यापारे शूद्राश्चाध्यापने सञ्जन्त इति स्वकर्मलोप एव वैषम्यस्याशान्देश्च मूलम् । यदा च व्यापारादे रक्षक शासन स्वयमेव वाणिज्यमाचरेत् वाच न तदा वृत्ति-शून्यम् (Unemployment) उदितात् ? यदि सर्वे वर्णा स्व स्वमेव वरं शुचितया (ईमानदारी) समाचरेयुः, यथा नियमसाधन-व्यवस्थायाः पालनं च विद्व्युस्तहि नयमुपलभ्यमाना विशुद्ध खलता वैषम्यं च समापतेदिति न वर्णाश्रम-व्यवस्था हानिकरी दूषिता वा । तस्या अयथा-पानया एव तद्दोषमूलम् ।

## ग्रामोन्नतिः

आसीत् कश्चित् कालो यदा ग्रामीणानां विषये केचित्कविना लिखित-  
मासीत्—

तरुण सर्पपशाक नवीदनं पिच्छित्तानि च दधीनि ।  
अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥

काममत्र समीक्षका ग्राम्यत्वदोष पश्येयु पर निराडम्बरस्य ग्राम्यजीवनस्य  
व्वनिरत्र विद्यत एव । नगराणां कृत्रिमसम्भ्यताया प्रभावात्मुक्ता भारतीया ग्रामा अर्भूवन्  
स्पृहणीयनिवासाः स्वगुरौ । कृषिसमुद्भया गृहोद्योगैश्चात्मावलम्बिनो ग्रामीणा  
श्रममयं जीवनं यापयन्तः शान्त्या कालं नयन्ति स्म । राजानोऽपि तत्र गत्वा शान्ति-  
मेवामञ्जन्त । राजनीति-कृत कोलाहलं न तानस्पृशत् । कर्मारा, रथकारा, स्वर्णकाराः,  
भिषजः, सूचीकारा, वणिनश्च सर्वविधा व्यवसायिनो ग्रामेऽवसन्ति राष्ट्रस्य  
स्वतन्त्रिका (Unit) सोऽभवत् । राष्ट्रस्य ग्रामभाग एव जनपदसंज्ञया प्रसिद्धि-  
मगमत् । पुरवासिभिर्नृपैः सह तेषां संपर्को यदाकदाभूत् । उत्पादनस्य पष्ठमश कर-  
रूपेण प्रदाय शिष्ट ग्राम्या उपायुज्येतेति न ते दारिद्र्यदुर्गता भवन्तः । प्रधानतयात्र  
ग्रामाणाम्, नगराणि च कतिपयानीति न समभवत् तेषामुपेक्षा । स्वातन्त्र्यात्पूर्वं समग्रे  
भारते ग्रामसंख्या लक्षसप्तकमासीत् । यद्यपि यवनानामधिकारात्प्रभृत्येव तेषां  
स्थितौ हासस्यारम्भ प्रवृत्तः परमाम्लशासने ग्रामाणां दशा शोचनीर्यव जाता ।  
कूटवणिज इमे राजनीत्या व्यापारेण चोभयथाऽपि देशमनुष्टान्ति स्वनन्त्रनिर्मित-  
वस्त्रशकंरादि विक्रयाय ग्रामाणां वसनोद्योग गुह्यव्यवसाय च नष्टप्रायः चक्रुः । पूर्वं  
सबलोऽपि विनिमयोऽनेनापि समभवदिति नान्त्रभूवन् ग्रामीणाः धनस्यावश्यकताम् ।  
राजकोऽपि तदाऽन्नदारेणाम्प्यन्त । परमान्ने सर्वेषु कार्येषु मुद्रामा एव व्यवहार-  
कृत इति जानपदा स्ववस्तुविक्रयाय नगराणि गन्तुमवाध्यन्त । तत्र लाभजीविभि-  
र्वणिभिः कूटतुलाभिः कूटवर्तकैः (वाट) च स्वल्पमूल्येन तेषां श्रमफलमक्रीयत भूयसा  
च व्यक्रीयत । एव लाभक्षेपेन वञ्चिता कृषवा धीरे दारिद्र्य-सागरेऽमग्जन् । नगराणां

सम्पर्केण तेषु कृत्रिमतापि प्रसृता । पूर्वं ग्रामेषु लोकाः शुद्ध सद्योदुग्ध स्थादीयस्तर्कं पुष्टिद ह्यैगवीन सतीन शिम्बिका-वृन्ताक-मेयिका राजिका-बूष्माण्डगोजिह्वादि-शाकान् विविधानि च फलान्युपभुज्यं पौराणा स्पृहणीयस्वास्थ्या अभूवन् । दुग्धस्य घृतस्य वा विक्रयं सुतस्य कन्याया वा विक्रयेण तुल्यममन्यन्त । तदवधि यक्ष्मसदृशा रोगा नाभवन्कर्णगोचरा अपि । पर नागरिकाणामर्थपरता तेषामात्मनि सक्रान्ता तानपि क्षीरादिवञ्चितान् व्यधात् । तेषा स्थान दुर्व्यसनानि लम्पटता चाऽभजत् । अधुना दुग्धादि नगरेषु विक्रयाथं गच्छति, ग्रामीणा स्वयं तक्रायापि लालायन्ते । पूर्वं पञ्चायतनेषु तेषा विवादा समाधीयन्त, परमिदानी न्यायालयास्तेषामालया, म्दिरालया विद्यालया, कनहा एव क्रीडा, दुर्भिक्षाणि मित्राणि, रोगा बन्धव, दीर्घं सखा, ईतयोऽतियय, अकालमृत्युर्जाति, कीटाणव सहचरा, अभियोगो व्यवसाय, पशुन्य विनोद, पराभिपय प्रमोदावसर । क्वाद्य सा ग्रामधीर्यस्या अवलोकन-मात्रेणामोदत म्लानमपि मन ? इतोऽवकरसकर, ततो गोमयकूटम्, मध्येमार्गं विस्त्रगन्धा प्रणाली, रथ्यापालीषु विप्टाऽऽविप्टा । प्रविशन्तमेव मक्षिवाणा मशवाना दशाना च सेनाऽभिपेक्षयतीव । गृहाणि च मृत्तिकाकुड्यानि तृणाच्छन्नपटलानि, अदत्तवातप्रकाशप्रवेशानि सकीर्णानि च यत्र प्रेयसोव महिषी पुच्छेद्दधूननविकीर्ण-मलमूत्रा सतताम्यासनिर्गन्धीकृतनासा सहैव स्वामिना स्वपिति । एवस्मिन्नेव गर्भ-गृहवल्पे सकीर्णं प्रकीर्णनिखिलवस्तुनि कक्षे सकलोऽपि परिवारो विश्रान्धति । अथस्था तेषा गृहाणाम्—

तस्मिन्नेव गृहोदरे रसवती तत्रैव सा कण्डनी  
तत्रोपस्करणानि तत्र शिदावस्तत्रैव यास. स्वयम् ।  
सर्वं सोढवतोऽपि दुस्यगृहिण किं ब्रूमहे तां दशाम्  
अथ श्यो जनयिष्यमाणगृहिणी तत्रैव यत्कुंषति ॥

इति पद्यं न स्फुटतामापाति ।

अशिरावसात्पुप्रथास्वेव तेषामास्था, विवाहेषु मृत्युभोजेषु चातिसामर्थ्यो ध्ययस्तान् बुसीदजीविनामृणपाशे तथाऽपासयद् यथा भूमि गृह वृषभान् हस किं बहुना, जीवितमपि दत्त्वा नाघमर्ष्यादमुच्यन्त । दूरे कोऽपि विस्मृतिवशात्स्थापित-दिचवित्मालयदत्तेन तत्र चिद्विरसय, सति तस्मिन् न भेषजम्, विद्यमानेषुग येषु नातुर-वदा उत्कीचार्यं द्रव्य मस्यापंशेन राज्यस्य वेतनभोगिनोऽप्येते चिद्विरसयपुषो पमदूता पुच्छेदुरामयवधामपि । मार्गास्वाबुद्धिमा सर्षामु जानुदधापया, सीते परितो धूतधूलिमयनभोमण्डला तिदाथ च सतप्तरज कणा देषु गच्छन् पाण्डो नरकस्येव पन्थानमनुगरति । न तेषा तिदादीदा यथा ते रवास्थ्यावह जीवनप्रकार

भजेयु । अत एव महिषादि-स्नानादिने पत्न्ये मानवा अपि स्नान्ति बहुधा विवन्ति च ततोयम् । तेन दुःसाध्यरोगाक्रान्ता कीटवन् त्रियन्ते ।

तेषामुद्धाराय राष्ट्रीयसर्वकारेण प्रयतित बहुधा । यथा ग्रामे ग्रामे पाठशाला, भौतिकशिक्षाप्रचार, यत्र तत्र चिकित्सालयानां स्थापना, कृष्यादिनिर्माणाय दीर्घ-कालिकं प्रदानम्, कुल्याप्रसार, गोमयादेगंतेषु पूरणोर्वरके परिवर्तनम्, रासाय-निकोर्वरकवितरणम्, रात्रि-विद्यालयानां स्थापना, विद्युत्प्रापणम्, आकाशवाणी-यन्त्राणां ग्रामेषु सप्रसारणम्, पशु चिकित्सालयप्रतिष्ठा चेति ग्रामोन्नतये प्रमुखानि कार्याणि । मध्यकाले भूदारा (जमींदार) कृषकाणां सर्वकारस्य च मध्यपातिनोऽपरवत्परीव परोपजीविनः कृषीवलानामुत्पादनस्य महान्तं लाभशमपाहरत् । राष्ट्रीय-सर्वकारेण विधेयक (कानून) निर्णय तेषां वर्गं एवोन्मलित । तालगुडस्य, मधुमक्षिका-पालनस्य, कौशेयकमिलालनस्य, हस्तनिर्मयवसनस्य (Handloom) चोद्योगाय साहाय्यं क्रियते । पचायतनानि पुनरुज्जीवितानि । न्यायालयानामधिकारा पयोचितं तेभ्यो दीयन्ते । अन्नमूल्यस्य ह्रासो निरुध्यते । पाचवर्षिक-योजनासु द्रव्यस्य महती राशिप्रामोन्नतय एव निश्चिता । कुमीदजोविना सकाशात्कृषकाणां मोक्षाय सहकारि-समितौना ताटशनिधीना च स्थापना क्रियते । तत्राल्पकुसीदमाश्रित्यर्णदानस्य व्यवस्था । एतां समितय उचितमूल्येन कृषकस्योत्पादनं विक्रीणन्ति, बीजादिकं च क्रीणन्ति । नाधुना लेखपालेभ्यः (पटवारी) कृषकाणां तथाभयम् ।

तथापि बहु करणीयमेतद्विषये ऽद्यापि । यावत्प्रचारितं न तावत्कार्यं जातं तत्र । राजकीया अधिकारिणः प्रायो न समुज्ज्यन्ते ग्रामीणं सह । निवासादे विकासस्य शिक्षणादेशं च न तथाविधं सीविध्यं ग्रामेषु यन्नागरिका प्राकृष्टा भवेयुः । स्वयं ग्राम्या इदानीमपि विहाय गृहाणि पुरं प्रति धावन्ति । शिक्षितेभ्यो न कृष्यादिकार्यं रोचते शूद्रोद्योगानां न तावान् विकासो यावान् प्रचारः । सत्पौन्यतिस्तदैव बुध्येत यदा न केवलं ग्रामीणानां पलायनं निरुध्येत, नागरिका अपि पुराणि विहाय ग्रामवासाय स्पृहयेयुः । तदैव मन्येत ग्रामाणामुन्नतिः ।

## विज्ञानस्य लाभा दुष्परिणामाश्च

हन्त ! अद्यम्वा मानवस्य मृगचृष्ट्या ! दुर्दमनीया महत्त्वैपस्या, अक्षमनीया नियतिविजयदुराशा ! अनतिक्रमणीया सकलविभवनिर्विभागाधिकारपिपासा । दुरभिभवो अगतीपरिणाह-परिच्छेदाभिलाष अनन्ता चानधिगत-विषय-विषयिणी जिज्ञासा, दुश्चमा चानतिक्रान्त-प्रदेशातिचक्रसा, अमूलध्या नामादृष्टपूर्व-पदार्थ-दिहक्षा ययाऽनुदिवसम्, प्रतिक्षण प्रहिता साहसैक-रसिका नवनवाभिमाने-ष्वभिर्हसि दधति । तन्मूल एव च मनुसन्ततेः सततमविरतोद्यमोजनभूतभावानुभूतो । प्रथ नासौ करितुरग-नृपम-यान साधनस्सन् भूमि-भ्रमण-भात्रेण सन्तुष्यति, परं मीन इवाजस्रोन्मीलित-यन्त्र-नयन उद्वान्त-धूमराशिच्छलेन गगन-भारिता जलधिविजय-पताका भविष्यन्तमोऽभि-भव-शसिनी व्यापयन् सायात्रिक-सहस्राधिरोहणाकिञ्चन-भार पोतमारूढो नि शङ्कुं निरातकमतल-पाथ-पथे विहरति, खेचर इव विस्तारित-पक्षसन्तति साहसैक-पाथेयो निशाकर इव द्योतिततारक, रविरिवविष्वक् प्रतिष्ठित-प्रताप यतिरिव नियतमविद्यमानानभिषमनीय-स्थल-विशेषो वृन्दारन इव विष्णुपथे परिभ्रमति । वराह इव भूदारको मशक इव रन्ध्र-प्रवेश-निपुण भ्रमर इव सार-प्रतिग्रहैक-रसिक, कस्तूरिका-मृग इव गन्धाभिनिवेशी भूगर्भेषु प्रविशति, दुरवगाहमम्म-पूरभवगाहते, सततोद्गच्छदनल शिखा-सख शिखि-शिखरि-शिखरविल साधक इव सिद्धिमार्गो गन्धकग्रहणायाभिपति । विज्ञानमेव तस्य मार्गदीपः ।

अस्यैव विज्ञानस्य बलादद्य घातका अपि कुट्टिचिन्तस्या व्याधय सुचिन्तित्या । उदरादि-गूढ-स्थान-स्थाना गर्भगतानामिव घटनाना वस्तूना दशनं द्य विरणादि (X-Ray) साधनं सुवरम् । एतस्यैव महिम्ना देश-काल-वृतोज्ज्वरायो निरस्तो सपूडतो वा । तत्प्रसादादेव दर्पलघनीया अन्वध्वानो त्रिभैरेव दिनैरतिक्रम्यन्ते । यात्रातीवर्पायाद्य सपिष्य इव कुटिलगतप, वृक्षानुज्वाला इव धूम-रेखा यमन्त्य, योगिन्य इव सौह-पथ-भागिन्य, काल-मतय इवाहनिश चरन्त्यो धूम्रगवट्यो देसाद्देव स्वल्पाभिरेव होरामि' क्षीघ्र-क्षपादधोराभि प्राणिनो महतोऽपि भारमभारादिव

प्रापयन्ति । तयं इव महानदीषु दिवाविश धावन्त्य प्रतोत्रीषु तंल-शकट्य स्वर्णसारवत्ता  
विहार-सौकर्यमाचरन्त्येव ।

विज्ञानबलादेव दुग्धसार इव दुग्धात्, नवनीतमिव दध्न. चामीकर-कणा  
इवाकररजस सौदामिनी जलान्निर्गृहीता, रसायन-बलाद् वाष्पशक्त्या चोत्पादिता ।  
साऽपुना प्राणिना प्रियतमेव जीवन-सगिनी, परिचारिकेव वचने स्थिता, वार-वनितेव  
सर्वभोग्या, पर वधुरिवास्पृश्या, मृत्यु घटीव कराली, व्यालीव विलीनसरणिः,  
मित्रामेव हित साधिनी, नभ-प्रकृतिरिव घ्वनि विस्तारिणी, ऋतु सम्पदिव नाना-  
रूप-दर्शिनी, मायिक विद्येव प्रकटित विविधचमत्कारा किं नाम नाचरति जनस्य ।  
प्रकाश ताप च यच्छन्ती स्पृशत्यधिकारक्षेत्र रवे । रोगानपाकुर्वन्ती स्मारयति  
घन्वन्तरे । गूढ लक्षयन्ती तुलयति महिम-शालिनो योगिन, शीतमण्डले विपरीत च  
विदधती जयत्यतुन्नमम्, निवाते मन्द समीरस्पर्शं ददती पुनरुत्तयति सदागतिम् । भोज्य  
पचन्ती समाचरति सहकार वंशवानरस्य, दूरभाष (Telephone) द्वारेण विदूरे  
स्थितानपि जनानालापयन्ती करोति मेलापकम्, नभोवाक्-प्रसारेण (Radio-  
broadcasting) लघयति सन्देश-प्रदान-व्यापारम्; यन्त्रचालनेन सहाकलयति  
व्यवसाय-विकासम्, कृत्रिम-वृष्टि-वर्षणेन प्रत्याचष्टेऽवग्रहम्; पाणिग्रहादिषु हर्षावसरेषु  
प्रदीप्त-दीप दीप्तिच्छुरित विभा-विभासनात् समाकलयति शक्र चाप शत-च्छटाम्, सूत्र-  
सन्तान-(Wire)-सहाया कतिपयाभिरेव होराभि प्रापयति योजन-महलमपि  
सन्देशम् । आयनीषु ऋजु-डुटिल सरणीषु वक्रण-घटिका-रणरणयितापसारित-  
पादयात्रिका कोणारकोणमनवरत कर्तव्यभाराकुला इव धावमाना विद्युच्छकट्य  
(Tram way) पथिकानामतिशयेन मनोमुदमातन्वन्ति महानवरीषु ।

अनया जलमाकृष्यते, व्याधिषुष्यते, भार उह्यते, दास्यानि पच्यन्ते यन्त्राणि  
चाल्यन्ते, पुस्तकानि मुद्रयन्ते, शिलासपाता निमेषपात-समकाल क्षुद्यन्ते, वस्त्राणि  
शाल्यन्ते, क्षणमुहूर्तपलातिभ्रमणकलनेन कला कल्पन्ते ।

विज्ञानस्यैव चाय प्रभावो येन यन्त्र विशेषं भांविनो भञ्जना प्रकोपस्य दिना  
कालश्च पूर्वमेव समुच्येते । ऋतवोज्जेन नियम्यन्ते, सलिलस्य निम्ना गतिश्दृश्यते, विमूत्र-  
सूत्र-यन्त्रं (Wireless) गन्तुं पूर्वमेव तस्य संप्राप्तिर्गन्तव्य-स्थानेषु सप्रेष्यते,  
तस्करास्तदङ्ग लिभिर्गवेष्यन्ते, दूरादपि वक्त्रुणा नर्तकाना च गिर सचित्रा समीक्ष्यन्ते ।  
लघु-मुद्रकाणा (Typewriter) दूर-मुद्रकाणा (Teleprinter) च कल्पना  
विज्ञान-बलादेव । तस्य प्रसादाय थलियुगमित्यन्वर्थनामा काल । मानवा प्रथं पूर्व-  
पक्षे स्थापिता । वस्त्राणां प्रशालनाम्, भोजनस्य पचनम्, रश्मि-संग्रहणम्, निवात-  
द्रव्योद्घरणम्, रत्नान्वारद् रत्नाहरणम्, भ्रूणं चानेय-तैलस्थिति ज्ञानम्, उच्चारणे  
स्वर-सन्तु-भ्रमनाद्भूतम्, विक्रम-मूल्याशनम्, सबलनादिव्यापारः, मानग्रहणादिवः

क्रियाश्च सुख स्वचालित-यन्त्रैर्विधीयन्ते । नरैर्वपंमात्रेणापि वेतुमशक्य वस्त्रजात वयनयन्त्रेण (Weaving Mills) एकस्मिन्नेव दिने वेतु शक्यते । वृषभ-शतकवर्णीया भूमिश्च कृषियन्त्रेण होराभिरेव साधु कृष्यते । गजसहस्रेणाप्य-नुत्यापनीयो दुर्वहो भार उत्तोलन-यन्त्रेण (Crane) निरायासमुत्तोल्यते । किन्नामाता पर यन्नास्ति किमपि कार्यमद्य यद् वैज्ञानिकी प्रक्रियामृते साध्येत । तस्य वलादेवाद्य प्रजननसदृशमपि कर्म परानपेक्ष सूचीवेधादिना (Injection) क्रियते । विज्ञानस्यैव शक्त्याऽद्य बन्दुका इव उपग्रहा मानवनिर्मिता नभसि प्रहीयन्ते । चन्द्रलोक भित्त्वा प्रक्षेपणी (राकेट) सूर्यमण्डलमपि प्रवेष्टुं प्राभवत् । चन्द्रलोकस्य चित्राण्यपि विज्ञान-प्रभावादेवागृह्यन्त । तस्य साहाय्येनानन्तप्रालेयालये ध्रुव-प्रदेशे भूगर्भं गतानि खनिज-द्रव्याण्यादातु प्रयत्यते नरः ।

न केवल जीवनीयविकानि पर समर-साधनान्यपि परमघातकानि तस्य शक्त्या विरचितानि । देवासुरैरिव वैज्ञानिकं रत्नसार इवानलाणव. सागरादिव कार्शानव-द्रव्येभ्य उद्घृत्य पाशुपतमिव जगत्सहारकमस्त्र पु जीकृतम् । उदजनास्त्र ततोऽपि गुह्यतर वायव्यानि च प्रहरणानि (Gas) रिपु विजिगीषया महताऽप्यव्ययेन निर्माण भाण्डारेषु निहितानि । सकेतका (Signals) सन्देशप्रेषका (Transmetres) टङ्काः (Tanks) प्रक्षेपदातृघ्नीना परम्परा आधुनिक सगर भीषणतर विदधति । तैश्चोपकारकमपि विज्ञानमिद विनाशमूलमिव प्रतिभाति ।

न च नर एतावतैव तुष्यति, स्वानुपम साफल्य द्विगुणिताभिमानश्चन्द्रमण्डलादि लोकान्तराणि जिगीषति । अस्यैव कारणादय नाधुनान्य सृष्टे कर्तार घातार वा मन्यते । स्वयमती शत्रु स्वयभूवा परमात्मनोऽपि निर्मातेति विकल्पमानो लोकपालाधि-कारेभ्य स्पृहयति । तेन धर्माचरणमाडम्बरे, शास्त्राणि वपोल वल्पनायाम्, न्यायवादो मौढ्ये, सदाचारो बकचेष्टिते, सत्यभाषणमनैपुण्ये, दुरभिमानिता प्रतापे, गुरु-वचन वाङ्मयविजृम्भिते स्थापितानि ।

तस्माद् बहव एतन्निन्दन्ति, विनाशहेतुरिति गहंयन्ति, नैतिकपतनमूलमिति वदन्ति । कार्यतो नयं विदधताऽनेन लोका दुर्गता व्यवसायजीविन आजीविका-रहिता विहिता ।

इत्य विज्ञानमिद वरदानमिव श्रेयस्करमभिसापो वेति विचिबिरसायाभेताव-देवोच्यते यदभिरूपानुसारेण नाशो बह्नेर्दोषो यदेन वदिचदागारे निरिपति । विनाशकार्यं एव प्रयोत्तारोऽस्य वचनीया । अतएव भारत लोकवत्याणायैव तद् प्रयुज्यते येन दारिद्र्य धरण्या नामोपमेव जायेत ।



## भारतस्य पाञ्चवर्षिक्यो योजनाः

चिरात् परकीय-शासनोपगतम् अत्र ह्य दुर्वहं दास्यभारं वहन् भारतं लम्बयदिव सर्वस्वाहुतिं तप-स धन-कल स्व-सुताम्, स्त्रीष्टाब्दस्य दिवसयुगाङ्क शशाङ्क-समितस्य (१९५७) अगस्त्यमासे (August) पञ्चदशे दिनाङ्के (Date) पुनरपि स्वातन्त्र्य-रवि-दिभा-रतमभवत् । विगते च तमोमये द्रुपणमय इव कलुषिते दास्य पाशे हताशा कण्ठि कुटिल धूपोद्धार-धूनच्छनेन मलीमसानिव द्वासान् मुञ्चन्ती सहसा व्यलीयत जन हृदय भुवन-कुहर-सचिता विषाद-काल निशा । परं सत्यपि ताहरोऽज्ञाधारण उल्लासे परितो गृहे गृहे, जने जने व्याप्तस्य दारिद्र्यस्य गरीषान् सतापस्तथाऽजीवन्मानसानि भारतीयानां यथा निलिलोऽप्यानन्द सन्दोहस्तत्र भस्मसाद् अभूत् । अतो निराकरिण्य-वस्नमसामान्य प्रजामु विष्वगाचितमिव, अन्तरिव प्रविष्टं दारिद्र्यं प्रथानमिप्रणो जवाहरलालस्याध्यक्षतायां योजनाऽयोगस्य (Planning Commission) नियुक्तिमनुबन्नेतारः । फलतश्च महता प्रयासेन सावधानं सूक्ष्मेक्षिकया सकलामपि पतत्क्षेत्रीयामवस्थाम् समीक्ष्य भाषोमेतं विस्तृतं विवरणं भारत-सर्वकारस्य समक्षं प्रस्तुतम् । तदेवानुमृत्य प्रथमा पाञ्चवर्षिकी योजना शानिशरग्रहभू (१९५१) सत्यकेऽप्ये प्रयोगपर्ययानाऽजायत ।

तदन्तश्च कृषेहन्ति कृष्यभूमे सेचनार्थं नदोषु सेतुबन्धानां (Dam) तत्रश्च कुल्यानाम् (Canals) निर्माणम्, भूदार (जमींदारी) प्रथायां उन्मूलनम् तत्र तत्र ग्रामेषु सहकार-समित्यानां (Co-operative Societies) सहनिधि गृहाणाम् (Co-operative banks) च प्रतिष्ठाऽजनि । सामुदायिक-वत्याण-योगनामिश्च ग्रामाणां सर्वतो-मुक्ता प्रगतिरक्रियत । यातायातव्यवस्थायां समुन्नयनाय कृष्टिमानाम् (पञ्चरा) कृष्टिमानाम् च तैलादियानयोग्यानां लोक-नयानां सर्वतः प्रसारो व्यधीयत । अधिनतमानोत्पादनस्य विदेशेभ्यः क्रीतस्य च खाद्यराशे महार्थमान्दोलनमाचरितम् । देशे वाप्ययानग्रन्थाणां वायुमानानां पोतानां च निर्माणनात्ता प्रस्थापिता । पूञ्चमान-वशाणां च मत्स्यानां स्वदेशे एव बहु व्यवस्थितम्, तदीय-तृतीय-धेरिण-यातुणां कृते च

सौविध्यमाचरितम् । कार्पासाना (सूती) पणमयाना च (पटसन) वस्त्राणा निर्माणे वृद्धिरजायत । अस्या योजनायाः साफल्याय चमुमुगनयनयुगलकोटयः (२२४८ करोड) मुद्राणा व्ययीकृता । ऋतुशरभ्रहृशिमिते (१६५६) वर्षे द्वितीया योजना प्रथमायाः स्थानमलभत ।

अस्या उद्देश्येषु देशेऽस्मिन् महतामुद्योगानामुन्नति, आवश्यकाना मुख्यन्त्राणा निर्माणशालाना स्थापनम्, पट्टिलशोत्तर-कोटिसप्तक-टणानि अन्नस्य, अष्टा-पञ्चाशत्लक्षाणि भारा तूलस्य, सप्तति स्रष्टणानि तैलीयपदार्थानामुत्पाद्यानि, सेवन-साधनाना निर्मातुं प्रकान्ताना पूर्ति । यन्त्रादिषु चात्मनिर्भरताऽऽपादनम्, समाजे नितरा व्याप्तस्य वृत्ति-कार्यस्य निराकरणम्, जनस्वास्थ्यस्य, कला-विज्ञान प्रौद्योगादि-विषयक-शिक्षाया, वाणिज्यस्य च विस्तार, वैदेशिक-मुद्रार्जनार्थं विविध-वस्तु नियतिषु वृद्धि, एवविधा अन्याश्च प्रगतयोऽभूवन् । तदनुसृत्य देशे ह्यस्येन ग्रामेन पश्चिमदशमंभ्य-प्रदेशस्य च शासनेन सह सहयोगात्मिकामाधिकी सन्धि विधाय तत्सहकारेण मध्य प्रदेशे भिलई नाम स्थले, बगेषु दुर्गापुरसजे स्थाने, उत्कलेषु च राउरकेलाऽभिधे ग्रामे विशाला-ना लोहमार निर्माण-शालाना स्थापन व्यधीयत । ग्रामेषु कृषिक्षेत्राणा चक्रबन्धोऽक्रियत येन वृषकाणा भूमिर्न खण्डशो विकीर्णा स्यात् । यन्त्रैश्च कृषि सुकरा महता परिमाणेन च जायेत । एता योजना पूर्णतामानेतु पूर्वं पट्ट पञ्चाशद्वंनमितो रूप्यक-राशिर्व्ययार्थं निश्चित पर पश्चादर्थ-साधनाना साधवात् पट्टपञ्चाशत् कोट्यधिकमप्टाचत्वारिंशद्वंपरिमित द्रव्य स्वीकृतम् । विपुलोऽयमर्थ-राशि शासनकोपात्, राष्ट्रीयदृष्ट्या वैदेशिकात् साहाय्याच्च समगृह्यत । अस्या योजनाया साफल्य च पाकस्थानस्य भारत-विरोधि-नीत्यनुसरणेन विदेशेभ्यश्चाणु शस्त्र-समाहारेण चीन कृत-भारतीय-क्षेत्राधिकरणेन च राष्ट्रीय सैन्य-व्यय-वृद्धेः किञ्चिद् विघ्नितमभूत् । तथाऽप्यस्मिन् कालेऽणु-शक्ति-जनित्रागारस्य (Atomic generator) स्थापना जाता तस्य चाप्सर-सज्जिका घमनिका स्वकार्ये प्रवर्तत इति महतो हर्षस्य विषय । अस्य प्रतिष्ठानस्याध्यक्षेण भाभामहोदयेन घोषित यदधुना भारतमपि स्वल्पेनैव काले-नाणुबम-निर्माणे समर्थम् ।

द्विपट्टयुत्तरकोटिविशे शतके तृतीया प्रयोग अणुमिष्यति गर्ह्यं मुद्रणाम-वैद्ययाधिक खवं एको निश्चित । तत्र चत्वारिंशद्वंनमितोऽयंराशि सार्वजनिके व्यवसाय-क्षेत्रे तत्प्रभुमिधिनियोक्यते, शेषस्यापि चार्थो नाग केन्द्रकोशाद् व्ययमेव्यति शिष्टश्च मण्डल-राज्य-कोशेभ्य । अस्या लक्ष्येषु च देशस्यान्तोत्पादन आत्मनिर्भरता, शंकराया वस्त्राणाञ्च निर्यातन-सामर्थ्यम्, उर्वरकाणा लोहसारस्य चोत्पादनेऽतिशयिता वृद्धि, शिक्षालयेषु माध्यमिकी कक्षा (High School) यावत् नि शुल्क-शिक्षा-प्रदानम्, सर्वेषा यन्त्राणा यानानामस्त्र-शस्त्राणाञ्च स्वदेशे निर्माणम्, चिकित्सालयाना

वृद्धि, विद्युत्तन्त्र अष्टादशलक्षोत्तर-कीलवाट-परिमाणमुत्पादनम् इत्यादि कार्यं जातमस्ति । अग्रे जवत्वा च लक्षत्रयकीलवाट-परिमिता विद्युच्छक्ति सम्पाद्या । वाष्प-सैल-यानो-चिताना नवमार्गाणा विस्तार कार्य । घटीयन्त्राणा कृष्युपकरणानाम् (Agricultural Empliments) च भारते निर्माणाय तदनुसारेण व्यवस्था विधेया । देशस्य समृद्धये खनिज-सैलस्यस्वावश्यकतामनुसृत्योत्पादनमपरिहार्यम् । सम्भ्रात-मङ्ग-लेश्वरप्रभृतिषु स्थानेषु तस्मिन्पलब्धिदेशस्य भाविनीमृद्धि निकटवर्तिनी द्योतयति । द्वितीय-योजना-काले प्रारम्भाना कार्याणा पूर्तिनिष्पत्तिश्चास्या योजनाया पूर्वापि समापनीया यथाऽऽरब्ध व्यवसायेभ्योऽप्येत्योपार्जनं सुकरं स्यात् । राष्ट्रीयस्य प्रतिपात पञ्चमुद्रात्मिका वृद्धियंथा सम्पद्यते तथा प्रतिविधेयम् ।

एवविधानि बहूनि लक्ष्यानि देशस्य विकाशाया योजनाया येषा सिद्धी भारतस्य स्वरूपमेव तत्र सम्पत्स्यते । पर दारिद्र्यपिशाच ग्रस्ते वैपश्य-बहुले राष्ट्रे कृत एतावती प्रतिमहत्त्वोद्योग-राशेरपलब्धिरिति विचिन्तित्वाया समाधानमेतावदेव यच्चतुर्दशसहस्र-कोटयो मुद्राणा स्व-साधनेभ्य एवोपलभ्यन्ते । द्वाविंशति सहस्राणि कोटयश्च वैदेशिक-साधनेभ्य साहाय्यं प्राप्स्यन्ते । त्रिष्टानि च पञ्चासदुत्तर-पोडस सहस्राणि कोटयोऽतिरिक्तं, करंतीकादेव समाहरिष्यन्ते ।

वस्तुनो योजनाया स्वरूपं तदयं या न शक्यते । चेतस्यम्, देशस्य सर्वोन्मुखा प्रगतिरेताभि साधु सम्पाद्यैव । परमद्य राष्ट्रीय चरित्रं तथा पतितं यथा का क्रिया प्रजानाम्, शासका, मन्त्रिण पदाधिकारिणो ये भ्रातृस्य भागधेयाना निर्मातृपदमधि तिष्ठन्ति, सर्वेऽपि नवनीत हृदया पाञ्चन कामिनी वा हृष्टं च्यवन्ते वर्तव्य-पयात् । अतीच (वर्द्धमाना) जनाना प्रासेष्वपि प्रविष्टम् । सर्वेऽपि भद्रवेसा धर्मकञ्चु-विनस्तृणञ्चलनूपोपमा उदकोच (Bribery) सकुचित-सत्याचारा यथावपमपि द्रव्य-मेवापजिहीषेन्तोऽन्तर प्रतीक्षन्ते । नैविदिका (Contractors) अधीक्षका. (Overseers) प्रविद्यान्विका (Engineers) सर्वेऽपि कृत गूढ-समया लेपादमन् (Cement) लोहाघास्तूपाना चोयं शिक्ताप्रयोगे च निरता । सर्वतो लब्धस्य धन-स्यार्थं लेपाभ्येषा चाधिबृताना च ग्रथिमेवोपगुयति । जनं पूर्वमेव कोषोन्-दीर्घं कर-भारेण पुनर्विभेयेण बलिषु देयेषु धर्मोपेरेव भविष्यमित्यपरोऽय लेपा गण्डस्योपरि विस्फोट । व्यवसायिभिरप्रतस्यायसरस्य (Income Tax) सर्वकारेण हृदनीत्या समूहं क्रियते चेन् तावतं च वराणामुद्देश्यं सिध्येत् । अत सात्तद्वा एव विना एता प्रति । बहुया सर्वेऽकारेण पोषिता सास्यद्वाश्च प्रचारमात्रं भवन्तीति भविष्यदेव ह्युविषये प्रभवति सूचयितुं यथा दिशा देशस्य दत्तया वर्तितव्यमिति ।

## योगः कर्मसु कौशलम्

अस्यापारस्य दुस्तरस्य भवसागरस्य सन्तरणाय परम-कारुणिकैः प्राक्तनैरा-  
चायः प्रवृत्ति निवृत्तिश्चेति मार्ग-द्वयं निरूपितम् । तत्र प्रवृत्तिः कर्म-मार्गोऽपरश्च मुक्ति-  
मार्ग इत्युच्यते । यज्ञ-दानाभिरन्यजन्मनि सुखं परलोके च स्वर्गादि-कामनेत्येव प्रथमः  
प्रवृत्ति-मार्गं, संसारकर्मणां परित्यागेन लोक-निःस्पृहताया सर्वासङ्गदिमुन्नीभूय  
प्राणायामादिकाष्टाङ्गयोगसाधनं तद्द्वारेण च ब्रह्मभूयोऽनुनरागमनं चेति निवृत्ति-  
मार्गं उच्यते । तत्र प्रवृत्ति-मार्गानुयायिनः शंशवादारभ्य 'जरावधि लोकयात्रा-साधनेषु  
शुभेष्वशुभेषु वा कर्मसु प्रवृत्ताः स्वस्य, परिजनस्य, ज्ञातीनाम्, समाजस्य, राष्ट्रस्य  
विश्वस्यापि वा कल्याणै निरता यावज्जीवं निरलसाः कर्मठाः पीरूपकधनाः कर्मरता  
एव लोकमिमं जहति । परं निवृत्ति-मार्गानुयायिनः प्रायस्तान् तिन्दन्ति 'मृदा एते,  
भोग-परा एते, आसक्ता एते, कृमिकोटपतंगवद् देह-पोषणरता इमे, भोग-कीटा इमे,  
भव-सुख-प्रलुब्धा इमे' इत्यहर्निशं गह्वयन्तस्ताम् केवलं स्वयोगक्षेमाय सोद्यमाः विलष्टं  
शोचनीयं दुर्गतं च पार्श्वस्थमपि निरीक्ष्य 'निःसङ्गा वयम्, किमस्माकमेतेन ? स्वकर्म-  
फलमेव भुञ्जत एते' इत्युदासीनाः स्वं ज्ञानिनं परांश्चाज्ञानिनो भवन्ते । कर्मरतान् प्रति  
च तेषामवज्ञं प्रस्फुरति—

उपायाः शिक्षमाणानां बासानमुपलालनाः ।

असत्ये बर्तमनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ (वै. भू. सा.)

ते च केवलं लोक-कर्म-परित्यागमात्मरति चैव योमं भवन्ते । परं संकुचित  
एवैष तेषां पन्थाः ।,

कामं, पातञ्जल-योग-सूत्रे चित्त-वृत्ति-निरोधो योग इति प्रोक्तः परं न तस्या-  
यमभिप्रायो यत्संसारस्योपेक्षा । वस्तुतश्चित्तं चेतनामयं सूक्ष्म-व्यापार-परम्परात्मकं  
नित्यं प्रवाहणीयम् । तदेव च सकल-जगत्कर्म-प्रपञ्च-सिद्धि-हेतुः ।

न मनसः सततं नियोगाभावे जनः किमपि क्तुं साधु वा कृत्यं सम्पादयितुं क्षमः ।  
अनुष्ठेये कर्मणि न समाहितं चेत्चेतः, दिवसकरणीयमपि सप्ताहेन पक्षेण मार्गेन

धाऽपि न सम्पद्यते । कश्चिदधीयानो बाल प्रातरारम्य किमपि पुस्तक साय यावद-  
समाहित चेत्ता पठन्पि पुण्यवन्नकमप्यक्षर बोद्धुं समर्थः । समाहितस्तु स्वल्पे  
नैवानहसा तथाऽब्रबुध्यते बोध्य न मया कालान्तरेणापि विस्मरति । योजनमेव योग  
प्रवृत्तिरिति यावत् ।

पारमार्थिके लौकिके वा कस्मिन्न कमणि योगोऽपेक्ष्यते ? वस्त्रवपन-यन्त्र  
नियुक्तो जन कश्चित् प्रमत्तश्चेत् स्वाङ्ग हानिमेव विदध्यात् प्राणान् वा लुम्पेत् का  
कथा वस्त्राणाम् ? न स ग्रन्थिलान् लन्तूनपि वियावयितु क्षमः । तैलयानस्य विमानस्या  
पि वा चालकोऽस्यत चेत्ता सन् यानान्तरेण सह सघट्टनं कुर्यात् कमपि वाऽधो मृदनीयात्  
यानमेववाऽथ पातयेत् । आत्मन आरोहिणा च प्राणहानिं कुर्यात् । चित्रकार, नर्तको  
गायक, कवि, सैनिक, चिकित्सक, वैद्यक, तापस, लेखक, मृगयु कश्चिदपि  
प्राप्तान्यमनस्कं ज्ञानं कर्म सम्पादयितुम् । सर्वत्र हि मनसो नियोगः । स च नितरां  
योग प्रवृत्तिः ।

भ्रान्ता एव ते ये कर्मणो निवृत्तिमेव मोगं मन्वानाः । मोक्षलब्धयं प्रणि  
धानात्मकोऽपि योगश्चेन्न किं तत्र कर्मपेक्ष्यते ?

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चेकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्न-शीलस्य जाग्रतो नैव चाहुंन ॥ (गी ६।१६)

युक्ताहार विहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ (गी ६।१६)

किमेताभ्यां श्लोकान्या प्रतिपाद्यते ? किं यथा समयम्, यथानियमम् यथोचित  
चाहारादिव्यापारां न कर्माणि ? लोभ-सप्रहमुपेक्ष्य लोकयात्रार्थमेव कमणि निरतस्य  
तु घुन इवात्म-परत्वेव जायेत या न लोभस्य कर्मं चिदप्युपयोगाय । तादृशा योगिनो  
यदि सर्वं एव जना भवेद्युस्तर्हि लोभस्यैव क्षति स्यात् । क्व तावद् दृश्येत समाजः ?  
सोक सप्रहो नाम सर्वस्यापि परमार्थः । तदर्थं कमणि प्रवृत्तिनितरामपरिहार्याः । अतएव  
कर्तव्यमिति भावनायां कर्म कुर्वणि साफल्यसाफल्यानपेक्षा सततं कृत्ये मुञ्जान एव  
योगी । कर्मणा परित्यक्ता तु न । यथा चोक्तं भगवद्गीतायाम्—

धनाश्रितं कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स सग्यातो च योगी च न निरमिन चाक्रियः ॥ (गी ६।१)

धर्मफलानां सुख-भृगवृष्टिवाता वाधानां वा सयस्ता योगी । तस्य न स्वयं  
कश्चित् कामो भवति परं लोभ-सप्रहार्थं कर्म करोत्येव स । वस्तुतः कर्मं कुर्वन्पि न  
स धात्मानं कर्तृत्वमिमानिनं मनुते । तथा कुर्वन् लिप्येताहकारेण, तेन च राग,

रागैणासक्तिः, ततः फलानुसन्धानम्, तेन च सासारिकेषु प्रलोभनेषु सज्जते मनः ।  
अतः-सकल्प त्याग एव योगः ।

य संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्त-संकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ (गी. ६।२)

योगस्य मूलमपि कर्मवोक्तम्—

आरुक्षोर्भुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । (गी. ६।३)

कर्मणां त्यागो नापि तु कर्मफलानां त्याग एव संन्यास इत्युदीर्यते ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । (गी. १८।२)

स संन्यास एव योगः । अनासक्त-भावेन सिद्धावसिद्धौ वा निस्पृह कर्तव्यमिति भावनया कर्म कुर्वाण एव परमार्थतो योगी ।

सिद्धयसिद्धयो. समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते । (गी. २ । ४८)

अज्ञानेन कर्म कुर्वतामेव तादृशी फलासक्तिर्भवति । ज्ञानवन्तस्तु न तत्रासज्जन्ते,  
न च तेन लिप्यन्ते । कर्म कृत्वाऽपि तत्कलायास्त्पृहयन् पुण्य पाप वा ज्ञानाग्निना दहति ।  
न तेन स कर्मफलानां भाजनम् ।

ज्ञानाग्नि-दग्ध-कर्मणां तमाहुः पण्डितं बुधाः ।

कर्म अकुर्वाणोऽपि मनसि तत्कामं दधानोऽपि न योगी । स हि तत्रासक्त ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी, भवति कश्चन ।

ज्ञानमेवाश्रित्य भानवः कर्म कृत्वाऽपि न तत्रासज्जते । तेनोत्पन्नं दुष्फलमपि ततो  
निवर्तते । ज्ञानं हि तस्य शरणम् ।

एवं ज्ञानप्लवेनेव वृजिनः सन्तरिष्यसि ।

अथ ज्ञानप्लव एव बुद्धियोगः. कर्म-भागं-प्रदर्शकः । न तेन पथि भ्राम्यति जनः ।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमग्निच्छ कृपणा फल-हेतवः । (गी. २ । ४९)

बुद्धियुक्तो न पुण्यपापभावना जातु हृदये धारयति । अतो न स लिप्यते फलेन ।  
फलासक्तिरेव तादृश कर्मबन्ध जनयति ।

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतबुद्धते ।

तस्माद्योगाय पुण्यस्य योगः कर्मसु कौशलम् ॥ (गी. २ । ५०)

कर्म च धर्मानुकूलमेवानुष्ठेयं न तु तद्विरुद्धम् । कर्म, प्रकर्म, विकर्म च पुरतो  
वर्तते । एषां परस्परं भेदोऽवश्यं ज्ञेयः ।

किं कर्म किमकर्मति कथयोऽप्यत्र मोहिताः ।

कर्मणामभावोऽकर्म, विरुद्धं कर्म तु विकर्म । तत्त्यक्तवा कर्मकर्मणोः सम-  
न्वय एव साधीयान् भवति । कर्म कृत्वाऽपि न तत्कृतं मन्वानः कर्मण्यपि कृतेऽकर्मवत्  
पश्यति । स एव कर्मणि कुशलः ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्त कृत्स्नकर्मकृत् ॥ (गी. ४ । १८)

कर्म कुर्वाणश्च कर्तव्यबुद्धयं च तत्र प्रसज्येतेति बहुधोक्तम् । परं कर्तव्यस्य पालनं  
तदेव निष्पद्यते यदा तद् यथोचितेन पथाऽनुष्ठीयते । स्थेच्छाचारेणोपेक्षया च नानुष्ठित-  
मपि कर्मानुष्ठितं सम्पद्यते । अतः कर्मनिर्माणकर्मनिर्माणे ज्ञानस्य प्रामाण्यं सर्वोपरि ।

यः शास्त्र-विधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

तस्माच्छास्त्र प्रमाणं ते कार्याकार्य-ध्वंसियते ।

शास्त्रं शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहंति ॥ (गी. १६ । २३-२४)

स्वभावानुकूलं कर्म च धर्मः । तदेव कुर्वन् मानवः साफल्यं लभते । स्वधर्म-विरुद्धं  
कर्म कृत्वा न कोऽपि लाभः ।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः ससिद्धिं लभते नरः ।

स्व-कर्म निरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छूण ॥ (गी. १८ । ४५)

तस्मिन् स्वभावविहिते कर्मणि कृते मानवस्य स्वतः सिद्धं धर्मानुष्ठानम् ।

ये यान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनिपतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ (गी. १८ । ४७)

कामं कर्म स्वाभाविकं दोषयुक्तं परं तदपि न त्याज्यम्, यतो नास्ति किमपीह  
जगति यत्सर्वथा निर्दोषं स्यात् । दीप्ततमोऽग्निरपि धूमो न भूतिना च वृतः । सर्व-बालुप्य-  
नाशिनी गंगाऽपि नाना-नदानात्-मलबलुपतामापद्यते । घेनुरपि पुरीषाग्निनीति न दोष-  
मात्रेण त्यज्यते । अतः स्वधर्मानुकूलं कर्मानुष्ठेयमेव ।

नास्ति लोके कश्चिदपि किञ्च यमं यः सिद्धिं लभेत । इहानिष्टो राजपिञ्चनको-  
ऽपि स्वधर्मणि व्यापृतोऽभवत् । पूरणं नाम श्रमयोऽपि तपोऽनुष्ठाने सोऽवत्वाद्ये चानि-  
रता प्राप्तुः । महात्मा बुद्धः, तीर्थङ्करो महावीरदेव त्यक्तसंसार-बन्धनावपि प्राणिमात्रस्य

सेवायामरमेताम् । सर्वे महापुरुषा यावज्जीवं कर्मनिरता भूत्वैव मृता अप्यमरतां लभन्ते । न ते शय्यायां शयाना भ्रातुरा इव मृत्युं कामयन्ते । तेषां तु जीवन-  
व्रतमिदम्—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एष त्वमि नान्यचेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ (ई. उ. २)

भारब्धं कर्म यथाशक्यं साधु भद्रं शुचित्वेन (ईमानदारी से) चानुष्ठेयम् ।

यतः

'Handsome is who handsome does'

इत्याङ्गलौक्यनुसारेण साधुकर्मकर्तव्यं सुकर्मा । न कृतेनैव कर्मणो निष्पत्तिः ।  
जीवतो लक्षणमिदं यद् यावज्जीवं कर्मानुष्ठानम् कर्मठतानुप्राणितस्य सौत्साहस्य सौजसो  
जीवनस्य यापनम् । गुह्यामधिशयानाः केवलं स्वक्षेमाय प्रयतमानाः कुक्षिम्भरयः पशु-  
भ्योऽपि हीनप्रायाः । अतः साध्वेनोक्तम्—योगः कर्मसु कौशलमिति ।

—



## न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः

जगदिद निधान विविधाना सरसता-प्रसूतीना भूतीनाम्, महोद्यता श्रेयसा च ।  
 धनल्प-जीवनीयोपकरण-पूरित सकल-मुख-साधनसाधित च भुवनमखिल धम शील-  
 स्यैव जनस्याभावहर नाश्रान्तस्य ।

यथा सत्यपि मधुरतरे पुष्टि-करे तुष्टि-करे रोग-हरे च बहुलेऽपि पुर स्थापिते  
 षतुर्विधे स्वाद्य-जाते न चालयन् पाणि मुख च न क्षमेत कोऽपि भोक्तुम्, तथैव विद्यमाने-  
 प्वपि सकल-मणिगण्णादि-द्रव्य-राशिषु वसुधाकुक्षिभरिषु रजत-स्यर्णादि-खनिज-  
 पदार्थेषु घनिक-जन-कोश-भूरेषु तत्त्वव्ययेऽप्यतमानो मानवो न विभ्रुः काविणीमप्यधि-  
 गन्तुम् । कटु कण्टकानि विदलित-सुरभि-पाटल-पटलानि च सहैव वर्तन्ते जीवने भुवने  
 यने च, यथोद्योग यथाशौशल च कल्पन्ते मनुजा सचयाय तदेकतरस्य । केवल विधि-  
 हतक-विलसित भ्रणन्त स्वदौर्गत्य प्रतिकूल काल-कीलित वा वदन्त स्व-साफल्य गोमय-  
 विनायका इव मोदक-द्रूपणा भ्रजगरा इवाङ्गागत-सत्त्व वृत्तय, मत्कुणा इव पररक्त-  
 जीविन तूलोपवर्हा इव शय्यामात्र विभूषणा मृत्पिण्डा इव भुवो भारभूता  
 गोवृन्दारका इव रथ्यास्वाहिण्डमाना गेहेनदिन. पात्रेसमिता उदर-भरणक-प्रयोजना,  
 कृमि-कीटवद् दारिद्र्य एकोत्पद्यन्ते विलीयन्ते च । पर कमलिनीपण्डा इव पङ्केरुहा  
 अपि त्रिमल-सलिल-तलादुपरि स्फुरन्तः सोद्योगा. ससाहसा मनस्विनोऽनिञ्चना अपि  
 जन्मत स्व-पीरुष-बलात् कुल-तिलकतामुपसीदन्ति नातिचिरेण । नास्ति विमपीहा-  
 साप्य सश्रमाणाम् । निदाप-प्रसर-वर-कर निकर-विकिरण-दहनायमानवास्तुके मरु-  
 प्रदेशेऽपि निरुत्तराविरलवारिराशि-परिपूर्ण-गह्वर सागर सम्पादयितु क्षमन्ते ते, मयी-  
 मलीमत्त-गहनतम-स्तोम-मेचका बहुलतमिस्रामपि दिनकर-विभा-विभासुरामिव विद्यु-  
 द्वीप-दीप्ति-दीपिता वासराधिता विदधति । त एव प्रभव. ऋतलेऽपि सर्पपाणि  
 रोपयितुम् ।

भगवानपि भूतभावनो जगदिद सिद्धयुस्तप एदाश्रयति । नातपस्का धम-  
 रहितो वा किमपि लघु ऋतुं वा समर्थं । देवा अपि धम-शीलस्यैव साहाय्यमा-

चरन्ति । ऐतरेय ब्राह्मणे रोहितं प्रति शक्रेण गीता गाथाऽपीदमेव गायति—

नानाधास्ताय श्रीरस्ति इति रोहित शुभ्रम् ।  
पापो नृपद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा ॥  
चरंवेति चरंवेति ॥

पृथिव्यो चरतो जंघे भूष्णुरात्मा फलेग्रहिः ।  
शरेऽस्य सर्वे पाग्मानः श्रमेण प्रपथे हताः ॥  
चरन् खे मधु विन्दति चरन् स्वाहुमुदुम्बरम् ।  
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तद्भवते चिरम् ॥  
चरंवेति चरंवेति ॥ (ऐ. ब्रा. ३३।३)

अन्यत्रापि च देवेभ्य आशास्तेऽन्य ऋषि —

‘कृधी न ऊर्ध्वं चरयाय जीवसे ।’

दीर्घ-जीवनस्य प्रयोजनं सततं श्रम एवोन्नतये । को नामार्थस्तन्द्रिलस्य चिरानुपा । श्रमाश्रित जीवन्मिद न किमपि सम्पद्यते तमन्तरा ।

कृपन्निष्काल आशितं कृणोति यन्ध्वानमपवृङ्क्ते चरित्रैः ।  
धदन् ब्रह्माऽवदतो धनोयान् पृणन्नापिरपृणन्तमभिध्यात् ॥

(ऋ १०, ११७, ७)

सश्रमाणामेव कृते धरणी विविध-विभव-धारिणी नाना-विलासलास्य-ताविनी च । सुवर्ण-पुष्पितेयं श्रम-शीलैरेव चीयते, भुज्यते, अन्निलपित-बहु-बिहारवनी च विधीयते । “उद्योगिनमेव पुरुष-सिंहं लक्ष्मीरुपैति ।” भोरुमलसं कापुरुषोपहसन-व्यसनिनी वनितेव लब्धाऽपि सा दूरतः परिहरति । नाश्रमशीलो देवानामपि साहाय्यस्म्यं अनुग्रहस्य वा पात्रम् । तेऽपि तस्यैव सहाय-कृतो य उद्यमी साहसी धीरो गुणवान् विदाश्च । पुरुषार्थः केवलो लोकस्य देवानां चानुकम्पयिता प्रभावयिता समर्थयिता समर्थयिता च । जीवितमपि न श्रमं विना चिरं भवितुमुत्सहते । इन्द्रियाणि हि तस्यैव सक्षमाणे यः सदा श्रमेण नित्यं व्यायच्छति । श्रमेण जीविकामुपार्जयतः नाति प्रचुरोऽप्यर्थः क्षेमाग्रहः । अश्रमोपनतस्तु विभवो व्यसनेषु विलासेषु च व्येति चौरैर्बाह्ययते चिकित्सकै-रपि वा भुज्यते दायार्दवंष्ट्यते वा । अपावनं तादृशं द्रव्यं न भुङ्क्ते मुज्यते श्रम एव विश्वस्य समाजस्य सर्गस्य च प्रतिष्ठा । भारभूता एव प्रजाना विनैव श्रमं द्रव्याण्यु-पहरन्तोऽश्रमं व्या दुश्चरितान्येव स्वानि लोके प्रख्यापयन्ति । न ते श्रमस्य महत्त्वं वेत्तुं क्षमाः । अद्य तु श्रमस्य सर्वत्रादरः । शासनेऽपि स महिमानमनुभवति ।

‘श्रुतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सद्य आहितः ।’

इति चेपामुद्योगिना सङ्कल्पस्त एव सकल-विभूति विभूषित जगदिदं  
दुहन्ति । किमत्र श्रमं विना ? न विद्या, न यज्ञ, न सुखम्, न प्रभावः, न श्रेयः, न  
वा प्रेयः । आलस्यालयास्तु पृथ्वी-भार-भूता भाग्यमेवाक्रोशन्ती यथागतस्तथैव व्रजन्ति  
लोकादस्मात् ।

देवास्तपोऽपेक्षन्ते प्रसादाय । कष्टं तु तपः, महास्तत्र तापः । सृष्टेर्विकास-  
स्तपसैव । तत्तपोऽपि किं न श्रमः ? श्रमेणैव भाग्यस्य जागरणं भवति अश्रमशीलस्य  
तु भाग्यमपि स्वपिति । यथोक्तं रोहितं प्रति शक्रेण—

आस्ते भय आसीनस्योर्ध्वंस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

शेते निपद्यमानस्य चरति चरतो भगः । चरंवेति । (ऐ. ब्रा. ३.३.३)

श्रमशीलस्य श्रमेण जगत सर्वे व्यापाराः, प्रवर्तन्ते सर्वा क्रिया, विकास,  
प्रगति, अम्बुदय सर्वमेतत् किं श्रमं विना सम्भवति ?

कलिः शयानो भवति सजिहानस्तु द्वापरः ।

उत्तिष्ठस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरश्चरंवेति । (ऐ. ब्रा. ३.३.३)

श्रमेण कृपकोऽन्नमुरवाद्यति, श्रमेणैव श्रमिको वस्त्रं वपते, श्रमेणैव शिल्पी  
चित्राणि शिल्पकार्याणि करोति निर्मिमीते चोपयोग्यानि वस्तूनि । गृहे बद्धा पयस्विनी  
धेनुरपि श्रममन्तरा विन्दुमानं पयोऽपि न यच्छति । वैज्ञानिकानां श्रमेणानेके सुख-प्रदा  
आविष्कारा अस्माकं सौविध्याय जाताः । परेषामपि श्रमेण चेद् वयं मुक्तिं कथं न  
स्वयमपि श्राम्यन्तं सुखिनः स्याम । अश्रान्तस्य तु भोजनमपि न साधु परिणमति ।  
कुतस्तस्य निद्रा यस्यां आनन्दं दिवा-श्रान्तं शकंरा-वर्कंशाया, नग्नायामेव भुवि  
पापाणामेकमुपधाय शयानोऽपि कर्मकरोऽनुभवति । दुराशामाश्रमेतद्यदि पाणौ पाणि  
निधाय 'घाता कृपालुश्चेद् गृहपटलमप्युत्पाट्य स्वयमपि प्रदास्यति' इत्युक्त्वा स्पीयते  
तूष्णीम् । परश्रमाजितं घनमुपभुञ्जानास्तु भस्कुणायन्ते परोपजीविनः ।

'नाय लोकोऽस्तपयज्ञस्य कुतोऽयं क्रुह-सप्तमः'

घृतो देवानां कृपावादिभिरपि श्रम एव विधेयो देनं ते प्रसीदेयुरिति  
विविच्योक्तम्—

'न ऋते धान्तस्य सहवाप देवाः ।'

## मौनं सर्वार्थ साधनम्

नाना-कर्म-प्रपञ्च-चञ्चुरे जगत्यस्मिन् समापतितेषु प्रयोजन-जातेषु कि-  
कृतव्यता-विमूढा जनाः प्रायशो विविधानि साधनान्यनुधावन्ति । सफलतामधिगच्छन्तु  
मानवा न वाऽङ्गीकृतंस्तंस्तंरुपायैः स्वार्थेषु परं सर्वेष्वमोघतममव्यय-साध्यमकष्टमय-  
मनवायमपरहार्यं सकलार्थसाधनं साधनं मौनं नाम यस्मिन् प्रयोग-नियोजितेऽकुशलोऽपि  
कुशलः, अपण्डितोऽपि पण्डितः, नोरीकृतमपि चोरीकृतं सम्पद्यते ।

कस्यामपि विबुधगणमण्डिताया परिपदि समाकलितभद्रवेशो देवानां प्रियोऽपि  
शृण्वन् वावदूकाना वचांसि स्मयमान इव केवलं शिरः कम्पयन् जोषमास्ते चेत् सकल-  
रपि वशीकृत-वाग्रहस्यैः 'अधिगत-सकलागमः सर्व-विद्यासु कृत-भूरि-परिश्रमोऽयम्  
किमपि स्खलितं विभावयन् वदताममीषा दाक्षिण्यानुरोधान्न प्रकटीकरोति' स्येव  
गृह्यते । उक्तवति तु किमपि तस्मिन्, विज्ञाय दोषपूर्णं वचनं 'पूर्वं एवायं कलित-  
विद्वशाढम्बरो वञ्चयितुमस्मानागतः, इत्यभिज्ञायतेऽवमान्यते च । इत्थं साधीयान्यं  
स्वाज्ञता-प्रच्छादनोपायो यन्मौनम् ।

कृतापराधोऽपि जनोऽनायमारोऽर्ज्यैः समीपवर्तिभिः सह किमपि पठन्निघ शब्दान्  
इव चाभिनयन् क्षम. स्वाकार-संवरणे । वृथैव कृतालापस्तु वार्तारसावेश-वशात् प्रसङ्गे  
कस्मिन्नपि रहस्यं प्रकाशयेन्निगृह्येत च ।

अर्थो च स्वार्थवशात् कमपि वदान्यं विशेषाधिकारसम्पन्नं पदाधिकारिणं  
बोधगतः प्रार्थयमानः प्रयोजन-सिद्धिं तूष्णीं तिष्ठति तस्मिन् साफल्यमेवाऽऽज्ञास्ते ।  
'मौनं स्वीकारलक्षणम्' इति हि प्रतिपादितमभियुक्तः । न यावत्स प्रत्याचष्टे, प्रयतनीय-  
मेव तत्र । भन्ते च स प्रसौदरयेव ।

प्रतिवादिनाऽभियुज्यमानोऽभियुक्तो न्यायाधिकरणे वाक्कीलन-पटुना वच-  
स्खलितेषु सविशेषमवदधता वाक्कीलेन बहुधा पृच्छ्यमानोऽपि यदा न किमप्युत्तरयति  
तदा स्व-पक्ष्येण प्राड्विवावेन समाधीयते 'विनतबोऽप्यमुन्मत्तो न वेत्ति करणीयम-

करणीय वेति वृथैवास्मिन् प्रश्ना । जह एतद्विषय किन्नानुतिष्ठति किमस्य दोषानु-  
सन्धानेन' इति । अगत्या च बहुधाऽभियोगमुक्तं स जायते, परं वारमेकमप्युत्तरयत्वं  
'वञ्चकोऽयम्,' 'धूर्तोऽयम्' 'दण्ड्योऽयम्' 'कृतदम्भोऽयम्' इति क्रुद्धं धर्माधिकृतं सुतरा  
दण्डयेत् ।

नैतावदेव । कोऽपि सप्रयोजनो जन उरकोचदानेनापि स्व-कार्यं सिपाघयीषु  
कमपि नियोगानुसूत्रमधिकारिणं निभृतमुपसरति निवेदयति च स्वार्थम् । कालेऽस्मिन्  
सुबोधोऽधिकृतो वदन्नप्रसक्तं प्रकृते कर्मण्युदास्त एव, न तं प्रत्याचष्टे, न वाऽङ्गीकुरुते ।  
तस्य मोनाकलनं सम्पत्ति-लक्षणं लक्षयित्वा चार्थी स्वयं तस्मै यावच्छक्यमर्थं जातमुप-  
हरति । प्रसादवि मोनमाकलयन्नाधिकमेव लभते ।

अन्यच्च । बहूनिबलवन्निरनपराधमेवाक्लातो दुरात्मभिर्दुर्वलोऽप्रतिकुर्वन्  
मौनमास्ते चेत् त्वरितं तैर्मुच्यते । प्रतिरोधे तु कृतेऽतितरा क्षति लभेत ।

कामपि प्रणयिनी कामयमानं कामुकस्तस्यां नाङ्गीकुर्वत्यामपि न प्रत्याचक्ष-  
णया पोषिताशो दानं यानादिनां ता तोषयति । तस्यां मौनधेवामुष्यं मनोरथं पूति-हेतुः ।  
बहुधा मौनमाकलयन्ती सा वलादपि क्रियते विटं । अकामयमाना तु पाद-पुष्पिका-  
प्रहारैरेव तस्य तथा प्रसादं कुरुते यथा न भूयोऽभिकामयते ताम् ।

यत्र चानेकेषां कमपि प्रश्नमधिकृत्य विवादं तत्रापि मौनमेव श्रेयस्करम् ।  
तथाहि कतरस्यापि पक्षस्य समर्थनेऽयस्य विरोधं क्रीतं स्यात् । प्रक्षालनाच्च पङ्कस्य  
दूरादस्पर्शनं वरम् ।

बहुधा कलहानां मूलमप्रिया वागेव । विवादं शतापक्षया मौनाश्रयणमेव वरम् ।  
न च तस्मिन् साधिते वाचो विग्लापनं जायेत । मित-भाषणं हि वाक्सयमं । अतएव  
तस्यां मिथ्यावादिता तस्यां च निरनुभावता सम्पद्यते । यतवादिनां हि वागमोषा  
निग्रहानुग्रहयोः प्रभुः । तेषामेव वाणीमर्थोऽनुधावति ।

इत्थं मौनमतिष्ठमा गुणावहं दोष-हरं च । परं प्रायिकमेवंतत् । कदाचिद्धि  
मौनमनर्थांमन्त्रकमपि सिद्ध्येत् । यथा समाया विद्वानपि वाचयमं । सन् सर्वैरज्ञ इत्येव  
मन्येत । नृवाऽऽक्षिप्तो लोकेन निर्दोषोऽप्यप्रत्याचक्षाणं सत्यं दोषेणामियुज्यत ।  
शीलवती योषाऽधिधिक्षा दुर्भने शालीना जोषमासानां वलात्क्रियेत बलङ्किता वा  
स्यात् । निर्वाचनावसरे वाचादा एव षयं लभन्ते न तूष्णींभावतुकाः । ध्यात्रप्रख्यापनस्य  
मुनेऽस्मिन् मौन-व्रतिना नैव निर्वाहः । उदर-भरणेऽपि तेऽश्मा स्युः । अतो नाप  
सावैत्रिको राट्मान्त —

## धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्

अस्मिन् सकल-मुक्त-साधन-साधिते बहुविध-वैभव-विभाविते जगति जीव-निकायस्य निखिलस्यापि पायिव-सौख्य-भाजनताऽऽकारः कामो विद्यत एव । तत्र शिरोमणोर्नानवस्य कृते तु धर्मार्थकाममोक्षात्मकाः पुढ्यार्थाः प्रतिपादिता भावार्थैः परं तेषां सिद्धिरपेक्षतेऽखिल-कृत्य-सम्पादन-क्षमं नीरुजं शरीरम् । विकलकरणा प्रविकल-करणा अपि चाहर्निश रोग-वृत्तान्ता न वस्मै पिदप्यर्थाय कल्पन्ते । तथाहि-धर्मं एव प्रथमं विभावनीयः । संयमः, आहाराचार-नियम-पालनम्, स्वाध्यायः, पित्राचार्यादि-पूजा, यज्ञानुष्ठानम्, आश्रितानां पालनम्, दारणागतस्य भयाद् रक्षणम्, वर्णाश्रम-कृत्याऽऽ-चरणम्, एतानि विशिष्टानि चान्यानि कर्माणि धर्मं एवान्तर्भूतानि । नैतेषु क्तमदपि साध्वसाधु वा सम्पाद्यं गद-परिविलष्ट-वपुषा । रोगेषु हि न मनः समाधीयतेऽनुष्ठेये कृत्ये, न निगृह्यते तदपध्यात्, न स्थिरतामेति विधेये, न प्रस्फुरन्त्यङ्गानि, न भुक्तमपि परिणमतीति कुतो बलम् । न चावलः क्षमते व्रत-वृत्तमायासं सोढुम्, कथङ्कारं च न प्रभवेद् बलीयसो रक्षितुं शरणागतम्, पालयितुमाश्रितान्, भ्रजंयितुं निखिल-साधन-साधनं धनम्, स्थिरयितुं च प्रभु-पद-समाधित-प्रभावं राज्यम् । महत् खलु कष्टं तपसि । एवं प्रथमः पुढ्यार्थः सतत स्वस्थस्य सबलस्यैव च साध्यः ।

द्वितीयस्तावदर्थः द्रव्याजंनमिति यावत् । सर्वेषामपि लोकाध्यवहाराणां भूयं द्रव्यम् । उपभोग्यानि वस्तूनि हि तेनैव श्रीयन्ते । दाता अधमयं वेतनं तिष्ठन्ते । यामतोचनादव नव-नवसज्जा-विशेषाद् चित्राणि धामरण्यानि निखिल-विलास-रासीदव यामयमाना धनिनमेवोपनिष्ठन्ते, पर स्वस्थो नीरोगश्चैव निरपायमर्थ-मजंयितुं क्षमो न तु दम्यः । रोगी तु पंतृवमन्देन वा प्रसं राज्यं धनं च न रक्षितुमपि शक्तः किमिति स्वयमुपाजंयितुम् ।

धर्माचरणस्य द्रव्य-संप्रहस्य चादेक्ष्यमेतावदेव यत् साम्प्रदायिकाणां विषयाणां-मुपभोगः । विविध-रम-भरमं चतुर्विधं भोग्यम्, यद्यनुं-भोग्या विहाराः, चित्रा शेष-भूषाः अनुना विलासाः, अनुपमा उपहसित-पुराङ्गन-वागनोयवाः वासिग्य सर्वेऽप्येते

विषया भारोग्य-कृपा-भाजनानामिव कृते सुखावहाः । रोगी तु तान् भोक्तुं नापि हातुं कल्पते, केवलं दर्शं दर्शं धुनोति शिरः, भोगाय प्रयतमानस्तु जीवितेनाऽपि वञ्च्यते । एवं जीवनस्य तृतीयः पुरुषार्थः कामोऽपि रोगहीनस्यैव सुखाय ।

चतुर्थस्तु चरमः परम-कृच्छ्र-साध्यो मोक्षो नाम न यः स्वस्येनाऽपि सुकरोऽधि-गन्तुं का कथाऽस्त्वस्यस्य ? 'अनेक-जन्म-संसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' इत्युक्त्या नैक-जन्म-कृत-साधना-सापेक्षोऽयं निराकाङ्क्षः, निस्पृहः, निर्विकारः, निर्लिप्तः, यदृच्छालाभ-सन्तुष्टः, यथोपसन्न-जीवनपार्श्वः, परमहंसैरेवाधिगन्तव्यः । रोगी तु प्रत्यक्षोऽपि जीवने पुण्यैरिव रोगैरन्तरा भक्षितः केवलं पथ्यम्, भेषजम्, पीष्टिकं खाद्यम्, अपरुपा शय्याम्, प्रोत्साहनानि ससान्त्वनानि च वचनान्यपेक्षते । क्व स प्राणायामादि-साधना साधुयात् ?

एवंविधे व्यतिकरे जीवनस्य साफल्यमपि नौरोगतापेक्षम् । महाभारते जीव-लोकस्य सुक्षेपु सदाऽऽरोग्यमपि परिगणितम् । तथाहि—

अर्थागमो नित्यमरोगिता च

श्रिमा च भार्या श्रियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽप्यंकरि च विद्या

यद् जीवलोकस्य सुखानि राजम् ॥ (म.भा.उ.)

संसारत्यागिना योगिनामपि कृते शरीरस्य रोगेभ्यो रक्षणाय सशोधनवार्याणि वक्षितान्याचार्यैः । तेषामपि स्वास्थ्य-साधनं युक्ताहार-विहारता नितरामनुपेक्षणीया । यथा चोक्तं भगवद्गीतायाम्—

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकाग्रतमनश्नतः ।

न चातिस्वप्न-शीतस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ (गी. ६।१६)

युक्ताहार-विहारस्य युक्त-चेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति बु-द्धहा ॥ (गी. ६।१७)

सर्वेषामपि भोगानामेकाग्रतनमिदं हि शरीरम् । तस्मिन्नारोग्यभाजि भोगा भोगा अन्यथा तु ते रोगा एव । अतो धर्माचरणार्थं शरीरं स्वास्थ्यं बोधेशमाणा जना बोध्यन्ते धर्माचार्यैः—

शरीरमाद्यं सत्तु धर्म-साधनम् । .

भारोग्य-शान्तिनि काय एव स्थिरं मनः, विरोध-स्फुरणा-मयी बुद्धिरपि धर्म्याहृतं प्रस्फुरति । न रोगिणो मस्तिष्कमपि कृत्ये प्रभवति । इयमुक्तिरवान् प्रभवति—

'स्वस्ये पित्ते बुद्धयः प्रस्फुरन्ति ।'

तथा च—

‘Sound mind in a sound body.’

अतः प्राप्तनैराचार्यैः सर्वेषामपि नराणां कृते नियम-परिग्रहस्य विधानं कृतम् । अनियत-जीवना हि कदर्थ्यन्ते विविधै रोगैः । आरोग्य-शालिनां स्वर्गायतेऽप्यमेव लोकः । स्वस्थो जनो यथा परुष-परुषायामपि पापाण-निचितायामपि भुवि निद्रंन्द्रं निद्रा-रसमनुभवति, हृक्षानपि चणकान् सहचि भुञ्जानः सुधा-सारमिव स्वदते न तथा रोग-शस्तो मसृण-मसृणाया तूलिका ऽऽ स्तरण-सुस्तराया शय्याया शयानः पीयूष-मयानीष मधुरतराणि फलानि भक्षयन् निद्रासुखमाहार-निवृत्ति वा भजते । इत्थं सकल-जीवनानन्द-प्रदमारोग्यमेव जगतीह कमनीयतममभिलषणीयतममास्वास्नीय-तममिति सुतरामुक्तमभियुक्तः—

घर्मायंकाममोक्षणामारोग्य मूलमुत्तमम् ।

-----



## कामो स्वतां पश्यति

अस्मिन्प्रगति विविध-भाव-बन्धुरे स्वाभीप्सित-सिद्धि-मधुरे नित्यं घटन्ति नैका  
 घटनाः कनन्ति विविधा भवस्थाः उत्पद्यन्ते नाना-रूपाणि वस्तूनि, लक्ष्यन्ते भुक्त्वाः  
 कुरुपाश्च जनाः, स्पृश्यते तुषार-विरि-शिलिर- हिमराशि-ललितो नन्दन-वन-विकपिल-  
 नवस-प्रगून-परिमल-ललित-सुरभि- रहन-शिखा-परिप्लुष्ट इव निदाघ-शिवस-दिवसकर-  
 किरण-कृत-ताप-तपनादितश्च समीरणाः, मुज्यन्ते सुवा-माधुरी-मधुरयन्तो मधुरतर-  
 मधुरसेन कटु-तिक्त-क्षार-रूपायाश्च पदार्थाः । तेषां साधुताऽसाधुता वा केवलमात्मनो  
 रक्षेदनुबन्धिनी । यत्र खलु प्राणिना कामो भवति तदेव वस्तु साधु नान्यत् । यदुक्तं  
 बृहदारण्यकोपनिषदि—' न वा धरे पत्यु कामाय पतिः प्रियो भवति, धारमनः कामाय  
 पतिः प्रियो भवति; न जायाया. कामाय जाया प्रिया भवति, धात्मनस्तु कामाय जाया  
 प्रिया भवति, न वा धरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः  
 प्रिया भवन्ति न वा धरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रिय  
 भवति न वा धरे ब्रह्मण. कामाय ब्रह्म प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रिय  
 भवति न वा धरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न  
 वा धरे लोकाना कामाय लोका. प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न  
 वा धरे देवाना कामाय देवाः प्रिया भवन्ति धात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न  
 वा धरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि  
 भवन्ति, न वा धरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रिय भवति ।”  
 (वृ उ. २।४।१५)

एवंशास्त्ररक्ता विविध-भङ्गति-निवृत्ति-मूल जनानाम् । यत्र याम उदयते जनस्य,  
 तस्सर्वमात्मनो नमिष कस्यति । यथा अस्मिन्निचर-ज-र-नेने मुष्टे रटति यथेच्छ स्वाभि-  
 प्रेतमेव तदर्थं परिचिनोति समर्पयते च जनः । बान्धविकः (हृतवादी) भूविनाऽऽनिदो-  
 रिषिठवादिभक्षण-श्रंरणाभेद सस्वाद्ययं कस्यति, नाह-विक्रयी च स निबिध्य तारस्वरं  
 वरति, 'नहि नहि पुषोऽयं यदति वास्तुकम्, सायंपम्, यतोनात् गुञ्जानि, तमस्तरासि,

गोजिह्वाम्, पटोलकानि क्रीणीत' इति । साधुः कश्चित् प्रत्याचक्षणस्तम् बोधयति, 'रे भोगपरायणाः ! शुकोऽप्ययं प्रबोधयति वो राम रामेति जपितुम्' इति, लुण्टाकाश्च 'अरे, बघनीत, मारयत लुण्टतेमम्' इत्येवं भावं तस्य स्वीकुर्वन्ति । कोऽपि पलायित-स्तस्करः स्वभावादप्यात्म-मुखे पश्यन्तं रक्षिणं (Policeman) दृष्ट्वा भयात् 'अभिज्ञातोऽहमनेन, अत एव बद्धैकतानया दृष्ट्या मां पश्यति' इति बुद्ध्वा स्वन्नगात्रो जायते । रथ्या-गतं पान्थं वस्तु-कौतुकादपि विपरिण-निहित-दृष्टिं परिणश्चिक्रीपुमेव कलयति । स्वभावादपि वातायनोपहितमुखी बहिर्दृश्यानि निभालयन्ती तच्छणीं विलोक्य विटः 'ध्रुवं मामियं कामयते, तत एव मयि बद्ध-चक्षु' रिति चिन्तयन् प्रसीदति । सदोपश्चेत् परेण कथितां स्वाभाविकीमपि निर्दोषामप्यन्य-परामपि वाचं स्वाधिक्षेपपरामेव प्रत्येति । काणो यथा ममदर्शितायास्तात्पर्यं काणत्वमेव जानाति । अभिलाषुकः सर्वमपि स्वाभिप्रायानुसारमेव बुध्यते । एतदेव मनोवैज्ञानिकं सत्यं समुद्घाटयता कालिदासेनोक्तम्—

स्निग्धं बोक्षितमन्यतोऽपि गमने यत् प्रेरयन्त्या तथा  
यातं यच्च नितम्बयोगुरुतया मन्दं विनासादिय ।  
मा गा इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता रक्षी  
सर्वं तत् किल मत्परायणमहो कामो स्वतां पश्यति ॥ (शा. २।२)

इयं कामवृत्तिः सर्वत्र प्रत्यक्षमेति । तयाऽनुबद्धो जनो बहुधाऽचेतनेष्वपि स्वाभिप्रेत-भावनां करोति । तदैवोर्वशी-विरह-पयुंत्सुकः पुरुरवा नदीमपि स्वप्रिया-मेवाकलयति—

तरङ्ग-भ्रू-भङ्गा क्षुभित-विहग-ध्रेणि-रदाना  
विकरन्ती केन वसनमिय तरम्भ-शिषिलम् ।  
पदाविद्धं यान्ती स्खलितमभि सन्धाय बहुशो  
नदीरूवेण्येयं ध्रुयमसहना सा परिणता ॥ (विक्र. ४।२२)

यावणमासे लुप्तदृष्टिनिखिलमपि जगत् शष्प-श्यामलं पश्यति । काम-परवशः सकलमपि वृत्तमात्मपरमेव निभासयति, स्वकीया भावनाऽन्यत्राऽप्यनुभूयते तेन । स्वराग-रक्तमिव भुवनं प्रतीयते । विक्रमोर्वश्यां प्रिया-विरहितो राजा मयूरं-सौन्दर्य-प्रतिद्वन्द्विन्याः कलाप-प्रतिभट-केशकलाप-धारिण्या उर्वश्या विनाशेन मुदितं विभावयति वदति च—

मृदु-पवन-विभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्  
घन-रश्मि-वसापो नि.सपरनोऽद्य जातः ।  
रति-विगतित-बन्धे केशपाशे मुकेऽयाः  
सति क्रुमुम-सनाथे कि करोत्येष कर्ही ॥ (विक्र. ४।२२)

अन्यत्र च स एव गगन-निचुल-नीलकण्ठ-जलधर-सहज-चेष्टितेषु स्व-सत्कार-  
मिवानुभवति—

विद्युत्लेखाफनकरुधिर श्रीयितानं मनाभ्रं  
ध्यायुयन्ते निचुल-तरुभिर्मञ्जरीवामराणि ।  
घमंच्छेदात्पटुतरगिरो बन्दिनो नीलकण्ठाः  
धारासारोपनयन-परा नैगमाश्चाम्बुवाहाः ॥ (विक्र. ४।१३)

कामेन तथा स्वपरायणो मानवो भवति यथा जीवितायितां प्रियामात्मविरह-  
कंकशा ज्ञात्वा न खिद्यतेऽपि तु प्रसन्न एव भवति । उत्कण्ठा-कृशामपि मदनलुप्त-शक्ति-  
कामपि सुन्दरतरा जानन् सत्यवसरे तथावस्वामेव रमयितुं प्रयतते । तत एव  
सुरतमृदिताया बालवनितायास्तनिमा तं मुखयति—

मणिः शाणोल्लीढः समर-विजयो हेति निहतो  
मदश्रीणो नागः शरदि सरितः श्याम-पुलिना ।  
कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता  
तनिभ्ना शोभन्ते गलित-विभवाश्चापिपु नृपाः ॥

दमयन्ती-वियोग-कदरितो नलो लता राग-विह्वला विलासिनीमिव पश्यति ।  
चम्पक-कोरकावली. कामस्य बलिदोषिका मन्यते, दाडिम-लता च विरहिणीमानलयति,  
नागकेसरं च मदन-शर-रुल-तीक्ष्णीकरणोपयुक्तं शाणु स्वीकुरुते ।

नवा सता गन्धबहेन पुम्बिता करम्बिताङ्गो मकरन्द-शोकरः ।  
दृशा नृपेण स्मित-शोभिकुङ्कुमला वरावराभ्यां वरकम्पिनो पपे ॥ (नै.च १।८५)

शकुन्तला-मुख-कमल-मुग्धी-कृतमिव तामभिवचञ्चूर्यमाणं भृङ्गं विलोक्य  
दुष्यन्तस्य—

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि षडृशो वैषयमतीम्  
रहस्याहयापीव स्वनसि मृदु कर्णागतिक-धरः ।  
करो ध्यायुन्वत्याः विवसि रति-सवंस्वमपरम्  
वयं तत्त्वान्वैषान्मयुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ (शा. १।२३)

इयमुक्तिस्तस्य कामवृत्तिमेव स्फुटो-करोति ।

यत्र त्वात्म-विषयेऽनुरागस्य वृत्ती सन्देह स्तत्रैताहिशीनां चेष्टा स्वविषया मायु  
प्रतीयते । केनाऽप्यंशेन तादृशेषु सदाशेषु स्फुटीभवस्तु भ्रूयसा सा प्रतिपत्तिः ।  
मालविकायामियं प्रवृत्तिः स्पष्टं पुष्टिमुपैति यदा मालविकाया गीतं नृर्यं च श्रुत्वा  
दृष्ट्वा च राजा मनसि मन्त्रयते—

जनमिमनुरक्तं विद्धि नाथेति मेधे  
वचनमभि नयन्त्या स्वाङ्ग-निर्देशपूर्वम् ।  
प्रणयगतिमदृष्ट्वा धारिणी-संनिकर्या—

दहमिव सुकुमार-प्रार्थना-ध्याजमुक्तः ॥ (मा.प्र.२।५)

परीक्षागताया अपि मालविकाया गानादिकमात्मपरतया चिन्तयन् राजा  
कामिनामात्म-परायणता साधु समर्थयते । विरह-वेदनायां च स वसन्तस्यात्मानं प्रति  
समवेदनामिवानुभवति ।

भ्रामत्तानां श्रवण-सुमगैः कूजितैः कोकिलानां  
सानुकूलं मनसि रुजः सह्यतां पृच्छतेव ।  
भ्रङ्गे श्रुत-प्रसव-सुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे  
साम्द्रस्पर्शः करतल इव श्यापृतो माधयेन ॥ (मा.प्र.३।४)

दमयन्ती-वियोग-दूनो नलः केतकं दृष्ट्वा दीपितश्रयस्तद् स्व-पराग-दानं-  
शारात् क्षिपतः कामस्य साहाय्यमिवाचरन् लक्षयति—

धनुर्मंगुस्विन्नकरोऽपि भीमजा-परं परामस्तव धूलि-हस्तयन् ।  
प्रसून-भग्ना शरसात्करोति मामिति क्रुधाऽक्रुश्यत तेन केतकम् ॥

((नै.च.१।८१)

दोहद-धूपितेषु दाडिमी-द्रुमेषु निलम्बितान् दाडिमानपि विदग्ध-सुता-स्तन-  
पीनतासन्ध्ये घूमपायिनोऽधोमुखीभूय सम्भमानान् तपस्विन इवालीकयति  
विवभंसुभ्र-स्तनतुङ्गताप्तये घटानिवापश्यवत्सं तपस्यतः ।  
फलानि घूमस्य वयानधोमुखान् स दाडिमे दोहद-धूपिनि द्रुमे ॥

(नै.च. १८२)

नल-विरह-विधुरिता दमयन्ती च चन्द्रोदयादुद्दीप्तमन्मया 'मनश्चन्द्रे' निलीयते'  
इति श्रुतिवास्यं स्वामिप्रायानुकूलं बुध्यते—

किमसुभिर्ग्लंषितंजंभ मन्वते मयि निमग्नजगु भीम-सुता-मनः ।  
मम किल श्रुतिमाह तवपिकां नल मुवेन्दु-परां विद्युधः स्मरः ॥

(नै.च.४।५२)

निसर्गोऽयं कामिनां ये स्व-वृत्त्यैव विरवं निभासयन्ति, चेतनमचेतनं वा न  
पश्यन्तः स्वोपकरणतयोपमुञ्जते ते ।

'कामार्ता हि प्रवृत्ति-वृत्त्याश्चेतनाऽचेतनेषु ॥' (पू.मे.)

तेषां भाषयत्या रागानुरक्तमिव, प्रियमयमिव, श्रीढामपमिवात्म-प्रतिबिम्बमयमिव  
चेतनवामयमिव क्लामयमिव सौन्दर्यमयमिव भुवनं ज्ञायते । एतत्समीक्ष्य सापूज्य-  
'शामी स्वती पश्यति' इति ।

## मति-दर्पणे कवीनां विश्वं प्रतिफलति

वेदेष्वात्मनो विषये निगदितम् 'कविर्भनीषी परिभूः स्वयम्भू' इति । मनन-शक्ति-सम्पन्नः, भ्रमण-परिशीलनादिना सर्वस्य जगतः परितो भवन् नव-नवोन्मेष-शालिन्या प्रतिभया प्रतिभात-वस्तु-वर्णन-वैचित्र्येण नव-कल्पना-भरिकल्पन-सामर्थ्येन च स्वयं नव सृष्टि-प्रभयन् देश-कालादि-सीमातिक्रान्तमपि वस्तु गोचरीकुर्वन्नुत्तुष्टं क्लान्तद्रष्टा कविर्भवति । अतएवापटित-घटना-पटुविधाता कविः सृष्टिश्रेयश्चरित-चर्कितं विदधती जनमनः स्वर्गविष्येन तस्य काव्यमुच्यते—

पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति ।

तस्यैव परमात्मनः प्रतिरूपोऽयं मानवः कविरपि स्वप्रतिभया नित्य-नव-रसासा भावोर्वरां परमाह्लादनीं सृष्टिं सृजति, नहि नहि, विधातुरपि कृतेषुंशमयीं कृतिं कर्तुं स कृती । एतदेव विभाव्योक्तं भ्रमटभट्टं—

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादिकमयोमनस्य-परतन्त्रासु ।

नव-रस-रुचिरां निर्मितिभावधतो भारती कयेर्जयति ॥ (का. प्र. १)

न तस्य रचना धातु कृतिरिव देशकाल-सीम-सीमिता सुखदुःखादि-मिश्रितानु-भूतिमयी, प्राकृतनियमाधीना केवल पङ्क्तिमयी च । तस्य सृष्टिः काव्यमेव यत्र सोऽ-मुत प्रजापतिः । तस्य लेखन्येव तुलिकायाश्छेदस्याश्च (छेनी) सर्वं व्यापारमनुतिष्ठति, शब्दमयान्यपि, भावमयान्यपि, कल्पना-प्रसूतान्यपि, भ्रमूर्तान्यपि द्रव्याणि चर्मास्त्विमयानि, धनानि यथार्थानि मूर्तानि च सा प्रस्तौति । न तस्य सृष्टेः साक्षात्करणं शोक-पृष्ठा-भयादिकोद्देश्य-जननाय कल्पते । अत एवोक्तं केनाऽप्यभियुक्तैः—

अपारे काव्य-सत्तारे कविरंकः प्रजापतिः ।

यथास्मिं रोचते विश्वं सधंतत्परिषतंते ॥

श्रुङ्गारी वैशकविः काव्ये जात रसमय जागत् ।

स एव धीत रागश्चेन्नोरसं सर्वमेव सत् ॥ (ध्वन्या. ३)

जनमिमनुरक्तं विद्धि नाथेति मेये  
वचनमभि नयन्त्या स्वाङ्ग-निर्देशपूर्वम् ।  
प्रणयगतिमदृष्ट्वा पारिणी-संनिकर्षा—

'दहमिष सुकुमार-प्रार्यना-ध्याजमुक्तः ॥ (मा.प्र.२।५)

परोक्षागताया अपि मालविनाया गानादिकमात्मपरतया चिन्तयन् राजा  
कामिनामात्म-नरायणतां साधु समर्थयते । विरह-वेदनायां च स वसन्तस्यात्मानं प्रति  
अमवेदनामिवानुभवति ।

श्रामत्तानां श्वण-सुभगैः कूजितैः कोकिलानां  
सानुकूलैः मनसि रुजः सह्यतां पृच्छतेषु ।  
अङ्गे चूत-प्रसव-सुरभिर्वक्षितो भासते मे  
साम्प्रस्पर्शः करतल इव ध्याप्तो भाषयेन ॥ (मा.प्र.३।४)

दमयन्ती-वियोग-दूनो नलः केतकं दृष्ट्वा दीपितव्ययस्तत् स्व-पराग-दानं  
शरत् क्षिपतः कामस्य साहाय्यमिवाचरत् लक्षयति—

धनुर्भङ्गुस्विन्नकरोऽपि भीमजा-परं परामैतथ धूलि-हस्तयन् ।  
प्रसून-भम्बा शरसात्करोति मामिति कृधाऽक्रुश्यत तेन केतकम् ॥

((नै.च.१।८१)

दोहद-धूपितेषु दाडिमी-द्रुमेषु निलम्बितान् दाडिमानपि विदग्ध-मुता-स्तन-  
पीनतामभ्यये धूमपायिनोऽघोमुखीभूय लम्बमानान् तपस्विन इवालोकयति  
विदग्ध-धूम-स्तनतुङ्गताप्तये घटानिवापश्यदसं तपस्यतः ।  
फलानि धूमस्य धमानधोमुखान् स दाडिमे दोहद-धूपिनि द्रुमे ॥

(नै.च. १८२)

नल-विरह-विधुरिता दमयन्ती च चन्द्रोदयाद्गुहीप्तमन्मया 'मनस्वन्दे निलीयते'  
इति श्रुतिषावयं स्वामिप्रायानुकूलं बुध्यते—

किमसुभिर्गर्वितैर्जड मन्यते मयि निमज्जतु भोम-मुता-ममः ।  
मम किल धृतिमाह तवपिकां नल मुतेन्दु-परां विद्युयः स्मरः ॥

(नै.च. ४।५२)

नितर्गोऽयं कामिनां ये स्व-वृत्त्यैव विश्वं निमालयन्ति, चेतनमचेतनं वा न  
पश्यन्तः स्योपकरणतयोपयुञ्जते ते ।

'कामार्ता हि प्रवृत्ति-कृपलाश्चेतना ऽ चेतनेषु ॥' (प्र.मे.)

तेषां भावनाया रागानुरक्तमिय, प्रियमयमिव, प्रीटामयमिवारम-प्रतिविम्बमयमिव  
चेतनतामयमिय कलामयमिव सौन्दर्यमयमिव धुवनं जायते । एतदसमीक्ष्य चापूकम्-  
'जामी स्वतां पश्यति' इति ।

## मति-दर्पणे कवीनां विश्वं प्रतिफलति

वेदेष्वात्मनो विषये निगदितम् 'कविमंतीषी परिभूः स्वयम्भूः' इति । मनन-शक्ति-सम्पन्नः, भ्रमण-परिशीलनादिना सर्वस्य जगतः परितो भवन् नव-नवोन्मेष-शालिन्या प्रतिमया प्रतिभात-वस्तु-वर्णन-वैचित्र्येण नव-कल्पना-परिकल्पन-सामर्थ्येन च स्वयं नव सृष्ट्यै-प्रमथन् देश-कालादि-सीमातिक्रान्तमपि वस्तु गोधरीकुर्वन्नस्तर्हंशः क्लान्तद्रष्टा कविर्भवति । अतएवाद्यदित-घटना-पटुविधाता कविः सृष्टिदृश्यं शक्ति-चकितं विदधती जनमनः स्ववैविध्येन तस्य काव्यमुच्यते—

पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति ।

तस्यैव परमात्मनः प्रतिरूपोऽयं मानवः कविरपि स्वप्रतिमया निरय-नव-रसाक्षी भावोर्वरां परमाह्लादनो सृष्टि सृजति, नहि नहि, विधातुरपि कृतेगुं गुमयी कृतिं कर्तुं स कृती । एतदेव विभाव्योक्तं मम्मटमहर्षिः—

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादकमयीमनन्य-परतन्त्राम् ।

नव-रस-शचिरां निर्नितीमादधती भारती कयेजंपति ॥ (का. प्र. १)

न तस्य रचना धातुः कृतिरिव देशकाल-सीम-सीमिता सुसुदुःखादि-मिश्रितानु-भूतिमयी, प्राकृतनियमाधीना केवलं पद्मरसमयी च । तस्य सृष्टिः काव्यमेव यत्र सोऽद्-भुतः प्रजापतिः । तस्य खेखन्वेव तूलिकायाश्छेदन्यास्य (छेती) सर्वं व्यापारमनुतिष्ठति, दृष्टमयान्यपि, भावमयान्यपि, कल्पना-प्रसूतान्यपि, अमूर्तान्यपि द्रव्याणि अर्मास्थिमयानि, धनानि यथार्थानि मूर्तानि च सा प्रस्तौति । न तस्य सृष्टेः साक्षात्करणं शोक-पृष्ठा-भयादिकोद्देग-जननाम कल्पते । अत एवोक्तं केनाऽन्यमियुक्तं न—

अपारे काव्य-संसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

यथास्मिं रोषते विश्वं सधंतस्परिवर्तते ॥

शृङ्गारी चैरकविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स एव धीतरागश्चेग्नीरसं सर्वमेव तद् ॥ (ध्वन्या. ३)

कवेरन्तदृष्टिनं क्वापि प्रतिहन्यते । सूक्ष्मतमाः स्थूलतमाश्चापि पदार्थाः प्रत्यक्षाः परोक्षाश्च योगिन इव प्रणिधानेन प्रतिभानवशात् पुरत एव प्रस्फुरन्ति । नास्ति किमपि तत्त्वं यत्कवेरगोचरम् । तथाहि—

न तच्छास्त्रं न सा विद्या न तच्छिल्पं न सा कला ।

जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारी महान् कवेः ॥

अतः सकलमपि न न तस्यान्तर्दृशः पुरो भवति । दिवाऽपि गहनतमस्तोम-वशाद् बहुल-पक्ष-तमी-मयेष्विव कान्तास्पर्शेषु, अविरलाऽननोद्भवमन-ज्वाला-जटाल-शिखर-कुहरेषु ज्वालामुल-शिखरिषु, अमितनक्र-चक्रमकरनिकर-करालितेषु प्रचल-वीचि-माला-दोला-प्रेलोल-जलराशिषु वारिराशिषु च भ्रुवो गर्भोऽपि, ख-गह्वरेऽपि द्यु-चत्वरेऽपि कवेर्दृष्टिरवाप्यं प्रतिपद्यते विमर्शनीयं वस्तु ।

न केवले जगति विद्यमानं सम्भावितं च स वर्णयितुं क्षमः ; नवामपि सौन्दर्य-प्रदया निखिल-जन-विस्मय-करीमभूतपूर्वामश्रुत-पूर्वामदृष्ट-पूर्वामवाङ्मनसगोचरा-मतीन्द्रिया सृष्टिमपि रचयितुं समर्थः । तस्य हि कल्पना-शक्ति-द्विविधा प्राहिका निर्मायिका च । एकयाऽनुभूतमपि पदार्थं भावातिरेकात् स्मृति विषयमपि स्व-प्रतिभया पुरोवर्तितमिव यथावत् वर्णयति । एषैव तस्य प्रतिभा पाश्चात्य-काव्य-विद्विः इमेजिनेशन (Imagination) अथवा कल्पनाशक्तिः Imaginative Power इत्युच्यते । परया तु स स्वानुभवं कल्पनां चाधित्यासंभाविनीमपि विस्मयावहां चारिमातिशय-दालिनी नवामेव सृष्टि निरूपयति । इयमुत्प्रेक्षणशक्तिः फेन्सी (Fancy) इति संज्ञयाऽऽख्यायते । इमे द्वे अपि शक्ती कवि योगिनमिव त्रिकालदर्शनम्, विज्ञानिनमिव वस्तु-तत्त्व-विदम्, चित्रवारमिव चित्रकर्मपटुम्, विलासिनमिव प्रवृद्धरागम्, ऐन्द्रजालि-कामिवास्यानोरगतवस्तु-प्रदनावकम् सकल-शास्त्र-विशारदमिव बहुश्रुतम्, भूचक्रमिव ध्रुव-भ्रमणशीलम्, तार्किकमिव न्यायवृत्तिम्, बहुप्रज्ञम्, बहुश्रुतम्, बहुदर्शनम्, बहुपरि-शीलिनम्, बहुचिन्तनं विद्यतः ।

किं न स प्रस्तौति स्वकृतिषु ? आजीवनमदर्शनीयां अपि सुरलोकगोचराः कमनीयतमा रमण्यस्तासां च चित्रीयापायकं सौन्दर्यम्, कल्प-शत-दुर्लभाः सम्पदाः, विचित्राणि वृत्ति निबध्नन्ति दर्शकाणां दृश्यानि कल्पनाया अम्यगोचरतां गतं देवलोका-दुर्लभं वस्तु, अनुभवंकवेचः गुमनता ललितमसृणः परिमलः सर्वमपि कवेः प्रतिभाया विषयः । तिरश्चां विविधान् व्यापारान्, बालानां सहज-मधुराः क्रीडास्य मानव-चेष्टा-सामान्येनैव स हंसयैव वर्णयति । मूर्तिकलायाः परमं कौशलं शिषुपासवपस्य निम्ने पद्ये साधु विभाव्यते—

विक्रमं सया कृत्रिम-यत्रि-पशुः कपोत-यासीषु निवेतनानाम् ।

माज्जरमप्यायत-निरखलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥ (शिषु-३।५१)



अत्र विवेकवता मानवानामपि भ्रमनिरूपणार्थसजीवतैव शिल्प-विरचित-विटङ्क-  
गत-खगकुलस्य सुतरा प्रतिभाति । अन्यत्र चादृष्टनगरवैभवस्य दग्धवारणस्य पलायित-  
नृप-सदन-गतस्य विस्मयोऽपि द्रष्टव्य —

धन्यो हस्ती स्फटिक-घटिते भित्तिभागे स्वविम्ब  
दृष्ट्वा दूरात् प्रति-गज इति त्वद्द्विषा मन्दिरेषु ।  
हत्वा कोपाकुलितरदनस्तत्पुनर्वीक्षमाणो  
मन्द मन्द स्पृशति करिणीसङ्घा साहसाङ्ग ॥ (का. कल्प. ४।४)

कवे काव्य-जगति न तरुलता अपि स्वसमय सीमान पालयन्ति, कालिदासस्याल-  
कायाम् तु पर्यायलभ्यान्वपि कुसुमानि नित्यमुलभानि ।

हस्ते लीला कमलमलके बालकुन्दानुबिद्ध  
नीता लोध्र-प्रसव-रजसा पाण्डुतामानने श्री. ।  
चूडा पाशे नवकुरवक चाह कर्णे शिरीष  
सीमन्ते च त्वदुपगमज यत्र नीप वधूनाम् ॥ (उ. मे. २)

अपि च

यशोन्मत्त-भ्रमर-मुखरा पादपा नित्य पुष्पा  
हस-श्रेणी-रचित रसाना नित्य पद्या नलिन्य ।  
वेकोत्कण्ठा भवन शिक्षिनो नित्य भास्वरकलापा  
नित्य ज्योत्स्ना प्रति-हृत-नभो वृत्ति रम्या प्रदोषा ॥ (उ मे ३)

विस्मय-लोकस्य सृष्टिस्तस्य मन्ये विस्मयमपि विस्मापयते । अभिज्ञान-शाबुन्तले  
मारोचस्याश्रमे—

प्राणानामनिलेन वृत्तिरचिता सत्कल्पवृक्षे यने  
तोषे काञ्चन पद्म रेणु कपिशे पुष्पाभिषेक क्रिया ।  
ध्यान रत्न-शिला गृहेषु विषुव-स्त्री-तनिधौ सयमः  
पद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्य मुनयस्तस्मिन्तपस्यन्त्यमी ॥ (शा ७।१२)

इतोऽपि विस्मयकरं हृदयहर बुद्धि-वैभव-उपगकर वाङ्मनसागोचर सौन्दर्य-  
स्वर्गचित्र-व्यापारवन्धुर च जगत् कवि-पञ्चाननस्य वाणस्य काव्यवन्द्ये । तत्र वैभव  
दारिद्र्यम् च, उल्लासातिशय शोकस्य च चरम परिपाक, उपहसित-सकल-लोक-मर्यादाः  
सविलास-राशि-दिग्गुणितानुरागो राग कृत-रन्धु-हृदय सविभागो विरागदच, पापिव  
कुनूहलकर दिव्य च मग्यरित-मति-प्रगर सौन्दर्यम्, अभिज्ञान-वेदानुभवो नर्म-परिहास,  
विपुरित-मुक्त-बलापरच विलाप, सुरूप कुरूप च नगर-गुपमा वनश्रीश्च, पावन

तपोवनं सकल-कुत्सानामङ्गणं पक्वणं च मानवानां तिरस्त्रां च निसर्ग-विभ्रादचेष्टाः,  
नियति-रमणीयानि धिक्कृत-सुर-वन-रामणीयकानि रोमाञ्चोदञ्चनानि च विकट-गिरि-  
कटक-कुटिल-कूट-गह्वर-कट्ट-कान्तार-भीषणानि प्रकृतेः स्वरूपाणि नय-प्रपञ्च-वक्राः  
स्वभाव-सरसाश्च व्यापाराः सर्वमपि प्राचुर्येण सुलभम् । उदयमानस्यास्तं यतश्च  
प्रभाकरस्य निशा-वसन-चटुन-करस्य दिम्बधू दुकूलायिताच्छाच्छातपस्य प्राचीमुख चुम्बतः  
बाधंनय-पलितस्य इव पाण्डरिमाणं वहतश्च रजनी-पतेरतिशयशोभनीया छटा भूयो  
भूयः प्रस्तूयते । शिखरद्वारवाणाना सैनिकाना पुरस्कृत-गजित-यान प्रयाणम्, आखेटक-  
व्यसनना शबरारणा क्रूरकर्माणि, विभवानुरूपवन्धका-परिणय-संभारा त्रियमाणस्य  
प्रभाकरवर्धनस्य आतुरजनीविता, पितृ-व्यसन-विपणस्य भ्रातृवध-वृत्तान्तध्वगण-क्रुद्धस्य  
च हर्षवधंनस्यावस्ये, विजय-मद-मत्त-भट-दल-विलुप्यमानाना ग्रामीणाना चीत्काराश्च  
समानवौशलेन तत्रोपवाणताः ।

न केवलं चक्षुषोर्गोचर एव मानसेऽपि चानुभूतिमात्रवेद्ये कवीनामप्रतिहृता  
प्रतिभा । तेषामुत्तिष्ठु जीवनस्य सनातन सत्यमालक्षयते शब्दमयम् । 'अविद्येकः परमापदा  
पदम्' 'दिने दिने यन्नवतामुपैति तदेव रूप रमणीयतायाः' । 'मानाबन्धः कुसुम-सदृशं  
प्रायशोह्यङ्गनाना, सद्यःपाति प्रणयि हृदय विप्रयोगे रणदि,' 'कामी स्वता पश्यति,'  
'सर्व-कान्तमात्मीयं पश्यति,' 'जातास्त्रादो त्रिवृतजघनां को विहातुं समर्थः ।' 'गुह्यमुपदि-  
श्यते परस्य' एतामूत्तिष्ठु न तथाऽऽनुभूयते मानसी वृत्ति यंथा निम्नाद्धितेपूढरस्येपु—

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्  
पयुंस्तुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।  
तच्चेतसा स्मरति नूनमशेषपूर्वं  
भावस्थिराणि जननान्तर-सौहृदानि ॥ (शा. ५।२)

"दृष्ट्वा च प्रथम रोमोद्गमः ततो भूपणुरवः, तदनु वादम्बरी समुत्तस्यो ।  
प्रथ तस्याः कुमुमायुध एव स्वेदमजनयत्, समंभ्रनोत्थानो व्यपदेशोऽभवत् । उरपस्य  
एव गतिं शरोध, नूपुररवाकृष्टहसमण्डलमपयशो लेभे । निश्वासाप्रवृत्तिरेवासुर्कं  
चलं चकार, चामरानिलो निमित्तता ययौ । घन्तः प्रविष्टचन्द्रापीठसर्पन्सोभेर्नैव निपपात  
हृदये हस्त, स एव करः स्तनावरगुध्याजो यभूव । घानन्द एवाभ्रजलमपातयत् समित-  
वर्गवित्तम-कुमुमरजो ध्याजमासीत् ॥"

घन चन्द्रापीठदर्शनोद्भूतरागोद्गमयाः वादम्बर्या हृदय-दशा घनुभावगुणेन  
वर्णना । अन्यत्र च तस्या घन्तइन्द्रः—

'वपने, तिमिरमारुधम्' इति निगुह्रीनेव सग्रहया, 'मन्धर्वराज-गुनि, वपमेत-  
य-प-म्' इत्युत्तमस्येव विनयेन, अयममाधव्युत्पन्नो घानभावः कथ मनः' इत्युत्पत्तियेव

मुग्धतया, 'स्वैरिणि, मा कुरु यथेष्टमेवाकिन्यविनयम्' इत्यामन्वितेव कुमारभावेन, 'भीरु नाय कुल-कन्यकाना क्रम' इति गर्वितेव महस्त्वेन, 'दुर्विनीते, रक्षाविनयम्' इति तार्जितेवाचारेण, 'मूढे मदनेनानेन लघुता नीतासि इत्यनुशासितेवाभिजात्येन' इत्यादौ । कौशलमेवेद कवेर्दुर्विज्ञेयाकृते लज्जा कवाट-घटिते कुमारी हृदये प्रविश्य तद्व्यापार-समीक्षण यत् ।

“यत्र च कन्यकाजनस्य कपोल तलालोक एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव वरुणोत्पलानि, हृन्तच्छब्दत्रय एवाङ्गरागा, निश्वासा एवाधिवासगन्धयुक्त्यत्र अत्ररद्युतिरेव कुङ्कुममुखानुलेपनम्, आलापा एव तन्नीनिनादा, भुजलता एव चम्पकवैकक्ष्यमाला, करतलाम्पद लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणा निजदेहप्रभैवायुक्तावगुण्ठनम् जघन-स्थलान्येव विलासमणिशिलातलानि कोमलाङ्गनिराग एव चरणालक्तकरस, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहार-कुसुमप्रकरा ।

‘यत्र चालक्तकरसोऽपि चरणान्तिभार, वकुलमालिकामेखला कलनमपि गमन-विघ्नकरम्, अङ्गरागगौरवमप्यधिकश्वासनिमित्तम्, अशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम् ।

(काद पू)

एवमिधानि सौन्दर्यातिशयस्य विस्तृतानि वरुणानि कवे प्रतिभाया दूरगामिता व्यञ्जयन्ति । अपरत्र तु स सहृदयान् विम्बय सागरे निक्षिपन् व्यञ्जनयं तादृशी चिन्नीयावहा सृष्टि श्रोतयति—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगाद्  
रूपोच्चयेन विधिना रचिता कृशाङ्गी ।  
स्त्रो-रत्न-सृष्टिरपरा प्रतिभाति मा मे  
धातुर्बभ्रुत्वमनुचिन्त्य घण्ड्य तस्या ॥ (शा २।६)

प्राकृतेषु वरुणेषु रचीना दृष्टिरतितरा मूढमा ।

कृत्वा यच्च प्रभवति महोनुच्छिन्नीभ्रामयन्त्या  
तच्छुरया ते श्यश-सुभग रचित मानसोत्का ।  
घ्रा कंतासाद् विसर्जितस्यच्छेदपायेयवन्त  
सम्पत्स्य ते नभसि भवतो राजहसा सहाया ॥ (पू मे)

यत्र पृथ्व्या घनापनरसितश्रवणकृतमुद्गतशिलीभ्रावमुखं रत्नव्यापन च राजहमाना विसर्जितस्य-सनाय चञ्चूना मयेन सह यान खग हृदय परिचय पाण्याना च सहपात्रिन-न्तानमत्स्य कवेरन्तर्वृत्ति-परिचितम् च बोधयति ।

उदयति विततोऽप्यंरश्मिरश्मावह्निमहोहिमप्यान्नि घाति चास्तम् ।  
वहति गिरिरय विलम्बिपष्टानुपरिवारितवारणो—

अत्रोदयमानस्य खेरस्तामनोन्मुखस्य चन्द्रमसश्च सहैव क्षितिजोभयकोण-  
स्पर्शित्व कवि घण्टाद्वयपरिवारितस्य शक्रगजस्य शोभायाः स्मारयति ।

गवचिच्च दुर्गमा वनकरिवप्रकेलिदन्तुराः पाषाणशिला उल्लिखन् वृद्धवेश्या  
अपि कान्दविषयतामानयति ।

अथमतिजरठा. प्रकाम-गुर्वोरतपुबिलम्बि-पयोपरोपकृदाः ।

सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणत-दिशकरिकास्तटीविभति ॥ (शिशु. ४१२६)

अथत्र विमानदृश्यं जाह्नवी-नालिन्दी-सरस्वतीनां मेलनं रत्नमालामिवानेक-  
रागां पुरतः प्रस्तौति ।

वचिचिप्रभालेविभिदिरग्दनीलेभुंक्तामयो यष्टिरिवानुविद्धा ।

अथप्र माता तित-पशूजानामिन्दोवरंरुत्सचितान्तरेव ॥

वचिचिखगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीष पदुक्ति ।

अथप्र कासागुरु-दत्तपत्रा भक्तिभुवडचन्दन-कल्पितेव ॥

वचिचिप्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेष ।

अथप्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रग्ध्रेष्विवातक्षयनभ्रप्रदेशा ॥

वचिचिच्च कृष्णोरग-भूषणेव भरमाङ्गराया तनुरोस्वरस्य ।

पद्मानवशाङ्गि ! विभाति गङ्गा भिन्न-प्रवाहा यमुना-सरङ्गः ॥ (र. वं. १३१५-१५७)

भीपरोषु संगरेषु, प्रकृते रोगहर्षकेषु च दृश्येषु न कवीनां दृष्टिः प्रसिहताः ।

सान्यपि ते तेनैव नैषुष्येन ययायथं बर्णयन्ति यया शोभनानि ।

शिलीमुखोत्कूल-शिरः-फलादया प्लुतं शिरस्प्रदन्त्यकोत्तरेष ।

रणक्षितिः शोणितमणिकुल्या रराज सृत्वोरिय पानभूमिः ॥ (र. वं. ७१४६)

प्रकृतेश्च भीषणं दृश्यं यथा—

निष्कूलस्तिमिताः वचिचिप्रवचिदपि प्रोच्यण्ड-सत्त्वस्वनाः

स्येच्छामुपतमभीरभोगभुजगश्वासप्रवीप्ताम्लयः ।

सीमान. प्रवरोवरेषु वितसत्स्यल्पाभ्रतो यास्वयं

गृह्यद्भिः प्रतिमूर्धंरंरजगरस्वेदद्रवः भोयते ॥ (च. प. २११६)

स एव भयभूतिरम्यन पिशाचाङ्गनातां प्रमोदापुला सज्जां पलंपति—

अग्नेः कल्पित-मङ्गल-प्रतिहराः ह्यो-हस्त-रत्नोपस-

प्यक्तोत्तंभूतः विनाष्ट सहसा ह्यसुष्वरोर-सजः ।

एषा. शोणित-पशू-कुट्ट-मद्युषः संभूय वार्तः विष-

पमरिष-स्नेह-मुता वशात-वपर्कः प्रीताः विजापाङ्गनाः ॥ (मा. मा. ५११८)

एतत्सर्वं कवे प्रत्यक्षदृश्यमिव प्रतिभाति ।

एतावता सिद्धमेव यन्नास्ति जगति तत्सूक्ष्म स्थूल वा दिव्य पार्थिव वा लौकिकमलौकिकं सभवमसभवं वा किमपि वस्तु यन्न कवे प्रतिभागोचरता द्रजति तस्यान्तर्दृष्टिं प्रत्यक्षे परोक्षे वा सर्वत्र विषये तुल्यं प्रस्फुरति । तदैवानन्दनिप्पन्दनानि याव्यानि ते निर्मातुं प्रभवन्ति कृतयश्च तेषां सामाजिकानां मनासि बलादात्मसाद् विदधति । ततो नातिरञ्जनेयं यदुक्तम्—

मति-दपंगे कवीनां विश्वं प्रतिफलति ।



## यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः

सृष्टिरिय सक्लाऽपि प्राग्गिना पु स्त्वे स्त्रीत्वे चेति लिङ्गद्वये (Two Sexes) विभक्ता । पुरुषो नारी चोभे अपि जगदिद पल्लवयत । यथा न वेवता भूमिर्नापि केवल बीज वृक्षोद्गमाय प्रभवति, तथैव नंकल पुरुषो न वैकाकिनी नारी सन्तते प्रजननाय । काममद्य सूचीवेधादिना (Injection) रेतसि सचारिते स्त्री कल्पते प्रसवाय, पर बीज तत्त्व रेत पुरुषस्यैव न तु स्त्रिया । वस्तुत स्त्रिय पु स च योऽय सयोग, ब्रह्मणो मायायाश्च, पुष्यस्य प्रकृतेरिव सष्टुस्तस्य शक्तेर्वा भवति । उभयो- मियुनीभाव एवार्धनारीश्वरत्व नरो गच्छति । इत्थ नारी नरश्च मिथोऽन्यस्य पूरकौ । नंक विनेतरस्य सामग्र्यम् । अत समाजे पुरुष स्त्री चोभे अपि समानमेव महत्त्व भजत । ना भर्ता गृहपतिश्चेत् नारी सदनस्य लक्ष्मीशोभा वा । नित्य कर्ममय पौरुषमय व्यवसायमय सघर्षमय च क्लेश बहुल नरस्य जीवन रमाभिरामा रामैव तारुण्य सहज विभ्रम-विलास रामण्यकैर्जनयन्ती रस (प्रेमाणम्) सरसयति ।

एतादृशी महिम मयी जननी भगिनी पुत्री प्रेयसीति नैकरूपता विभ्रतीय योषा बहुधा लोकेरनाद्रियते । केचन ता विलासक प्रयोजनामपरे च सन्तत्युत्पादनकार्या स्वीकुर्वन्तो निराद्रियन्ते । न तस्या मनोभावानामादर, न सम्मानस्य चिन्ता, न शीलस्यापेक्षा, न सुख दुख सभावना, न विकासस्यावमर, न जीविते सौविध्यम्, न स्वावलम्बिता । सम्भरपि बवंरैरिव सोपेक्ष्यते सर्वेषु कार्येषु पुरुषैरिति महान् खेद । विस्मरन्ति ते तस्या एव सविश्या कुक्षे प्रसूता यामसहाया सावहेल बलात् कुर्वन्ति । न जातु घ्पायन्ति, यामनादरेण सभावयाम संव शिशून् न पितामही सती कायंश्चप्राया जनन्या बहुधा लालितवती । कुत्पितया दृष्ट्या वीक्षितैव रमणी सोदरारूपेण पावन स्नेहमस्माक मन सु सचारयति । युगेभ्यो निराकृता निन्दिता च योपिदात्मजा भवन्ती वात्मल्य-श्रोतासि प्रवाहयति मानसेषु । तस्या बहुरूपतामेवाकलय्य प्रतिपादित षविबुल-गुरुणा वालिदासेन—

गृहिणी सन्निवः सखी मिय. प्रियशिष्या सलिते कलाविधौ ।

कल्याण-विमुखेन मृत्युना हरता त्वा वद किं न मे हृतम् ॥ (रव. ८।६७)

परमादर्शं वचनमिदम् । बर्षताहारी दृष्टि पुरुषस्य स्त्रीपुं आसीत्कश्चित्कालो यदा पुरुषस्यार्धाङ्गत्वेन स्वीकृता नारी यज्ञादिषु कर्मसु दक्षिणं भागं भूषयन्ती तस्य मूर्तिमती दीक्षेवाभवत् । यदा सदेहा सत्क्रियेव सा पत्युः प्राणायिता तस्य गृहस्वामित्वमगत् । नैकला सा पातिव्रत-धर्मं बद्धा बभूव निरङ्कुशं पुरुषं श्रुत्वा । सोऽपि पत्नीव्रत-बद्धोऽर्पयति । आसीत्तदा व्यवस्था न यद् भर्ता तस्या परामर्शं विना किमपि कर्तुमचेष्टत । साकारा भारतीव सा स्वज्ञानं प्रकाशनादीप्यत प्राणशयञ्च शिषूनामन्तरम् । तदा वधुरामीत् सुमगली याऽऽशास्यत विवाहवसरे—

सन्नाज्ञी श्वशुरे भय, सन्नाज्ञी श्वशवां भव ।

ननान्दरि सन्नाज्ञी भव सन्नाज्ञी अधिवेषु ॥ (ऋ. १०।८५।४२)

इति । इत्थं गृह-राज्यस्य सन्नाज्ञी सा सपैयां पालकतया समभाष्यत । तदधीनं कुलस्य योग-शेम इति वृत्त्वा सोपादिश्यत—

अधोर-चक्षुरपतिघ्नेधि शिवा पशुन्य सुमना सुवर्चा ।

धीरसूदेव कामा स्योना शं नो भव द्विपदे श चतुष्पदे ॥ (ऋ. १०।८५।४४)

तया सुमगल्या सहाभिन्नतनुत्वेन विहरत पत्युरभूत् स्वर्गायित गृहम् । तस्येयमासीदाशीर्हं वा तदा—

इहैव स्त मा विद्योष्टं विश्वमापुर्व्यंश्नुतम् ।

स्त्रीकन्ती पुत्रं नन्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ (ऋ. १०।८५।४८)

‘देवि, सुभगे, शुभे, भद्रे, प्रिये, आयें’ इत्यादिभिः सम्मानमर्पे. सम्बोधनं सम्बोधिता सा प्रतिष्ठामन्वभवत् । न केवलं नारी परेते भर्तारि तमन्वगान्, पतिरपि तस्या मृताया स्वजीवितादास्यापि प्रदानेन यमालयादपि ता न्यदत्तयत् । प्रमतिपुत्रो रहस्यस्य निदर्शनं य स्वप्रिया प्रमद्वरा सपदश-मृता स्वपुपोऽर्थं प्रतिपाद्याजीवयत् । (तु. म. भा. भा. ९१।२५)

पर बालान्तरे दैवस्य प्रातिकूल्येन, पुरुषस्याभिमानेन वा, तस्यैव निरङ्कुशत्वेन वा, स्वदैत्येन वा मोहेन, ऋषया, जाड्येन शीलेन वा क्रौर्येण वाऽऽचारव्यवस्थापकानाम् शोचनीयतमा दीन-दीना दशा साऽभवत् । अहो, महद्वयं योषित । किं न तया मोडम् ? उपानदिव सदा चरन्त्याना, शुनीव कटुगन्धभक्तिना, अनामेवोपेक्षिता, मार्गं धूमिरिव पादमृदिता, पतितेन तर्वाधिकारवञ्चिता, गर्भदामीत्र गृहवर्गसम्पादनयापितकाना, दुःशीलेव परपालापपात्री, राक्षसीव निर्दयं ताडिता, द्यूय-गृह वलमीव दीन-दर्शना,

कौशिकीव असूर्यम्पश्या, वन्दिनीव विहिताभ्यन्तरनिवासा शिक्षया, दीक्षया, सम्मानेन, मर्यादया, प्रेम्णा च वञ्चिता परिजनस्य, घृणायाः, गालीनाम्, ईर्ष्याया, असूयायाः, उपहासस्य, कुविचाराणाम्, अत्याचाराणाम्, बलात्काराणाम् पात्री जाता ।

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।

पद्मगुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृत ॥

‘परं साहसिका. स्त्रिय.’ ‘क्रूर-हृदया अविश्वसनीया नारी’, इत्येतादृशी संकीर्णतमा भावना तासां कृते समाजे बलीयसी जाता ।

स्वयं परनारीलम्पटोऽपि वार-वनिता-कटाक्ष-विक्षेप दर्शन-समकालमेव भ्रूकुं-स इव नृत्यन्मपि दासी-चरण-रजो-घूसरललाटोऽपि कुमारी-ज्ञत-शील-भञ्जनोऽपि स्व-कर्माणि जातु निरीक्षते पर दोषैकदृक् सतीमपि सुशीलामपि, सुगुणामपि सुदा-क्षिण्यामपि सदा दुःशीलामेव शङ्कते । तस्याः प्रत्येक कृत्यमन्यथैव सभावयति । गवाक्ष-जालेन बहिः पश्यन्तीमपि पर-पुरुषमिव प्रतीक्षमाणा जानाति । सरसामपि तस्या व्यवहारं वचनगाढमेव मनुते । मौढ्यमपि मौढ्यपक्षे करोति । लज्जा-विनय-शालीनता-शालिनी-मपि वशीकरण-प्रयोगनिपुणामाकलयति । विद्यावतीमपि मिथ्याभिमानपरूपोऽकिञ्चिज्जा-मेव रूपायति । सुमार्गं बोधयन्तीमपि स्वाभिपद्गरता वध्यते । स्वल्पेऽपि तस्याः स्खलिते-ऽश्रव्यानाख्ये रासाह्यगालीप्रदानेन सम यथोपलब्ध-साधनंस्ता ताडयति । सततात्याचार-दूनायामसाध्य-रोगगस्ताया च तस्या नीचिता परिचर्यामाचरति ।

बहुधंतादृशामत्याचाराणां मूल धनमेव भवति । देवाद् यदि निर्धनमुता धनि-वेनोह्यते, मध्यवित्तगृहे वा धनिन पुत्री परिणीयते, तदा यौतुकलुब्धा स्वशुरादयस्ता-मधिकाधिक पीडयन्ति निभृत घ्नन्ति च । कुलवधूना विपद वारण प्रायः स्त्रिय एव । स्वभ्रूः यातरो ननाम्दारो वा ताः सतत वदर्थयन्ति । मिथ्याभिधोर्नर्जननी सुत परत्या विरञ्जयति ।

अयंपारवश्येनापि स्त्रीणां दुर्दशा । यावत् बालात् पति-पत्न्यो भर्तृभार्याभावः समपद्यत तदवधि पुमान् स्त्रिय स्वाश्रिता श्रीतामिधान्नवर्णैः क्षीलयति यथेच्छ च पीडयति । इत्यधनेर्कंदोषे स्त्रीणां पुरपाणा च मध्ये दोर्मनस्वस्य महान् खातो निखातः । वय तावदेवामता वय चाद्यतनी विपमता भर्तृभार्यात्ववृत्तभेदमूला । इयमेव दशा पद्येऽस्मिन् वेनाऽपि कविना नाभिवामुसेन वर्णिता—

पुराऽभूदस्माकं प्रथममभिभिन्ना तनुरियम्

सतात्रु स्य प्रेयान्, यद्यमपि हनाताः प्रियतमाः ।

इदानीं नायस्त्वं यद्यमपि बलश्रं रिमपरं

हतानां प्राणानां कुलिशकटिनानां पत्तमिदम् ॥



क्रमशः प्रवृत्त ईदृशे भेदभावे नारीणां दशा दिने दिने दीनतराऽजायत । यदोपानहीव पत्न्या पत्युः सर्वाधिकारं सजातस्तत एव समाजस्य दीर्घायुषोऽपि साधु व्यलासि । अन्यथा कथं कालिदासोऽपि द्रूयात्—

‘उपयन्तुहि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ।’ (शा० ५।२६)

नार्या भोगैकप्रयोजनत्वमपि तदवध्येव जातम् । तेनाऽपि तस्या गौरवमाहीयत । एतस्य प्रतिध्वनिं कालिदासस्य शब्देषु—

अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात् यज्ञोघनानां हि यज्ञो गरीयः । (रघु० १४।३५)

किं सीतेन्द्रियार्थमात्रम् ? एतावदेव मूल्यं भारत-महिष्या ? धिग् धिग् एता-दृशीं भावना तत्रैव यत्रोदीरितमासीत्—

विद्या समस्तास्तव देवि भवा स्त्रियं समस्ता अखिला जगत्सु । (मार्क० पु०)

अनया भावनया प्रेरितैरेवाच येषोऽपि तम्—

‘स्त्रोश्चूड्री नाधोयाताम् इति । असूर्यम्पश्या, अज्ञातजगद्गतय, यावज्जीवनं चुल्नीधमनेन शिशूत्पादनेन वा कृतार्थोऽकृतदेहा पशुवत्कालं यापयेयुः । विवाहे, गृहकर्मसु, समाज-कल्याणे न तत्रापि नारीणां मूल्यम्, न भावानामादरः, न सुखदुःखादिजिज्ञासा, न सम्मानम् न मर्यादा ।

न केवलमेतादृशी स्थितिरार्येष्वेव, यवनेषु ततोऽपि हीनतरा यत्र तस्या प्रयोजनं सत्यमेव कामं तृप्तिर्नायत् । केवलं विवाहे तद्विच्छेदे च तस्या सम्मतेमंहस्त्वनान्यत्र । अतएव ते यथावसरं स्वजातीयां परकीयां वा कथां पत्नीर्बलाद् दूषयन्ति विक्रीणन्ति बहुधाऽत्रमानयन्ति च ।

अथ पाश्चात्य समाज एव नारी साधु सम्मन्यते । तत्र पुरुषैस्तुल्या एव तस्या अधिकाराः । सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु तस्या अवसरः । न तत्र तासां विषयः—

‘पर साहितिका स्त्रियं,’ ‘साहारो द्विगुणं स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणाः । पद्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ।’ ‘न स्त्री स्वातन्त्र्यमहति’ इत्यादयोऽप्यायपरा व्यवस्थाः । सर्वोच्चमपि पदं साऽर्हति । न तत्र विषय परिवार-जीवनम् ।

अत्र अस्ते अत्र तत्र श्रूयते, अहो विधना दशा अश्वना स्म, एतादृशीं क्लीं लब्ध्वा किं सुखं मयाऽनुभूतम् । नित्यं बलहायते सा, अतस्तु बंधुसंभवे मुखाय, इत्यादि । अन्वयश्च विषयवदना पाण्डु-कवचनितेवास्यमयीव दीना नारी पुरुष विलसति । जीवनं दुर्वहभारामितम्, अकाल-पलिता केशा, यौवन एव बाधक्यं स्वागतम् । प्रातरारम्य कलह, अशांति, विनष्टा, भर्त्सना, अश्रुमादः । किं नानुभूयते पटुतरम् । सर्वमिदं स्त्रीणामुपेक्षामूलम् । सुशिक्षिता, सुसंस्कृता, सुपोषिता रमणी रमयति मनः

पुरुषस्य । गृहं तथा स्वर्गायते । यदि कर्तव्यपरायणा वधुः पतिं प्राणानिव, तस्य पितरौ चात्मनः पितरौ, बन्धून् स्वबन्धूनिव, गृहं च स्वगृहमनुभवति पतिरपि तस्या सुखे दुःखे च सहचर, तस्या कष्ट-प्रदानि कारणानि यावच्छ्रयमपास्यन्, तदहं सम्मानं प्रदर्शयन्, तद्विरक्तिहेतून् परिहरन्, तस्या गुरुभ्योऽप्यात्म गुरुजनेभ्य इव पूर्णं विनयं दर्शयन् प्रेम्णा लालयति ताम्, दशभुजः श्वश्रूश्च स्वसुतायामिव तस्या निर्व्याजं स्निह्यत, न परगृहादागता विभावयत, न पार्यवयं दर्शयत, तस्या परिचरितानि स वात्सल्यमभिनन्दत, न कदाऽपि तस्या अवमानना विधत्, नानन्दा च न तस्या लालनमोर्ष्याकलुषाशी मह्यति, भ्रातृजायोचितं सन्मानं तस्यै प्रयच्छति, निदध्नस्य होहस्यादानं प्रदानं च करोति चेत् को विशेषः स्वर्गस्य तस्माद् गृहात् ?

अथ पाश्चात्य गार्हस्थ्यजीवनं, तत्रत्यस्य नारी समाजस्य सम्मानपूर्णा दशा समीक्ष्य स्वदुरवस्थां चानुभूय भारतीया स्त्री स्वदास्यभूला सान्नाजिबी हठी सावहेल धिक्करोति, शास्त्रीयेभ्यः सामाजिकान्तारेभ्यः सा सतिरस्वारं द्रुह्यति । अथ प्रतिशोध-भावनया—

'manu is fit to be hanged on the altar of progress'

एष तस्या घोषः । भारतेऽपि सा शनं शनैरधिवरोति सर्वमपि क्षेत्रम् । लभमाना प्रगतयेऽत्रसरं सुविधाश्च सर्वत्राऽपि स्व-प्रतिभायाश्चमत्कारं स्फुटीकरोति । परं नाद्यापि सा सर्वथा सुखमनुभवति । नैदानीमपि भारतीयैरवगतं जीवनं दर्शनम् । ते क्रोशन्ति निन्दन्ति स्वगार्हस्थ्यमनारतम् । यतो भूयसेदानीमपि दुर्दशैव नारीणां प्रायः समाजे । नाहंभावः सम्प्रत्यपि यतो विलयः पुरुषस्य । स स्पृहयति पाश्चात्य-कौटुम्बिकसुखाय परं न जानाति तस्य मार्गम् । सत्यश्चेत्तस्य कामोऽचिरेण सोऽनुभवतु ययार्यस्थितिम् । सन्मानयतु नारीम्, प्रयच्छतु तस्या अधिकारान्, अपाकरोतु तस्या कष्टकारणानि । अपयतु यथार्थं स्नेहम्, दर्शयतु तदहं सन्मानम्, आचरतु तस्या प्रतिष्ठाम्, अनुपालयतु मर्यादाम्, धुनोतु चिरसञ्चितं स्वश्रेष्ठतानुभावकमिध्यामदम्, परिचिनोतु तस्या गुणान्, परिशीलयतु तस्या ऋणानि, नचिराद् भूय सोऽधिगमिष्यति पृथ्वीस्य एव स्वर्गं सुखम् । पाशवन्व नारणीयतया घोषितस्य मनोरेव वचनं तेन विभावनीयं पालनीयं परीक्षणीयं च—

यत्र नायंस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता ।

यत्रेतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राऽकला क्रिया ॥ (मनु०)

## प्रायः सर्वो भवति करुणा वृत्तिराद्रान्तरात्मा

प्राणिनामखिलानामिह जगति सर्वेऽपि व्यापारा आश्रयति विविधान् मनो भावान् । ते च चेतसी वृत्तिमनुहरन्ति । जडानामपि हि षडार्थानां वृत्ति स्वसत्त्वानु-  
रोधिनी । अन्तर्निहित जलमय सारा हि प्रयुक्ता भलिलवणान् दृश्योत्तयन्ति । ज्वलनारणु-  
निर्मितानि च द्रव्याणि दहन करणानव मुञ्चन्ति । प्रमाण चात्र प्रकृति । तत्र हि  
सिक्खिलानि, पापाण मयानि च दस्तूनि सतत जल-संक् पिच्छला अपि नान्त  
क्लेदनमनुभवति खण्डिता यपि नीरसतामेव प्रदक्षयति । पर वनस्पतय सतिल तत्त्व  
प्रधाना निष्पीडिता खण्डिताश्चूर्णिता अनलसात्कृता वा रसकराण् प्रस्तुवन्ति ।  
अम्मयो निशाकरोऽपि स्व रश्मिभिर्हिम करणानव वपति । धातवोऽपि दहन-उत्थ प्रधाना  
घृष्टास्ताडितामृतापिताश्च स्फुलिङ्गानुद्भावयन्ति तरलता वा व्रजन्ति । सूर्यं पर  
वह्निमयो दाहकमेव तेजो वमति । एषैव प्रवृत्तिर्मानवानाम् । ये केचन रूक्ष प्रकृतय-  
निस्नेहा स्वयं तुष्टा, आत्मरता, आशु कोपना, अमपंणा, विनोदे क्रीडासु काव्येषु  
चागृहीत-रुचय, शूया एव ते प्रेम करणादि कोमल भावानुवन्धेन । न कदापि द्रवति  
तेषां हृदय परेषां करुण करुण कृदिनमाकर्ष्यं शोकोद्भावन वा हृदय वीक्ष्यापि ।  
कोमल वृत्तयोऽस्तितरा भावुका सहनैव प्रस्तुवा भवति कचिद् दुर्गंत कष्टायमान  
पीडितमातुर वा विलोक्य । तरल प्रकृतिर्हि स्वल्पमपि समीपे भजनूपनाण व्रजति  
द्रुतताम् । वाष्पसारो हि मेघोऽधिगतोऽप्या स्पृष्ट सहसा शीतल समीरेण स्रवति  
सतिलम् । उत्पलजेन जाड्यातिशयेन च घनता मता हिमानी लब्धा स्तोत्रमपि ताप  
पुन सतिलता भजते । सरस-प्रकृतिर्हि शोव-तापमधिगत्य विद्रुत हृदयदक्षुर्दारेणा-  
शुकरणान् मुञ्चति ।

प्रेमा, हर्षं, शोक, शम, सज्जा, दया च कोमला इमे भावा न रूक्षे मनसि—  
स्थितिमनुरुपते । अन्यस्य कष्ट समीक्ष्य यदि कचिद् व्यथामनुभवति संव करुणा ।  
न च रोपणो रूक्षो वा भावैराकुण्ठितो जायते । भावुका एव सरस प्रकृतय । यथावसर  
येषां हृदय भावादीलित सम्पद्यते ते भावुका । न ते जातु न प्रह्वीभवन्ति मन-

प्रभायिभिर्हंस्यं । तियंक्षु दृश्यत एतादृशी वृत्तिः । नादानुरोधी गृण परिचयवशाद् विजातीयानामपि मानवाना स्नेहेनाकुलो जायते । मद-विह्वलोऽपि वारणो वीणा-ध्वनि-परवशो जायते, सोऽपि नितरा प्रभु-भक्त । बहुधा स्वामिनि मृते स्वयमपि बिजहतोऽभून् श्रूयन्ते गजाः । एषैव वृत्तिर्नागाना ये क्रूरा अपि जाङ्गलिकैर्वीणा ध्वनि परिगृहीता निगृह्यन्ते । मध्वाना तु स्वामिप्रियता सगीत-रतिश्च विश्रुतचरैव । एवं भावुकतायाः प्रेमादिपरवशतायाश्च परस्परानुबन्धिता सुतरा मिष्यति । एषैव वृत्तेः सरसता मानवाना कलासु राग जनयति, प्रतिभा च नव परि-कर्मणोऽलभावुवीमुद्-भावयति । अनयैव भावुकतया वशीकृतो भगवान् बल्मीकजन्मा-निहत सहचरी विरह-विधुर-भ्रौञ्च क्रन्दन-श्रवण-समुपजात कारुण्योऽनुकम्पोऽनतप्रतिभः सहसैव त व्याघ्र शशाप—

मा निषाद । प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वतीः समा ।

यत्प्रौञ्च-मिथुनादेकमवधी. काममोहितम् ॥ (रा.पा)

एनामेव गाथा कवे कारुण्यरूपापिहा महाकविः कालिदासो रघुवश एव गीतवान्—

तामभ्यगच्छद् रदितानुसारी मुनि कुशेष्माहरणाय यात ।

निषाद विद्वाण्डज दर्शनोत्प श्लोकरवभापद्यत यस्य शोक ॥

(र.व १४।३०)

प्रायो मुनिः उकाराभिजना विलासानुरागिणो भवन्तीति तेषु भावुकता सुतरा जायते । कारणान्तरं काम पारुष्य ते मनस्यादभ्यु पर वृत्तिमेव तद् भवति । अतो विगलति प्रयत्नाहित काठिन्य तेषा हृदयात् समुपस्थिते कस्मिंश्चिदपि कारणे । क्रूरवर्माप्यशोकः कालिङ्ग-समरे वृत्त घोर नरवंशस समीक्ष्य तथा विद्रुतहृदयोऽ-भवद् यथा जीवमात्रस्य हित्तन युद्ध च सर्वथा वजितवान् । पुरातनी मानसी सरसतैव तस्य पुन प्राबल्यमयाद् या त सर्वथा सप्राम-वर्जनाय प्रेरितवती ।

वस्तुतश्चेतनाया एव धर्मः सरसता । अत एव पशुपक्षिश्वापदाना सर्वेषा यदा कदा कारुण्य-परवशत्वं श्रूयते । कालिदासस्य सरसतमाया शाकुन्तलाख्याया सृष्टौ पतिगृह-गमनोद्यताया शकुन्तलाया विरहेण तपोवनस्य न केवल तिमन्ध , लता अपि कातरता व्रजन्तीति चित्रम्—

उद्गीर्णं दभं-कवला मृगो, परित्यक्तनर्तना मयूरी ।

अपमृत-पाण्डु-पत्रा मुञ्चन्त्यश्रुशीव सता ॥ (शा-४।१२)

रघुवरोऽपि बाल्मीकि-तपोवने परित्यक्ताया सीताया करुण-व्रन्दनेन पार्ष्व-वर्तिन्याः प्रकृतेरपि सशोकत्वं वक्षितम्—

नृत्य मयूरा, कुसुमानि क्षा वृद्धभानुपातान् विजहृर्हरिष्य ।  
तस्या. प्रपन्ने समदु खभावमत्पन्तमासीद् रुदित वनेऽपि ॥

(रव १४।६६)

एनामेव सरसता हृदयान्तर्वेतिनी मानवत्वेन सभावयन् दूतीकृत मेघ कविः  
कहणामय मनुने । कथं न स्यात्स कहणामय ? पुष्करावतंकाना महता मेघाना विश्व-  
विश्रुतेऽभिजने जात इत्युच्च-कुनज, त्रिलोकनाथस्य वृष्ट्यधिपतेमंहेन्द्रस्य वरिष्ठ  
कर्मचारीति गुरु-कर्तव्य-भार पुन सारवत्त्वेन सभावितः सुहृत्कार्यं करिष्यामीति  
प्रतिपद्यमान, धाश्रयीभूतस्य सानुमत आम्नकूटस्य दादाकारमुपप्लव सतत-वृष्ट्या  
शमयन्, यत्र तत्र विश्रामनिशासु प्रियतमया विद्युद् विलासिन्या रममाणः कृपक-वधूना  
भ्रू विलासानभिज्ञहृष्टिप्रसादाना भाजनम्, नगर-वार योषाणा रति-नखाङ्केषु शिशिर-  
शीकर सेक विदधत् तासा कर्ण-शिरीष चुम्बि-कटाक्षं क्रीडन्, भक्ति नम्र दूलिन परि-  
चरन् कुसुमावचयखिन्न-कुसुमलावीना छाया-प्रदानेन परिचय जनयन् अलका  
प्रयाति । एव सरसप्रकृतिः स कथं न यक्ष-दशा तत्पत्न्याश्च विरहदूता निरीक्ष्य  
विद्वृत्तान्तर सम्पद्यते ? सरसता हि प्रकृति-मुकुमारा न जातु सन्निकर्षे ताप सहते ।  
परमाणुव एव ते तादृशा ये रसमया सन्त तापाधिक्येऽधिक रस त्यजन्ति । तत्कि-  
मिति न द्रूपता दयालुदंयनीया दशा दीनाना दर्शं दर्शम् ? न हि कहणा वक्षसारे  
क्रूराणा मनसि सन्तिष्ठते । तत्र तु दव-दहन-प्लुष्टा लतेव लघ्वेव लोप व्रजेत् ।  
कमलिन्या इवागाधसलिल-पूर-पूरित सर प्रेमादि-मुकुमारवृत्तिसश्रयीभूतमन्त-  
वरणमेव कहणाया आस्वदम् । न सा दयनीयमेव, दयालुमपि नितरामुपकरोति ।  
तया सुतरा शोभते देही । जीवनस्य स्वारस्यमेव तया सम्पद्यते । अत एव भावुका  
श्रुत्वं वक्ष्यापि शोचनीया दशा विक्लवा भवन्ति । कहणरसप्रधानानि रूपकाणि  
विलोक्याद्यापि दृश्यन्तेऽश्रुधारा मुञ्चन्त सहृदया । केवलं चित्रमिदमिति विभाव-  
यन्तोऽपि न शक्यन्वन्ति विद्ववणात् चेतो निरोद्धुम्, न पारयन्ते कण्ठ-गद्गदत्व नियन्तुम्,  
न प्रभवन्ति वाच्छन्तोऽप्यात्मान सयतीकृतुम् । सर्वमिद सरसवृत्ते पलम् । तत एव  
कौषपरुषोऽपि दीने, स्त्रीषु, भ्रानुरे, बाले शस्त्र न प्राहरत् । अतः साधूक्तं महाकविना  
वासिदासेन—

‘प्रायः सर्वो भयति कहणा-वृत्तिरार्द्रान्तरात्मा,’ (उ मे )

## हेम्नः संतदयते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा ।

अस्मिन्ननन्तेऽगारे पारावारकल्पे सप्तारे साध्वसाधु वा गुणा दोषा वा मदमच्च, विधाऽविधा च, सुकृत दुष्कृत च, क्लेशकफलानि श्रेयोऽतिशयकराणि च कर्माणि ह्यामो विकासश्च, उत्थान पतन च स्वर्गो नरक च धर्मोऽधर्मश्च, अमृत गरल च, प्रकाशस्तिमिर च किं बहुना सर्वमपि शुभमशुभ च विद्यते । असृणु-सान्द्र परिमल-त्वालित पाटला — कुसुम मर्मभ्रन्ति च कण्टकानि सहैवंकस्मिन्नेव वृन्ते दृश्यन्ते । गन्धसारतरोरेव तले गरलकरालित फणी निरन्तर निवसति । न च प्रत्येक वस्तु निखिलस्यापि कृते । मतिमास्तु सारग्राही ततो ग्राह्य चिनोति हेय चोपेक्षते ।

पर नास्ति शक्तिरखिलस्य प्राणिजातस्यासत्. सदुद्धर्तुं च । सन्नेव सद् ग्रहीतु-मसच्च हातु क्षम । येषां करतलामलकायित विश्वम्, ये केचनागाधादपि सागरात्सूक्ष्ममपि मुक्ताफल धेतु प्रभवन्ति न ये कुर्वकटिका इवासारंरपि वणमात्रमुदर्शो द्रव्ये प्रतायन्ते, न येषामाडम्बर एव श्लथते दृष्टि, समीक्षण-विचक्षणानां येषां पुरतो दोषा दोषा गुणाश्च गुणा भवन्ति ते एव स्फटिकमिव (फिटकरी) जलात् पङ्कम् भ्रवद्यादनवद्य पृथक्कर्तुं समर्था । कथं खलु पाण्डु-कर्दधित पाण्डुर पाण्डु च विभेदयितुं कल्पेत ? स तु प्रयुक्त दुष्टमेव निदुष्टत्वेन स्वीकुर्यात् । यथा उच्यते—

गणा	गुणज्ञेषु	गुणा	भवन्ति
	ते निर्गुण	प्राप्य	भवन्ति दोषा ।
यथा	किराती	करि-कुम्भ-जातां	
	मुक्तां	परित्यज्य	विभर्ति गुञ्जाम् ॥

न च स्व कृतिमपि मनुजो यावाप्यर्धेन विभावयति । निज काव्यम्, आत्मन कर्म, स्वजनस्य रूपं वा न वोऽपि निन्दति । अरमणीयामपि रमणी कामयमानो

जनो न रम्भाया प्रपि स्पृहयति । 'सर्वः कान्तं ह्यात्मीयं पश्यति ।' तत्र निर्णयाय परीक्षका एव प्रभवः । तं शिवं सुन्दर सत्यं वा निर्णीतं चेत् तथैव ज्ञेयं तत् । अत एव परीक्षकाः सर्वत्र पूजिताः—

परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।

आभीर-देशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटै विपरण्ति गोपाः ॥

दृष्टे विवेकस्य चोपयोगी हेय-वर्जने ग्राह्य-ग्रहणे च । पत्न्यपि साराखेन गृह्णन् को नाम मतिमानिति समर्थो ? विवेकी—चेत् तादृशोऽपि तर्हि को विशेषोऽविवेकिनस्तस्मात् ? प्रकाश एव तिमिर-निराकरिष्युः, दहन एव च वलुप दाह-प्रभुः । एवमेव सदसद्विवेकी क्षमो दोषगुणनिर्णये ।

काव-कोकिलयोर्न कश्चिद् भेदः स्वरूपतः । पर यदा तयोर्वाचो भेद एव षट्संघुरो वा कर्णगोचरः, स्फुट काकः काकत्वेन कोकिलश्च तत्त्वेन स्वयं निश्चीयते । अत एवोक्तम्—

कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमाश्वयोः ।  
अन्तरं कथयिष्यन्ति काकनी-कोविदाः पुनः ॥

न कश्चिच्चेत् प्रभवति तयोर्भेदज्ञाने, न स तर्हि समर्थो रसालमपि निम्ब-फलात् मधुर्याष्टं च (मुलहठी) गुह्य्याः (गिलोय) पृथग्वगन्तुम् । किं स स्वदेत वैधेयः सरस सगीतम् ? तस्मै तु गर्दभी-रेङ्कारोऽपि तन्त्री-भङ्गार एव । किं पुरो-भागी तादृशो निर्णेतुं प्रभवेत् गुणदोषयोरेकतरम् ? विपरीतमपि विपरिणामयितुं वल्पते सः । अतो न तादृशोऽर्थ्यते जातु दोष-गुण-विभागाय ।

परं सत्यवसरे गुणदोष-प्रशिक्षायाः, न विदुषा करणीयमालस्य, न दर्शनीयमो-दासीन्यम्, नाश्रयणीयोपेक्षा । तथा कुर्वन् हि स गुणानां गुणवतो वा तिरस्कारं कृत्वाऽन्यथा एवाभयेत् पतंभ्याकरण-कृतं च दोषं समाशयेत् । उभयपार्श्वे हानिः । यदि गुणवान् विद्वान् वाऽऽधुरैरगुणैश्च स्व-तुल्यो मन्यते, तस्यैवाप्यं तस्यान्त-सम्पत् । दोर्भाग्यमेवंतरसम्पद्यते गुणानाम् । गुणाश्च दोषा मन्यन्ते चेत् स्वतो दोषाणां गुणस्वभावपतति, लोकाश्च तानेव गुणान् मन्यमानो मनसि निघातुं प्रयत्नमानो वञ्च्यते, सर्वमपि तन्त्रं चाकुलीभवति, विपरीतं च गतिः परिणमेत् । अतो न सन्नुदामीत् गुण-दोष-निर्णये, नावसरं दद्यात् दोषाणां प्रभवितुम्, हसो यथा नीरात् क्षीरमाददाति, तथैव विद्वानपि सहसा दोषेभ्यो गुणान् पृथक्नुस्ते ।

नीरक्षीरयिवेके हंसालस्य स्वमेव कुर्ये चेत् ।

विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः कुल-व्रतं पालयिष्यति कः ॥ (भा. वि)

नहि तस्मादन्य तादृश दुष्कर कर्म कर्तुं प्रभु, तस्य कर्म को ऽन्यो विदधीत ।

जगति सभवति कलुषस्यापाकृति क्षारद्वारा । यस्य मलीमस भस्मसात्कर्तुं वर्तते शक्ति, स एव तद् दूरीकरोति । किं न मिश्रयन्ति पश्यतोहरा स्वर्णं लौहम्, ताम्रम्, सोसम्, श्रपुश्च ? अन्यदपि यत्किञ्चिदन्तर्धातु तत्र सभवति, सर्वं तत्र निक्षिप्यते चोरित सुवर्णं-भार पूर्वम् । न च तन्निमित्तानि भूषणानि निभाल्य कश्चिदपि प्रत्येति तत्र मिश्रित धातुम् । निवपऽपि बहु वार घृष्ट सत् मिश्रणमेव प्रत्याययति न तु मिश्रित वस्तु । पर प्रज्वलिते बह्वी निक्षिप्यते चेत् सर्वं कलुष पार्थक्य प्रजति काञ्चन च दग्ध श्यामिक द्विगुण भासते । एवमेव विदुषा पुरत कृतीना गुणा दोषाश्च, विशुद्धि छल च प्रस्फुटति । अतएव धीमन्त स्वयमेव न किमपि साध्व साधु वा निर्णयन्तो विदुषा समक्ष प्रस्तुवन्ति । तं साधु निर्णयति चेद् गुणवत् तद् कार्यं नान्यथा । एतदेव समीक्षयोक्त शाकुन्तले कालिदासेन—

आपरितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोग विज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानात्मन्यप्रत्यय चेत ॥ (शा प्र)

बहवो मिथ्याभिमानिनः स्वरचिते कथिते पठिते वा लेशमात्रमपि दूषणानां न स्वीकुर्वन्ते सर्वोत्कृष्टं च तत्ख्यापयन्ति । लोके न तद् बहु मन्यते । यथा मुरारिरनर्घं राघवे—

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वत

जानीते नितरामसौ मुस्कूलकिलष्टो मुरारिः कविः ।

अभिप्लवंक्षित एव यानरभटं किन्वस्य गम्भीरता-

मापाताल निमग्न-पीवरतनुर्जायति मन्थाचल ॥ (प्रत प्र)

न लोके भवति किमपि स्वतो गुणवद् विगुणं वा । आत्मानं श्लाघमानो न जातु जनोऽन्यैरपि प्रशस्यते । पर साधुभिः प्रशस्यते चेत्स सत्यं प्रशस्य श्रेष्ठश्च । विद्वांस एव निकपोपला सारवत्ताया असारताया वा । एतदेव समर्थ्यते कविकुलगुहणा रघुवशे—

तः सन्त श्रोतुमर्हन्ति सदसद्भ्यक्तिहेतवः ।

हेम्नः सलक्ष्यते ह्यग्नी विदुद्धि श्यामिकाऽपि वा ॥ (र घ १।१०)



## एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति

जगतीह सकलानामपि विधेयाना भूताना भव्याना च नियन्ता कश्चिद्-  
गोचरो शक्ति-विशेष इति प्राय सर्वेषामास्तिकाना मतम् । सा च शक्तिरीश-  
देव-खुदा-गाँड ब्रह्मादि पदव्यपदेश्या यथामत स्वीक्रियते । केचिच्च सर्वशक्ति-  
मतस्तादृशस्य परमात्मन स्थानेऽनेकान् देवानर्धदेवान् वा कामदातृत्वेनोपासते ।  
आर्येषु च बहुदेववाद, एकेश्वरवाद, अतीश्वरवाद एवविधानि अन्यानि च मतानि  
विद्यन्ते । वैचित्र्यमिदमार्यसंस्कृतेर्यस्याभेकस्माद् देवादारभ्य त्रयस्त्रिंशत्कोटिं यावद्  
स्वीक्रियन्ते यथाविधि पूज्यन्ते च येन रहस्यमजानन्तो वैदेशिका आधुनिक हिन्दू-  
धर्मं बहूनामुपासनाना सम्प्रदायानामसगतिमपमाडम्बर कथयन्तो निन्दन्ति । वेदेष्वपि  
हि अग्निरिन्द्र, विष्णु, सविता, पूषा, भग, मित्र, वरुण, अर्यमा, सूर्य, उषा, धी,  
पृथिवी, बृहस्पति, ब्रह्मणस्पति, एवविधा अन्येऽपि च देवा ऋक्षु स्तूयमाना  
उपलभ्यन्ते । उपनिषत्सु तु एकस्यैवात्मन प्रतिपाद्यत्वेऽपि विष्णु-शिव नृसिंहादि-  
देवेष्वन्यतमस्य सर्वनिष्पत्तत्वं निरूपितम् । पुराणेषु तु देवाना सख्या त्रयस्त्रिं-  
शत्कोटि-समिताऽन्यतश्चब्रह्मविष्णुमहेशाना यथावसरमुपास्यत्व साधितम् ।  
एतमेव प्रपञ्च समीक्ष्य विचारकरार्यधर्मो बहु-देववादस्य ( Polytheism )  
एकेश्वरवादस्य ( Monotheism ) चास्तित्वं वर्णितम् । शर्मण्यदेशोद्भवेन  
मोक्षमूलर महोदयेन ( Max Mullar ) इच्छादेववादस्य च ( Henotheism )  
सत्त्वं निरूपितम् । देवाना पृथ्व्यादिरूप प्राकृतत्व प्रतिपाद्य तैर्जडत्वमेव तेषां  
साध्यते ।

अत्रेद तत्त्वम् । यदा देवाना महती सख्या निरूप्यते तत्र ते प्रकृति शक्तीना-  
मेवाकार-विशेषा ( Different aspects of Natural Powers )  
सिद्ध्यन्ति । यथा बृहदारण्यकोपनिषदि—'अष्टौ वसव, एकादश ह्यद्रा, द्वादशादित्यास्त  
एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशो,' इति निरूपितम् । अष्टौ वसवश्च  
अग्नि, पृथिवी, वायु, अन्तरिक्षम्, आदित्य, धी, चन्द्रमा, नक्षत्राणि । एतेषु

हीदं सर्वं वसु हितमेते हीदं सर्वं वासयन्ते । एवं रुद्राः खलु दश प्राणाः, प्रात्मैकादशः । संवत्सरस्य द्वादश मासा एव द्वादशादित्याः । मेघ एव इन्द्रो यज्ञश्च प्रजापतिः । एतेन यद्यपि प्रकृतिशक्त्यभिन्नत्वं सिद्धमत्येव परं नार्या जडोपासकाः । तेषां हि सिद्धान्तोऽयम्—

‘अन्ध तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।’

सर्वस्य जगत एवच्छक्ति चालितत्वाग्जेयत्वं भवति तेषाम् । परं यस्तु सर्वेषां साक्षी द्रष्टा श्रोताऽभिमन्ता च स एक एव ब्रह्मेति । अघ्यात्मभावतया ( Metaphysical Conception ) तेषु सर्वेषु देवेषु तस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्वीक्रियते । नह्यग्नीन्द्रादीनां तत्त्वेनोपासनोच्यते अपि तु ब्रह्मण एव विभूति-स्वीकारेण । इन्द्रो ह्यात्मा ‘तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, परोक्ष-प्रिया हि देवाः ।’ इत्यन्तरेयोपनिषदि क्षितित्वादात्मैवेन्द्रः । प्रकाशक-त्वाच्च स एवाग्निः । व्यापकत्वात्स एव विष्णुः, बृंहणाच्च ब्रह्मा, घोटनाच्च स एव सूर्यादीनां पुरुषाकारत्वं ( Anthropomorphism ) दृश्यते ।

वस्तुत आर्याणां दर्शनमेकस्मिन्ननेकेषामनेकेषु चैकस्यैव तत्त्वस्य प्रतिपत्तिः । ‘एकस्यैव पुरुषस्य माहामाग्यादेक एवात्मा बहुधा स्तूयते । यदाऽसौ सर्वात्मा देवो ज्ञेकामु शक्तिषु विविधाकारो दृश्यते, तदा पार्यवयेनानेकश्च एव तस्य स्तुतिः । यदा तु तत्त्वतः सर्वेषां देवानां तदभिन्नत्वं प्रतिपाद्यते तदा तस्यैवैकाकिनः प्रशंसा । इति बुर्ध्वस्तु न ना मुह्यति तत्र । इदमबुर्ध्वैव पाश्चात्यैरार्याणां बहुदेवोपासकत्वं काम-देवत्वं च प्रतिपादितम् । परं बहुदेवोपासनया सह ब्रह्ममयत्वस्यापि प्रतिपादनं विद्यत एव । अतएव—

अग्निं मित्रं बरुणमिन्द्रमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गश्तमान् ।  
एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिडवानमाहुः ॥

एवं च यजुष्णु स्वयंभुवो ब्रह्मण एवानेक देवात्मरत्वं निरूपितम्—

तवेवाग्निस्तशदिरयस्तद् वापुस्तद् चन्द्रमा ।

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता प्रापः स प्रजापतिः ॥ ( य. वे. ३२।१ )

न च तस्मादन्यत् किञ्चिदिहास्ति । सर्वमपि चेतनाचेतनात्मकं विश्वं स एव ।

एषो हि देवः प्रदिशोतु सर्वाः पूषो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।

स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रथङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ ( यवे. ३२।४ )

स एकएव परमात्मा ज्ञेयः स्तुत्यश्च । न तस्मादन्यत् किंचनेह विद्यते ।

वेनस्तत्पश्यन्निहितं गुहा सद्यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ।

तस्मिन्निद सं च विचंति सर्वं स श्रोतः प्रोतश्च विभुः प्रजासु ॥

( य. वे. ३२।८ )

निखिलेयं सृष्टिर्मुत्पुश्च तस्यैवाश्रय इति को नामापरो देवस्तमतिगयीत ।

यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उभे भवत श्रोवनः ।

मृत्युसंशोपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ ( क. उ. २।२५ )

एव संहितासु सर्वत्रैकस्या एव देवतायाः स्तुत्यत्व लभ्यते ।

उपनिषत्सु च स एवोपास्यत्वेन वर्णितः ।

एको बशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा य करोति ।

तमात्मस्थं येऽनु पश्यन्ति धीरास्तेषां मुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ( कठ. ५, १२ )

तस्यैकात्मनो विज्ञानमेवोपनिषदामुपासना ।

न संदंशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनेनम् ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिवलृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ( कठ ५, १२ )

तस्मिन्ज्ञाते सति तेन सहाभेदेनात्मनो भावनमेव चरमः पुरुषार्थ उपासना-  
फलम् । आत्मैव तत्र लीयते । न यथा लवणमुदके विलीन पुनरुद्घ्रियते सायुज्य तु  
गच्छति, तथैव परमात्मनि तस्मिन् लीन आत्मा न पुनः पार्थक्यं याति ।

‘स यथा सैन्धव-खिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानु विलीयेत । नाहास्योद्-  
ग्रहणायैव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवं वा अरे इदम्महद् भूतमनन्तमपारं  
विज्ञान-पन एवंतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति ।’

पुराणेषु यद्यपि देवतावादस्य विकासो ब्रह्म-विष्णु-महेशानां चोपासित-प्रस्तावो  
लभ्यते यत्र तत्र तेषामेकतमस्य श्रेष्ठत्वं चोपलभ्यते तथापि सर्ग-स्थिति-संहार-रूप-  
ध्यापार-कर्तृत्वा एवैकस्यैव परमात्मनो भेदत्रय स्वीकारेण अर्थापत्त्या एवैकस्यैव  
देवस्योपासना सा कर्तति । ब्रह्मण प्रसंसया विष्णो प्रत्याख्यान शिवस्य प्रसस्त्या  
च ब्रह्म-विष्णुवरपःकरणं साध्यते । एतेन त्रयो भेदात् न कतमोऽपि तेषां गरिष्ठो  
सधिष्ठो वेत्यर्थावस्थाऽपतति । प्रथमेवार्थं क्विदुलमुकुटमणिना पालिदानेन  
प्रतिपादितं कुमारमभवे—

एकं च मूर्तिविभिदे त्रिया सा सामान्यमेयां प्रथमावरत्नम् ।

विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद् वेधास्तपोस्तावपि धामुरादी ॥ ( ७।४४ )

कथमनेन बहूनामुपासनं सिद्ध्येत् ? न खलु नाना-रूप-नाम-धारण-मात्रेणैक-  
एव वास्तविकं भूयस्त्वमधिगच्छति ।

नामान्यपि चैकस्यैव बहूनि । तथाहि—स एव एकः परमात्मा रमणाद् रामः,  
रमन्ते हि योगिनोऽस्मिन्निति, वर्षणात् कृष्णः, वर्षति हि परेषां हृदयमात्मा-  
मिमुखमयस्फ़ान्तः ( Magnet ) इव लौहम् । शपनाच्छिवः, अन्तरात्मतया  
सर्वस्मिन्नपि चराचरे ह्यसौ शेते । बृंहणादेव स ग्रह्णेति विराड्ह्यसौ जगदात्मा ।  
रोदनाद् रुद्रः, रोदयति हि कालात्मना प्राणिनः । ईशनादीश्वरः, कर्तुंमकर्तुंमन्यथा  
च स प्रभुः । इन्दनात् स इन्द्रः, ऐश्वर्यवान् इदं सर्वं द्रष्टा हि सः । अङ्गनात् प्रकाश-  
नात् स एवाग्निः । प्रसूति प्रेरयति सर्वान् प्राणिन इति सविता । स्वरणात्  
प्रकाशनात्-सूर्यः, वेवेष्टि ध्याप्नोति सर्वं जगदिति स विष्णुः । पुष्पाति सर्वमपि  
चराचरमिति पूषा । बृंहणाशीलानां वाचां स्वामी । यद्योक्तम् बृहदारण्यके—‘तस्यैव  
रे महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः’ इत्यादि ।

सर्वभूतानात्मनि वासयत इति स वासुदेवः । वसन्त्यस्मिन्सर्वाणि भूतानीति  
वासुः स चासौ देव इति वासुदेवः । एवं स एवैको देवो विविधैर्नामभिरुच्यते  
पूज्यते च ।

ये केचनान्यदेवानपि भजन्ति वस्तुतः प्रकारान्तरेण तस्यैव परमात्मनः  
सा भक्तिः । एतच्चान्यत्रोक्तं केनापि—

प्राकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥ ( वि. स. ना. )

एवं बहु-विध-विमर्शनेनैतावदेव सिद्ध्यति यदेकमेव सन्तं परमात्मानं  
विद्वांसो महिम-ख्यापकरत्नेकैर्नामभिः स्तुवन्ति । न तेन वस्तुतः स स्वरूपात् भिद्यते ।

अग्निर्पथैको भुवमं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

एतदेवाभिप्रेत्य साधूक्तम्—

इन्द्रं मित्रं यक्ष्णमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सव्यिप्रा बहुधा वदन्ति अग्नि यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

## स्वधर्मे निधनं श्रेयः पर-धर्मो भयावहः

नाना-प्रकृति-विचित्र-चरित्र-शालिना प्राणिनामालयेऽस्मिन् जगति परिवर्तन-शीलतया सकलानामपि सूक्ष्माणा स्थूलाना वा पदार्थाना धारणा अपि जनाना नित्यं नैक-विधा । तदेव श्वो ब्रजत्युपेक्षणीयता यदद्य प्राणैर्म्योऽपि प्रियतर लोकस्य । ह्यस्तनं हेयमपि समाश्रयत्युपादेयतामद्य । सैव स्थितिः साम्प्रतिके युगे धर्मस्यापि जाता । आसीत्त्वदाचन मानवस्य जीवने तस्याधुण्य प्रभुत्वमसाधारणं वर्चस्वमसन्निभक्तं प्राधान्यम् । विद्वन्-साभ्राज्यान्यपि सुरलोक-वैभवान्यपि सर्वोच्च-पदान्यपि सुरासुर-दुर्लभानि सुखान्यपि तदर्थमुपैक्ष्यन्त । जीवनस्य सर्व-प्रथमः पुण्यार्थः, त्रयाणामप्युत्तर-परमार्थाना मूलम्, राजनीते, दर्शनस्य, कलानाम्, साहित्यस्य, आचाराणाम्, विचार-णाम्, आहाराणाम्, विहाराणाम् लोक-सव्यवहाराणां च नियामको धर्म एवाभूत्, परमद्य स्त्रीणाम् निष्कर्मण्यानाम् च स विषयः । राजनीती, साहित्ये, शिल्पे, कलासु, वाणिज्ये, न्याय-कर्मणि शिक्षायाञ्च सर्वत्र तस्य बहिष्कारः । नेहशी कस्याप्युपेक्षाऽथ याहशी धर्मस्य । सहस्रेष्वेको याथाप्येन धर्माचरणं करोति सोऽप्युपहृत्यते भोग-परायणोऽर्जनैः । ततोऽपि विपना स्थितिरस्य धर्म-ध्वजैः कृता येऽस्य नाम्ना सकलानपि भोगान् भुञ्जते । नास्ति कतमदपि कुत्सित कर्माधिभूमि यन्न तैवेञ्चकरनुष्ठीयते । लोकस्याक्षणीवूर्तिं प्रक्षिप्य धर्मात्मानमात्मानं प्रक्ष्याप्य दम्भैः पाखण्डैश्च स्वाना-चारान् प्रच्छादयन्ति । तेषामाचरितानि दर्शं दर्शं च धर्मं श्रद्धयाना अपि जहति तत्र श्रद्धा निष्ठा च ।

कैश्चित्तु धर्मो व्यवसाय-साधनीकृतः । सुखानां प्रलोभनेन, पदाकांक्षया, रमण्यापत्तया राज्य-ताम्र-प्रत्याशया वा परम्परागत धर्मं तेऽश्चिकरं वसनमिव परि-त्यज्यापर स्वीकुर्वते । इतरे च दम्भिनः स्वमेव धर्मं सर्वोपरि मन्यमानाः परेषा च सगुणमपि धर्मं विरिधर्दोपप्रक्ष्यापनैः कुत्सयन्तः पद-धन-वान्ता-प्रदानादिभिः प्रलोभ्य स्वेषु धर्मेषु दीक्षयन्ति । परं धर्मोऽन्यथैव तैर्गृहीतोऽनुष्यमानैरस्य यथाप्यतस्तत्त्वम् ।

अथ धर्मस्यान्य-भाषाणु रिसोज्ञा (Religion) मज्जह-पन्थ-प्रभृतयः पर्याया प्रचनिना न ये यस्तुतस्तदर्धं बोधयति । एते सन्दा समयापेक्षया परिवर्तमानान् सम्प्रदायान् मूययन्ति ये भाचार विचार-भेदेन देश-पालादि भेद व्यपेक्षया यत्रतत्र प्रचलिता । न ते दास्यता सनातनादथ, प्रत्युत राजनयिकान् ध्माविवादाच स्वार्थान् सशयीवृत्त्य प्रवर्तिता । न सन्तु धर्मं वृत्ताम इव दाणे २ परिवर्तनीयम्प स्वेच्छाचारमयः । न वा महत्त्वाभाषाणा पूर्व्ये परीक्षाःप्रमाणपत्रमित्र प्रचार-साधन स । बुद्धी, मनस्याचारे च निविदोप त भाधीयते सनिष्टं ।

धर्मस्य लक्षणानि बहूधा प्रतिपादितान्याचार्ये । 'चोदनालक्षणो धर्मः,' 'यतोऽम्युदय नि श्रेयम सिद्धि त धर्मं 'धारणाद् धर्मं इत्याहुधर्मो धारयते प्रजा,' 'स्वरूप रक्षणो धर्मं' इत्यादीनि । प्रथमेन लक्षणेन प्रवृत्तियोग-वर्भंशामनुष्ठानस्य, निवृत्ति योग्याना च कर्मणा परित्यागस्य येन प्रेरणा क्रियते न धर्मं । 'सत्य वद, अहरह सग्यामुपासीत, स्तेय मा वार्षी 'मृत्युरेप यो वै काम, त जहि' एतादृशं वृत्त्यावृत्त्यप्रवृत्ति-निवृत्ति प्रतिपादकंवाक्यैर्यस्य विधान विधीयते न धर्मं, यस्य च निषेध सोऽधर्मं इति प्रतिपादित भवति ।

अन्येन च लक्षणेन लोकेऽस्मिन् कायिक वाचिक मानसिकात्मिकसंस्कारेण सहायिणीं भृदि सम्पादयता मृत्योरुत्तर चामुष्मिल्लोके कल्याण साधयता कर्मणा-माचरण धर्मं इति प्रतिपाद्यते । दुष्कर्मभिरधर्मचरणेन वा काममैश्वर्यस्य परावाप्ता चुम्बेज्जन, सर्वातिशायी बलवान् मनीषी वा काम जायेत परम् आत्मा तस्य नित्य पतयानुता भजति । ऊर्ध्व-पवित्रत्वमात्मनो धर्मं प्रवृत्ति, पर दुराचारेण धर्मं प्रति-कूल-कर्मनुष्ठानेन ता देहिनामात्मा मुञ्चति । मूलतः स दिनाद्दिन हीयते । अपरस्मिन्ध च लक्षणे प्राणिना 'धारको धर्मं' इत्युक्तः । एतच्च स्वभावोपनतस्य कर्मणोऽनुष्ठानेन साध्यते । स एवासाय सिष्टाया परिभाषाया ।

वस्तुतो यस्य पदार्थस्य यत्स्वभावोपनत चेष्टित तदेव तस्य धर्मं । तस्या चरणेन न प्राणी स्वरूपतोऽवहीयते । अनेयंथा दाहकत्व धर्मं, यावद् दहति, तावदेव सोऽस्ति, इहनसामर्थ्येऽपहतेऽस्याःस्तस्वमपि न स्वीक्रियते । शीतस्पर्शवत्त्वमथा लक्षणम् । शीत्य हि तासा धर्मं । वह्ने सनिवर्षात् दिनवरतापसम्पर्काद् वा शीत्य विहायोष्मा ताभिरद्गीक्रियते चेदस्वाभाविक तदाचरितम् । पुनस्तापकारणेऽप्याकृते जाड्य नैसर्गिक ता भजन्ति । सर्पाणा क्रोधम्, सूर्यस्य प्रकाशन तापदान च तेजोमयत्व वा धर्मं । निस्तेजस्कस्य तु भाक्तमेव सूर्यत्वम् । एव मानवस्य दीनेषु दयनम्, दु खिना रक्षणम्, अशरणानाम, अनाथानाम असहायानाम् च वाञ्छितपूरणम्, भीताना भयवार्णम्, सर्वे भूत मैत्री न ऋजुत्वम् प्रबुद्धत्वम्, अपारुष्यम्, शुचित्व चायानि च

कर्माणि यैस्तस्य मानवत्वं न विडम्बनामावहति । तान्येव कर्माणि तस्य धर्माः ।  
विरहितस्तैरन्य सामान्यं भजन् न मनुजतापदाहः सः ।

यतः स्वरूप-रक्षको धर्मः, ततः सहज एव स आचरणीयो न तु कृत्रिमोऽन्य-  
स्माद् वा गृहीतः । यतः—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । (गी.१८।४५)

प्रकृति-समंजसः स्वाभाविक-कर्म-सम्पदा सम्पन्न एव धर्मः प्राणिनां कल्याण-  
कृत् । अन्येन तु नेह न चाभुज कश्चिल्लाम ।

यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमम्यर्च्यं सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ (गी.१८।४६)

यदैकमिन्द्रियं नेतरस्य कर्मानुतिष्ठति तदा कथं मानवः स्व-धर्मं विहायान्यं  
पालयेत् ।

अथ जनानां कृते स्वधर्मं परित्यज्यान्यधर्मस्य ग्रहणं सामान्यं कर्म जातम् ।  
परं धर्मः खलु प्रकृतिमनुसरति । एको निरामिष-भोजी वैष्णवो यावनं स्त्रीष्टं वा  
सम्प्रदायं स्वीकरोति चेत् कथं तस्य परम्परागतानां संस्काराणां परित्यागः संभवेत्  
कथं वा स सर्वमक्षिभिः सहैकात्म्यं स्थापयेत् । दृश्यतेऽपि यथा बहवो हिन्दवो मृत्यु-  
भयादर्थ-तोभाद् वा यवनाः स्त्रीष्टमतवादिनो वा संवृताः परं न सर्वथा तेषां प्राक्तनाः  
संस्कारा अद्यापि लोपं गच्छन्ति । अन्ये च यवनाः स्वीकृत-हिन्दू-धर्मा अपि हृदयाद्  
यथापूर्वमेवानार्य-भाव-वन्तः । स्व-संस्कारानुकूल एव धर्मो मानवः सिद्धिं विन्दति । अत  
एवोक्तम्—

सहजं कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ (गी.१८।४८)

यदि निर्दोष एव धर्मोऽन्विष्येत, निष्फल एव सकलोऽप्यारम्भः सिध्येत् । यतः  
वचिज्जातिभेदोऽप्यरथ संकीर्णताज्यत्र मिथ्याविश्वासा इति क्व निर्दोषत्वम् ?

वस्तुतस्तु न धर्मा धनेकाः । एक एव धर्मोऽङ्गभेदेन बहुत्वं गतः । यतो  
वैदिकस्यैव धर्मस्याहिमा-तत्त्वं मुख्यत आदाय बोद्धो जैन-धर्मस्य प्रवृत्तः । तेषां  
देवानामेकदेवत्वं निराकाररूपं च परमेश्वरस्यादाय शिष्यधर्मस्य (गिरा) प्रवृत्तिः ।  
सत्यम्, शुचित्वं चोपादायैकस्य परमात्मनः मत्त्वमुररीकृत्यंस्तान्-धर्मस्य प्रचलनम्,  
सर्व-भूत-मंश्रीम्, दोनेषु षरणात्, ईश्वरस्य सर्वोपरित्वं ज्ञानाकारामुपागनामानसैवां  
आदाय स्त्रीष्ट-धर्मस्य जन्म । एवं नाम्ना भेदेऽपि भूलतः किं नैषामेवत्वम् ? दोषाणां  
मार्गो य न कस्मिस्तावद् दोषाः ? विमर्हितावादिभिरपि बोद्धेनं कारितानि

विश्वस्मिन्नकाण्डे मृत्युताण्डवानि ? किं न तत्रापि वामाचारा मिथ्याविश्वासा वा ? त्याग-वृत्तिमयेऽनीश्वरत्वादिन्यपि जिन धर्मे न किं बहुदेवदेवीनामन्धश्रद्धायाश्च विद्यमानता ? जाति-साम्यवति सिद्धधर्मोऽपि न किं कर्गल निमित्त एव लिपिप्राये पुस्तके गुरोरीश्वरस्य च भावना ? किं न तत्रापि विचाराणा सकीर्णता ? सूदार- (सुधार) परिणत्या प्रसिद्धे इस्लाम धर्मोऽपि किं न विद्यते पीर-पैगम्बरादि पूजा ? किं न ते समाधि स्थलेषु (कब्र) प्रार्थना विदधति ? किं न तत्र शिया सुन्नी कादिया-अहमदिया प्रभृतयो भेदा ? किं न तेषु सकीर्णताया अन्यधर्मान् प्रति घृणाया वा पराकाष्ठा ? तद्धर्मानुयायिना चमेज-तैमूर नादिरशाहप्रभृतीना सधर्मसु विधर्मसु च कृता भीषणा अत्याचारा अद्यापि विश्वेतिहासस्य पृष्ठानि रक्त-रक्तानि दर्शयन्ति । भूतमैत्री करुणा बुद्धिवाद च गृहीत्वा प्रचलिते ख्रीष्ट धर्मे न किं दोषा ? न किं तस्य धर्मगुरुभि (पोप) स्वानुयायिना कृते स्वर्गस्पर्काधिकार सुरक्षितकृत ? न किं तैरात्मने धनदातृणा कृते देवलोकस्य प्रवेशपत्राणि दत्तानि । न किं तै सधर्मसु रोमहर्षणा क्रूरचारा अनुष्ठिता । सम्यमन्यैरेतैर्दक्षित पाशव तु सर्वाण्यपि प्रावृत्तानानि वृत्तानि प्रत्यामयत्युपेक्ष्याणि । अद्यापि ते न केवले स्वर्गं, विश्वस्मिन्नपि ब्रह्माण्डेऽपि ख्रीष्ट-धर्मोऽश्रद्धधानान् निवासानहनिव स्वीकुर्वन्ते । तेऽपि कामभेकेश्वरवादिना पर देवान्तरेष्वपि विश्वासभाज । कुल धन-कृतस्तेषामपि समाजे परस्परमुच्चनीचाकारो भेदः ।

एवमिधे व्यतिकरेऽविद्यमाने वास्तविके भेदेऽपि सामान्येन च दोषाणामस्तित्वे सर्वेषु धर्मेषु, वस्तावत्लाभ एकतमस्य त्यागेऽन्यतमस्य च ग्रहणे ? स्वस्यैव धर्मस्य पानन तदा श्रेयस्कर सिध्यति ।

धार्मिकार्थतिहासं धर्मस्य कृते सर्वस्वमप्युपहरता दुर्लभानपि प्राणान् त्यजता महाप्राणाना महामानवाना चरितं सनाधितम् । सबलेष्वपि राजमण्डलेषु मुगल-सम्राजोर्ज्वरस्य गतेषु सामन्तभावम्, राजपुत्रेष्वपि स्वभगिनीं सुता वा प्रदाय राज्य पराधिकार वा क्रीणात्सु, स्वध्नातु सगर सिंहस्य सुते च यवनधर्मं स्वीकृत्य मोहद्वतर्षा सज्जालाभेन मृत्यवर्षीष स्व धर्म-पुरन्धरो भेद पाट वसुन्धरा परिवृढो प्रत्योच-हृदय-कुटिनया स्रग्-धारया बबच-बलुप यवनोर पटेषु विस्तृता सधारामपीलेपेन स्व-प्रतापमुद्रा लिखन्नेकलोऽपि प्रतापो न विधर्मभि सह सन्धिमियेय । नव-शत्रुं देशीयोऽपि बालो हवीकतो बहुधा बाध्यमानोऽपि कूटमल्लं (मठमुल्ले) यंधनधर्ममल्लं प्रेरयंमाणोऽपि पितृभ्यां मृत्युमेवाचवाश न तु धर्म-धुत्वा नवाभ (नबाब) धन्याम् । विपक्ष-नश-शापण-नटु पराक्रमस्य, मदमत्तावरगजीव-गजपति बहूधिनो—पोषा सिंहस्य शिष्याणां दराम-गुरो सौर्य-शौण्डिलस्य गोविन्दसिंहस्य प्रवया धवि रिता सेगवहादुर



बालावपि बालारुण-कराल तेजसो कुसुम-भृदुल-बलेवरी सुतो च प्राणव्ययेनापि स्वधर्मं ररक्षुः । श्रायं-धर्म-धोरेयस्य, महाराष्ट्र-मेदिनी-दास्य-कतुप-भार-लुण्टाकस्य शिववीरस्य (शिवाजी) तनयः स्त्रैणोऽपि वारविलासिनी-भ्रू-भंग-कम्प्र-हृदयोऽपि प्रणयिनी-मान-दुर्ग-भञ्जन-मात्र-पौरपोऽपि शम्भुवीरो (सम्भाजी) विजयदर्पात् पित्रा दत्तपूर्वाणाभिव पराजयाना निष्प्रयमिव राज्योपहारमवरंगजीवेन क्रियमाणे धर्ममूल्यं सावशं धिक्कुर्वन् प्रतिफले घातकैः कृतं शिरश्छेदमेव बहु मेने । धर्मव्ययेन जातोऽपि स्वर्गलाभो न सुखाय । न जानन्ति ते बराका नियतापायिना प्राणाना वैभवाना च कृते परधर्मदीक्षा स्वीकुर्वाणा धर्मस्य गरिमाणम् ।

‘धर्मं एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।’

‘यतो धर्मस्ततो जयः’ ‘धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा’ इत्यादीनि वचनानि च तत्र प्रभवन्ति । स्व-सहज-धर्म-परित्यागेऽपरस्य च धर्मो गृहीते सर्वत्र व्यवस्थाया प्राकृतीभाव-प्रसङ्गः । अतएव विविच्योक्तं भगवता श्रीकृष्णेन—

श्रेयान् स्व-धर्मो विगुणः पर-धर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मो निघ्नं श्रेयः पर-धर्मो भयावहः ॥ (गी. ३।३५)



# रूपरेखाः

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः

मानवो बुद्ध्या, शरीर-बलेन, साधनविद्यया च युक्तः श्रेष्ठः प्राणा । बुद्धे-  
रूपयोगो विवेके भवति । नात्र कोऽपि पूर्णः । सदसद्विवेकेन वस्तुनो ग्रहणं प्रज्ञायाः  
फलम् । लोकानामनुकरणे प्रवृत्तिः । मूढः परप्रत्ययनेम-बुद्धिः । तातस्य कूपोऽप्रमिति  
ध्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरपाः पिबन्ति । नवानुसन्धाने, सत्त्वान्वेषणे च विद्याया  
विवेकस्य सदुपयोगः, रुद्धिग्रस्ता नरा न याथार्थ्य-स्पृशः । मूर्खाणामन्धपरम्परानुमायि-  
नां प्रथा-पालनं घ्राग्रहः । प्रयाता पानत्रं च नापि तत्त्वेन कार्यं नापि त्याज्यम् ।  
निदानमनुसन्धेयं कथमस्या आरम्भ इति । प्राप्त-बाधप्रत्यापि रहस्यं जिज्ञासितव्यम् ।  
गह्वरिका-प्रवाहेणैव तदनुभरता न भवति तलक्ष्यं उद्योगः । भ्रतो बहुधा प्रतारणमपि  
तेषां भवति । न निष्प्रयोजना लोक-संबन्धहाराः । कस्यापि कार्यस्य करणात्पूर्वं प्रयोजन-  
मन्वेष्टव्यम् । तेन रहस्यमुद्दिभद्यते । बूढ-नीतिज्ञा दार्शनिका वैज्ञानिकाश्च न विना  
विश्लेषणं विमपि स्वीकुर्वन्ति । भ्रतीन्द्रिये विषये सत्यप्यनुकरणं भावस्यके तत्त्व-  
ज्ञानायावदयं प्रयतितव्यम् । अन्यथा 'अन्धेनैव नीयमाना यथाग्धाः ।' क्वचित्छृदा तर्क-  
विरहिता ग्राह्या मन्यन्ते परं जिज्ञासा तत्रापि न हेमा । यद्यपि संज्ञयालुता न सर्वत्रोचिता  
परं सर्वेषां तदभावोऽपि हानिकर एव ।

## २—नीर-क्षीर-विवेके हसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् । विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥

जगदिद दोषैर्गुणैरमृतेन विपेण पथ्येनापथ्येन च पूर्णम् । क्षीतमुष्ण, मुख दुःख,  
पाप पुण्य चेति यथा द्वन्द्वास्तथैवान्येऽपि क्वचिद् दोषा गुणाश्च परस्पर मिश्रिता न  
लक्ष्यन्ते । तदा विवेकिना सदसद्विश्लेषेण शक्तिमता कार्यमिदं यत्तत्र विचार्यं सतोऽ-  
सतश्च विवेकं कुर्युः । विद्वांस एव तत्र समर्थाः । त एव निकषोपला शुभस्य अशुभस्य च ।  
हेम्नः सलक्ष्यते ह्यग्नी विशुद्धिं श्यामिकाऽपिवा । सूक्ष्मेषु गुणा अपि दोषा जायते ।  
परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि । आभीर देशे किल चन्द्रकान्त  
त्रिभिर्वराटैर्विषणन्ति गोषा ॥

अज्ञेषु यदि तिष्ठन् विद्वान् सत्यासत्यस्य कृत्याकृत्यस्य सतोऽसतो वा विभाग  
कुर्यात् कस्तु जानीयादयं बुध इति । विदुष एवेदं कार्यम्, 'पाप-पुण्य गुण दोष मय  
विश्वं कीन्हं करतार । सन्तं हसं गुणं गृह्णीष्ये परि हरिं वारिविकार (तुलसी) ॥  
काकं कृष्णं पिकं कृष्णं को भेदं पिकं काकयोः । प्राप्ते वसन्तसमये काकं काकं  
पिकं पिकं ॥ रे रे कोकिल मा भज मोनं किञ्चिदुदञ्चय पञ्चम रागम् । नो चेत्वा  
मिह को जानीते काकं कदम्बक-पिहिते चूते ॥ (भा वि)

३—सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।  
वृणते हि विमृश्य-कारिणं गुण-लुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥

मानवो बहुधा भावावेशेन किमपि कार्यं करोति, पश्चात्तपति च फलेन तस्य । क्षिप्रकारिता बहुधा हानि-करी सम्पद्यते । करणात्पूर्वं फलस्य विमर्शो विधेयः । अवि-  
चार्यं किमपि विदधतो लोका न जानु मोदन्ते । सहसा कथनेऽपि मुखादवाच्य वचनं  
निस्सरति यस्य परिणतिः क्लहे युद्धे विनाशे च जायते । अतो विज्ञानं शान्तं  
हृदयेन विविच्येव करिष्यमाणं कर्म तत्फलं च पूर्वं निश्चिन्वन्ति पश्चाच्चानुतिष्ठन्ति ।  
तस्य फलमपि सूप्तयोजस्येव भवति ।

“उचितमनुचितं या कुर्वता कार्य-जातं परिणतिरथधार्या यस्तत्. पण्डितेन ।  
प्रति-रभस-कृतानां कर्मणामाविपत्तेर्भवति हृदय-बाहो शल्प-तुल्यो विपाकः ॥”

भावैश-प्रशान्तमानवः पूर्वं किमप्याचरत्यनुचितं कर्म । विवेके तु जागृते तप्यते ।  
हानिकरं फलं स प्रत्यक्षं पश्यति । न तु लज्जया कस्मैचिद् वक्तुमुत्सहते । योजना-  
बद्धस्य कार्यस्य विपरीते परिणामेऽपि भवति प्रतीकारः । परं नाविचारितस्य । चतुरंग-  
श्रीडायामिव (शतरंज) चिरकारी न केनापि जीयते । रभस-कारिणो नृपाः क्षत्रुभिरभि-  
भूयन्ते । विमृश्यान्नुप्राप्तृणां तु धर्मं सत्फले नैवानुमीयते । अतो न सहसा किमपि  
कार्यम् ।

## ४—भिन्न-रुचिर्हि लोकः

संसारे-विविध-वस्तु सारे प्राणिनामपि प्रवृत्तयो नैक-विधा । एकमेव द्रव्य न सर्वेषां कृते शोभनम् । यद् दृष्ट्वैको जनोऽनुरज्यते तदेवाभिवीक्ष्यापरो विरज्यते । कश्चिन्मधुरान्ने कृताभिनिवेशः, इतरस्य रसना अम्ले रसे विशेषेण त्वरते । कोऽप्या-डम्बर-प्रियस्तर्ह्यन्योऽकृत्रिमवेपमेव बहु मनुते । चित्त-वृत्तैर्विचित्रमिदमेव मानवानां चारित्र-भेद तनुते । काका निम्ब-फलानि सविशेषमदन्ति, कोकिलास्तु रसालमञ्जरी-रास्वादयन्ति पर क्रमेलकः पारियात्र-फलानि कण्टकाश्च जिघत्सति । तदुक्तम्—

‘क्रमेलकं निन्वति कोमलेऋतुः क्रमेलक. कण्टकलम्पटस्तम् ।’

अत एवैको गुणवान् न खलानां रुच्यनुकूलः । दुष्प्रवृत्तयो जना सद्वृत्तीनां नादरं विदधति । पङ्कजं रविं दृष्ट्वा विकसति शशिनः समुदिते तु मुद्रा भजति । अक्षोरस्य चन्द्रमसा, मयूरस्य जलदेनेव सह स्नेहः । नहि कोऽपि रूपगुणवयोऽभिजनवानपि विकसितुं शक्तः सर्वासां कामिनीनां प्रियोऽहम् इति । अभिनवरसानुभूतिसरसं नाटकं पश्यन्तोऽपि श्रोत्रिया न तत्र रसमनुभवन्ति । रुचेरेव भेदादेकस्या एव शक्ते-र्ब्रह्मणो रूपे देव-विशेषे लोकानां भक्तिः । रुचीनां वैचित्र्याद्दण्डकुटिलानाना-पथ-श्रुपानुणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव । ‘मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना,’ ‘न काम-वृत्ति-वैचनीयमीक्षते ।’

## ५—वरमद्य कपोतः श्वोमयूरात्

लोकानां प्रवृत्तिरुज्ज्वल-भविष्यदाशया वस्तुषु जायते । नीतिरपि समृद्धायति कर्म समर्चयते । परं भाविनः सुखस्याशया वर्तमानस्य त्यागो नोचितः । श्वोऽर्हं भूयसी सम्पदं लब्धास्मीति कृत्वाऽद्यतनं सुखं कोऽप्युपेक्षते चेन्न स मतिमान् मन्येत । अनिश्चिता हि नियतिः प्राणिनाम् । 'करतलगतमपि नश्यति यस्य पुनर्भक्तिव्यवृत्ता नास्ति ।' को जानाति किमनुभविष्यत्यागामिनि कालेऽद्यतनो घनिकः । द्यूतकारा यथा विजयाशयाऽर्जितमपि विभवनाशयन्ति, तथैव भविष्यदाशया लब्धमपि सुखं त्यजन्ति भूर्खाः । विदुषा च वचनानि—उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितस्य कल्पने मानाभावः । 'उपस्थितस्य रतिश्चिन्तनीया ।' 'ध्रुवाणि तु परित्यज्य यो ऽध्रुवाणि निषेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव तत् ।' अत एव 'वर्तमानेन कालेन वर्तयन्ति विचक्षणाः ।' भूरि-लामस्य संभावनायां वर्तमान उपलब्धोऽप्योऽपि नोपेक्षणीयः । आगामिनो नास्ति निश्चयः । लोक-भाषायामपि वदन्ति— 'नौ नकद न तेरह उधार ।'

## ६—स्त्रीणां प्रियालोक-फलो हि वेषः ।

नारीणां सौन्दर्यस्य प्रयोजनं विशेषतः प्रियाणा लोभनमेव । कामो हि मनो-  
भवः संकल्पमात्र-जन्यः । तस्य प्रथमाऽवस्था चक्षुरागः । चक्षुरिन्द्रियस्य विषयश्च  
रूपम् । यत्र लावण्यं सविशेषं नयनानामुत्सवदं तत्रैव नयन-प्रवृत्तिरिति लोके  
दृश्यते । प्रसाधनैः सज्जा-विशेषेण भूषणादिभिश्च रूपस्यैवोत्कर्षः साध्यते । अत एव  
साधारण-सौन्दर्य-सम्पदपि कामिनी चारुवयोवेशशालिनी दारमेकं यूना दृष्टि-  
मामन्त्रयत्येव । शोभयितुमात्मानमेव दर्शनीयं वासो धार्यते । निविशेषा हि परेपा-  
मवलोकने कामं जीर्णकन्याः परिदध्युनंन्ना वा नृत्येयुस्तुल्यैव स्थितिस्तेषां कृते ।  
परं यदा मनसि जायतेऽमलापः, 'अपि नाम स मयि दृष्टिपातं कुर्यात्, अप्यहं तस्मै  
रोचेय' इति, तदाऽधिकाधिका कामिन्याः शृंगारे प्रवृत्तिं जायते । उद्देश्यं च तस्य  
स्वाभिमतस्य प्रियस्य विलोभनम् तस्य प्रणयस्य च प्राप्तिः । अत एव न विषवानां  
तपस्विनीनां विरहिणीनां वा प्रसाधनमुचितमुक्तम्, वासक-सज्जानां पतिवराणां  
कुमारीणां वेश्यानां च न प्रतिकूलम् । यदि कृतेऽपि शृङ्गारातिशये न प्रेयसो  
मोहनाय क्षमेत, वैफल्यमेव तस्य । अत एवोक्तम् 'प्रियेषु सौभाग्य-फला हि चास्ता ।'  
'किं वा हि तद् रूपं न येन चक्षुर्वंशीक्रियते । 'योषा जारस्य चससा विभाति ।'



## ७—किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्

लोकैः भूषणानि स्वरूपमुज्ज्वलमित्युक्तेषु धाम्यन्ते यथा साधारण्यप्राकृतिस्तैः सविशेष रोचना सम्पद्यते । अत एव लोकस्य मोहकानां वस्त्राणां कुसुमादिसजां भूषणानां च धारणे प्रवृत्तिः । परं बहुधा परिधातुर्वर्ण-रूप-वयो-वेषानित्यादि-सापेक्षता परिधाने परीक्ष्यते । अस्मिन्नवसरे कीदृशस्य वसनस्य मण्डनस्य दोषयोगिता स्यादिति विचारयन्ति लोकाः । क्वचिच्च मुन्दरमपि वासो न सज्जते, यथा श्यामा-शरीरे रक्तं वल्लोज्ज्वल वा । परं गौराङ्ग्याः कपोलवोस्तिलकालकोऽपि रामणीयकमातनोति । शोभनाऽऽकृतिर्हि स्वयं मण्डनम् । अतिरिक्तं प्रसाधनं न साञ्जेयते । धारितमपि तत् स्वयं कृतायंता व्रजति । सर्वास्ववस्त्रानु हि तस्या रमणीयता । अतः किमपि परेषा द्रूपकमपि धारितं मुन्दरस्य चारुतामेवादधाति । मयोदितं कालिदासेन—

सरतिजमनुविद्धं यत्कलेनापि रम्यं  
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।  
इयमधिक-भनोता यत्कलेनापि तन्वी  
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

उदूंकविनाप्युक्तं केनापि—

‘नहीं मोहताउ चेधर का जिसे खूबी खुदा ने दी।’



## ८ — अनुरत्नेकः खलु विक्रमालंकारः

प्रकृतिरिभ प्राय प्राणिना यत्किमपि कृत्वोजित कार्यं विकृत्यन्तेतमाम्, गर्वातिशयस्तेषां जायते स्वस्मिन् पौरुषातिरेक सभाष्य । पर विक्रमस्य सर्वयोत्कर्षो यदा बीरोऽपि जनो विनयालकृत स्यात् । उक्तं च 'क्षमा शक्तौ हि भूपणम् ।' विक्रान्तोऽपि, गुणवानपि, विद्वानपि, धनवानपि, शीलवानपि श्लाघते चेदात्मान, तस्य लक्षणमेव तन्मन्त्रे । 'सम्पूर्णकुम्भो न करोति शब्दमर्धो घटो घोषमुपैति नित्यम् ।' बल-दुर्मदा हि खसा स्व-शक्ति-प्रदर्शनेन दुर्बलेष्वानक विधित्सति ।

यथा—

विद्या विवादाय धन मदाय शक्ति परेषां परिपीडनाय ।  
खलस्य, साधोर्विपरीतमेवत् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥

अत एव न सज्जना पराक्रमे सत्यपि मुखेन वदन्ति, नात्मानं श्लाघन्ते, सत्यवसरे तु सिंहा इव शोक्काले रिपून्निभवन्ति । न ते परस्मादपि स्व-स्तुतिं शुभ्रपन्ति ।

शरदि न वर्धन्ति गर्जन्ति, वर्धन्ति वर्षासु नि स्वप्नो मेघ ।  
नीलो घबति न कुरुते, सुजनो न वदति करोत्येव ॥ तथा

'यद्यापि दुर्निवारं स्तुतिं वन्द्या बहति कौमारम् । सद्गुणो न रोचते सा सन्तस्तस्यै न रोचन्ते ॥' अतएव विकृत्यमान रावण प्रति लक्ष्मणस्तोक्ति—

'राजन् न गर्जन्ति महाप्रभावा, किं कृत्यसे प्राकृतवत् त्वमद्य ॥'

सर्वथा क्षोभते बीराणां विनयोत्तर शीघ्रं प्रकर्षं ।

## ६ — ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः

यथा लोकाः शान्तं शीतलं भस्म-पुञ्जं निर्भयं लङ्घयन्ति परं ज्वलन्तं कृशानुं लंघयितुं नोत्सहन्ते, एवमेव तेजस्विनं शक्तिशालिनं वा जनं न कोऽप्यवमन्तुं समर्थः, निबलं क्षमा-शीलं नम्र-स्वभावं तु सर्वेऽपि तिरस्कृतुं साहसं विदधति । कामं नरः सुदीप्तो दयालुः समवेदनाशीलो भवेन्न परं स्व-तेजः सर्वथा त्यजेत् । यथा पालितं शान्तं सालयन्तं च गृह-कुक्कुरं शिशवोऽपि पुच्छादि कर्पणेन पीडयन्ति, परमासेद-कुक्कुरं तीक्ष्ण-प्रकृतिं वीक्ष्य वयस्का अपि गङ्गन्ते, वा कथा पीडनस्य । सर्वथास्तेज-स्कस्य नाय श्रुधि निर्वाहः । 'विषं भवतु मा वास्तु फटाटोपी भयंकरः ।' 'मवन्ध्व-कोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः । धमपं-शून्येन जनस्य जन्तुना न जात-हादैनं, न विद्विपादरः ॥' पाण्डवाः शमशीलतर्पव कष्टं सेहिरे ; ऋषयः शान्तास्तपः कृशा इति रक्षासां पीडनीया अभवन् । 'सिंहं नैव गजं नैव वृकं नैव च नैव च । भजा-पुत्रं बलिदद्यात् देवो दुर्वल-घातकः ॥' मार्जारः श्वानं दृष्ट्वा भीतः पलायते, परं निबटे सन् रोपाकुले चक्षुषी दशमति चेत् सारभेयोऽपि त्रस्यति । विनयेनान्यायं सहमानं जनं सर्वोऽपि पीडयति । जगति प्रेमादरोवा भयेनैव जायते । 'बसं बुराई जामु तन, ताही को मनमान । भले भले कहि छाडिये, लोटे ग्रह जप दान ॥' ( बिहारी )

धिपरोऽभिभवन्तपिक्रमं रहपत्यापदुपेतमापतिः ।

नियता सधुता निराघतेरगरोयान्न पदं नृप-श्रियः ॥

धनः सर्वेरपि स्वं तेजः प्रतिपत्तव्यम् ।

## १०—गुण-गृह्या वचने विपश्चितः

लोकैः सन्मार्ग-प्रदर्शका आचार्या गुरवो भवन्ति, सदा च ते मान्यन्ते । पर-  
शिक्षा यतोऽपि लभ्येत, तत एव स्वीकार्या । न तस्मिन्नवसरे शिक्षयितुर्जातिर्व्यो-  
लिंग वा समीक्ष्यते । विद्वाम सदा कथने गुणानेव पश्यन्ति न योग्यताम् । यथाऽऽचि-  
स्पाने पतितमपि बाञ्चन ग्राह्य भवति, तथैवाशुचे कुरिस्तादपि श्रेयस्कर वानय-  
श्रोतव्यम् । न तत्र कोऽपि दोष । गुण-ग्राहिषु गुणा गुणत्व विभ्रति नागुणज्ञेषु ।  
'गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति ते निर्गुण प्राप्य भवन्ति दोषा । यथा किराती करि-  
कुम्भ-जाता मुक्ता परित्यज्य विभ्रति गुञ्जाम् ॥' 'बालादपि सुभाषित ग्राह्यम् ।' दत्ता-  
त्रेय इवान मार्जार मूषकमपि च स्व-गुरुत्वेनामन्यत । महात्मा गाधी वानरस्य मूति-  
त्रयादिमा शिक्षामगृह्णात् । १—परस्य दोषान्मा पश्यत । २—न पर-दोषान्-  
शृणुत । ३—परच्छिद्र दृष्ट्वा श्रुत्वाऽपि न वदत । व्यासपुत्र शुको घर्मश्याघा-  
ज्ज्ञान प्राप । स्त्रियो नरो वा वृद्धा बाला वा नीचा उच्चैर्वा येऽपि गरीयासोगुण-  
वन्त स्तन एव गुण प्रहण विधेयम् । शत्रुरपि हिन वदन्मानयितव्य । विधमिणामपि  
श्रेयास भ्रादर्गा ग्राह्या । 'गुणा पूजा स्यात् गुणेषु न च निग न च वय ।'  
'वनर-भूषण सप्रहृणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रति बध्यते । न स विगैति न चापि स-  
शोभते भवति योजयितु वंचनीयता ।' 'परीक्षका यत्र न संन्ति देशे नार्घन्ति  
रत्नानि समुद्रजानि । आभीरदशे किल चन्द्र कान्त त्रिभिरंराटं विपणति गोपा ॥'

## ११—सेवाधर्मः परम-गहनो योगिनामप्यगम्यः

संसारे परेषा सेवा परिचर्याऽतिप्रघ्नस्ता, इह सन्त्यनेके रमणा असहायाः क्षुधिता अनाथा विपद्ग्रस्ता वा । तेषां साहाय्यं सर्वोत्कृष्टो धर्मः । सदुपयोगो ह्ययं प्राणिनां साधनानाम्, 'परोपकार-धूम्यस्य धिङ् मनुष्यस्य जीवितम् । जीवन्तु पशवो येषां चर्माऽप्युपकरिष्यति ॥' सेवा च केचिदर्याऽऽशया केऽपि प्रसादाभिलाषेण पतिनां राज्ञां वा कुर्वन्ति । वस्तुतः सर्वे सेवा दास्य-वृत्तिरुदिता, 'सेवा इववृत्तिराख्याता,' तत्रैव मानवानां मानहानिः सत्त्व-भ्रंशो वा जायते । परमसहायानां निर्वलानाम-परिचितानां विर्नैव स्वार्थं या सेवा विधीयते, सर्वे सेवा । 'दरिद्रान् भर कौतये मा प्रयच्छेऽश्वरे धनम् । व्याधितस्योपधं पथ्यं नीरुजस्य किमोपधंः ।' भवति सेवाभावे महत्कष्टम् । स्वार्थस्तत्रोपेक्ष्यते, व्याधिः क्रीयते । प्राणाः संकटे क्षिप्यन्ते । परं न ये तथाप्युद्विग्ना भवन्ति स एव परमार्थे सेवकाः । न तत्र प्रत्युपकारेण विधेया । 'इयमुन्नत-सत्त्व-शालिनां महता काऽपि कठोर-चित्ता । उपकृत्य भवन्ति दूरतः परतः प्रत्युपकार-शंकया ॥ न च कोऽपि जनो विचारयेत् 'किं मेऽन्य-साहाय्येन, न मम केनचित्प्रयोजनमिति ।' सति काले सर्वेऽपि पर-साहाय्यमपेक्ष्यते । 'दन्तस्य निष्कोपणकेन नित्यम् कणुस्य कण्डूयनकेन वापि । तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्गवाग्धस्तदता नरेण ।' सेवा-भ्रती न पराक्षेपेण कष्टैर्वाक्षुम्यति, नात्म-नोक्ष्य-मसौविध्यं वा गणयते, परीक्षा नाम सा सत्त्वस्य । तत्रोत्तीर्णानरो विश्वमेव जयति । भूमिरपि सेविता रस प्रवच्छति तरवो मधुराणि फलानि लताश्च सुमनंसि वितरन्ति । परं योऽविचलः सेवा-व्रते, स सेवकः । अत एव योगिनामपि सेवा-धर्मो दुर्लभ उक्तः ।

## १२ — इन्द्रियाणां प्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशयम्

संसार खलु विषवृक्ष उक्तो विषयाम्बस्या । ज्ञानेन्द्रियाणि हि प्राणिना मनासि  
 विषयानभिवर्तयन्ति । 'इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ।' इन्द्रियाणां हि  
 चरता यन्मनोऽनु विधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञा वापुर्नाविवाम्भसि ॥' अतएवे-  
 न्द्रिय-निग्रहेणानासक्त्या विषयोपभोगेन वा विरज्यते । विषयाऽऽसंगो हि आत्मनो  
 विनिपात-हेतुः । 'संयात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते । क्रोधाद् भवति संमोहः,  
 समोहात्स्मृति-विभ्रमः । स्मृति-भ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धि-नाशात्प्रणश्यति ॥' ( गीता )  
 रूपरस-गन्ध-स्पर्श शब्दा इन्द्रियाणां माया । 'मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतेष्ण-सुख-  
 दुःखदा । आगमापायिनोऽनित्यास्तास्तितीक्ष्णस्व भारत ॥' मृगो नादासक्ततया  
 व्याघ्रेण बध्यते । जिह्वा-लौल्येन वानरो निगृह्यते । भोगासक्त्या पुरुषा वारागनाभिः  
 खिलीक्रियन्ते । रूपासक्त्या चक्षु रज्यते काम-यातना चानुभूयते । इन्द्रियाणीमानि  
 शरीरस्थस्य ह्या । मनस्तु सारथिः । पर तत् सत्वसंयतेन्द्रियैर्बेलाद् ह्रियते । तदै-  
 वात्मा भव-सागरे निमज्जति । वशीकृतानीन्द्रियाणि येन, मुक्तः स संसार-बन्धनात् ।  
 न स कर्मभिर्लिप्यते । अन्येयमानि जीवमेत तथा वशीकुर्वन्ति यथा जन्म-शतेनापि न  
 मुच्यते । अतो निग्राह्याण्येवेन्द्रियाणि ।

## १३—विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः

जगति चपल-वृत्तयो धीर-प्रवृत्तयश्चोभय-विधा जना । स्वल्पेऽपि सङ्कटे समुप-  
स्थिते कातर्यं यजन्त, रूपादिषु धनुभूत-मात्रेषु हृतेन्द्रिया प्रथम-विधाः । ये तु सत्यपि  
भयकारणे न बिभ्यन्ति, विषादभूनेष्वपि समुपस्थितेषु न विषीदन्ति, विद्यमानैरपि  
विपर्ययैर्न ह्यिमन्ते ते खलु धीर-पद-वाच्या । अन्ये तु विडम्बना-पात्राणि । 'तनु  
प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरय ।' साधारणीषु स्थितिषु तु सर्वेऽपि यैर्न प्रदर्शयन्ति, दोष-  
कारणे विद्यमानेऽपि न येषां विनलति मनः, अविभ्यतस्तत्प्रतीकारायैव प्रयतन्ते,  
विदित्वाऽपि भय-कारण साहमात्तत्र प्रवृत्तिविजयश्च तस्य सत्या धीरता । 'मन्त्रिणा  
भिन्न सन्धाने भिषजा सान्निपातिके । कर्मणि व्यज्यते प्रजा, स्वस्ये को वा न  
पण्डितः ।' जातमात्रेऽपि विकारे ते निपच्छन्ति तम् । तत्रोपित्वाऽपि निलिप्तता तु विस्मय-  
कारिणी ।

प्राणानामविलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चन पद्म-रेण-कपिशे पुण्याभिषेक क्रिया ।

ध्यान रत्न-शिला-तलेषु, विबुध-श्री-सनिधौ सयम

यद् वाञ्छन्ति तपोभिरन्य-भुनयस्तास्मिस्तपस्यःत्यमो ॥ (शा ७।१२)

अत साधुक्तम्—विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ।

## १४—कामार्ता हि प्रकृति-कृपणाश्चेतनाऽचेतनेषु

कामो नाम प्राणिनामचिन्तित उपप्लवः, सहसोपनतो वात्याऽऽघातः, अनभ्रः करकापातो येन सहस्रैव मध्यन्ते तेषामिन्द्रियाणि, लुप्यन्ते विवेकः, वशीक्रियते मानसम्, नाश्यते धर्मम्, विफलज्ञा नीयते ज्ञानम्, विडम्ब्यते तपः, चाल्यते समाधिः । न स्फुरति मति कृत्येऽकृत्ये वा । रागासनेन हृतासनेन निर्वास्यते लज्जा, सन्तोऽपि तेन खली-क्रियन्ते । संकल्प-प्रभवोऽयं कल्पने महतोऽपि खिलीकर्तुम् ।

'शम्भु-स्वयम्भु-हरयो हरिणो-क्षणानां येनाक्रियन्त सततं गृहकुम्भवासाः ।'  
वाचासगोवर-चरित्र-विचित्रिताय तस्मै नमो भगवते मकर-ध्वजाय ।'

अस्य बलादनुनिष्ठानि ते दुःसाहमानि, तरन्ति जलधिम्, लंघयन्ति गिरीन्, विशन्ति पातालम् । विकार-हृत-विवेका पूज्यानगम्यानपि गच्छन्ति । पराशरस्य धीवर-सुनायाम्, प्रजापते स्व-दुहितरि, विभाण्डकस्य मृग्याम्, बृहस्पते स्वध्रातृ-जायायामभिनाय । नार्यपि वशीकृतानेन पितरं भ्रान्तरम् अन्य वा न विचारयति 'यः पार्श्वतो भवति सतेव त परिवेष्टयन्ति ।' हृत-विवेकाः काम-त्रिकला सजल-जलदानपि प्रहर्तुं बुध्यन्ते, लता अपि प्रेयसी-भुज-वदाचरन्ति । तरु-शाखा अपि विलासिनी-देह-यष्टीरिवानिगन्ति । पुष्पाण्यपि बलनभा-करतलमिव वक्षसि धारयन्ति । रासम्पयि देवागतायते तेषां कृते । महिष्यपि प्रोदेव रमयति तान् । काक-रताद् भीताऽपि प्रमद गह्वान्धवार-मलीमसे पथि निर्भयं प्रजति काम-सहाया ।

मात्रा स्वला दुहित्रा या न विवितासतो भवेत् ।  
बलवानिन्द्रिय-धामो, विद्वान्तमपि कथंति ॥  
दिया काक-रताद् भीता राश्री तरति नर्मवाम् ।  
तत्र सन्ति जले प्राहा ममंता सैव मुन्दरो ॥  
बलीयान् रिपु-नामः प्राणिनाम् ।

## १५—सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्थ त्यजति पण्डितः

सर्वेषां प्रवृत्तिरिह जगति भवति प्रियस्य वस्तुन सग्रहेऽप्रियस्य च हाने । न कोऽपि वाञ्छति त्यक्तुमिष्टम्, सत्यवसरे नश्यत् च रक्षितुं प्रयतते । पर बहुधा समापतति सकटे न सम्भवति सर्वथा रक्षणम्, प्रतिभाति प्रत्यक्ष सर्वस्वहानिः । किमत्र प्रतिबिधेयम् ? तत्र केचिदबुद्धिमन्तो हठादखिलमपि ज्ञातुं प्रयतमाना स्वयमपि नश्यन्ति । अन्ये च न शक्तावयं प्रतिकर्तुं, गच्छति चेद् गच्छतु' इति सर्वस्वमपि नाशयन्ति । पर न नीतिमतामयं पन्था । तेषां यावच्छ्रवणं भवति प्रयत्नो रक्षणो, यदा तु न समस्तस्य रथा सम्भवति तदाऽऽत्यागेनापि त्रायन्ते शिष्टम् । पल्गुनस्त्यागेन सारवती ग्रहणं तत्र क्रियते । यथा जलयाने ब्रुडति सागरे लघूकरणाय तस्य, प्राण रक्षायै वस्तुसभारा जले क्षिप्यन्ते । रत्नानां समक्षं धातवस्त्यज्यन्ते । पर बहुधा धर्मं विचार्य स्वात्मनाऽपि दीना परिपाल्यन्ते । यथा पोताद् रिक्तीक्रियमाणात् पूर्वं स्त्रियः शिवाव-  
 द्वावतार्यन्ते । दुर्गाद् वाऽवरुद्धात् तेषां कर्मचारिणामाश्रितानां च निष्क्रामणमर्हम् । आपदर्थं धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि ॥ त्यजे-  
 देकं कुलस्यार्थं, ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥  
 सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्थं त्यजति पण्डितः । अर्थेन कुरुत कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥  
 राष्ट्र-रक्षायै राजा पुत्रस्यापि त्यागं विदध्याच्चेत्तदपि कल्याणाय कल्पते ।



## १६—न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः

विद्वान् प्रकृत्या सन्मार्गमनुरुन्धते, खलाश्चासन्मार्गम् । कोकिलानां रसाले काकानां तु कट्टुनिम्बे रवि । न च सरल साधुपथ, प्रायः कण्टकाऽऽकीर्णोऽप्यम् । अनुभूयन्ते तत्र महान्ति कष्टानि, अर्ज्यन्ते खल-विरोध, सह्यन्ते प्रायेण परेषामाक्षेपाः । परं न सख्यावन्त कदचित् सख्यान् विवेक स्वहृदता वा त्यजन्ति । 'तुङ्गत्वमितरा नाद्रो नेद सिन्धवावगाहता । अलघनीयताहेतुर्हभय तन्मनस्विनि ॥' एव मनस्विनस्ते नीतिमार्गमनुरुन्धाना राज्ञामपि विरोधमुपेक्षन्ते । 'नरपति-हित-कर्ता द्वेष्यता भाति लोके जन-पद-हित-कर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्र' । इति महति विरोधे वर्तमाने समाने नृपति-जनपदानां दुर्लभ कार्यकर्ता ।”

वस्तुतो न्याय-मार्गं स एव यः सन्तोऽनुसरन्ति, यतो ह्युदयतेरवि संव प्राची । न स जातु दिग्धीन उदेति । “वयमिह पदविद्या तर्कमान्वीक्षिकी वा यदि पथि विपथे वा वर्तयाम स पन्था । उदयति दिशि यस्या भानुमाद्, संवपूर्वा, नहि तरणिरुदीते दिक्पराधीन-वृत्तिः ॥

'तर्कोऽप्रतिष्ठ श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य मत प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्व निहित गुहाया महाजनो येन गत स पन्था ॥ 'न जातु कामान्न भयान्न लोभाद् धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।' 'निन्दन्तु नीति निपुणा यदि वा स्तुवन्तु लक्ष्मीः समाविशतु गच्छन्तु वा यथेष्टम् । अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्याय्यात्पथ प्रविचनन्ति पदं न धीराः ॥'

## १७—बहु-प्रजा निष्कृतिमाविवेश

लोके प्रजा सन्तानाधिक्य, पाणिग्रहणस्य प्रयोजनमपि सन्ततेरधिगतिरेव चोदिता शास्त्रकारैः । विद्वृणाऽमृणान्मुक्तिरपत्याधीना । प्रकृत्याऽपि जनो वात्सल्य-निर्भर । 'अपुत्रस्य गृहं दून्यम्' इति चोच्यते । पर बहु-मन्तति दोषाद्यैव सम्पद्यते । धनिकानामपि बहन पुत्रा पुत्रिका वा स्युश्चेत् सर्वदा दाय विभजनैर्गोत्रधी शीघ्रमेव क्षयमेति, पत्नीणां वा विवाहे यौतुवादिना गच्छति । दरिद्रस्य तु बह्वपत्यता कुष्ठे पामेवातिशयेन कष्ट-प्रदा । यतस्तेषां भरण-पोषणे शिक्षणे च भूगसोऽर्थस्य व्ययोऽपेक्ष्यते । परम् 'भोजने यत्र सन्देहो धनाशा तत्र कीदृशी ।' तत्रापि सन्तति सद्गुणा स-विद्या च स्याच्चेत् तोषोऽपि क्रियेत । पर रामभूमनाविव च बाल्ये रूपेण विश्रामेनो मोदयति पश्चाच्च दुर्व्यसनैर्दुःश्रितेन च कुल कलकयति सुते शल्पाविद्धमिव हृदयम् । एकेनापि पुत्रेण कुल समुन्नोयते, बहुभिरपि किशुकैरिव निगुंशं शिशिर-समर्थरिव बहूल-दोषं, शूलैरिव मर्मवेधिभिः, सर्पैरिव कुटिल गतिभिर्यशस्यापकीतिर्जायते । 'एकेनापि मुपुत्रेण तिही स्वभिति निर्भयम् । राहैकादधाभि पुत्रैर्भार वहति गर्वभी ।' 'वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशताभ्यपि । एवद्वन्द्वस्तमो हन्ति न च तारागणोऽपि तु ।।' एव निभुंशाऽपि जायमानाऽधिका सन्तति केवल क्लेशाय कल्पते । शद्यत्वे चान्न-सकटे सति प्रतिदिनमुपचीयमाना जनसंख्या कठिना समस्या । प्रतिवर्षं पञ्चाशत्सहस्र परिमाणा वृद्धि । परिवार-नियोजन कृत्रिमरूपायै, साध्यते । तंरनाचारस्यैव वृद्धिः । कुमारीणामपि नि शकतया सहवामे प्रवृत्ति । स्त्रीणां स्वास्थ्यहानि । विवाह-प्रधानेऽपि काले नियन्त्रितोपभोगस्यैव व्यवस्था साधीयानुपाय ।

## १८—कर्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते

प्राणिनो जीवन्त शुभान्यशुभानि वा कर्माणि निश्चयमनुतिष्ठन्ति । शुभानि सत्परिणामानि । तद् विपरीतानि चाशुभानि । केषां चित्फलमिहैव जन्मनि । इतरेषां चान्यस्मिन् । 'पूर्वजन्म कृतं कर्म तद्दिव्यमिति कथ्यते ।' इत्येव स्वयं कर्म-बलात्स्व-भाग्य निर्माणं क्रियते । भारतीय दर्शनानुसारेणात्मनः शरीरधारणं तत्कर्म फलानु-रोधादेव । सत्कर्मणा फलं नामाद्यु जायते । 'नहि कल्याणं कृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।' अथैवमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । 'स्वोद्यमस्य परिणतिर्मेधा सुखे तथैव सत्कर्मस्य चरणेन निश्चयस-मिद्धि । सकलस्य जीवनस्य विनोदं बलेश यापनाय शुभानां कर्मणामेवानुष्ठानम् । पापकर्मणां फलं तद्विपरीतमेव प्रच्छन्नस्यापि कर्मणः परिणामो नापलाप्यते । 'त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिने । अत्युत्कटं पाप-पुण्यैरिहैव परामश्नुते ॥' पुरुपाणां कुष्ठाद्युपभोगं स्त्रीणां च वेश्या वृत्त्या दुरन्तश्च दुष्कर्मणां सूचका । अथ कर्मफलशक्ता-हीना जना यद्येच्छं पापानि कुर्वन्ति । परपीडनं व्रतता गतम् । परं नोपेक्षया कोऽपि परिणत्या रक्षते । अतो यथा साध्यं शुभमेव कर्मानुष्ठेयम् ।



## १६—उपनतमवधीरयन्त्यभव्याः

लोकेऽस्मिन् प्राणिना जीवने सर्वेषामपि सम्पदा विपदा च काल आयाति ।

कल्याणो ब्रतगाथेष लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नर सर्पशक्तादपि ॥

बहूना सम्पद् विपद् वा स्वयमजिता भवाति । यथाऽवसर च निम्निलोऽपि जनो लभते गाधनानि सुविधाश्च यासा प्रयोगेण राकलमपि जीवित सुखमित प्रभवेत् । बुद्धिमस्त. ता अभिनन्दन्ति, कृत्वा सद्दुपयोगमायतिमुज्ज्वला विदधति । परे चालस्ये-नोपेक्षया गर्वेण वा बाले ता अनाहत्य पश्चात् प्रत्यानतु चेष्टन्ते । न खलु मत्त समयो भूय उपतन्म्यते । यथा कोऽपि पुरस्य भोजन निराहृत्यान्यत्र भोक्तुमाशास्ते, पर न लभते स क्वापि । उपनतस्यावसरस्य साधनाना व सद्दुपयोग कार्ये । न तानि पुनरावर्तन्ते । बुद्धिमन्तो ऽभिजाय तत्र गृहीत क्षणा जायन्ते । जीवितमपि नेद सामान्यम् । नैतद्दुपयुज्य सन्मार्गे वृथैव यापयन्ति ये, तेषा पश्चात्ताप एव शिष्यते । अन्यो यथा मले निधीयमाना स्रज सर्प-शक्या धुनोति, पश्चाच्च लब्धु वामयते । तथैव अभद्रा अकल्याण दर्शिन, अनात्मज्ञा समक्षमागत शुभ तिरस्कुर्वन्ति । 'Time once gone cannot be recalled' इत्याग्लोक्तिरपि तत् समधयते । अत समुखा-गतस्य भद्रस्य सावधानमभिनन्दन विधेयम् । यत श्रीनिहिता तत्र ।

## २० — सुखमुपदिश्यते परस्य

जोवित्तेऽस्मिन् सकलोऽपि जनोऽनुभवति सशय शतानि । जायन्ते प्रायः  
स्खलितानि तस्य । समापलन्ति पुरतः प्रमादावमरा । अभिभवन्ति तं व्यसनासगा ।  
न कोऽपि वञ्च्यते तदनुभूतिभिः । परं हृद्यते, स्वप्रमादे विपाद, परस्य चोपहास ।  
दुश्चरितोऽपि प्रतिवेशिनमाक्षिपति, तमुपदिशति साध्वाचरणाय, नात्मानमालोक-  
यति । बहुधाऽन्यं सकटं उपहस्यते जनं । परं श्रुत्वाविद्ध एव तत्पीडा जानाति ।  
'न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसव-वेदनाम् ।' स्वयं विपदि पतितो विकार-शाले  
वाऽविकृतमना सत्यं पण्डितः । स एव परोपदेशे प्रभवति । आत्मना रोगातुर  
परं पश्यमुपदिशन् विडम्ब्यत एव लोके । 'परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ।'  
आत्मालोचनं खलु विधेयम् ।

'गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादनं । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति  
सज्जनाः ॥' 'खलु सर्पपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो विस्वमात्राणि  
पश्यन्तपि न पश्यति ॥' अतः सुमत्तयं स्वयं साध्वाचरन्त एव परानपि तथोप-  
दिशति । तेषामेव शिक्षा दर्पणं इवान्येषां मनसि प्रतिफलति । तत्रैव परीक्षा ।  
'मुखमस्तीनि वक्तव्यं दश-हस्ता हरीतकी ।' को न क्षमत उपदेष्टुम् । 'ज्ञानं भार-  
क्रिया विना ।' 'कथनी तज्ज करनी करं पण्डित जानो सोय ।'

अतः स्वयमाचरणं पश्यम् । तत्रैव कष्टम् । सुखमुपदिश्यते परस्य ।



## सहायक-ग्रन्थ-सूची (Bibliography)

ग्रन्थ	रचयिता
(१) ऋक्संहिता	
(२) अथर्वसंहिता	
(३) यजुसंहिता	
(४) शतपथब्राह्मणम्	
(५) ऐतरेयोपनिषद्	
(६) छान्दोग्योपनिषद्	
(७) तैत्तिरीयोपनिषद्	
(८) ईशोपनिषद्	
(९) कठोपनिषद्	
(१०) बृहदारण्यकोपनिषद्	
(११) चैदिक माइबोलोजी	मैकडाल
(१२) वाल्मीकि—रामायणम्	
(१३) महाभारतम्	
(१४) थोरिजिनल टेक्स्टस ऑव सस्कृत	जे मूर
(१५) सस्कृत डामा	कीष
(१६) रघुवश	कालिदास
(१७) कुमारसम्भवम्	"
(१८) हर्षचरितम्	वाणभट्ट
(१९) ऋतुसंहार	कालिदास
(२०) शाकुन्तलम्	"
(२१) विक्रमोर्वशीयम्	"
(२२) मालविकाग्निमित्रम्	"
(२३) मेघदूतम्	"
(२४) कादम्बरी	वाणभट्ट
(२५) काव्यमीमांसा	राजरोषर
(२६) काव्यप्रकाश	मम्मट

(२७) औचित्यविचार चर्चा	क्षेमेन्द्र
(२८) रसगङ्गाधर	जगन्नाथ
(२९) शिशुपाल-वधम्	माध
(३०) विराताजुनीयम्	भारवि
(३१) काव्यतत्त्व समीक्षा	नरेन्द्रनाथ चौधरी
(३२) साहित्य दर्पण	विश्वनाथ
(२३) मालती माधवम्	भवभूति
(३४) संस्कृत-साहित्य का इतिहास	बलदेव उपाध्याय
(३५) संस्कृत-साहित्य की रूपरेखा	चन्द्रशेखर पाण्डेय
(३६) संस्कृत-साहित्य का इतिहास	कीथ
(३७) संस्कृत साहित्य का इतिहास	चिन्तामणी विनायक वैद्य
(३८) Riddles of Ramayana	"
(३९) महाभारत-मीमांसा	"
(४०) कालचक्र	सिद्धेश्वर वर्मा
(४१) महाभाष्यम्	पद्मजलि
(४२) वाचस्पदीयम्	भर्तृहरि
(४३) वृत्ति—वार्तिकम्	अप्पयदीक्षित
(४४) गङ्गा वेदाङ्क	
(४५) वैदिक ज्योति	भ्राचार्य वैद्यनाथ
(४६) उरु ज्योति	वासुदेवशरण अग्रवाल
(४७) वैदिक मलेनशन इय मस्करण, भाग १	पीटर्मन
(४८) वैदिक मूत्रम्	
(४९) ध्वन्यालोक	भानन्द वर्धन
(५०) साहित्यदर्पण भूमिका	रणे
(५१) वैदिक सस्कृति और साहित्य	बलदेव उपाध्याय
(५२) भारतीय दर्शन	"
(५३) कुवलयानन्द	अप्पयदीक्षित
(५४) कानिदास एण्ड भवभूति	ज पी भट्टाचार्य
(५५) कानिदास का भारत वर्ष	भगवन्शरण उपाध्याय
(५६) कानिदास	चन्द्रयन्त्री पाण्डेय
(५७) नैषधीय चरित	धीर्य